

И С Х О Д И Ш Т А O R I G I N A T I O N S

7

Савез Срба у Румунији

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу

У овом броју часописа објављени су радови пријављени за VII међународни научни скуп *Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или периферним областима*, планиран за период 16–18. октобра 2020. године, чије је одржавање спречено због пандемије изазване вирусом SARS-Cov-2.

This issue of the journal published papers submitted for the VII International Scientific Conference *Material and Spiritual Culture of Serbs in Multiethnic Environments and / or Peripheral Areas*, planned for the period 16-18. October 2020, which was prevented by pandemic caused by a virus SARS-Cov -2.

САВЕЗ СРБА У РУМУНИЈИ
Центар за научна истраживања културе Срба у Румунији

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ Универзитета у Нишу
ФИЛОЛОШКИ, ИСТОРИЈСКИ И ТЕОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
Западног универзитета у Темишвару

Главни и одговорни уредник:
Проф. др **Михај (Миља) Н. Радан**

Уређивачки одбор:

Проф. др **Снежана Гудурић**, Универзитет у Новом Саду
Проф. др **Марина Јањић**, Универзитет у Нишу
Проф. др **Надежда Јовић**, Универзитет у Нишу
Проф. др **Александра Лончар Раичевић**, Универзитет у Нишу
Проф. др **Горан Максимовић**, Универзитет у Нишу
Проф. др **Јордана Марковић**, Универзитет у Нишу
Проф. др **Софија Милорадовић**, Институт за српски језик САНУ, Београд
Проф. др **Радивоје Младеновић**, Универзитет у Крагујевцу
Проф. др **Октавија Неделку**, Универзитет у Букурешту
Проф. др **Михај (Миља) Н. Радан**, Западни универзитет у Темишвару
Проф. др **Срето Танасић**, Институт за српски језик САНУ, Београд
Доц. др **Миљана Радмила Ускату**, Западни универзитет у Темишвару
Проф. др **Маца Царан Андрејић**, Западни универзитет у Темишвару
Доц. др **Мирјана Бојанић Ћирковић**, Универзитет у Нишу
Проф. **Димитрије Савић**, Западни универзитет у Темишвару

Секретари:

Доц. др Миљана Радмила Ускату
Доц. др Мирјана Бојанић Ћирковић

Рецензенти:

Проф. др Горан Максимовић
Проф. др Надежда Јовић
Проф. др Гордана Драгин
Проф. др Александра Лончар Раичевић
Проф. др Јордана Марковић
Проф. др Радивоје Младеновић
Проф. др Октавија Неделку
Проф. др Жива Милин
Проф. др Михај (Миља) Н. Радан
Проф. др Драгана Радовановић
Др Биљана Сикимић
Др Светлана Ћирковић
Доц. др Миљана Радмила Ускату
Проф. др Маца Царан Андрејић
Проф. др Татјана Трајковић
Др Саша Јашин
Др Милина Ивановић Баришић
Доц. др Мирјана Бојанић Ћирковић
Доц. др Јелена Стошић
Проф. др Данијела Поповић Николић
Проф. др Марина Јањић
Проф. др Мато Пижурница
Проф. др Жарко Бошњаковић

Савез Срба у Румунији
Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу

Филолошки, историјски и теолошки факултет
Западног универзитета у Темишвару

И С Х О Д И Ш Т А O R I G I N A T I O N S

7

Темишвар / Ниш
2021

<https://doi.org/10.46630/ish.7.2021>

UNION OF SERBS IN ROMANIA
Center for Scientific Research and Culture of Serbs in Romania

UNIVERSITY OF NIŠ, FACULTY OF PHILOSOPHY
WEST UNIVERSITY OF TIMISOARA, FACULTY OF LETTERS,
HISTORY AND THEOLOGY

Editor in-Chief:

Prof. dr. **Mihai (Milja) N. Radan**

Editorial Board:

Prof. dr. **Snežana Gudurić**, University of Novi Sad
Prof. dr. **Mirjana Ilić**, University of Niš
Prof. dr. **Nadežda Jović**, University of Niš
Prof. dr. **Aleksandra Lončar Raičević**, University of Niš
Prof. dr. **Goran Maksimović**, University of Niš
Prof. dr. **Jordana Marković**, University of Niš
Prof. dr. **Sofija Miloradović**, Institute for the Serbian Language SASA
Prof. dr. **Radivoje Mladenović**, University of Kragujevac
Prof. dr. **Octavia Nedelcu**, University of Bucharest
Prof. dr. **Mihai (Milja) N. Radan**, West University of Timișoara
Prof. dr. **Sreto Tanasić**, Institute for the Serbian Language SASA
Lecturer dr. **Miliana-Radmila Uscatu**, West University of Timișoara
Prof. dr. **Mața Țaran Andreici**, West University of Timișoara
Lecturer Dr. **Mirjana Bojanić Ćirković**, University of Niš
Prof. **Dimitrije Savić**, West University of Timișoara

Secretary:

Lecturer dr. Miliana-Radmila Uscatu
Lecturer dr. Mirjana Bojanić Ćirković

Reviewers:

Prof. dr. Goran Maksimović
Prof. dr. Nadežda Jović
Prof. dr. Gordana Dragin
Prof. dr. Aleksandra Lončar Raičević
Prof. dr. Jordana Marković
Prof. dr. Radivoje Mladenović
Prof. dr. Octavia Nedelcu
Prof. dr. Jiva Milin
Prof. dr. Mihai (Milja) N. Radan
Prof. dr. Dragana Radovanović
Dr. Biljana Šikimić
Dr. Svetlana Ćirković
Lecturer dr. Miliana-Radmila Uscatu
Prof. dr. Mața Țaran Andreici
Lecturer dr. Tatjana Trajković
Dr. Saša Iașin
Dr. Milina Ivanović Barišić
Lecturer dr. Mirjana Bojanić Ćirković
Lecturer dr. Jelena Stošić
Prof. dr. Danijela Popović Nikolić
Prof. dr. Marina Janjić
Prof. dr. Mato Pižurica
Prof. dr. Žarko Bošnjaković

САДРЖАЈ

Нина В. Аксић ТЕРМИНОЛОГИЈА ИСХРАНЕ У ОБРЕДНОЈ ПРАКСИ ВЕЗАНОЈ ЗА КРСНУ СЛАВУ КОД СРБА У ДУНАВСКОЈ КЛИСУРИ (РУМУНИЈА)	9
Даница Т. Андрејевић ТРАДИЦИОНАЛНО И МОДЕРНО У ПОЕЗИЈИ РАДОСЛАВА ЗЛАТАНОВИЋА	25
Бојана Б. Богдановић СРБИ У РУМУНСКОМ ДЕЛУ БАНАТА: ЕТНОГРАФИЈА ТЕРЕНСКОГ ИСТРАЖИВАЊА	35
Мирјана Д. Бојанић Ћирковић ЕПСКО ПРИПОВЕДАЊЕ АНЂЕЛКА КРСТИЋА	51
Жарко Б. Вељковић О ПРЕЗИМЕНУ <i>ПАЛАВЕСТРА</i> И СЛИЧНИМ ПРЕЗИМЕНИМА	71
Mihaela Gh. Vlăsceanu FORMULĂRISTILISTICE ÎN ARHITECTURATIMIȘOAREIȘIVÂRȘEȚULUI (SEC. XVIII-XX). STUDIU DE CAZ: PALATELE PRELAȚILOR ORTODOCȘI SĂRBI	85
Саша Јашин ЗАДУЖБИНЕ И ЗАДУЖБИНАРИ У СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЕПАРХИЈИ ТЕМИШВАРСКОЈ	95
Јована А. Касаш ЕПИТЕТИ ВЕЗАНИ ЗА ГРАД ТЕМИШВАР У СРПСКОЈ ПОСЛЕРАТНОЈ ШТАМПИ	113
Ramona R. Malița POVESTE DESPRE UN ARÂNG. MOTIVUL CÂNTECULUI LITURGIC LA ADAM PUSLOJÍC	123
Горан М. Максимовић ПРИКАЗ ВЕЛИКОГ РАТА У КЊИЗИ <i>ЖИВОТ ЧОВЕКА НА БАЛКАНУ</i> СТАНИСЛАВА КРАКОВА	133
Зоран Марков, Ћипријан Главан ПЛЕМИЋИ НИКОЛИЋ ОД РУДНЕ. ПОРОДИЧНА ИСТОРИЈА У ЈЕДНОМ ДОКУМЕНТУ ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА БАНАТА У ТЕМИШВАРУ	145
Јордана С. Марковић УЛАЗАК КОРОНЕ У СРПСКИ ЈЕЗИЧКИ СИСТЕМ	163

Жива Ђ. Милин СРБИСТИ ИЗ РУМУНИЈЕ НА МЕЂУНАРОДНИМ НАУЧНИМ СКУПОВИМА У АРАДУ, ТЕМИШВАРУ (РУМУНИЈА) И НИШУ (СРБИЈА) 2005–2018.	177
Октавија И. Неделку, Лидија В. Чолевић <i>КАД ПОРАСТЕМ БИЋУ КРАЉИЦА</i> : НАТАЛИЈА И МИЛАН ОБРЕНОВИЋ	201
Видан В. Николић НЕГОВАЊЕ КУЛТА СВЕТЕ ПЕТКЕ У РЕЛИГИОЗНОЈ ПОЕЗИЈИ СРПСКЕ ПЕСНИКИЊЕ ДАНИЦЕ ЗОРКЕ РАШКОВИЋ	225
Милка В. Николић ЛИТЕРАРНО-ДОКУМЕНТАРНА ПРОЗА У НАСТАВИ ЗАВИЧАЈНЕ КУЛТУРЕ: НА ПРИМЕРУ ПИСАЦА ИЗ УЖИЦА	237
Дејан Д. Попов ХОРСКО ПЕВАЊЕ КАО НАЧИН ОЧУВАЊА КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА СА ДАНАШЊЕ ТЕРИТОРИЈЕ РУМУНИЈЕ	247
Михај Н. Радан-Миљана-Радмила Радан Ускату ВОДЕНИЧКА ТЕРМИНОЛОГИЈА И ВОДЕНИЧАРСКА ЛЕКSIKA У СРПСКОМ ГОВОРУ КАРАШЕВА	259
Анђела Н. Реџић ФОРМЕ СТАНДАРДНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У СИРИНИЋКОМ ГОВОРУ	285
Биљана Љ. Сикимић СРБИ У ПОМОРИШЈУ: ИЗМЕЂУ СЕЛА И ГРАДА	301
Иван М. (игуман Јустин) Стојановић ЕПИСКОП ТЕМИШВАРСКИ ДР ГЕОРГИЈЕ ЛЕТИЋ (1904–1935) И ЊЕГОВ ДОПРИНОС СРПСКОЈ КУЛТУРИ У РУМУНИЈИ	325
Ђорђина М. Трубарац Матић О ЈЕДНОМ НАЧИНУ ПРЕДБРАЧНОГ ПРОРИЦАЊА МЕЂУ СРБИМА У РУМУНИЈИ	339
Маса Сaran Andrejić, Roksana Toma TEŽINA ONLAJN ZABAVE U SVAKODNEVNOM ŽIVOTU SRPSKIH ADOLESCENATA – ZBOG ČEGA JE BITNO UBEDITI TINEJDŽERE DA SE SPOJE SA SMISLENIM SADRŽAJEM?	349
Благоје Чоботин НАЈГЛАВНИЈИ ЕЛЕМЕНТИ БОЖИЋНЕ ОБРЕДНЕ ПРАКСЕ КОД ПОМОРИШКИХ СРБА У РУМУНИЈИ	355
Драгана Радовановић, Снежана Гудурић АКУСТИЧКЕ ОСОБЕНОСТИ ФРИКАТИВА /Ш/ И /Ж/ У БАТАЊИ (МАЂАРСКА) И НАЋФАЛИ (РУМУНИЈА)	369

CONTENTS

Nina V. Aksić TERMINOLOGY OF NUTRITION IN THE CUSTOMS RELATED TO THE PATRON SAINT OF SERBS IN THE DANUBE GORGE (ROMANIA)	9
Danica T. Andrejević TRADITIONAL AND MODERN IN THE POETRY OF RADOSLAV ZLATANOVIĆ	25
Bojana B. Bogdanović SERBS IN ROMANIAN BANAT: ETHNOGRAPHY OF FIELD RESEARCH ..	35
Mirjana D. Bojanić Ćirković <i>EPIC NARRATION</i> BY ANĐELKO KRSTIĆ	51
Žarko B. Veljković ON THE SURNAME <i>PALAVESTRA</i> AND SIMILAR SURNAMES	71
Mihaela Vlăsceanu ARCHITECTURAL SOLUTIONS IN TIMIȘOARA AND VÂRȘETȚ (18th-20th Centuries). CASE STUDY: THE ORTHODOX BISHOPRIC SERBIAN PALACES ...	85
Sasa Iasin ENDOWMENTS IN SERBIAN ORTHODOX EPARCHY OF TIMISOARA	95
Jovana A. Kasaš EPITHETS RELATED TO TIMIȘOARA IN THE SERBIAN POST-WAR PRESS	113
Ramona R. Malita TALE ABOUT THE CHURCH TOWER. THE MOTIF OF THE RELIGIOUS SONG IN ADAM PUSLOJIC'S POETRY	123
Goran M. Maksimovic THE GREAT WAR IN STANISLAV KRAKOV'S BOOK <i>THE LIFE OF A MAN IN THE BALKANS</i>	133
Zoran Markov, Ciprian Glăvan THE NIKOLIĆ OF RUDNA NOBLES. THE HISTORY OF THE FAMILY IN A DOCUMENT FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF BANAT	145
Jordana S. Marković CORONAVIRUS ENTERING IN SERBIAN LANGUAGE SYSTEM	163
Živa Đ. Milin SERBS FROM ROMANIA AT INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCES IN ARAD, TIMISOARA (ROMANIA) AND NIS (SERBIA) 2005–2018.	177

Oktavija I. Nedelku, Lidija V. Čolević <i>WHEN I GROW UP I WILL BE A QUEEN: NATALIA AND MILAN OBRENOVIC ..</i>	201
Vidan V. Nikolić CHERISHING THE CULT OF SAINT PETKA IN RELIGIOUS POETRY BY A SERBIAN POETESS DANICA ZORKA RAŠKOVIĆ	225
Milka V. Nikolić DOCUMENTARY PROSE IN LITERATURE TAUGHT IN THE CLASSES OF HOMELAND CULTURE: USING THE WRITERS FORM UŽICE AS AN EXAMPLE	237
Dejan D. Popov CHORAL SINGING AS MEANS OF PRESERVING THE CULTURAL- NATIONAL IDENTITY OF SERBS IN THE PRESENT TERRITORY OF ROMANIA (Case Study: Serbian Urban Choirs 1836-2020)	247
Mihaj N. Radan, Miljana-Radmila Radan Uskatu THE TERMINOLOGY OF THE WATERMILL AND THE VOCABULARY OF WATERMILLING IN THE SERBIAN DIALECT OF CARASOVA	259
Anđela N. Redžić ELEMENTS OF STANDARD SERBIAN LANGUAGE IN A LOCAL VARIETY OF SIRINIĆ	285
Biljana Lj. Sikimić SERBS IN THE RIVER MUREȘ/MAROS/MORIȘ REGION: BETWEEN VILLAGE AND TOWN	301
Ivan (hegumen Justin) Stojanović SERBIAN ORTHODOX BISHOP OF TIMIȘOARA DR GEORGIJE LETIĆ (1904- 1935) AND HIS CULTURAL CONTRIBUTION TO SERBS IN ROMANIA	325
Dorđina Trubarac Matić ONE FORM OF FEMALE PRENUPTIAL PREDICTING AMONG SERBS IN ROMANIA	339
Mata Taran Andreici, Roxana Toma THE WEIGHT OF ON LINE ENTERTAINMENT IN DAILY LIVES OF ADOLESCENTS - WHY IS RELEVANT TO PERSUADE TEENS TO BE CONNECTED TO MEANINGFUL CONTENTS?	349
Blagoje Čobotin ELEMENTS OF THE SERBIAN CHRISTMAS RITUALS FROM THE SERBS LIVING ON THE SHORES OF MURES RIVER	355
Dragana Radovanović, Snežana Gudurić FRICATIVES [ʃ] AND [ʒ] IN THE SPEECH OF BATANJA AND NACFALA	369

ТЕРМИНОЛОГИЈА ИСХРАНЕ У ОБРЕДНОЈ ПРАКСИ ВЕЗАНОЈ ЗА КРСНУ СЛАВУ КОД СРБА У ДУНАВСКОЈ КЛИСУРИ (РУМУНИЈА)

У раду ће бити представљена и анализирана терминологија исхране у обредној пракси која је везана за Крсну славу код Срба у Дунавској Клисури (Румунија). Терминолошки корпус је начињен на основу ауторових теренских записа, сакупљених 2017. године у селима Дивич, Стара Молдава и Белобрешка. Термини који се представљају у раду биће посматрани и у оквиру општег контекста њихове употребе и на тај начин биће указано на значај који имају у обичајно-обредној пракси везаној за Крсну славу код Срба у овом делу Румуније. Циљ рада је, дакле, представљање терминолошке лексике у овом домену и, тиме, њено чување од заборава, као и указивање на функцију ових термина у оквиру самих обреда. Као прилог раду наведено је неколико рецепата славских јела, сакупљених у поменутиим селима, а датих у виду транскрипата.

Кључне речи: Срби у Румунији, обичајна пракса, Крсна слава, терминологија исхране, рецепти

*Ја не купим, ови сви купу колачи.
Даду команду тамо у пекару и се праи хлеб, не ја.
Господин наш попа кад дође, о тетка Богдана, Ви увек,
Ви једини у село што праите, ретко кој још прави.
Како изађе је добар, али ја знам да је Светац, обичај, и тако.
(Белобрешка)*

Крсна слава или Светац (Свеца) је један од изузетно значајних идентитетских елемената Срба, па тако и оних који живе у Румунији, и обредна пракса чији су се елементи и радње сачували до данас у готово неизмењеном облику. У оквиру прослављања свеца, заштитника куће и породице, уз бројне радње, учеснике и обредне реквизите, значајно место заузимају и сегменти који се тичу исхране. Тако ћемо се у овом раду бавити терминоло-

¹ nina.aksic@ei.sanu.ac.rs

² Овај текст је резултат рада на пројекту „Истраживање историје и културе Срба у Румунији”, у организацији Научног центра при Савезу Срба у Румунији (Темишвар), као и рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200173.од 05.02.2021.

гијом исхране у оквиру славског обреда и покушаћемо да уз сваки термин представимо и његову функцију.

Основни корпус за рад представљају подаци прикупљени на терену 2017. године, бележени код Срба у три насеља у Дунавској Клисури (Румунија) – у селима Белобрешка, Дивич и Стара Молдава, а на основу наших разговора са шест саговорница.

У раду ћемо прикупљене термине поделити у две групе. У првој групи биће представљена четири основна сегмента која се тичу исхране – славски колач, вино, кољиво (жито) и водица, као и глаголи који означавају обредне радње везане за неки од ова четири појма (сечење, резање, ломљење и др.). У прилог издвајању ових појмова као кључних, централних сведочи и следећи цитат из разговора с једном од саговорница: „Сада ујутру само газда иде у цркву, а остали спремају ручак и после литургије долази свештеник – вино, колач и кољиво” (Белобрешка, Св. Лука).

У другој групи наћи ће се термини, тј. називи обредних јела или неких њихових елемената, као и њихове функције и напомене у којој се прилици употребљавају (посно или мрсно) и на који начин, а и овде ће такође бити наведени глаголи који се везују уз ова обредна јела (кувати, пећи, барити, командовати и др.).

І група славске обредне хране

Славски колач, или пак само **колач**, где „детерминатор (одредба) може да изостане уколико је податак контекстуално јасан” (Радовановић, 2014: 80), представља један од основних елемената овог празника, „али и једног од значајних симбола Сунца, који је остао из прехришћанског времена” (Аксић, 2018: 13).

Према казивањима саговорника из посећених села, за припрему славског колача је пре свега неопходно да су руке чисте, затим да се домаћица прекрсти или изговори молитву, те да почне с прављењем колача: „Се помолим Богу, ставим водицу ту и месим колач” (Дивич, Св. Андреј). Основни састојци за славски колач су *брашно*, *вода* (млака, обична) и / или *водица* (освећена, богојављењска, она од Крстовдана), *зејтин*, *квасац*, *шећер* и *со*: „Угрејемо вода, брашно, керма, е, овај, метнем кашику меда и мало воде и замесим” (Белобрешка, зимски Св. Никола); „Маја, млака вода, шећер и брашно. Прави се мало тесто, мали квасац, и кад крене, стави се у други суд, већи, где се дода со и јаје” (Белобрешка, Св. Лука). Поред основних састојака, видимо да су неке домаћице додавале и *јаја* (ако је мрсна слава), али и *мају* у колач,³ што није чест случај. Када се колач замеси, најчешће се ставља у шерпу да би имао кружни облик и да би могао лепо да нарасте: „И ондак имамо једну шерпу ди само то печем, и ондак одозгор га плетем како оћеш” (Белобрешка, зимски Св. Никола).

³ *Маја* је *сирило*, тј. желудачни сок преживара који има функцију згрушавања млека.

Иако многи данас не праве славски колач него га поручују, ипак памте како се то некада радило: „А то га погодимо. Раније два се резало. Праили, па није било пекарнице. То није било, ал жене су праиле. Тепсије биле, има фуруна ту доле, имали смо фуруне и лебац се месио, жене месиле лебац, моја мати обично” (Дивич, Св. Андреј). * Што се тиче терминологије која је везана за прављење колача, пре свега се уочавају именице, тј. називи за намирнице неопходне за мешање колача – *вода, брашно, водица* (мисли се на освештану воду), *мед и керма*,⁴ као и називи за помоћна средства при печењу – *тепсија, шерпа, фуруна, пекарница*. Значајну улогу у терминологији обредне исхране заузимају и глаголи који се везују уз ову обредну радњу, али пошто „код глаголских етнодијалектизама тек са допуном долазимо до потпуне дефиниције значења” (Милорадовић, 2014: 26), што је важно зато што је реч „о лексици која је, преставши да буде атрибуирана као општа, променила своју улогу” (Милорадовић, 2014: 26–27), овде ћемо уз глаголску реч у заграду ставити и појам (именица у функцији објекта) на који се он односи. Тако се овде срећу следећи глаголи којима се именују неке од обредних радњи: *ставити* (водицу у тесто за колач), *(за)месити, спремати и правити* (колач), *угрејати* (воду), *метнути* (мед, водицу идр.), *пећи* (колач), *плести* (украшавати колач плетеницом) и *погодити* (наручити колач из пекарне у новије време).

Украшавање славског колача заузима значајн део обредне праксе. Према украсима, сагледава се вичност домаћице, али и њен труд да колач изгледа што лепше: „Обично, правим ја, моја мама тако је, и сунце и свакејаке обичаје, жито, ел шта знам ја, ја ке тако праимо, знате, тако ондак тињимо, знате, ондак увијем, ондак сецкам, праим сунце, праим крст, сваке разне украсе. Праим све од леба” (Белобрешка, зимски Св. Никола); „Са тестом, се праи тесто око наоколо се праи ко кика, посреди се метне то тесто и онда среди се, окопа мало, се метне доле тесто, се праи једна лепа ружа од теста исто, и се метне ту. У тесто се завуче босиљак” (Дивич, Аранђеловдан); „Обичан хлеб, па исплетем једну кику, па ставим около, и одозго знак Исусов” (Белобрешка, Св. Петка); „Како се праи крст, тако крс, и ондак овде се засече – и одовуд, и одовуд, и одвоуд, и на среди се праи ружа, и ту се мете босиљак кад је дође попа, ту се метне босиљак” (Дивич, Св. Андреј); „Руже, крст, и на средини се стави поскур” (Белобрешка, Св. Лука) * *Сунце, жито, крст, кика, знак Исусов, ружа и поскур* – све су то симболи који се праве од леба, тј. *теста*, а како би се добио одређени облик, то тесто се *засече* или му се средина *окопа*, да би могла да се *метне* ружа од теста, а касније и граница босиљка.

Након украшавања, колач се пече с посебном пажњом: „Има онда да крене и онда се пече, тако нам рекла једна калугерица из манастира – цео

⁴ *Керма* је локални гласовни лик за уобичајеније *герма*, кулинарски термин, германизам са значењем „квасац”.

сат да се пече лагано, ондак оно изиђе пун овако” (Белобрешка, зимски Св. Никола); „Ето то, и да не буде јако румен или, шта знам ја, изгорен; бринем да се испече јер то представља лице Светитеља, не” (Белобрешка, Св. Петка). * Дакле, колач се *пече*, а брине се да не буде *изгорен*, али мора да буде *румен* и да *изиђе пун*.

Као што је истакнуто у једном коментару, у неким породицама се након печења у средину колача стављао и босиљак, а онда се колач остављао на послужавнику да преноћи.

Славски колач раније су секли / резали мушкарци / људи из куће, и то на навечерје, или би то чинио свештеник који је долазио да освешта водицу: „Па све по реду, јело све по реду се спрема, колач спремимо, сад ни попа реже. Пре нисмо, резали људи, све док био деда у кућу, а сад сви попу доведемо, и он, и ето, и спремимо колач” (Дивич, Аранђеловдан); „Па резали смо тако ко и попа што ни реже, и се вечера, и се реже колач. Газда и унук. (...) На Велики дан то попа” (Дивич, Аранђеловдан). Данас колач најчешће реже свештеник, и то на сам дан Славе (*Велики дан*): „Сад ја морам с попом. Они нису ни сваку годину за Свеца кући, не може да дођу, и ондак ја режем сас попом, шта да радим. Јел вичем комшију, сам терала једаред, имамо попу у Живице, што је овде код нас, ал ни се запопио, није ишо сас попом. Ја кажем: Живице, узни ти режи колач, мисим, баба Борице. Он пружи руке, а попа био из Белобрешке, не наш. Каже: не, не, ти режеш твој колач, а он ће реже код њега кући колач, и онај се мануо. Живица после није хтео да реже, после ми се извињаје, каже: Борице, ја нисам крив, попа није дао. Добро, свеједно, режем ја, па шта, није то тако страшно. И тако проведемо и то” (Дивич, Аранђеловдан). * Једна од најважнијих обредних радњи јесте *резање* колача, а та се радња – како смо забележили – именује искључиво овим глаголом. Пре резања колача, вече пред Славу *спремало се јело*, а након резања *се вечерало*. Данас се овај обред резања колача на навечерје углавном изгубио, па се колач поручује из пекаре, а реже се ујутру на Велики дан Славе.

Круну, тј. ружу колача неки су давали стоци на дан Славе: „Ту ружу опкрои попа, како ми, опкрои попа, само мало кад дамо зоб марви, истрошимо ту ружу и дамо марви. Марва поје у зоб. Сутрадан кад прође Свеца, онда се да марви и то се да, то се сачува и се да марви. Ел да се утури свињама ел тако” (Дивич, Аранђеловдан), док су је други чували уз славску свећу и ускршње јаје: „Е то ми стоји. То стоји до идуће године. Та ружа стоји у кућу, јаје од Ускрса, то све стоји. И свећа је иза иконе од Великог дана” (Дивич, Св. Андреј). * Ружа, као сама срж колача, има посебну обредну улогу, па се њој посвећује и посебна пажња. Дакле, њу свештеник – док реже колач – *опкрои*, па је неко *истроши* (тј. измрви) стоци или *утури* свињама, а некоме *стоји* до идуће године.

Забележили смо и неколико сећања на обичаје прављења три колача годишње, од којих се један мањи реже вече пред Славу, и то га углавном

режу укућани (мушкарци), а други се реже на дан Славе, тј. на Велики дан, скупа са свештеником: „Се резе колач и увече, се праву колачи. Један за Велики дан и један за навече. Навече, а пре није био попа с(в)е резали они људи, били људи многи овде резали, а сад њих дође попа, сад. Дође попа у кућу и ни реже колач и ни свешта водицу. То на Велики дан. А то вече јемо ми посно и то не режем колач, само један. Ако режемо сад два, значи режем сад на навече и на Велики дан, ја треба да режем и на Божић. Треба три, тако је обичај. И ондак дође попа, реже, и онда кога, вичеш које оћеш” (Дивич, Св. Андреј); „Па вечера. Пре смо резали и колач. И на навече, а сад не режемо колач. (...) Деца се растурила, ја сама да режем колач, и тако. Попа ни реже на Свеца, на Велики дан, а ми то не режемо. Мањи колач и не режемо” (Дивич, Аранђеловдан).

Када дођу гости, једе се колач за ручак, а најпре се послужи свештеник.

Различити су обичаји везани за остатак колача, па се тако он може дати марви, живини, псу, свињама, док неки сматрају да је колач нешто свето и да га не треба давати животињама него га треба појести: „Па знате, то се не отура ни код живине ни псету се не даје, не, је л то је славно, је благословен, и ондак треба да се поје све, се поје све. Па и не баца се, и он када је добро испечен и добар, то се поје, се поједе све и тако да нема да сутрадан да остане не знам шта много, и ондак то газда поје, на појутрицу се поје све, да” (Белобрешка, Св. Никола). Чак се и комадићи овога колача чувају током целе године: „Од колача остављамо мало исецкано тако да нам служи за преко целе године, ако је нешто потребно да се узме, да. Јер то освештано, то стоји” (Белобрешка, Света Петка); „Прво се славски колач једе, оставимо то мало што смо рекли за преко целе године. Прво славски колач, да не би остало да се стврдне. Да, прво то да се поједе, па имамо увек по десет и више, и онда се поједе” (Белобрешка, Св. Петка). Такође, могу се давати гостима да у тањир са другом храном понесу кући: „Па и то дамо на тањир кад гости пођу. Свакем исечемо по једно парче и колача да понесу. У тањире, колико тањира толико кришки тога колача, и после оно. Има колача, то је и најслађе, сви се грабу да једу то колаче” (Дивич, Аранђеловдан). * Дакле, колач је нешто што је *славно* и он је *благословен*, па неки људи сматрају да не треба да се *отура* или *баца* животињама, већ тако *освештан* и *исецкан* остаје за узимање током читаве године, или се његова исечена парчад, тј. *кришке*, стављају у тањир гостима када одлазе са Славе.

Вино – Вино се „неизоставно (се) употребљава као замена за крв у култу покојника” (СМР, 1998: *вино*), па оно тако и у неколико сегмената славског обреда има и ову функцију. Оно се, пре свега, оставља да преноћи уз тек направљен славски колач, вече пред Славу: „Купујемо свећу, спремимо колач, ставимо то преко ноћи поред колача једну чашу вина, испред иконе, и свећу, да” (Белобрешка, Св. Петка), а потом се сутрадан вином прелива колач: „То вино, што се прелије колач, стави се преко цвећа” (Белобрешка,

Св. Лука). Оно је везано и за култ мртвих, те се њиме преливају гробови на навечерје или на трећи дан Славе, у зависности од тога ко у ком периоду дана иде на гробље: „Иде (на гробље) кој иде, ми идемо на навечерје. На навечерје идемо на гробље, носимо све и тад прелијемо мртве све” (Стара Молдава, Петковача). Здравлица за госте често се наздрављала чашом вина, а оно је и карактеристичан производ за овај крај, који је богат виноградима. Гости се, такође, веома често служе домаћим вином. * Дакле, вино се *стави* преко ноћи да одстоји у чаши, а затим се њиме *преливају* колач и мртви, док се остатак *стави* преко *цвећа*.

Кољиво (жито) – Кољиво је важан сегмент обредне исхране, посебно везан за култ мртвих, што се доводи у везу с приношењем „на жртву куване пшенице заштитнику породице и куће” (СМР, 1998: *кољиво, панаџа*). Готово сви саговорници истакли су да се уз славски колач и освећење водице обавезно припрема и кољиво којим се служе гости: „И онда кад дођу, прво служу по једну кашикицу кољива и после остало” (Белобрешка, Св. Петка). У неким се породицама не припрема кољиво за Славу, а изостанак ове врсте послужења карактеристичан је за Аранђеловдан, јер се Арханђел Михаило сматра живим свецем. Ово потврђује и наш саговорник из села Дивич коме је Слава Аранђеловдан. Забележили смо и једно сећање о томе да се кољиво носило на јутро Славе у цркву, скупа са свећом: „Се ишло у цркву, се носила една свећа, се дала, и смо носили едну чашу ко, онај, жито. И то се донесе из цркве, то жито, и ондак се праи једна погача, и ондак колачи” (Стара Молдава, Петковача). * *Жито* или *кољиво* се прво *носило* у чаши у цркву, заједно са свећом, а затим *се служило* при самом доласку гостију, када су је свако узимао по *кашичицу* жита.

Освештана водица – Када је у питању освештана водица, мора се напоменути да њена примарна функција није та да чини елемент обредне исхране, али је овде сврставамо у поље обредне исхране јер водица веома често бива један од састојака – свакако посебно важан – славског колача.⁵ Наиме, вече пред Славу (*навечерје, навече, уочи Свеча*) у кућу је долазио свештеник и освештавао, тј. *светио водицу*. Овај обичај се код неких породица и данас задржао, док друге освештавају водицу на дан Славе, непосредно пре резања колача: „Па пре радили тако, сада не. Сад дође он, целива све по соби и ондак реже колач. Ондак спремимо све на астал и онда то завршено, готово. А пре требаш да чекамо на навече да иде да свети водицу – тако се звало то” (Дивич, Аранђеловдан). За освештавање водице неопходни су суд са водом, свећа и кита босиљка (која се потом ставља у средину славског колача). У ранијим временима она се употребљавала,

⁵ Поред стављања у славски колач, освештана водица сипала се и у бунар, или се њоме заливало цвеће: „Кад уочи свеча дође ти чита, то све иде у бунар, то не бацамо. Или неки баца на цвет” (Дивич, Св. Андреј).

а код оних породица које још увек освештавају водицу вече пред Славу употребљава се и данас, као састојак славског колача, који се такође меси вече пред Славу. Поред ове освештане водице, ту су и богојављењска и крстовданска света водица као састојци славског колача, које се користе чак и уместо уља (Белобрешка, Св. Лука): „Славски колач, брашно. Пр(в)ом и пр(в)ом, кад ујутру се дигнемо, лепо се оперем, се прекрстим, имам свету водицу на, од Крстовдан, кад идемо на Благовести да узмемо воду, ја то држим, то сам читала и у књигу из манастира, имам српску, и ставим” (Белобрешка, Свети Никола). * Важно је истаћи да се под термином *водица* подразумева искључиво *освештана водица*, па тако „за разлику од деминутивно-хипокористичког значења водица, у коме је значење мотивне речи *вода* модификовано само са гледишта субјективне оцене, значење ’освећена, света вода’ има нови денотат (уп. Јовановић, 2010: 61). Да је реч о лексикализацији значења једног значајног појма из религијске сфере сведочи, на пример, косовско-ресавски говор Крушевца, у коме се поменута семантичка двозначност диференцира уз помоћ акцента: *водица* у деминутивно-хипокористичком значењу (на првом слогу – Н. А.), а *водица* у значењу ’освештана вода’ (на другом слогу – Н. А.)” (Милорадовић, 2013: 21).⁶ Она се освештава, тј. у локалном идиому – *свети се* (водица) од стране свештеника, а пре тога се све припрема на *астал* (сто).

II група славске обредне хране

Када су у питању обредна јела која припадају славском обреду, она се најчешће деле према томе да ли је Слава посна или мрсна, тј. да ли пада у неки од већих постова, или у среду, односно у петак, када су посни дани. Напомињемо да се код Срба у клисурској области изузетно поштују посни дани и веома се води рачуна о томе да ли Слава пада у неки од великих постова. И у једном и у другом случају важно је да ручак буде што свечанији и разноврснији, наравно, у складу са могућностима куће која слави.

Мрсна слава је она која не пада у неки од великих постова или у посне дане (среда и петак). Како за мрсну тако и за посну славу постоје јела која се готово редовно подразумевају и без којих је практично незамисливо да протекне славски ручак. Та јела су – како закључујемо на основу наше грађе – *ринфлаји, сарма, супа (супа сос)* и *печење, живинско месо, штрудла* и, данас чешће, *ситни колачи*: „Па све по реду – супу, сарму, печење. (...) Па како да не. Кажу нису Свеца кад није супа” (Дивич, Аранђеловдан); „А кад је мрсно, се клала живина. Се клала живина, се кувала једна супа, се праила тако *супа сос*, сад ми увек све то не, и једна сарма. И онда и сарма се праила. Увек сарма. То је купус, и ондак се месо млевено, од свиње што кољемо ми. И метемо прво лука, па метемо после мало то месо, метемо шта треба

⁶ Више о термину *водица* видети и у: Милорадовић и Јовановић, 2019.

тунака све и ондак завијемо ту сарму, и то праимо сарму. Прво се да супа, месо, сос, то се прво да на ручак, и за тем се да сарма и за сармом печење. И ондаке штрудла се праи. Сад више ове слатке колаче праву младе, моја прауника, моја, она воли то да праи колачи, и то, пре ми нисмо тако” (Стара Молдава, Петковача). * Дакле, прави се *сарма с млевеним месом* од свиње која је домаћа и која *се закоље, са луком, купусом*, па кад се све то *мет(н)е тунака*, сарма *се завије*. Поред сарме, незаобилазна на мрсном славском менију била је и *супа сос*, чији ће рецепт бити дат у прилогу рада, а поред тога се најчешће *клала живина* и то се месо служило за славу, јер је скоро свака кућа имала живине. Занимљиво је приметити да се, иако постан, *ринфлајш* служи искључиво током мрсне славе, вероватно као додаток уз печење, јер се најчешће тако и сервира.

Посна слава, чини се, богатија је јелима, али свакако и захтевнија за припрему. И током посне славе важно место заузима супа, с тим што је овде у питању *парадајз-супа*, а затим су ту и *пребранац* или *посан пасуљ*, *посна сарма*, *пиринач*, *риба*, *посни ситни колачи*, а раније су се правиле и *штрудле* (Белобрешка, Св. Лука): „Почим то је пос, Божићни пос, ондак јело посно се праи. Парадајз-супа, ел саде многи почели да прае чорбу од рибе, мислим, знате. Али парадајз-супа је била, она је, ондак пребранац и риба се пече, пиринач поред ње, мислим, гарнитура, да. И колачи, пре се праила штрудла, није било слатке колаче. Штудрла са маком, са орасима, са рахатом, то је било пре се правило посно. Посно без јаја или, кој оће, може крофне посне да се праву. Е сад има и праву са маргарином колаче, ове слатке и то, али то је био обичај ондак (...)” (Белобрешка, Св. Никола); „Не, па, на пример, ставимо плитак и дубок тањир, не, кашика, виљушка, нож. Ондак се је... Е, и посна сарма се прави на Свети Николу, и посна сарма то е, ондак је најбоља слатка. Е, сад зависи, сад почели неки да је прави са печуркама, али да знате – најбоља, најслађа је она са хлебом, оне коцкице што сечеш коре од хлеба и се суше” (Белобрешка, Св. Никола); „Ми се спремамо. Увече на навече, јер то је посно. То се зна, Свеца се спремамо из пре, праимо посне сарме, посан пасуљ. Пасуљ је главан, а ова кућа имала рибе. Овде су били риболовци и ловци. Риба је била стално свакојака. То није био проблем за рибу, се пржила, се пекла у рерну, се сушила на сунце пре, ја ви кажем од пре како ја знам деду, а сад имамо само пржено, ја је не јем никако. Ја не волим што мирише. Пржим је, све знам, то знам да радим и чорбу да правим, све, све, али не волим да јем. Јем само знаш коју рибу, она што је пуна костију, та је ко пилетина, платика, тако је кажемо, из Дунава” (Дивич, Св. Андреј); „Реко, гле, ја сам јела рибе, више ми се не једе. Пасуљ – то сви једу, кад дођу, сви: еј, дај још пасуља. Се праи црвена супа, а све посно, не сме да биде ту нешто. Ел праим, штудрле купим, они све посно, не мету ништа, и правим црвену супу, и сарму посну правим сас овим, како ми кажемо, не мог ти кажем, има ону, соја. (...) Соја, рендам шаргарепе, кромпир и јабука, метемо

лебац, али се упржи тај лебац, се испече у рерну да биде ко у песмет. Како ми кажемо – лебац сув. И ондак се исече коцкице, тако мало се исече коцкице и се мете. Они мету зејтина доста. Пиринач.” (Дивич, Ав. Андреј); „Па све по реду – супу, сарму, печење”. И: Је л супа обавезна, јесте: „Па како да не. Кажу: нису Свеца кад није супа” (Дивич, Аранђеловдан); „И лепо је било увек, знате, кад је посно, смо праили рибу, и се праила. (...) Ако је посно, праимо једну парадајиз-супу, једну окешицу, знате. Та ситна, та не пасуљ, и пасуљ се праи, а мој деда увек воло ту окешицу. Она, то се мајка, стара моја баба, она то кувала, деда то воло да удружи леба и то, то је посно било, и риба и окешица, парадајиз-супа, пасуљ, то” (Стара Молдава, Петковача).

* О сложености справљања хране и разноврснијој понуди јела током посне славе сведоче и рецепти за *посну сарму*, која садржи бројне и неуобичајеније састојке од мрсне сарме: хлеб, тј. *лебац сув*, *исецкан на коцкице* (стављен у рерну да *буде ко песмет*),⁷ *јабуку*, *кромпир* и друго, а данас – и *печурке* или *соју*. Поред разлике у прављењу сарме, тј. у њеним састојцима у старије и новије време, разлике се очитују и када су у питању послатице, али и супа. Наиме, некада је *парадајз-чорба* или *црвена супа* била незаобилазан састојак славске трпезе, а данас се уместо ње често прави *рибља чорба*. Такође, уместо бројних врста *штрудли* – *са маком*, *са орасима*, *са рахатом*, данас су чешћи *ситни колачи са маргарином* или *посне крофне*. Поред ових јела, добили смо и податак да се *кувала окешица*, што је зрно налик пасуљу, само је ситније, и у њу се може *удробити* хлеб. *Пасуљ* је био, како саговорници кажу, *главан*, а и *риба* је била једно од важнијих јела. Она није била, као данас, један од скупљих производа, јер се сва села која смо обишли налазе на Дунаву, па су мушкарци из ових приобалних насеља веома често били и пецароши, тако да су за славу могли донети и добру рибу коју би сами уловили. Риба се затим *пекла у рерни*, *пржила* и *сушила на сунцу*, док се данас углавном само пржи. Једна врста рибе на коју нам је указано, а која има пуно костију и укус налик пилетини, назива се *платака*. Уз рибу је био обавезан прилог, тј. *пиринач* или *гарнитура*.

*

Позивање на славу је један од важних сегмената читавог славског обреда. На славу се позива на сам дан славе, након што домаћин изађе с јутарње литургије. Током ове обредне радње важну улогу игра ракија. Домаћин или деца позивају госте тако што иду по селу са закићеном флашом и хлеччићима или колачићима, и то од куће до куће: „И ондак око подне, ја знам кад сам била дете, моја мама замедља ракију, знате, замедља ракију, и правиле су неке тако колачиће, а све од брашна, лепо се печеду, лепо колачићи. И ондак нам дали торбе оне од вуне, знате, биле торбице мале и за децу, и ту стави колаче, и ондак не тера да вичемо госте, тако је било пре. Значи, видите,

⁷ *Песмет* је позајмљеница из румунског језика, а има неколико значења: 1. презл, презла; 2. двопек; 3. јело од брашна, масти, шећера и јаја.

ставите тај колач и послужи се сас врућом ракијом” (Белобрешка, Св. Никола); „Па ми позивамо, правимо врућу ракију, пре се месио и колач, по један мали колач, па си сваком дао и колач и ракију, си га позвао, позво са ракију. Е сад колач више се не меси, него идемо само са ракијом и позивамо” (Белобрешка, Св. Петка); „Е пре се ишло. Знаш како се праила, један колач овако и пола литре ракије се носило код кога оћеш да вичеш, а сад то све... Неки, неки праву, неки, кад иду да зоведу” (Дивич. Св. Андреј); „Па најмлађи иде сас флашом и... Пре смо носили и колаче. Колач, колико мери имамо да зовемо, фамилије, толико колача у торбу, пре торба се носила на раме. У торбу се ставе колачи, флаша ракије и иде, зове се. Па у подне, пре подне, да дођу на ручак” (Дивич, Аранђеловдан). * *Замедљану ракију, врућу, и колачиће* који се праве од теста, тј. брашна, и *лепо се печеду* најчешће су деца носила у вуненим торбицама и с њима су позивала госте, тј. колачићи су давани да деца с њима *вичу госте*. Данас се овај обичај углавном избочио.

Храна и пиће су важан сегмент и поклона који се носи домаћинима. Гости најчешће *доносе чоколаде, воће* (Белобрешка, Св. Лука) и флашу неког пића, углавном домаћег – *вино* или *ракију*: „Може да донесу опет тако једну чоколаду, ил ти ја знам, знате, код нас сад вина, ракије, то има. Може да донесе једну флашу вина ел једну флашу ракије, то није проблем. Никад не дође празан, увек понесе нешто, донесу, да” (Белобрешка, Св. Никола); „Доносе. Неки мали поклончић, вино, шта знам, пиће неко евентуално” (Белобрешка, Св. Петка); „Јел може ако је доно мало вина или тако нешто. Ни се донесивало ништа, ништа” (Дивич, Св. Андреј). Такође, ни гости кући никада не одлазе празних руку, већ им домаћица у тањир стави нешто од славске хране: „Кад испраћамо госте, ондак може да и ставимо, никад не иде се празно. Ставиш неко парче рибе, штрудла, не иде празан кући. За децу, па се да бомбоне, ондак било пре, а саде су чоколаде и има свакојаке феле слаткиша, и се купи, и није то проблем” (Белобрешка, Св. Никола); Пре се давало хране, од свачега по мало, сад не (Белобрешка, Св. Лука); „Даш колаче, помало им даш штрудле, а волу пасуља, и то им метем, и сарме, и рибе и дам, али кад и дам” (Дивич, Св. Андреј). * Дакле, гости углавном *доносе* дарове, иако смо добили и један одговор да се није *донесивало* ништа, али им се и *стави у тањир* при одласку нешто од преостале хране: *пасуљ, колачи, штрудла, сарма, риба* и др. Ако ко од гостију има децу, њему су се раније давале *бомбоне*, док се данас чешће дају *чоколаде*, или пак неки други куповни слаткиш.

Ракија, поред своје улоге у оквиру позивања на славу, има посебну улогу и у домаћиновој (тј. газдиној) славској здравици – њоме се наздравља гостима: „Па он наздрави за здравље, за срећу, напредак. Да буду деца здрава, кућа да иде добро, шта знам ја, даду. С ракијом, да се праи врућа ракија, ондак зима је, Свети Никола је зима, се медља ракија, врућа ракија, после вино и, ко оће сад, и пиво има, и није проблем” (Белобрешка, Св. Никола).

* Дакле, здравица се најчешће *давала са врућом замедљаном ракијом* која се *праила*, а након здравице могло се пити и *вино*, док се данас често пије и *пиво*.

О томе да је Крсна слава повезана и с култом мртвих сведоче и обичаји везани за одлазак на гробље (углавном раније, вече пред Славу) и давање *задушу* трећи дан Славе (рачунајући и вече пред славу), тј. на појутрицу, када се храна дели свим гостима који су били на Слави. Тако се или вече пред Славу носи храна на гробље, или на појутрицу домаћица иде од куће до куће по селу и носи преосталу славску храну: „Се држало одма на навечерје. Се ишло прво на гробље, се прелили мртви, се однео један букет цвећа и то се носило код мртви, и ондак се увече праило навечерје” (Стара Молдава, Петковача); „На гробље идемо пре Славе. Па после други дан се одвоји, да, па од хране (за покојне). Ако је посно – посно, ако је среда или петак, се спрема све посно, ако су други дани, онда обично” (Белобрешка, Св. Петка); „Иде на гроб (вече пред). Пре се ишло, се носило мало орасе, мало бискуице, нешто, и то тако знаш, и после се дође кући.” (Дивич, Св. Андреј); „И ту се јело, се пило, и трећи дан се да задушу, све што остане. Остане штрудле, обично штрудле се праве и крофне, то је посно, то може да се праи посно” (Дивич, Св. Андреј); „И дам кад дам задушу. Напуним велику чинију и носим свима. Свима дам. Шта оћу, метнем свакем једнако колико биду, колико дођу и... Само моја сестрица, она је у Белобрешку у друго село, е њојзи спремим на тај дан и ју дам. А овим носим сутри дан с котарчетом. Метем котарче и метем једну бабицу, метем рибе, метем пасуља, метем и чорбе, и супе, и све, по то се прави више. И ја то све дам. Идем, и на крај села имам једну снају – и њојзи носим, ондак има један што ми помаже да радим – и њему носим. Бабица, па не знаш шта је бабица. То је оно уплетено, *бриош* румунски се каже. Плетеница једна, али знаш како, оно се уплете овако, тако, од теста. А то ни донесу, командујемо, и сад не праим, не праимо то сад, донесе све готово, то само командујеш, они ти донесу. То се да на тај дан, бабице се дају, то мора да даш, и кад умреду, све се праву за то” (Дивич, Св. Андреј); „Ондак појутрица за мртве се да. Ондак опет се купимо сви и праимо, ил је мрсно, мрсно се праи, ил је посно – посно. И праимо те крофне, је ли, праимо нешто, се кади, се кади мртвима. То је појутрица, трећи дан. Иде (Н. А. на гробље) кој иде, ми идемо на навечерје. На навечерје идемо на гробље, носимо све и тад прелијемо мртве, све. На појутрицу дамо кући задушу, не идемо на гробље. А има кој иде на појутрицу, не иде на навечерје. На гробљу ништа не остављамо од хране. Цвеће и свећу палимо, и то, а кући после кад дођемо, ми, кажем, праимо ту вечеру, ако је мрсна – мрсна, ако је посна – посна” (Стара Молдава, Петковача). * Када је у питању одлазак на гробље на навечерје, из исказа наших саговорника дознајемо да су се *вином преливали гробови*, а од хране су се носили *бискуици* (кекс, бисквит) и *ораси*. Трећи дан, тј. на појутрицу, када се даје *задушу*, неки су одвајали само слат-

ко – *крофне* или *штрудле* које су посне, па могу дуже да стоје, док су други појутрицу одржавали код куће или су носили готово све од преостале хране, тј. припремали нову храну у случају да је Слава мрсна, а да појутрица пада на постан дан – *рибу*, *пасуљ*, *чорбу*, *супу*. Тако су се у напуњену *чинију* или *котарче* (корпу) додавале и *бабице*, производ од теста налик плетеници, или – како смо добили објашњење – *бриош* на румунском, и све се то давало славским гостима *задушу*, тј. у част мртвих. Бабице се данас наручују у пекари, тј. *командује се* да се направе, а ово пециво је и незаобилазан сегмент обредне хране која се везује за сахране.

Закључне напомене

Сагледавши елементе који сачињавају одбредну исхрану славског обреда код Срба у трима селима румунске Дунавске Клисуре, можемо закључити да неки елементи ове исхране имају посебан значај. То су: славски колач, вино, ракија, водица и кољиво, а на њихов посебан значај указује и бројност обредних радњи које се уз њих везују. Издвајање и анализа елемената обредне исхране, који су ексцерпирани из транскрибованих примера са терена, омогућавају прецизније разумевање целокупног обреда у етнолошком смислу, али дају могућност и лингвистима, а посебно дијалектолозима, да стекну првенствено увид у семантику појединих термина. Наиме, поред именица, у раду су курзивним слогом дати, а понегде и прокоментарисани из етнолошког угла, и глаголи којима се именују одређене обредне радње, као и придеви и прилози важни за опис изгледа издвојених елемената, али и за начин вршења одређене радње током обреда.

Када сагледамо све карактеристике припремања, али и послуживања обредне исхране у оквиру славске обредне праксе, примећујемо да се оне у потпуности уклапају у опште карактеристике обредне исхране код Срба у матици. Обредна храна „се ретко спрема (једном годишње или циклично), одабира се и припрема на за то утврђен начин (коље, пече, ломи, сече), на унапред одређеном месту (кућни праг, поред огњишта, дрвета-записа), а све то обавља одређена особа која се стриктно мора придржавати правила ритуалне чистоће, те са смерношћу и озбиљношћу обавити поверени посао. Осећај за естетику и своју индивидуалност исказује посебно особа која припрема и креира обредне хлебове и пецива” (Радојичић, 2014: 89).

Поред увида у традиционалне начине припремања и обављања славског обреда, кроз представљене примере са терена може се стећи увид и у промене до којих је дошло у оквиру вршења обреда услед друштвених промена које су се дешавале током протеклих неколико деценија. Модернизација – у смислу електрификације, појаве масовних медија, тј. веће доступности различитих информација, запослења у фабрикама, миграције на

правцу село–град и друго, довела је и до промена у упражњавању славског обреда. Тако се, на пример, данас купује славски колач у пекари, смањен је број гостију, изобичајено је позивање на славу идењем од куће до куће (што са собом повлачи и изобичајење медљања ракије и прављења посебних колацића), купују се или праве ситни колачи на „модернији” начин, а губе се читаве врсте традиционалних послastiца и др. Дакле, како Д. Радојичић истиче, „поред осталог, истраживањима овог типа може се извести и анализа (нових) прехранбених навика. Данас, притисак професионалних обавеза на радно ангажованог појединца, хроничан мањак слободног времена, урбанизација, маргинализација сеоске средине, њено ’топљење’ и свођење на старачка домаћинства, притом радно ангажована женска популација – неумитни су чиниоци који видно утичу на трансформацију начина и стила живота у условима континуиране транзиције нашег друштва и транснационалног глобалног капитализма” (Радојичић, 2014: 93).

Анализом обредне исхране, поред праћења некадашњег и садашњег изгледа славског обреда, начина његовог практиковања и значаја исхране у целисти, долазимо и до појединости које се тичу повезаности елемената славског обреда са култом мртвих, а које се најјасније очитују кроз обредне радње везане за исхрану – одлазак на гробље и преливање гробова вином, давање хране на појутрицу, задушну и др. Ово се можда може довести у везу са архаичношћу посматраног обреда, посебно ако се има у виду да мање заједнице, оне које су и у мањини на одређеном простору (обично ван матичне територије), боље / више морају чувати своје идентитетске одреднице, па тако и затвореније и дуже опстају одређени обичаји и њихови посебни елементи.

Истрајност у упражњавању славског обреда, са свим елементима обредне исхране, донекле измењеним, али углавном без промењене суштинне, сведочи о непрекинутој жељи за опстанком данас већ изумирућих села, некада у већини насељених српским становништвом. Забележени подаци о славској обредној исхрани требало би да нам остану као драгоценост сведочанство о томе да је и на овим просторима славски обред живео и имао изузетан идентитетски значај за Србе. И на самом крају оставили бисмо отворено једно размишљање о томе да ли су за чвршће чување традиције „повољнији” тежи друштвени услови, ако имамо сазнања да је готово неизмењен славски обред опстао и у најтежим условима, као и неки други уосталом, надживевши смањење броја Срба на овом подручју, губљење њиховог утицаја, владавину других народа на датом терену, а затим и званично присвајање ове територије од стране државе Румуније почетком XX века, те опстао и на туђој земљи, док га је „модернизација” (због чијих елемената је дошло до изумирања села и мешовитих бракова у којима је доминантнија традиција већинског становништва) готово сасвим успела да потисне и измени у знатној мери неке његове сегменте.

Литература

- Аксић, 2018: Н. В. Аксић, Крсна слава као живи елемент традицијске културе Срба у Дунавској клисури (Румунија). Темишвар–Ниш: *Исходишта*, 4, 9–28.
- Ивановић Баришић, 2014: М. Ивановић Баришић, Породична Слава у Срба с посебним освртом на Александровачки крај, у: *Нематеријално културно наслеђе и локална средина: резултати савремених мултидисциплинарних истраживања александровачке Жупе и околних области*. Александровац: Завичајни музеј Жупе, 43–72.
- Ивановић Баришић, 2015: М. Ивановић Баришић, Календарски празници код Срба у Румунији. Ниш: *Исходишта*, 1, 130–138.
- Крстић, 2015: Б. Ђ. Крстић, *Народни живот и обичаји Клисуреца и Пољадијаца*. Посебна издања, Књига 79, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Милорадовић, 2013: С. Милорадовић, Вода и понешто од воде у српским дијалекатским речницима, у: *Aquatica: књижевност, култура*, Посебна издања 122. Београд: Балканолошки институт САНУ, 11–32.
- Милорадовић, 2014: С. Милорадовић, Етнодијалектолошки приступ култури исхране кроз обредну праксу, На материјалу из Ердевика и Парага, у: *Обредна пракса – Речима о храни, На материјалу из српских говора Војводине*. Нови Сад: Матица српска, 25–47.
- Милорадовић и Јовановић, 2019: С. Милорадовић и В. Јовановић, Сложенице са именицом *вода* у српским народним говорима и српској култури. Београд: *Наш језик*, књига L, свеска 2, 755–765.
- Недељковић, 1990: М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: Вук Караџић.
- Радовановић, 2014: Д. Радовановић, Хлеб и обредна пракса у Војводини – метнолингвистички оглед, у: *Обредна пракса – Речима о храни, На материјалу из српских говора Војводине*. Нови Сад: Матица српска, 65–82.
- Радојичић, 2014: Д. Радојичић, Аутентични говор хране, у: *Обредна пракса – Речима о храни, На материјалу из српских говора Војводине*. Нови Сад: Матица српска, 83–95.
- СМ, *Словенска митологија енциклопедијски речник*, 2001: (Ред: Толстој М. Светлана и Љубинко Раденковић). Београд: Zepher book world.
- СМР, *Српски митолошки речник*, Друго допуњено издање, 1998: (Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић и Никола Пантелић). Београд: Етнографски институт САНУ.
- Трубарац Матић, 2018: Ђ. Трубарац Матић, Елементи култа предака у славским обичајима Срба из клисурских села Румунског Баната (Белобрешка, Дивич, Стара Молдава). Темишвар–Ниш: *Исходишта*, 4, 373–383.
- Ћирковић, 2004: С. Ћирковић, Мек љеб ко сунђур да једеш. Крагујевац: *Liceum*, 8, 85–108.

Прилози

1. Прављење и украшавање славског колача

„Славски колач, брашно. Пр(в)ом и пр(в)ом, кад ујутру се дигнемо, лепо се оперем, се прекрстим, имам свету водицу на, од Крстовдан, кад идемо на Благовести да узмемо воду, ја то држим, то сам читала и у књигу из манастира, имам српску, и ставим, угрејемо – вода, брашно, керма, е, овај, метнем кашику меда и мало водице, и замесим. И ондак имамо једну шерпу ди само то печем, и ондак одозгор га плетем како оћеш. Обично правим ја, моја мама, тако је, и сунце, и свакејаке обичаје, жито, ел шта знам ја, ја ке тако праимо, знате, тако ондак тињимо, знате, ондак увијем, ондак сецкам, праим сунце, праим крст, сваке разне украсе. Праим све од леба. Има онда да крене и онда се пече, тако нам рекла једна калугерица из манастира – цео сат да се пече лагано, ондак оно изиђе пун овако” (Белобрешка).

2. Рецепт за *сос супу*

„*Се мете* месо, *пилећина*, увек живина – пловке, гуске, ћурке, шта имаш, метеш, ту метеш *шаргарену*, метеш *патроже*, метеш *целера*, и то *се кува* све, и *обашка бариш* неке *кромпире*. Ова господа *више су сад на пире*, а ми не, пре ми *кромпире* барене, и то *извадимо из супе и метемо резанце кућевне*. *Разбијемо јаја*, праимо, *растињимо обге, исечемо* (...). То после кад *ври*, све оно *извадимо*, и кад *ври, пустимо резанце* – то је била супа. И ондак *метемо масти* и мало *брашна*, колико, зависи колико оћеш имаш гостију да праиш мало више и *праим један сос*. И онда кад је то мало *се налије се мете парадајз, парадајз* овај *сос кувани*, и то се мете, и то се кој како воли, метемо, имамо *шећера* у тај *сос*. И то је било, то је био *сос*” (Стара Молдава).

3. Рецепт за посну сарму

„*Лепо се сече коре од хлеба, векле* како су, да, и ондак исечеш све тако лепо, у четир, лепо, и *сушиш*, и манеш да се осуше, ел саде зими како шпорет гори, ставиш у један и *ставиш и мало у рерну* кад не гори јака ватра, знате. Кад већ је готов увече, и онда ујутру га манеш тамо у рерну, он се суши. И ондак *сарму* се, овај, *купус, лепо га исечеш*, све га спремиш, исечеш, *на сарму треба доста лука, доста лука да се динстује, шаргарена рендана*. И ондак има кој ставу по шаку млевеног ораја, знате – ора. И ондак се стави *пиринач* и се стави *тај хлеб, то је место меса*, а саде многи узимаду соју, знате, *соју и печурке праву*, али ја сам праила и са сојом, праила сам и са печуркама, али најбоље је са хлебом, најслађе. Да, са хлебом је јако fino, и кад се доста лука и шаргарепе, се стави *уља, то се динстује и јако супер*. Кој воли, неки на крај може да *стави сос*, а неки не, знате. Од *парадајза, парадајза*, да. Али, мислим, ондак ставиш *со, бибер, паприку, у ту смесу све*, лепо, и ондак и... да, *слатку паприку, да, црвену*. И ондак *завијеш сарму*, и ставиш, и онда ја, ја ту највише волим. Сарма *се кува лагано на ватру*. Сар-

ма се кува лагано, на ватру. Сарма се кува лагано, на шпорет, па сат, сат и по, не треба ако се купус није тврд оно пиринаћ и то, она се скува брзо, али на ватру ти(х)у да ондак да лепо се кува и увек да у *кастролу* кад ставимо, *ставимо један капак преко сарма да се не подигну оне горе*, знате. И ондак, она се *крчка тако фино*, лагано, нема проблема. А да знате да је слатка, само да пробате, зими, зими, ондак кад имате времена” (Белобрешка).

„*Соја, рендам шаргарепе* и један *кромпир* и једну *јабуку*. Да, јер јабука је јако добра у купус, и *испраим* тако *лепе мале сарме*, и то сви вољу. А шта се *мети лебац*, метемо лебац, али се *упржи тај лебац*, се *испече у рерну да биде ко у песмет*. Како ми кажемо – *лебац сув*. И ондак *се исече коцкице*, тако мало се исече коцкице и се мете, а ја не волим толико леба, не смем да га јем, имам шећер, ја метем по два, по три. *Ја га држим тако и га увијем у то*. А не праву сви са сојом. Они мету *зејтина* доста, то, ја то не смем да јем. Они мету лебац, само с лебом. *Пиринач* мало, не, ја не метем много, мало, мало. Зависи како ко. Моја мати више мећала, а ја друкше праим” (Дивич).

Nina V. Aksić

TERMINOLOGY OF NUTRITION IN THE CUSTOMS RELATED TO THE PATRON SAINT OF SERBS IN THE DANUBE GORGE (ROMANIA)

Summary

The paper will present and analyze the terminology of nutrition in ritual practice, which was and it is still in use among Serbs in the Danube Gorge (Romania). The terminological corpus will be drawn from the field records of the authors of the paper, which were recorded in 2017 in the villages of Divič, Stara Moldava and Belobreška. The terms presented in the paper will be considered within the general context of use. In that way, the significance they have in the ritual-customary practice of the Patron Saint among Serbs in this part of Romania will be shown. Along with the analysis of the field material, the relevant literature related to this area will be consulted. The aim of the paper would be to present the terminological lexicon and thus keep it from oblivion, as well as to show the useful meaning of these terms in the rituals. As a contribution to the work, several recipes of Saint Patron ritual nutrition, from the mentioned villages will be given in the form of transcripts.

Key words: Serbs in Romania, customary practice, terminology of nutrition, recipes.

ТРАДИЦИОНАЛНО И МОДЕРНО У ПОЕЗИЈИ РАДОСЛАВА ЗЛАТАНОВИЋА

Лирски профил Радослава Златановића обележио је другу половину XX века у српској поезији на Косову и Метохији. Косовски мит и култ жене су у његовој поезији прожети паганским и савременим елементима. Текст прати традиционалне и модерне слојеве ове поезије, који чине лирску симбиозу. Златановић представља екстазу животне радости и младости, по којима је сродан авангардном међуратном српском песнику Растку Петровићу. Ова поезија носи традиционалне архетипске слике, али и модернистички сензибилитет и аутентичну поетску експресију. Лирика овог песника утицала је на формирање читаве генерације савремених српских песника на Косову и Метохији.

Кључне речи: традиционално, модерно, жена, природа, косовски мит.

Лирска физиономија Радослава Златановића истакнута је у косовско-метохијској поезији на српском језику, али је значајна и по иманентној припадности матичној српској књижевности 60-тих година претходног века, када је објавио своју прву збирку песама „Додир лета” са Божидарем Милидраговићем. Уз Даринку Јеврић, водећи песник овог поднебља, Златановић је на аутентичан начин оваплотио епски историјски и атавистички садржај везан за традицијске мотиве и митове сублимиране са модерним лирским сензибилитетом и структурним поетским променама. У својој поезији песник је креирао нови статус старог човека који своју архетипску матрицу моделира у додиру с елементима савременог живота и историјских токова. Овај песник је следио традиционалне архетипове који су постојали у делима његових предчасника, косовских писаца Манојла Ђорђевића Призренца, Григорија Божовића и других, али их је у жанру поезије модернистички стилизовао, те представља, уз Лазара Вучковића, родоначелника савремене српске поезије на Косову и Метохији. Упркос чињеници да спаја атавистичка и прошла времена, лирска пројекција Радослава Златановића није историјска ни традиционална, већ надисторијска, чулна и интимистичка. То се нарочито тиче феноменологије косовског мита утемељене на хронотипу Косова и метафизичког

¹ andrejevic03@gmail.com

квалитета његове трагике. Архетипским традиционалним обрасцима овог феномена, Златановић је дао индивидуални карактер. Еруптивни лирски таленат овог песника склон је паганском и пантеистичком осећању света и налик „великој екстази” коју је преферирао међуратни авангардиста Растко Петровић. Такав експлозивни модернистички дискурс фундиран је у поезији Златановића традиционалним маркерима унетим у промењену фрагментарну структуру лирског дискурса.

Златановић се у родном крају Косовске Каменице упознао с елементима руралног, фолклорног и натурастичког миљеа народног живота. У својој поезији стварао је сопствени поредак те традиције, уз јако развијену интуицију о њој. Тиме је успео да модернизује и активира архетипске представе у оквиру своје лирске експресије. На фундаменталним основама саборног умља, генске традиције и примордијалне истине, посебно свог наслеђеног номадског племенског ероса (у афирмативном смислу), он је своју слику света пренео на модерну егзистенцијалну раван и представио сензибилитет савременог човека. Најважније карактеристике поезије Радослава Златановића аутор ових редова представио је у раду „Атавистичко и савремено у поезији Радослава Златановића” (Андрејевић, 2009, стр. 275–283), као и у антологији *Портрети косовских писаца* (Андрејевић, 1988).

Лирска релација дом-свет и традиција-савременост фузионисана је у сублимну хомогену поезију и оригинални лирски израз овог песника. Аутентичношћу свог поетског израза, Златановић је иновирао лирске хоризонте региона јужне Србије. Сама историја косовског тла, његова суштатвеност и судбоносност за српски народ, симбол његовог бића и идентитета, та наша основна земља и најскупља реч српског језика (М. Бећковић) подразумевају нагонску припадност колективном уму и генској меморији у антрополошком и онтолошком смислу. У случају поезије Радослава Златановића, препознајемо дубоку потребу и мотивацију песника да се традиционални мит Косова укључи у жижу савремених дешавања, јер за Србе свети Грал станује на Косову.

У оквиру ове поезије, може се успоставити лирски паралелизам, осим са српском међуратном авангардом и са једним другим значајним савременим песником Косова и Метохије, поменути Лазаром Вучковићем и првим српским неосимболистом Бранком Миљковићем. Мада генерацијски близак њима, Златановић, по особинама своје лирске фразе, по посебном поетском наративу, елиптичној лирској причи, потврђује Деридину теорију разлике о различитом присуству песника у свету и изражавању тога присуства. У односу на песнике синхроне његовој појави, у лирској компарацији, више се уочавају особености Златановићеве него сличности с њима. Уопште, српски песници Косова и Метохије су, из историјских и политичких разлога, деценијама били скрајнути из матичног културног простора и недовољно познати сопственом језику и матичној српској књижевности. Отуда њихови

узори и долазе колико из српске матичне књижевности, толико и из европске и светске поезије коју су прилагођавали феноменологији косовског мита у традиционалном и савременом значењу.

Неке од темељних мотивских и идејних основа поезије Радослава Златановића јесу традиција, природа, косовски мит. Овај последњи је протопоетички и геопоетички уграђен у основе косовског опредељења свих српских песника од Његоша, преко Милана Ракића до данас. Експлицитно или имплицитно, Златановић прати дубоку традиционалну матрицу матерње мелодије, коју је у другом кључу промишљао Момчило Настасијевић, трансформисане у новој лирској експресији и структури. У последње четири деценије нове ратне и поратне кризе на Косову и Метохији, реактивира се и реинкарнира новомитска ситуација на Косову, што утиче на целокупну српску поезију, па и лирику Радослава Златановића. У историји матичне српске књижевности могу се наћи песници заједничари и песници интимисти, гласни и тихи песници, како је говорила Исидора Секулић, који су косовском миту посветили велики број антологијских песама. О косовским песницима и њиховом односу према миту писао је и аутор овог рада у својим књигама и текстовима.

Косовски мит долази из дубина традиције народа и колективно несвесног искуства уметника. Ниједна уметност није тако упорно национална као поезија, записао је Томас Стернс Елиот у свом чувеном есеју „Традиција и индивидуални талент”. Стивен Гринблат говори о новом историзму и културном патриотизму, а Јирген Хабермас одређује национални модернитет као вид осавремењавања колективне свести. Општежиће и саможиће су увек били део културне и цивилизацијске потке једног народа. У стилско-семантичком и естетичко-аксиолошком смислу, традиционална матрица мита свакако обогаћује савремену поезију, јер удаљену језичку ситуацију смешта у жижу савремених збивања и конотира их. Од самог боја, овај мит расте у српској култури преко Његошевог косовског завета (кога је Андрић назвао трагичним јунаком косовске мисли), потом видовданске идеје Исидоре Секулић (1911), Ракићевог косовског циклуса и задужбинског текста „Шта је то косовско опредељење” Зорана Мишића (1961). Потом, Црњански слави косовске цркве, али уз пацифистички отклон и убеђење да из традиције треба узети само најбоље. Ту посвећеност косовском миту, ту естетику негативног исхода историје и пораза („нека буде што бити не може” и „не бојте се, добро бити неће”) Андрић је назвао позитивним нихилизмом.

Златановић је добитник многобројних значајних награда, па и Базјашке повеље у Румунији. Препознат је као чувар баштине коју пројектује модерним сензибилитетом и експресијом. При томе се мотив традиције односи на атавистички, предачки, рурални миље, а савремено и модерно је испољено урбаним еротским визијама жене која је често смештена истовремено

у пантеистички и традиционални свет. Он пева о комаду земље Косова, о српској ноћној стражи, о тајној вечери у Грачаници, при чему се та знамења косовског мита у овој поезији, кроз транскултурну визуелизацију преносе на савременост. У песми „Нападнута софра” Златановић вели:

На смрти је грачанички отац Инфонт Јовановић
А једнорука игуманија Параскева у Девичу
Пушком и тојагом брани своје животиње
Своју софру, фреске, своје сестре, воћке и њиве
Пребројава одсељене, напуштена огњишта
Куку и леле нама монахињама робињама
Насрули су црни биволи грифони с изобличеним лицем
И преорављу се кости српских девојчица
У Вучитрну, Мучиврцу и Истоку
Говорник на телевизији лежерно одмахује руком
Попови и српске калуђерице измишљају зла на Косову. (Златановић, 1995: 200)

Почев од пејзажа детињства и породичног окружења, до косовских равница и метохијских винограда, Златановић конституише традиционалан дом као симбол преузет из предања и сопствених успомена. Уколико се подсетимо англоамеричке едукације нашег песника, можемо наћи везе његове поезије и с европским митовима или урбаним савременицима. Златановићеви симболи су блиско примакнути животу и савременом свету, али су сачували своју митску и фантазмагоричну ауру. Јединствени естетички ефекат чини управо утисак да се у његовој поезији та старина дешава управо данас, и да у њој песник учествује као лирски лик. Спој прошле и савремене инсценације живота раван је великој бахтиновској карневализацији света. Ова лирска диорама у поезији Радослава Златановића меша физичко и метафизичко, антрополошко и онтолошко, домољубно и космополитско, културолошко и хедонистичко. Из дубина традиције, ова поезија носи снагу и тековине колективног, које у садашњости еманирају моћ субјективне енергије песника.

Важност атавистичког човека традиције у овој поезији функционише као вид борбе са савременим судбинским менама и успостављена је у сврху трајања, а против пролазности. Златановић то открива у стиху: „Људи које сам видео не могу остарити”. Човек је човек за сва времена, монолит у свету, вертикала косовског хронотопа, *axis mundi* на својој земљи која је *magna mater*. Човек је тип и карактер, предак и потомак, манистички субјект његове поезије и виталистички симбол постојања. Зато се у овој поезији јављају и традиционални митски симболи хтонског вука, митолошке змије уробороса и српског прачовека. Песник још живи у колиби, бави се ловом да прехрани жену, туче се багином с њеним удварачима. Та слика преисторијског примитивизма или старословенске прошлости, уз обредне слике и ритуално певање, представља лирску магијску формулу коју ће Златано-

вић, сублимирати и пребацити у модерне савремене песничке представе. У песми „Неко је наш, сад приказан у пољу” утемељена је лирска слика пантеистичке натуралне средине сред које се пије стара словенска медовина. Историјска подлога Косова је разапета у лирској мрежи с Агеренима, Арнаутима и Турцима, али се о њима у савремености такође пева с истим критичким тоном.

Поетизација факта, естетизација историје и лирски трагизам у поезији Радослава Златановића су ублажени том критичко-ироничном, каткад и хуморном нотом. Сажимање и закривљење времена и постојање песничког субјективног хроноса чине да се прошло и савремено хомогенизују. Стварносни говор овог песника који се опире конструктивизму и артизму помаже му да повеже традиционалне и савремене песничке слике које, попут Лајбницових монада, узрокују целу структуру и семантику ове поезије. Прачовек и модерни песник су један лирски субјект. Може се рећи да је сам Златановић главно лице сопствене поезије. Уношењем свога имена у лирски текст, он привидно изједначаје фиктивну и фактографску стварност и тиме есенцијализује и онеобичава лирски израз.

За Радослава Златановића „увек негде звоне дечанска звона”, која прате песника и у српским сеобама и расејањима. У својој сјајној, чувеној песми „Грачаничка вечера”, песник у првом стиху каже: „Али ја нећу да певам о њој, ја хоћу да вечерам”. Певање припада прошлом сјају, храна садашњем оболу светој грађевини. Песник указује на светост прошлости, али и на величину живота у садашњости која се инкарнира на вечери са јужносрбијанским сељацима из Долома. Златановић вели да „има белих манастира у нашим зеленим долинама, има мудрих калуђера попут Јустина Дечанског”, спајајући традиционалне вредности с текућим дешавањима на грачаничкој вечери. У збирци песама „Викање на стоку”, Златановић се поново бави Долочанима, али и људима из Рицент парка или Пакистана. Та брза смена дијаде дом-свет једнака је смени традиција-савременост. Песник путује напред и натраг кроз време и простор природношћу која фузионише његове стихове. Златановић тиме еманира свој авантуристички дух и путничку егзистенцију. Након тога, он жури натраг својим Србима, својим Црногорцима, својим Циганима, својој Јужној Морави, као у песми „Певање о родитељима”. Песников завет јесте Косовско поморавље, али он цео свет доживљава као завичај.

Однос локалног и универзалног, дијалекта и књижевног говорног обрасца, показује снагу дијахронијског сажимања феномена и сензација у поезији Радослава Златановића. Она има свој јединствени тон, свој епски стих колико и кратку форму, свој лирски наратив као у песми „Време”. Песник носи југ у крви и има „неизговорене речи доброј земљи”. Воли земљу јер она је његово тело. Воли Бога, али и пужа с два рога, као у песми „Море, птицо, стани, збуњујеш ме”. Овакав спој религиозног и пантеистичког ка-

раактеристичан је за поезију Радослава Златановића, за његов спој традиције и савремености. Песник се дружи са првим човеком који пече мамутово месо и леже поред Еве. Његова је кућа љуљашка на југу, а црквена звона из родног села, боја завичајног цвета су окоснице традиционалних идиома и симбола. У песми „Хвала човеку који се плаши ватре” домицилни елементи – мотика, жито, срп, кућа, ракија, иницирају човека да тугује за родним крајем и да се врати да ту умре. У песми „Више није исто” два стиха одражавају однос традиције и савремености као јединство супротности ових бинарно-опозитних категорија живота. Први је узет из народне поезије – „Шта се бели у гори зеленој” и други је песнички – „Јер плови негде моја усијана глава”. Архаични приказ породичне сеобе из сјајне песме „Велика недеља” постаје метонимијска сцена за савремени лирски дискурс о изгону. Стих „Ако сам вам показао пут до извора” показује лирски пут ка искому и традицији. “Поредак ове песме удаљава ме од злочина” вели песник, као што синтагма „викање на стоку” указује на живот патријархалне фамилије са критичким алузијама на савремено друштво. Растакање традиције праћено је новом стварношћу негативно измењеног света.

Други пол лирске фасцинације Радослава Златановића који такође спаја традиционално и савремено је његов сјајно остварен мотив љубавне поезије, која слави мит жене и култ тела. Ове песме настају једре сељанке и путене грађанке, микрокосмичке Косовке и макрокосмичка Жена из универзалне сфере. Песник је први човек који са својом женом Дана осмог посматра свет у свој његовој чистој праформи, с тим што је песник демијург песничке слике. Тај лирски полигенизам представљен је у славу рађања жене и њеног постојања. Виталност љубави између човека и жене визуелизована је библијским сликама међу зверињем, у природи рајског врта или сликама грешног живота у лондонским квартовима. Таква визуелизација и лирска синергија женских фигура показују да је жена за Златановића у ствари топос – традиционално и модерно тело и да одражава цикличне манифестације света. За разлику од Дучићеве химере или Андрићеве Јелене, жене које нема, Златановићева Абвесидора је жена које има, и у традицији и у савремености. Он је заљубљен у најобичнију жену, кад је мало полудео, како каже у песми „Шестог дана”. Жена је axis mundi, светска оса која пресеца свако постојање, као у песми „Нагађање о Изеанемони”. Са женом песник се осећа као да је војска једне државе уз њега. Она је светлост која не може поуздано да се запамти, вели песник.

Када пружи руке планина је ближа
Људи се сете да могу и друкчије да живе
Робијашу пишу молбе за помиловање
Водник Фадил Берберовић
Не може прописно да построји војску
Очеви се чуде шта су родили
А њене су руке као јабуке.

Она ништа не мора да каже
 Цигани ће саковати котао и поклонити јој га
 Она треба да носи хлеб у собе болесницима
 Она може да посвађа рођену браћу. (Златановић, 1995: 74)

Чак и велики створитељ завиди му на жени, као и сви старци, писци и младићи у песми „Бестидне руке створитеља”. Професор Зоран Павловић пише да из модела жене као архетипа, Абвесидора улази у песму као модеран женски лик (Павловић, 2005: 47). Постоји и колективни женски лик у поезији Радослава Златановића. То су девојке из Обилића, Гњилана, Владичиног Хана, Приштине, које носе ерос епског простора, као у песмама „Курвање Долочанки” и „Свадба у полуму”. Очито је да је друго главно лице ове поезије, уз лирског субјекта самог песника и жена, понекад само тело жене. Она долази из атмосфере средњовековља и силази на улице Приштине. Жена је транслирски медиј, интегришућа сила његове поезије која га дефинише као једног од најбољих песника љубавне поезије у савременој српској лирици. Слика жене у Златановићевој поезији је тако стварносна, а истовремено тако антимиетичка. Ова синкретичка појава представља лирску етногенезу еротске традиције и модерне сексуалне револуције. Златановићева жена је конкретизована, од крви и меса, али је и полифона појава. Она је често у суседству с вољеном реком, Јужном Моравом, која је такође принцип женскости, magna mater и прочишћења. Жена пролази кроз манастирска врата, чува свиње у црквеном дворишту и ради у градском заводу. Тако сензуално посвећен жени, са расном екстазом тела и метастазом осећања, Златановић је близак „великом пијаном физичком животу” Растка Петровића, младићству и религији тела поменутог песника. Та хедонистичка епикурејска снага жене доноси у Златановићевој поезији представу Великог тела које се налази у руралном русоовском и у урбаном окружењу. Слободна еротска жена долази из запретане митологије аутора, како вели Ролан Барт и песник је легитимише као свежену и носиоца свег живота.

Песник добро влада митопоетичком вештином, о чему нам сведочи Радивоје Микић у предговору збирке песама „Грачаничка вечера” Радослава Златановића (Микић, 1975: 17). Ликови жена с необичним лирским именима Абвесидора и Изаемона „лепших од њива и ливада гиздавих” су натуралистичке, веристичке жене које су симбол живота. Жене у овој поезији, ма како митске појаве, се често налазе и у оквиру модерне лирске гротеске, на рубној тачки људске егзистенције, на маргини друштва и на клупама железничких станица. Абвесидора је Аз, Буки Вједи, она представља прва слова старословенске азбуке, она је азбука живота, сама Ева која долази песнику Адаму да прогласе своју историју ероса и објаву љубави. При томе, у том спајању, песник не осећа грех, већ ослобођење. Жена је владарица и Амазонка, она поседује моћ да врати бившу догађајност и да је активира у савремености. Релјеф њеног тела је путоказ смисла. Она је хипетрофирано

биће, њено колено је као Балканско полуострво. Она је елементарна сила земље, а у поезији врши функцију средишта и круга постојања.

Ми не читамо глупе
Европске и америчке књиге о сексу
О потенцији и импотенцији
Али кад почнем да скупљам
Плодове по Абвесидорином телу
Предосећам како велики Своритељ
Прекива руком небеску завесу
И зури на земљу нашу
На кућу нашу
И на кревет наш тврд од абоносовине
Безочно. (Златановић, 1995: 143)

Смела, дрска, слободна, ова поезија уједињује мит земље и мит жене, сублимира њихове представе из исполинских времена, из детињства човечанства и лирски их остварује у овом времену. Златановић сугестивно влада тим клизајућим лирским хронотопом јер се шавови метаморфозе времена не виде, све је садржано у једном лирском таласу којим доминира Жена. Митологизација жене, која се креће непрекинутом бергсоновском траком времена доводи њено постојање из удаљеног хроноса у жижку садашњице. На делу је велика еротска екстаза самог песника суверено уграђена у иманентну лирску сферу Радослава Златановића. Драматичне слике прошлости смењују се, као у огледалу, с новомитским сликама садашње косовске трагедије. Лирски паралелизам - примитивна жена и савремена жена, као два лирска лика у једном, дају изванредну надисторијску пројекцију жене - јунакиње прошлости и садашњости, хероине времена. Та велика, голема жена у поезији Радослава Златановића, уза сву велику лирску оставштину у историји жанра љубавне поезије уопште, остаје препознатљива и сугестивна. Жена у овој поезији је жива и узбудљива визија лепоте, смелости и радости живота. (Зато, вероватно, песник није силовао Вирцинију Вулф).

Базирана на традиционалним кодовима, а артикулисана жестоким модернистичким дискурсом, поезија Радослава Златановића је потпуно аутентична и јединствена творевина. У структури и језичкој организацији текста изненађујућа, зачудна и онеобичена, она не само да је иницирала и утицала на целокупну савремену поезију на Косову и Метохији, већ је постала значајна притока магистралном току матичне српске поезије.

Литература

- Андрејевић, 1988: Д. Андрејевић, *Портрети косовских писаца*, Приштина: Јединство.
- Андрејевић, 2009: Д. Андрејевић, *Атавистичко и савремено у поезији Радослава Златановића*,
- Косовска Митровица: Зборник радова Филозофског факултета, 275-283.
- Златановић, 1975: Р. Златановић, *Грачаничка вечера*, Приштина: Јединство, Октоих.
- Микић, 1975: Р. Микић, *Песник као пророк и миротворац* (предговор збирци песама Р. Златановића „Грачаничка вечера”), Приштина: Јединство, Октоих.
- Равлетић, 1986, V. Ravletić, *Кључ за тумачење модерне поезије*, Zagreb: Globus.
- Павловић, 2005: З. Павловић, *Српска књижевност на Косову и Метохији*, Лепосавић: Институт за српску културу.
- Ђулафкова, 2002: К. Ђулафкова, *Метафизика поезије*, Београд: Народна књига.

Danica T. Andrejević

TRADITIONAL AND MODERN IN THE POETRY OF RADOSLAV ZLATANOVIĆ

Summary

The lyrical profile of Radoslav Zlatanović marked the second half of the 20th century in the Serbian poetry of Kosovo and Metohija. The Kosovo myth and the cult of woman in his poetry are imbued with pagan and modern elements. This paper follows the traditional and modern layers of this poetry, that make a lyrical symbiosis. Zlatanović represents the ecstasy of life's joy and youth, by which he can be related to the avant-garde Serbian poet between the two world wars Rastko Petrović. His poetry carries the traditional archetypal images, but also the modern sensibility and authentic poetic expression. The poetry of Radoslav Zlatanović influenced the forming of the entire generation of contemporary Serbian poets in Kosovo and Metohija.

Key words: traditional, modern, woman, nature, Kosovo myth.

СРБИ У РУМУНСКОМ ДЕЛУ БАНАТА: ЕТНОГРАФИЈА ТЕРЕНСКОГ ИСТРАЖИВАЊА

У раду преносим теренска искуства која сам стекла у оквиру ангажмана на пројекту *Истраживање историје и културе Срба у Румунији*, реализованог у организацији Центра за научна истраживања културе Срба у Румунији (Темишвар). Приказујући процес припреме за рад на терену, као и начин реализације теренских истраживања у чијим је фокусима био обичајни живот српске националне мањине у румунском делу Баната, циљ овог прилога је да пружи допринос текстовима који проблематизују методологије теренског рада у српској етнологији и антропологији.

Кључне речи: Срби, румунски Банат, теренска истраживања, етнографија.

Увод

Године 2018. са задовољством сам прихватила позив да постанем део тима Етнографског института САНУ који је имао задатак да у оквиру вишегодишњег пројекта *Истраживање културе и историје Срба у Румунији* у организацији Центра за научна истраживања културе Срба у Румунији (у даљем тексту ЦНИКСР) бележи, обрађује и објављује етнолошку грађу о начинима празновања *Божјића*, *крсне славе* и *свадбе* међу српском националном мањином у Румунији.³ До тренутка када сам се прикључила наведеном пројекту, допринос „планског истраживању духовне и материјалне културне баштине Срба из румунског дела Баната, али и других српских енклава у Румунији” (Тодоровић, 2017: 464) дали су, у домену својих експертиза, истраживачи Етнографског института САНУ др Милина Ивановић Баришић, др Ивица Тодоровић, др Ђорђина Трубарац Матић и др Нина Аксић.⁴

¹ bojana.bogdanovic@ei.sanu.ac.rs

² Текст је резултат рада на пројекту *Истраживање историје и културе Срба у Румунији* у организацији Центра за научна истраживања културе Срба у Румунији (Темишвар) и рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200173 од 05.02.2021.

³ Наведени традиционални елементи су одабрани због своје идентитетске функције које имају не само код Срба у матици, већ и код Срба у расејању, па самим тим и код Срба у Румунији, а уз помоћ којих се и данас (само)дефинише све малобројнија српска мањина у посматраној мултикултуралној средини (Богдановић, 2019: 43).

⁴ Поред Етнографског института САНУ у наведени пројекат биле су укључене и друге

У периоду од 3. до 5. јула 2018. године теренска истраживања сам, заједно са колегиницама из Етнографског института САНУ др Милином Ивановић Баришић и др Ђорђином Трубарац Матић, спровела у селима *Краљевац* (рум. Stalovăț – насеље 40 км источно од Темишвара, у горњем току Тамиша), *Чанад* (рум. Cepad – насеље унутар истоимене општине) и *Фелнак* (рум. Felnac – насеље 20 км југозападно од града Арада). Села Краљевац и Чанад административно припадају Тимишкој жупанији, док село Фелнак административно припада жупанији Арад. Следеће, 2019. године, сплетом околности, нисам била у могућности да се у договореном (јунском) термину теренског истраживања придружим тиму Етнографског института САНУ те сам, пар недеља касније, у Румунију кренула сама.⁵ У селима *Соколовац* (рум. Socol – насеље на месту ушћа реке Нере у Дунав, у румунском делу Ђердапа), *Луговет* (рум. Câmpia – насеље на реци Нери, у румунском делу Баната) и *Златица* (рум. Zlatița – насеље на реци Нери, у румунском делу Баната) боравила сам у периоду од 9. до 11. јула. Наведена насеља припадају тзв. пољадијским селима, а налазе се на левој обали реке Нере, у подножју планине Локве (Крстић, 2015: 5). Смештена у равничарском делу југо-западног Баната, села административно припадају жупанији Караш-Северин. У територијалном смислу све три жупаније припадају *румунском Банату* који представља „изузетно важну област са становишта српског етнокултурног и етничко-етногенетског простора већ од давне прошлости” (Тодоровић, 2017: 466) и за српску мањинску заједницу најближи је матици.

Припреме за теренско истраживање

Како би истраживање обичајног живота српског народа ван матице на самом терену било што продуктивније, пре поласка покушала сам да сагледам 1) демографску ситуацију на истраживаној територији и 2) шири друштвени контекст у оквиру кога се бележи (касније и обрађује / објављује) етнолошка грађа о начинима празновања *Божића*, *крсне славе* и *свадбе* међу српском националном мањином у Румунији. На првом месту, користила сам доступну литературу која обрађује проблематику положаја Срба у Румунији (Церовић, 1997, 2000, 2007; Малуцков, 2005; Степанов, 2006; Павловић, 2012; Степанов и Степанов, 2014; Крстић, 1984, 2015; Ивановић Баришић, 2015, 2017; Радан, 2015; Тодоровић, 2017 итд.). Такође, као

релевантне институције: Балканолошки институт САНУ, Институт за српски језик САНУ, Факултет за стране језике и књижевности Универзитета у Букурешту, Западни универзитет у Темишвару итд.

⁵ У јуну месецу пољадијска села су обишле моје колегинице из Етнографског института САНУ др Милина Ивановић Баришић и др Ђорђина Трубарац Матић.

веома корисно показало се и искуство које су, као вишегодишњи чланови наведеног пројекта, на терену стакле и самном несребично поделиле колегинице из Етнографског института САНУ др Милина Ивановић Баришић, др Ђорђина Трубарац Матић и др Нина Аксић.

Важно је било, пре свега, знати да је Румунија због особеног историјског наслеђа, политичких околности и сталних миграција становништва, вишенационална и мултикултурална држава у којој живе бројне националне мањине диференциране према бројности, просторном размештају, друштвеној кохезивности, националној еманципацији, етничким, демографским и другим особеностима (Богдановић, 2019: 49). Срби у Румунији данас имају статус националне мањине: према попису становништва из 2011. године⁶, Срба је у укупном броју становника у Румунији било 18.076 (0,008980%), односно 0,54% од свих 20 засебно регистрованих мањина (Степанов и Степанов, 2014: 16–18).⁷ Према најновијем попису становништва у Румунији из октобра 2011. године, демографска ситуација на истраживаној територији је следећа:

село	бр. становника српске националности	бр. становника српске националности у %
<i>Краљевац</i>	98	64,5%
<i>Чанад</i>	269	6,4%
<i>Фелнак</i>	162	6%
<i>Соколовац</i>	436	63,6%
<i>Луговет</i>	286	54,6%
<i>Златица</i>	225	34%

Табела бр.1: Преглед броја становника српске националности на истраживаној територији⁸

Када је у питању шири друштвени контекст у оквиру кога се истражују дефинисане теме, у доступној литератури пронашла сам податке да су складни и пријатељски међудржавни односи између Југославије и Румуније промењени 1948. године, после доношења Резолуције Информбироа (Церовић, 1997).⁹ У том смислу прекинути су дипломатски, политички, привредни

⁶ Срби имају засебну рубрику у упитницима за попис становништва тек од 1992. године (што је задржано и при пописима 2002. и 2011. године); у раздобљу од 1930. до 1977. године у обрасцима за попис становништва у истој рубрици уписивани су конститутивни народи Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Степанов, 2006: 12).

⁷ У поређењу са резултатима пописа од 2002. године констатује се смањење укупног броја становника, али и још драстичније смањење броја припадника националних мањина (Степанов и Степанов, 2014: 19).

⁸ Статистички подаци преузети су из Степанов и Степанов, 2014: 28–30.

⁹ Резолуцијом су источноевропске социјалистичке земље, са СССР-ом на челу, оптужиле југословенско партијско и државно руководство да је издало социјализам и да је увело

и културни односи са Југославијом. На удару анти-југословенске кампање нашло се руководство Савеза словенских културно-уметничких друштава у Румунији, као и свештеници, учитељи, професори, ученици и студенти, који су одбили да прихвате ставове Резолуције Информбироа (Церовић, 1997). Румунске власти су покренуле судске процесе против водећих људи из редова српске националне мањине, који су оптуживани да су „шпијуни и издајници у служби Титове фашистичке клике” (Церовић, 1997). Појединци, који су одбијали оптужбе, осуђивани су на смртну казну или на доживотну робију. Поред појединачних, прогонима су били изложени и шири слојеви припадника српске националне мањине у Румунији, што је посебно дошло до изражаја 1951. године, када је у ноћи 18. јуна, на Духове, отпочела депортација читавих српских породица у Бараганску пустињу.¹⁰ Бараганска депортација за циљ је имала уклањање политичких противника и „сумњивих елемената” из пограничних зона ка Југославији.¹¹ Након нормализације међудржавних односа Југославије и Румуније, у првој половини 1956. године изгнаници су пуштени из радног логора. Међутим, по повратку у Банат затекли су празна домаћинства, конфисковану пољопривредну земљу, високе порезе... Румунске власти наставиле су „обрачунавање” са српском мањином, али на „суптилнији” начин. Неки од механизма асимилације припадника српске заједнице били су: превођење имена лица и места са српског на румунски језик и непостојање двојезичних натписа; стално смањивање броја основних школа на језику српске мањине; смањивање броја културних и спортских друштава мањине; румунизација деце из мешовитих бракова; запошљавање стручњака из редова мањине у насељима где њихови припадници не живе итд. (Церовић, 1997). Данас је српска заједница у Румунији у великој мери захваћена процесима асимилације и депопулације, али са очуваном свешћу о властитим културним и националним особеностима, препознатим и од стране већинског окружења, као и са врло развијеним одликама онога што се у науци означава као *community life* (Павловић, 2012: 11).

капиталистичке друштвене односе. Захтевана је безусловна капитулација Комунистичке партије Југославије и њеног руководства. Централни комитет КПЈ одбацио је оптужбе као неосноване. Тада је отпочела кампања са циљем да се Југославија подреди блоку источноевропских социјалистичких земаља, којима је руководио СССР (Церовић, 1997).

¹⁰ Реализована према тзв. „совјетском моделу”, депортација у степску равницу у југоисточној Румунији обухватила је 297 насеља, 12791 породицу и више од 40300 људи (Румуна, Срба, Немаца, Мађара, Басарабејаца...) из три жушаније: Тимиш, Караш-Северин и Мехединц; према последњим проверама и упоређивању података, констатовано је да је у Бараган депортовано укупно 2780 особа српске националности (Милин, 2016: 16).

¹¹ Више о депортацији Срба у Бараган и повратку из њега видети у Милин и Степанов, 1996; Милин и Степанов, 2002; Милин, 2016.

На терену

Непосредно непознавање локалне средине показало се као отежавајућа околност приликом успостављања контакта са локалним становништвом. Због немогућности да ми се због здравствених проблема и/или недостатка времена, како кажу, „посвете”, разговор је одбио одређени број припадника српске заједнице. Саговорници који су прихватили разговор, њих петнаесторо, махом се баве пољопривредом, а у својим домаћинствима, у највећем броју случајева, живе сами или са супружницима.¹² Старије су животне доби – просечна старост саговорника у тренутку бележења разговора износи 75,2 године. Сви саговорници су пристали да разговори са њима буду снимљени и да добијени подаци буду коришћени у научне сврхе. Овом приликом наводим њихове иницијале и године рођења: у Краљевцу сам 2018. године разговарала са Љ. М. рођеним 1946. године, М. М. рођеном 1950. године и Ј. С. рођеном 1948. године; у Чанаду сам разговарала са М. И. рођеном 1949. године, док сам са С. М. рођеним 1927. године разговарала у Фелнаку. 2019. године у Соколовцу сам разговарала са Ђ. Т. рођеним 1954. године, В. У. рођеном 1941. године и В. Н. рођеном 1927. године; у Луговету сам разговарала са Р. В. рођеном 1942. године, О. Р. рођеним 1940. године, Н. В. рођеном 1944. године и А. Н. рођеном 1941. године, док сам са М. Б. рођеном 1944. године, А. Љ. рођеним 1950. године и С. Ж. рођеном 1948. године разговарала у Златици.¹³

Како бих добила податке који касније (у анализи теренске грађе) могу бити (у што већој мери) упоредиви, у разговору са мојим саговорницима ослонила сам се на *оквирни упитник* који је конципирала др Милина Ивановић Баришић, виши научни сарадник Етнографског института САНУ, за потребе спровођења теренских истраживања у оквиру пројеката ЦНИКСР. С обзиром на то да „саговорници из, различитих разлога, нису увек спремни (расположени) за разговор на начин који је истраживач приликом планирања истраживања замислио (осмислио) и жели да га обави” (Ивановић Баришић, 2019: 359), сувишно је нагласити да у потпуности конзистентно спровођење оквирног упитника није било могуће.¹⁴ С тога су разговори, за-

¹² Ретка су домаћинства у којима живи више генерација укућана.

¹³ Помоћ у реализацији теренских истраживања пружили су ми сви припадници српске заједнице са којима сам контактирала као и представници њихових мањинских организација. Овом приликом посебну захвалност упућујем Весни Кармен Ђуричин на гостопримству и помоћи при проналажењу саговорника и Богдану Петрову и Милу Косашу на техничкој помоћи на терену.

¹⁴ На већину питања из оквирног упитника добијени су јасни, прецизни и недвосмислени одговори; поједина питања су допуњена (проширена) уколико је саговорника требало подстаћи на даљи разговор, пружити му допунско објашњење или се додатно задржати на посебно сложеном елементу обичајне праксе, док су у случајевима одступања од устаљеног начина празновања Божића, крсне славе и свадбе, умора саговорника и/или недостатка времена нека од питања предвиђена оквирним упитником током разговора изостављена.

бележени у виду звучних записа, неједначене дужине (и квалитета):¹⁵

место теренског истраживања	број саговорника	укупно снимљеног материјала
<i>Краљевац</i>	3	3:58:01
<i>Чанад</i>	1	54:32
<i>Фелнак</i>	1	2:10:17
<i>Соколовац</i>	3	4:10:37
<i>Луговет</i>	4	4:44:19
<i>Златица</i>	3	3:49:28
укупно	15	19:47:14

Табела бр.2: Преглед броја саговорника и дужине снимљеног материјала према месту теренског истраживања

Божих

С обзиром на то да је прослава рођења Исуса Христа један од најзначајнијих и обичајима најбогатији хришћански празник, сагледавање формално-структурних карактеристика прославе Божића на самом терену показало се као јако захтевно. Оквирни упитник који ми је био на располагању садржао је преко 50 питања којима је обухваћен период прослављања од Божићних поклада (27. новембра) до Богојављења (19. јануар). Моја почетна замисао (и жеља) да са саговорницима „прођем” кроз сва питања већ се при првом разговору показала као немогућа – врло брзо постало је очигледно да за детаљно истраживање целокупног циклуса божићних обичаја (који почињу постом, а затим низом сегмената које по веровању треба урадити до Бадњег дана и дочекати празник најсвечаније могуће у кругу своје породице) немам довољно времена. Највише због умора мојих саговорника, одлучила сам да у фокус разговора ставим „централни” део циклуса божићних обичаја, односно дан уочи Божића, Божић и други дан Божића. Овом приликом наводим питања из оквирног упитника о којима сам (у мањој или већој мери) успела да продискутујем са већином саговорника:

Бадњи дан

- 1) Када се сече бадњак?
- 2) Где се бадњак сече?
- 3) Ко иде да сече бадњак и колико бадњака се сече?
- 4) Како се бадњак сече и да ли се први мали део оставља по страни како би се после ставио на шпорет?
- 5) Шта се носи од хране и пића у бадњаке?

¹⁵ Делове транскрипата разговора са својим саговорницима до сада сам објављивала у више наврата (види Богдановић, 2019, 2020а, 2020б), те се овом приликом, због ограничености рада, нећу задржавати на преношењу исказа у деловима или целисти.

- 6) Када се бадњак уноси у кућу и да ли неки остаје испред куће?
- 7) Да ли се кити спољашњост куће, аутомобил, окућница са осталим објектима...?
- 8) Које су све радње које се практикују током уношења бадњака (да ли се *бадњачари* посипају пшеницом, да ли лупају, вичу...)?
- 9) Где се у кући ставља бадњак? Да ли се одмах убацује у шпорет и да ли се мали део оставља на шпорету да се преко њега честитају и љубе укућани?
- 10) Шта се ради при *царању* ватре бадњаком?
- 11) Шта домаћица спрема од хране за вечеру (колач за волове, колач за Божић, погача, посно или мрсно...)?
- 12) Када се по соби стављају слама, ораси и друго и ко их баца?
- 13) Да ли се једе за столом или на поду?
- 14) Да ли се пре вечере изговара нека молитва или здравица?
- 15) Како се честита Бадњи дан или Бадње вече?
- 16) Да ли има неког посла тај дан око стоке?
- 17) Да ли се иде у цркву на паљење бадњака?
- 18) Да ли се певају неке посебне божићне песме?
- 19) Да ли има Божићне јелке и како она изгледа? Када сте почели да је китите?

Божић

- 1) Да ли се Божић ноћу дочекује у кући или у цркви?
- 2) Да ли се рано ујутру коље прасе или јагње?
- 3) Да ли се рано ујутру иде на бунар по воду и шта се ради са том водом?
- 4) Да ли се иде на Литију у цркву и шта се ради када се врати из цркве (прелази се преко жеравице, домаћица обасипа житом...)?
- 5) Да ли се и када укућани обредно мрсе? Ко се први и како мрси?
- 6) Како се зове онај ко први улази у кућу и ко је то (комшија, рођак...)
- 7) Како се дочекује положајник и који су обичаји око њега?
- 8) Да ли положајник пева нешто док *цара* ватру и шта?
- 9) Да ли положајник ставља парицу на део бадњака који је остао на шпорету и да ли се преко тога сви честитају Божић?
- 10) Како се честита Божић и колико дана то траје?
- 11) Како се наздрави са положајником?
- 12) Да ли положајник остаје на доручку / ручку или иде кући па поново долази током дана на ручак?
- 13) Шта се спрема од хране на тај дан?
- 14) Шта се од хране ставља на сто за доручак, шта за ручак, а шта за вечеру?
- 15) Да ли домаћица ујутру меси чесницу, *кравај* или проју и када се она ломи и како?

- 16) Шта се ставља у чесницу и зашто? Ко ломи чесницу?
- 17) Када се руча и вечера?
- 18) Које се јело прво једе за ручак и како (*вареник*, три пута свако да узме...)?
- 19) Да ли је обавезно печење и које? Како се послужује?
- 20) Да ли се пали свећа на Божић, ко је пали, како и где стоји? Када, ко и како је гаси?
- 21) Шта се ради око стоке и живине на Божић?
- 22) Да ли постоји животињски положајник и ко је, како се уводи у кућу, да ли му се ставља *кравајчић* на рог?
- 23) Да ли су се јахали, тј. вијали коњи на Божић?
- 24) Да ли се на Божић гата и како? Какво време треба да буде на Божић?
- 25) До када стоји слама? Да ли сме да се усисава и брише три дана Божића?
- 26) До када се слави Божић и честита?
- 27) Да ли се по винограду баца слама?

Други дан Божића, Сабор Пресвете Богородице

- 1) Да ли се носи колач удатој ћерки или куму?
- 2) Да ли се тек на овај дан излази из куће?
- 3) Да ли се и даље поздравља са „Христос се роди“?

Крсна слава

На почетку разговора о начинима прослављања једног од најважнијих породичних празника, саговорнице сам замолила да ми одговоре на питање да ли славе крсну славу. Сви саговорници (који су учествовали у овом делу разговора) потврдно су одговорили на постављено питање. Из њихових одговора постало је јасно да крсна слава за припаднике српске заједнице представља један од примарних знакова њиховог препознавања и идентификације у мултикултуралној средини у којој живе: „па наравно да слаavimo, сви Срби славе славу”, „то је оно само наше”, „без славе кућа није српска” итд. Одговори на следеће питање (коју крсну славу славите?) варирали су у зависности од тога који је светац заштитник куће и породице; углавном се ради о великим хришћанским светитељима и то: св. Ђорђу – 6. мај (3), св. Петки – 8. август (2), св. Врачима – 14. новембар (2), св. Арханђелу Михаилу – 21. новембар (2), св. Луки – 31. октобар (1) и св. Николи – 19. децембар (1). У наставку разговора, покушала сам да добијем одговоре на следећа питања из оквирног упитника:

- 1) Како називате славу – крсна слава, слава, свеца?
- 2) Коју славу славите? Да ли су сви у селу који славе ову славу рођаци и да ли се могу млади венчавати међу собом?
- 3) Како сте добили ову славу и како и коме ћете је предати? Описати шта се ради током обреда предаје славе, да ли се слава предаје са продајом куће...

- 4) Да ли пре славе долази свештеник да свети водицу и шта се после ради са том водицом?
- 5) Како теку припреме за славу, колико дана, шта се све спрема, ко шта набавља...
- 6) Да ли се спрема колач и како се он украшава? Када се служи колач и коме?
- 7) Описати како се спрема остала храна...
- 8) Да ли се пали свећа, када је и ко пали и да ли се износи из куће да се упали па се враћа?
- 9) Да ли се иде у цркву на сечење колача или се то обавља у кући? Ко/када/како?
- 10) Да ли имате жито, тамјан, кандило и икону? Где шта стоји?
- 11) Да ли се на славу зове и како?
- 12) Колико дана траје ваша слава и како називате који дан?
- 13) Колико гостију долази на славу и којим редом?
- 14) У ком делу куће славите славу?
- 15) Када почиње слава и како (вече пред, да ли се *диже* слава)?
- 16) Ако има навечерја, како се назива, када се шта износи од хране, ко је присутан, шта се и када пије?
- 17) Како се назива први дан славе?
- 18) Како се дочекују гости, како се поздравља са гостима, шта они доносе на дар?
- 19) Ко где седи?
- 20) Шта се и када износи од хране на сто?
- 21) Да ли домаћин двори славу и до када?
- 22) Да ли има здравица? Које су, када се изговарају и ко их изговара?
- 23) Када се гаси свећа, ко је гаси и како?
- 24) Када и како одлазе гости? Да ли им се нешто даје да понесу?
- 25) Како се називају други и трећи дан славе, ко и када долази?
- 26) Шта се на слави пева? Да ли се свира и игра?

Свадба

На почетку разговора о личним, проживљеним искуствима склапања брака, узети су подаци о брачном стању саговорника, годинама ступања у брак и етничкој припадности супруга/е. У другом делу разговора намера ми је била да на основу следећих питања из оквирног упитника сагледам *структуру свадбених ритуала као и основне елементе прославе*¹⁶:

- 1) Шта претходи свадби (упознавање, вереништво)?

¹⁶ Проучавајући формално-структурне карактеристике прославе календарских празника и обичаја у подавалским селима, Милина Ивановић Баришић наводи да су основни елементи прославе: *време, простор, учесници, радње, реквизити, веровања и забране* (в. Ивановић Баришић, 2007).

- 2) На који начин се упознају будући супружници (родитељи, посредник, самостално)?
- 3) Да ли постоји просидба и период вереништва? Ако је одговор потврдан, описати обичаје и шта се припрема за просидбени / веридбени ручак? Да ли се за ту прилику припрема посебна врста погаче (*веридбена погача, прстенска погача...*)? Ако је одговор потврдан, описати начин припреме.
- 4) Како се одређује датум свадбе? Ко то ради? Постоје ли одређене забране?
- 5) Описати начин позивања на свадбу? Има ли разлике у позивању ближих и даљих рођака? Да ли се том приликом позивари дарују (и чиме)?
- 6) Постоје ли момачко / девојачко вече? Ако је одговор потврдан, описати ко је присутан, где се одржава, има ли каквих обичаја?
- 7) Има ли каквих обичаја уочи свадбе? Шта се припрема од хране и у које време се служи?
- 8) Описати изглед младе – одећа, обућа, фризура. Ко набавља опрему и шта се са њом ради после свадбе? Ко и када облачи младу?
- 9) Описати изглед младожење.
- 10) Да ли постоје обичаји приликом доласка сватова код младе / младожење (откупнина, гађање јабуке, даривање...)?
- 11) Где се обавља свадбени ручак? Шта се припрема за свадбени ручак од хране и пића? Да ли и које врсте хлебова се припремају за свадбу (*кумова, старојкова погача...*)? Описати њихов изглед и назначити ко их носи. Шта се са њима ради?
- 12) Да ли постоје разлике у врсти хране и пића којима се послужују млада, младожења и остали гости?
- 13) Које су званице најважније (кум, стари сват, девер...). Описати њихово позивање и задужења на свадби.
- 14) Да ли младини гости на весеље долазе организовано и у које време? Да ли младини родитељи долазе раније или заједно са осталим гостима? Да ли доносе поклоне или нешто од хране и пића? Ако је одговор потврдан, описати ко то од гостију (брат, стриц, ујак, родитељи...) чини и шта се доноси (*мамина погача, колачи, торте...*)?
- 15) Да ли постоје нека веровања у вези са одређеном врстом хране коју доноси младаина родбина?
- 16) Приликом доласка сватова, шта од поклона доносе кум, стари сват, девер? Да ли доносе нешто од хране? Ако је одговор потврдан, описати шта се ради са донетом храном?
- 17) Када се свадба завршава и на који начин? Како се испраћају младенци, а како остали гости?
- 18) Где младенци одлазе? Постоје ли неки обичаји том приликом?

- 19) Да ли и чиме момкова мајка (свекрва) посипа младенце пред кућним прагом и зашто? Да ли се млади даје сито и шта се ставља у њега? Шта она ради са ситом и садржајем из њега?
- 20) Да ли се млади даје дете у руке? Ако је одговор потврдан, описати када и зашто?
- 21) Да ли се младенци послужују нечим пре уласка у кућу? Чиме?
- 22) Да ли млада уноси нешто у кућу када улази први пут (хлеб, вино...) и зашто?
- 23) Да ли постоје обичаји даривања јабуке?
- 24) Да ли се и када (код дана) припрема посебан ручак после свадбе? Ко се на тај ручак позива и шта се за њега припрема?
- 25) Да ли се младенци дарују? Ко дарује, чиме...?

Као што сам и очекивала, већина мојих саговорника је са задовољством говорила о личним, проживљеним искуствима склапања брака. У њиховим казивањима свадба је један од најрадоснијих животних догађаја. Радо су одговарали на постављена питања, допуњавајући одговоре бројним анегдотима. Такође, у појединим домаћинствима на увид су ми дате и породичне фотографије, затим венчани вео „купљен у Југославији” или пак буклија коју једна од саговорница и данас чува као успомену на позивање својих сватова. С друге стране, за део мојих саговорника свадба не представља најважнији, најразрађенији и садржински најбогатији обред животног циклуса; они су углавном наглашавали тешке животне околности у тренутку склапања брака (немаштина, бараганска депортација, неповољне породичне околности...) или „лош”, односно „наметнут” избор брачног партнера.

Сумирање утисака

Уопштено говорећи, теренски рад је „повезан са предвидивим, али и многим непредвиђеним околностима и проблемима, што се неизоставно одражава и на сам истраживачки процес” (Ивановић Баришић, 2019: 359). На основу мог искустава, три су главна изазова које са собом носе проучавања српске националне мањине у Румунији конципирана на овај начин. На првом месту, показало се да је највећи „непријатељ” истраживача на терену – *време*. По доласку у села која су одабрана да у њима буду спроведена теренска истраживања, део времена „одлазио” је на проналажење адекватних саговорника, тј. старијих припадника српске заједнице који имају времена и воље да у своје домове приме истраживача из Београда (односно „из Југославије”, како су ме поједини саговорници перципирали). С једне стране, у појединим местима проналажење адекватних саговорника заиста је ишло лако: било је довољно ући у једну српску кућу након чега сам ос-

тале саговорнике проналазила по принципу „препоруче”¹⁷; с друге стране, некада је заиста било тешко пронаћи већи број адекватних саговорника што због објективних околности¹⁸, што због субјективних разлога потенцијалних саговорника¹⁹. Отуда и број казивача варира од места до места (види табелу бр. 1). Било је за очекивати и то да пре почетка разговора о начинима празновања Божића, крсне славе и свадбе, саговорници са мном поделе нека своја (често не баш пријатна) животна искустава, тим пре што многи од њих живе сами, те су у мени првенствено видели дугоочекиваног госта, а не истраживача који има јасно дефинисан (и временом ограничен) задатак.²⁰ Такође, током разговора, драгоцену време „трошили” су удаљавање од теме, превише опширна казивања или пак превише шутири одговори мојих саговорника (након којих је неопходно поставити низ потпитања како би се стекао што целовитији увид о предмету разговора). Други проблем са којим сам се сусрела током рада на терену јесте *умор* мојих саговорника. Наиме, у оквиру пројекта ЦНИКСР теренска истраживања су конципирана тако да су истраживачи из Етнографског института САНУ били у обавези да током боравка на терену са сваким саговорником обаве разговор о све три теме

¹⁷ Ова „тактика” се током рада на терену показала као веома ефикасна у редуцирању „празног хода” на минимум и то из више разлога: првенствено, на овај начин било је могуће (оковрно) мапирати где се у истраживаним селима налазе српске куће; друго, оне информације о потенцијалним саговорницима које нису уочљиве до тренутка док се са њима не успостави контакт (нпр. да је у кући непосредно пре мог доласка био смртни случај те да није адекватно узнемиравати породицу; да потенцијални саговорник/ца није „разговорљив/а”, да је потенцијални саговорник/ца изузетно лошег здравственог стања итд.) постају „видљиве” и треће (можда и најважније) је то што сам могла да се „позovem” на то да ми их је за саговорнике препоручио неко ко је већ разговарао са мном, што је потенцијалним саговорницима уливало извесну дозу сигурности да у кућу приме непознату особу.

¹⁸ Примера ради, првог дана теренског истраживања 2018. године са колегиницама из Етнографског института САНУ др Милицом Ивановић Баришић и др Ђорђином Трубарац Матић посетила сам Краљевац. Игром случаја, тог дана је у селу била сахрана старијег члана српске заједнице којој је присуствовала већина становника српске националности. Приморане да сачекамо док се спровод не обави и потенцијални саговорници врате својим домовима, „изгубиле” смо сат-два, након чега смо истраживање ипак успеле да обавимо на испланиран начин.

¹⁹ Неки од разлога које су потенцијални саговорници навели као изговор да не пристану на разговор су: неодложни кућни/пољски радови, умор, лоше здравствено стање, незаинтересованост за истраживане теме, неспремност да причају са „новинарима” итд.

²⁰ Ова напомена написана је искључиво из угла истраживача који је на терену лимитиран временом и ни у ком случају не би требало да доведе у питање моју емпатичност. Напротив, бараганска искуства, губици чланова најужих породица, здравствени проблеми, самоћа, немаштина и сл., приче су које никога не могу оставити равнодушним. „Уводни” разговори су, не мали број пута, били прекидани и емотивним реакцијама мојих саговорника, за које сам замољена да не буду снимљени. У тим (и таквим) ситуацијама трудила сам се да као истраживач задржим (барем делимичну) објективност (иако су ме поједина казивања дубоко узнемирила) и фокус разговора у погодном тренутку померим ка истраживаним темама.

дефинисане пројектом, што се у пракси показало као веома исцрпљујуће првенствено за моје саговорнике, али и за мене као истраживача чија концентрација ни у једном тренутку не сме да опадне (види табелу бр. 1). У тренуцима када бих приметила да фокусираност мојих саговорника слаби, покушавала сам да им, прављењем (мањих) пауза (најчешће између тематских целина), омогућим да се одморе²¹; ипак, у веома малом броју случајева, са појединим саговорницима једноставно нисам успела да разговор довршим у целости, и поред њихове добре воље да одговоре на сва (оквирним упитником) предвиђена питања. Већ првог дана боравка на терену, проналазећи саговорнике међу популацијом старије животне доби, сусрела сам се са још једним изазовом, а то је *крхкост сећања*. Преиспитујући веродостојност и природу сопствених сећања, неки од саговорника нису били у стању да репродукују личне успомене о протеклим догађајима / доживљајима, чак ни онда када су низом потпитања били подстицани да поједина искуства у сфери празновања конкретизују у времену и простору.

Међутим, иако је на овај (и овакав) начин осмишљено и реализовано проучавање празновања Божића, крсне славе и свадбе међу српском мањином у Румунији повезано са извесним тешкоћама, теренска истраживања у банатско-црногорским, поморишким и пољадијским селима мени остају „у сећању као нешто лепо и непоновљиво, испуњено бројним анегдотама које се касније препричавају као врста лепог сећања на сопствени рад” (Ивановић Баришић, 2019: 359). Мишљења сам, такође, да сам не само ја, већ и све моје колеге из Етнографског института САНУ, као уосталом и сви други сарадници ангажовани као истраживачи на пројекту ЦНИКСР (види фусноту бр. 1), допринели да се духовна и материјална културна баштина Срба у Румунији проучава на поуздан, научно утемељен начин, тим пре што „питање / проблем целовитог и систематског сагледавања српског етничког контекста на територији савремене Румуније (у прошлости и данас) представља једно од најмање истражених, са научне тачке гледишта сасвим непотпуних и чак, у извесним аспектима, веома ‘тајанствених’ питања” (Тодоровић, 2017: 465). Драгоцену *теренску грађу*, похрањена у Етнографском институту САНУ и Центру за научна истраживања и културу Срба при Савезу Срба у Румунији, на располагању је истраживачима за даљу стручну обраду и публикавање.

Литература

- Богдановић, 2019: Б. Богдановић, Идентитетски елементи Срба у Румунији: свадба у селима Поморишја и банатске Црне Горе. Темишвар – Ниш: *Исходшта*, 5, 43–56.

²¹ Током пауза, саговорници су ми најчешће показивали домаћинства, послуживали својим домаћим производима, упућивали на разговор са другим члановима породице итд.

- Богдановић, 2020а: Б. Богдановић, Обичаји животног циклуса код Срба у Румунији: свадба у селима Пољадије. Темишвар – Ниш: *Исходишта*, 6, 27–38.
- Богдановић, 2020б: Б. Богдановић, Прилог проучавању етничког идентитета Срба у Румунији: свадба у селима Пољадије Београд: *Антропологија*, 20 (3), 233–249.
- Ивановић Баришић, 2007: М. Ивановић Баришић, *Календарски празници и обичаји у подавалским селима*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Ивановић Баришић, 2015: М. Ивановић Баришић, Календарски празници код Срба у Румунији. Темишвар – Ниш: *Исходишта*, 1, 129–138.
- Ивановић Баришић, 2017: М. Ивановић Баришић, Породична слава код Срба у Румунији – Дињаш и Ченеј. Темишвар – Ниш: *Исходишта*, 3, 141–148.
- Ивановић Баришић, 2019: М. Ивановић Баришић, Значај теренског рада, у: *Живот посвећен трагању за етничким идентитетом*. Темишвар: Editura Universităţii de Vest, 357–371.
- Крстић, 1984: Б. Крстић, Неки народни обичаји Срба Дунавске клисуре у Румунији. Београд: *Расковник*, ХЛI, 3–34.
- Крстић, 2015: Б. Крстић, *Народни живот и обичаји Клисураца и Пољадијаца*. Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Малуцков, 2005: М. Малуцков, О етнолошким истраживањима Срба у румунском Банату, у: *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи*. Београд: САНУ, 353–364.
- Милин и Степанов, 1996: М. Милин и Љ. Степанов, *Бараганска голгота Срба у Румунији 1951–1956*. Темишвар: Едитура Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији.
- Милин и Степанов, 2002: М. Милин и Љ. Степанов, *Срби из Румуније у Бараганској Голготи*. Вршац: Тритон.
- Милин, 2016: М. Милин, *Срби у Бараганској голготи*. Темишвар: Mirton – Uniunea Sârbilor din România.
- Павловић, 2012: М. Павловић, *Срби у Темишвару*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Радан, 2015: М. Н. Радан, *Фонетика и фонологија карашевских говора данас – прилог проучавању српских говора у Румунији*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Степанов, 2006: Љ. Степанов, Статистички подаци о Србима у Румунији. Нови Сад: *Темишварски Зборник*, 4, 9–30.
- Степанов и Степанов, 2014: Љ. Степанов и В. Степанов, *Статистички подаци о Србима у Румунији*. Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Тодоровић, 2017: И. Тодоровић, О новим етнолошким истраживањима Срба у Румунији. Темишвар – Ниш: *Исходишта*, 3, 474–474.
- Cerović, 1997: L.J. Cerović, *Srbi u Rumuniji od ranog srednjeg veka do današnjeg vremena*. http://www.rastko.rs/antropologija/ljcerovic_srbi_ro.html Преузето 19. 10. 2019.

Церовић, 2000: Љ. Церовић, *Срби у Румунији*. Темишвар: Савез Срба у Румунији.
Церовић, 2007: Љ. Церовић, *Срби у Араду*. Нови Сад – Арад: Музеј града Новог Сада, Савез Срба у Румунији – Огранак у Араду.

Bojana B. Bogdanović

SERBS IN ROMANIAN BANAT: ETHNOGRAPHY OF FIELD RESEARCH

Summary

This text brings together few areas of anthropological interest, namely fieldwork methodology as well as marginal and marginalized ethnic groups and minorities (Serbs in Romania). Its aim is to present the structures, dynamics and main impressions from field researches in the villages of Romanian Banat (Kraljevac, Čanad, Felnak, Sokolovac, Lugovet and Zlatica) as it was realized during 2018 and 2019 within the project *Researching the history and culture of Serbs in Romania*. Investigation was focused on the ways of celebrating *Christmas*, *Patron Saint Day* and *weddings* among Serbs in Romania villages. These traditional elements were chosen because of the identity function they have not only for the Serbs in the country of origin, but also for the Serbs in diaspora, and thus consequently for the Serbs in Romania, and they even today (self)define ever decreasing Serbian national minority in the multicultural surroundings.

Key words: Serbs, Romanian Banat, fieldwork, ethnography.

ЕПСКО ПРИПОВЕДАЊЕ АНЂЕЛКА КРСТИЋА

У раду конкретизујемо и систематизујемо општеприхваћена запажања о приповедним елементима дела Анђелка Крстића, проширујући их специфичностима наративног света Крстићевог капиталног дела, романа *Трајан* (1932). Сходно природи Крстићевог стваралачког поступка који осветљавамо у релацији са књижевним периодом и друштвено-историјском ситуацијом која га условљава, и у већој мери кроз имплицитну поетику, интенције емпиријског и имплицитног аутора романа *Трајан* и његов приповедни поступак доводимо у везу са *епским приповедањем*. Значајне аспекте Крстићевог приповедног поступка налазимо у *епској мисији*, техници *ab ovo*, односно *саги* о породици Радевић, обликовању Трајановог лика по узору на епски предложак, те у заступљености фолклорних елемената наратива, што су уједно наслови одељака рада. Рад узима у обзир и елементе модернизације приповедног обликовања романа *Трајан*. Рад закључујемо освртом на рецепцију *епског приповедања* Анђелка Крстића из угла наше савремености, отварајући простор за полемику у вези са а(на) хроничом оваквог поступка.

Кључне речи: *Трајан*, епско приповедање, *ab ovo*, раван/једнодимензионални лик, фолклорни елементи.

„Живећи и радећи у средини сурових и бездушних господара, понижених и потлачених наполичара, вредних и родољубивих печалбара [...] покушао сам, иако далеко од културних центара и академија, да разнолики живот и делање средине ухватим и изнесем какви су у истини били и развијали се.”
Анђелко Крстић у телеграму Нушићу и другим јавним радницима 1934.

1. Епско приповедање: генеза и одлике

Термин *епско приповедање* поникао је у оквиру разматрања епске технике, преваходно епских дела у стиховима (епопеје и епске песме); у таквом контексту, указује се да је „еп, odnosno epska pjesma, duži sastavak u stihovima u kojemu se o nekoj važnoj temi pripovijeda na opširan (epski) način,

¹ mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

и то тако да се описују djела važnih osoba или presudni događaji из повјести или митологије.” (Pavličić, 1986: 413) Најважнија одлика епског приповедања, опширност, произилази из начина на који се епска дела у стиховима (еп и епска песма) везују за заједницу у којој настају²; тачније, заједници важна тема захтева опширно (епско) приповедање.

Под епском опширношћу у контексту приповедања подразумева се и присуство великог броја ликова и њихових акција уз сразмерност у погледу количине текста, и исцрпност јер приповедање/извештавање о неком заједници важном догађају то захтева: „Sve ono što se događa epskim junacima a priori је важно, без обзира на то ради ли се о нечему што доиста покреће радњу напријед, или о нечему што је тек статички мотив, пuka илустрација. Та важност долази једанпут одатле што се јунаци налазе на некome важном задатку, па све што им се при томе догоди задобива повјесну, или бaрeм симболичку вриједност, а други пут одатле што су јунаци важни сами по себи, па су и sitnice битне зато што се догађају управо њима.” (Pavličić, 1986: 416) На основу наведеног можемо закључити да је епско приповедање условљено и присуством важног (епског) јунака у подједнако важној причи. Епска ширина, као одлика приповедних форми попут епова и епских песама, често се остварује и у делима друге врсте чија је окосница прича о путовању.

Без обзира на мотивацију епског приповедања, њиме се приповедни темпо успорава. Али, имајући у виду значај средишњег догађаја (епа, епске песме) за заједницу у којој настаје и којој се обраћа, ретардација радње саставни је део канона наведених књижевних врста и налази оправдање у идејном слоју дела.

Творевине епског приповедања од антике до данашњих дана нису се битно удаљиле од античког канона који им је, сходно интенцији поменутих књижевних врста, давао значајно место. Још је Аристотел у 4. веку пре нове ере епопеју, као приповест о прошлом, довео у везу с историјом и у односу на њу вредовао је као дело које приказује оно што је опште, при чему уношење „чудноватог” у приповедање о историјским догађајима не умањује уверљивост овог дела; с друге стране, историја приказује *појединачно*. „Аристотелово истицање чудесног као типично епске црте обиљежило је скоро сва каснија одређења епске поезије.”, закључује Зденко Лешић (2010: 355) Чудесно је нарочиту функцију остваривало током процеса рецепције – њиме је привлачена већа пажња слушалаца. Треба додати и да је „чудесност” у антици пре свега била црта епских јунака („узвишених”, „зачудних”).

Током развоја уметничких врста епске поезије, упркос радикалним изменама на плану тематике и обликовања јунака, где се, као у идиличном (грађанском) епу, аутор окретао приповедању о свакодневном животу обичних људи, епско приповедање остаје постојана дистинктивна црта

² Уп. „Epsko pjesništvo redovito govori u ime cijele zajednice kojoj pripada.” (Pavličić, 1972: 413)

ове врсте. „Umjetnička je epika, doduše, sklona eksperimentu, ali je, baš kao i usmena – koliko god bila samosvjesna – neposrednije nego druge vrste vezana uz društvenu situaciju.” (Pavličić, 1986: 427) Међутим, говорећи о развоју епопеје, те о епској техници као једном од њених обележја, наводи нас на разматрање њеног укрштања са поемом и романом, или настављања кроз ове две епске форме. Док је Хегел због више сличности, нарочито у погледу дужине, роман назвао савременом грађанском епопејом, Тања Поповић (2010: 84) поему назива модерним епом, при чему „епитет *модерни* упућује на развојну компоненту датог облика, односно на некакав прелом у еволуцији наративних дискурса уопште.” Међу значајном променама, које су се углавном одвијале у погледу „јунака и аутора, простора и времена, стварности и илузије, историје и наратива, односно нарације и стиха”, Тања Поповић налази да „нарација модерног епа почива управо на специфичном, суштински измењеном односу аутора и јунака. Аутор је, дакле, овладао јунаком, преузео уметнички свет у своје руке.” (Поповић, 2010: 84, 93)

2. Епска мисија Анђелка Крстића

У историји књижевности, Анђелко Крстић остао је упамћен као приповедач живота једног поднебља у једном историјски важном раздобљу, који је настојао да ослика кроз културолошке, социолошке и верске укрштаје карактеристичне за дато поднебље: „оно што је заиста била Македонија у времену 1880–1941. године, њене противуречности, ропство, одрођавање, ослобођење, печалбарство итд. није дубље захватио од Анђелка Крстића ниједан приповедач.”, закључује Миливоје Ристић (1954: 9) у предговору *Одабраним приповеткама* поменутог писца објављеним свега две године након Крстићеве смрти. Поједини савремени проучаваоци дела Анђелка Крстића истичу да оно „делом својих значења” припада и српској књижевности, а нису ретка мишљења о Крстићевој превасходној припадности српској књижевности.³ Без улажења у полемику о Крстићевој припадности одређеној националној књижевности, а усмеравајући се на садржај његових дела, у првом реду капиталног остварења – романа *Трајан*, уочава се тенденција ка реалистичком сликању поднебља око Крстићевог родног места, села Лабуништа, а у оквиру социјалне слике, са тежиштем на приказивању узрока и последица кључног проблема појединца тога краја, печалбарства. И даље

³ Уп. „Када се сви релевантни елементи ове [Крстићеве, прим. аут.] књижевне егзистенције извагају, оно више припада српској књижевности, али је неоспорна и Крстићева делимична припадност македонској литератури.” (Јеврић, 2019: 177) и: „Углавном је јасно да је то писац српске националне оријентације, српског језика и српског имена и презимена, али да се може посматрати и као македонски писац јер је у својим делима говорио углавном о људима и проблемима са македонског терена.” (Јеврић, 2019: 178) Мирјана Бечејски (2006: 48) дело Анђелка Крстића разматра у контексту историје књижевности Старе Србије.

од овога, у опусу Анђелка Крстића учоава се тежња за уметничким обликовањем општег, универзалног сукоба добра и зла које се, сходно околностима македонског живља с краја 19. века и у првим деценијама 20. века конкретизује кроз судбину обичног човека, јединке стицајем околности истргнуте из природног географског и социјалног окружења и упућене пут вишеструке борбе *за* и *против*. У борби *за* опстанак породице јунак Крстићеве прозе често је неравноправан противник свему *против* чега се бори, а између осталог то су глад, немаштина, али и интереси других националности и вероисповести на простору тадашње Македоније. Доживљавајући време у којем је живео као *епско време* одсудне борбе за опстанак појединца, породице, национа, чији су противници исконски претећи, Крстић хероја – страдалника налази у редовима обичног човека, својим делом наизглед малог, али снагом за трпљењем непоновљивим. И поражен, Крстићев јунак остаје тип хероја једног времена. На том путу – борби, у значајној мери заснованом на трпљењу, жртвовању и преживљавању, сваки осванули дан је светковина.

У историји рецепције дела Анђелка Крстића, роман *Трајан* одређиван је кроз припадност књижевном правцу, односно као (соц)реалистички роман (Бечејски, 2006); тематски је називан повешћу (Kovačević, 1954: 17) која као „opširno istorijsko ili legendarno-istorijsko pripovedanje” (Bogdanović, 1985: 586) стоји на граници са историјским романом, док повест о Трајановом животу захвата готово пола века историје тадашње Македоније; *Трајан* је такође тематски одређиван као егзистенцијални роман (Бечејски, 2006). Епонимом *Трајан*, усредсређеношћу приповедача на социјално, просторно (Трпенци – Битољ – Метохија – Београд – Румунија), временско кретање и Трајанов физички и духовни развој од детињства до смрти, овај роман приближавају жанру романа лика, односно билдунгсромана као његове подврсте. „Postavljen na vrlo široku osnovu, ovaj roman je neka vrsta епореје.” (Kovačević, 1954: 17), а ово запажање, са којим смо сагласни, у раду биће разматрано кроз укупан приповедни поступак Анђелка Крстића који ће открити не само понирање у важне историјске догађаје уочи, за време и по завршетку Првог светског рата, већ и обухватно и уверљиво понирање у сам живот. Важно је истаћи и документарну вредност овог романа (хронике).⁴ Жанровско одређење Крстићевог романа сеже до *романескне трилогије* „pošto bi se svaki od njegova tri dela mogao načiniti posebnom knjigom.” (Kovačević 1954: 18)

Дело *Трајан* експлицитном жанровском одредницом „роман из живота македонских печалбара” кореспондира са сликом као једним од најзаступљенијих жанрова српске књижевности епохе реализма пре свега по интенцио-

⁴ „[Krstić] je ovim svojim delom hteo da pruži jedan duboko ljudski i društveni dokumenat [...] iz života Makedonije i njenih pečalbara.” (Kovačević, 1954: 18)

налности у погледу етичке функције дела⁵ и наглашеној документарности⁶; али, за разлику од уже тематике слике⁷, *Трајан* свеобухватно слика живот македонског печалбара у већем временском раздобљу и на ширем простору. Стога дело *Трајан* можемо назвати аутентичном сликом низа аутентичних догађаја из живота македонских печалбара, приказаном и приповеданом детаљном (односно разгранатом) романескном фабулом.

3. *Ab ovo / Сага о Радевићима*

Три тачке у инципиту романа *Трајан* импликација су претприповести о печалбарству, теми, проблему и „универзалној истини” (Бечејски, 2006: 45) старијој од сваког индивидуалног живота македонског живља у Трпенској нахији. Стога, како сугерише приповедач романа, прича о Трајану једна је у низу казивања у „саги” о печалбару, са интенцијом да га бар тим *низом казивања* смести у породицу од које је, услед онога што се „стекло од давнине” и „што су прилике створиле”, печалбар, најзаступљенији тип прозе Анђелка Крстића, био физички одвојен, али и подвојен у више смисла, о чему ће касније бити речи. Важној теми печалбарства и свом јунаку (у дословном значењу те речи) Крстић прилази *ab ovo*, описујући и приказујући друштвене и историјске околности које су условиле и даље условљавају овај проблем, те које обликују лик печалбара. Међутим, епонимом *Трајан* један од јунака печалбара издвојен је по одређеним особеностима. Уједно, овим је истакнута и средишња тема романа: „Trajan kao sin, muž, radnik, sužanj, vojnik – dakle čovek u svima njegovim društvenim funkcijama, to je tema ovoga romana.” (Ковачевић, 1954: 17)

Роман почиње приповедачевом рефлексijом о наметнутим изборима између два зла⁸, уз изостанак зазивања наде и правде. У овим деоницама

⁵ Говорећи о жанровском идентитету слике Милан Јовановић у њему, између осталог, учача пишчеву намеру „да у друштву подржава оно што је добро и лепо” (Јовановић, 1887: 304).

⁶ Према Душану Иванићу, жанр слике је „подразумјевао и мању мјеру фикционализације, умјетничке слободе измишљања и преобликовања постојеће грађе, дакле, мању мјеру субјективности у фабулацији, све до привида да писац заправо преузима готов материјал.” (Иванић, 1988: 258)

⁷ Говорећи о тематичности жанра слике у дијакронији српске реалистичке прозе, Ана Живковић (2017: 49) закључује да се „тематика развијала и усложњавала постепено: од женидбе, породичних односа, сеоских прослава (Игњатовић, Шапчанин, Адамов, Веселиновић), преко друштвено проблематичних питања из учитељског живота (Веселиновић) или ратне стварности (Јакшић), до метафизичких слутњи добра и зла (Вукићевић, Ранковић, Драгутин Илић, Матавуљ).”

⁸ Уп. „Spahije, begovi i age zauzeli su ravnice i plodne zemlje, i ko nije hteo da zaveže čalmu i da izvrši obrezanje na sebi, trebalo je da radi za njih na čifluku, da im bude rob-napoličar, ili da napusti ta mesta i da se povuče u vrleti i krševe da tamo tavori škrti život. A kad ga je glad nadjačala, oturao

лирског карактера и документарне вредности налазимо зачетак повести о шкртом, голом, тешком, усамљеном животу македонског сеоског живља уочи, за време и након Првог светског рата. Темом печалбарства приповедач осветљава и универзалне, контрасте од *искони* као што су антејска повезаност са земљом и одисеја, сукоб на спољашњем и унутрашњем плану, вера/религија, подвојеност на „рисјане”, „нашинце” („рају”) и туђе, укрштај живота и смрти. Преокрети у животном циклусу овде су везани за пролеће, када печалбар одлази и јесен, када се враћа како би „punio онај duboki rezervoar duše porodičnom ljubavlju i rodbinskom milošću koji su izrasli u njemu rođenjem i navikom” (Krstić, 1954: 22); ови тренуци означавају „уснулоост”/ „побојну тишину”, односно „буђење”, оживљавање села. Галерију ликова на првим страницама романа *Трајан* сачињавају остарели, истрајни али често изнемогли печалбари, или пак њихове остареле удовице (Милевица, Вељанчина, Марковица...). Ликови печалбара у роману често су одређени једним „стајаћим” епитетом: сипљиви чича-Теофило, вредан деда-Богдан, изнемогли Стефан и Цветан итд., а ово одређење углевном је праћено и истицањем физичке карактеристике (деда-Богдан имао је „леђа испупчена као да носи сламарицу на њима”, стр. 23). Оваква карактеризација ликова печалбара условљена је интенцијом приповедача да тежиште стави на општу, универзалну компоненту човека изложеног таквим историјским и социјалним околностима; уз стајаће епитете који истичу доминантну карактерну или физичку црту, а који су у сличним значењским равнима, Крстићеве печалбаре повезује жеља за приповедањем о земљама, градовима и крајевима у којима су живели. Знајући да је проблем печалбарства старији од њих, те да ће их надживети, њихова прича нема карактер аманета – опоруке, већ открива жељу за „надокнадом живота” бар у заједништву које ће омогућити прича. Уз ракију и мезе стари печалбари отварају „старе тефтере преживљаја” (26). А знајући да су међу слушаоцима будући печалбари, та прича не може бити ламент, већ само анегдота из печалбарских дана. Међутим, од наслова романа, те хронотопа Трпенци, демантује се појам минулог; прича о којој приповедају свезнајући приповедач, те ликови његове галерије печалбара, никада неће бити минула прича, већ нечија будућа.

Након опсежног увода у тему печалбарства и њену искон, приповедач одмотава слој „приватне” приче печалбара браће (ћутљивог) Момира и (бистрог, отресиотог, брзог, умног у расуђивању и подухватљивог у раду, каткад преког) Славка. Од овог тренутка романа пратимо „сагу” о породици Радевић која ће изродити главног јунака романа, Трајана. И ова повест одвија се хронолошки, уз поетички неизбежне (али функционалне) дигресије попут оне о учитељу Дојчину и коџабашу Исаку која има документарну функцију јер похрањује историјат настанка школе и развоја школства у

je sebe odande u daleki svet da traži radom život sebi i za svoje na domu gde ih je ostavio vezane za rodni krš kao Prometeje.” (Krstić, 1954: 21)

Трпенској нахији. Други наративни рукавац мотивисан је приповедачевом жељом да слушаоце упозна са кућом Радевића; међутим, по правилу живота овог краја, у овој кући не затичемо домаћине Момира и Славка, већ њихове домаћице, јетрве Момировицу и Славковицу. Приповест о ова два пара јунака развија тему антејске везаности за земљу. С једне стране, Момир и Славко често одлазе у завичај, чиме се потврђује приповедачева мисао да „завичај и дом, породица и љубав према њима везивали су [печалбара] да истраје до краја, до послетка.” (21) Међутим, Момирова и Славкова жеља да породица буде на окупу отићи ће у другу крајност, па ће се и њихове супруге придружити печалбарском животу. Али, попут „пресађених биљки, са подрезаним кореном” (31), оне ће копнети и спас ће наћи једино у повратку свом, планинском крају. Њихова бол због одвајања од завичаја пре свега је душевна; непробол могао се превазићи једино поновним успостављањем *везе*. Инсистирање на *вези* са завичајем као јединој правој, мотивишућој, чистој и чврстој осветљава једну он најважнијих порука романа: „патријархална свест, као синоним очувања домаћег огњишта, породичне и отаџбинске части, не напушта се ни по цену живота.” (Бечејски, 2006: 45)

Доста простора романескног текста дато је приповедању о свакодневици у печалбаревој кући у јесен, а све са циљем истицања радости заједништва. Породица на окупу – једна је од најлепших *слика* романа Трајан. Та слика увек је у покрету: гости долазе у печалбареву кућу, честитају печалбарев долазак, распитују се за здравље, за зараду, за остале печалбаре; послужују се; весела деца играју се у дворишту и „вребāju” сваки тренутак за загрљај са родитељима. Током гозби, седељки, слава доста је пошалица на рачун печалбарског живота. А печалбар се труди да слику тешког живота остави у туђини. Слику домаћег живота употпуњују одлазак у цркву и молитве за здравље и пород. Пред одлазак печалбара неизбежно се буди разговор о подвојености: „Овакав подвојен живот, нано, није живот...” (40) – мисао је која се ретко изговара, а све време постојано стоји у срцу и мисли оних који одлазе и оних који ће наново чекати.

У предисторији Трајановог живота налазимо важан детаљ који ће умногome обележити живот овог јунака: Трајан је рођен из молитви Славковице Пречистој; у контексту (библијске) теме предодређености, овим мотивом се средишња тема романа подцртава, продубљује у погледу трагичног, али и уздиже до симболичке равни јер се судбина овде доживљава као унапред зацртан пут патње и страдања.

На развој села Трпенци и обликовање ликова о којима се приповеда утицаће и борба учитеља Дојчина Апостоловића за обнављање школе која је након погибије учитеља Цветка више од двадесет година била празна. Од многих Дојчинових недаћа, које је највише иницирао самовласан коџабаш-Исак, неке су директно утицале на преокрет у судбини породице Радевић. Прича о сукобу коџабаш-Исака и учитеља Дојчина развија се преко инте-

лектуалног надмудривања, сукоба поштења и корупције, физичког кажњавања до крвне освете која ће у селу Трпенци и у психолошкој димензији појединих ликова (у првом реду Трајана) оставити далекосежне последице. У галерији Крстићевих ликова, уз главног јунака, и учитељ Дојчин узрашће у симбол постојаности, честитости⁹ и правичности. Ове особине уједно га чине Трајановим панданом.¹⁰ Повест о школи одмотава се и кроз тему прекрајања историје и однорођавања јер коцабаш-Исак не дозвољава да се у ућумату (суду, управној власти) потврди да је у Трпенцима икада постојала школа. Разговор коцабаш-Исака и учитеља Дојчина у његовом дому прераста у диспут о традицији и вери његовог народа. Аргументи учитеља Дојчина о споменицима културе и вере, о предањима о Боланом Дојчину и Милошу Кобилићу, те о обичајима похрањеним у уметничкој књижевности (где наводи дело *Селанка* Јанка Веселиновића и његове одломке о свадбеним обичајима) и, најзад, до нивоа лексема које користе у народном говору, непобитни су. Међутим, у додиру са турском силом, недовољни.¹¹ Све наведено, а нарочито Дојчиново учешће у борби која је вишезначна у овом роману, оправдава продубљену психолошку карактеризацију Дојчиновог лика. Кључне речи његовог унутрашњег монолога јесу борба и истрајност. А саму борбу Дојчин сагледава са више аспеката: „Човек кад се родио, и мора да дочекује и испраћа часове, дане, године, времена док трају, боље је да не буде паразит и да не сачека крај само урањеним телом да се њиме сладе црви у аршин широкој и два и по дубокој рупи!...” (90); Треба издржати све, без роптања, одважно, мушки!” (90); „Да, борба са самим собом, то је најтежа борба!” (90) Без обзира на тежину, по Дојчину свака је борба подједнако важна/нужна. Дојчинов лик психолошки је најпродубљенији лик романа и припрема појаву пандана, оличења другог „пола” борбе, Трајана, постојаног у трпљењу.

Славко као посредни учесник Дојчинове мисије, а непосредно њен бранилац, својим поступком допринеће судбинском преокрету у својој породици. Бранећи настојања учитеља Дојчина пред коцабаш-Исаком, Славко ће привући пажњу Дојчинових противника, што ће у овом случају резултирати Славковом смрћу, а дугорочно разним крвним осветама. Недуго затим, у шуми биће убијен старији коцабаш-Исаков син Кузман. И у породици Ра-

⁹ Учитељ Дојчин ни по коју цену неће пристати на образац подмићивања турских властодржаца.

¹⁰ За значење приче овог романа важан је податак да су и учитељ Дојчин и Трајан јединци у својих родитеља. Овим су додатно наглашене освешћеност, снага и трагика њихове жртве за циљеве који су себи поставили, а који се тичу општег добра (заједнице, породице).

¹¹ Уп. „Сад, сад, ја да ти кажем шта је и како!...” (реплика коцабаш-Исака, 61) Појашњења ради, учитељ Дојчин залаше се за школу у којој ће се настава одвијати на народном језику, а у којој ће се учити о историји, традицији и вери његовог народа. На путу остварења те мисије стоје с једне стране турска власт, а с друге бугарски окупатори.

девић настављају се несреће: убрзо ће умрети Момир, а услед тужбе због недовршене зграде у печалби сав Момиров иметак биће одузет. До рођења посмрчета Трајана кућа Радевића биће без домаћина. Мотив крвне освете даљи романескни пут наставља кроз Трајанов лик.

У конкретизацији теме која је суштински повезана са македонским живљем Трпенске нахије (и шире) очи, за време Балканских ратова и по завршетку Првог светског рата, тачније у развоју теме печалбарства која је од искони присутна у животу и причи, те која непосредно обликује појединца и колектив, сваки детаљ је важан и знајући то, Крстићев приповедач га развија у оној мери у којој ће детаљ допринети бољем осветљавању теме и новом углу гледања. Али, умешан у погледу технике приповедања и изузетан познавалац поетике реализма, Крстић ће све те наративне рукавце развијати у смеру мотивације поступака (и поступања) свог јунака Трајана, природног, директног, (а)типичног изданка овог краја и друштвених околности. Трајан је освешћен и *освећен* читавом претприповешћу о постојаним сукобима и постојаном снагом за неравноправну борбу.

4. Трајан Трајан

Трајанов нов наративни рукавац почиње сменом саставница живота: након многих смрти (Славкове, Момирове, коџабаш-Исакове...) долази до обнављања живота, а оно је оличено у рођењу Трајана. Следеће четири петине романа посвећене су приповедању о Трајановом животном путу од детињства и младости, што је и поднаслов другог дела романа, до његове трагичне смрти.

Већ је истакнуто да је Трајанов лик детерминисан средином и тренутком у којем се појављује у времену романескне приче. Приповедач га експлицитно карактерише као „домаћу искру” и узданицу породице. Убрзо и Трајан постаје свестан тога.

Међутим, и (условно речено) развој Трајановог лика и његов животни пут предодредљиви су јер су нам околности обликовања и развоја типа печалбара у Крстићевом делу појашњени у претходној петини романа. Касније смештање Трајановог лика у нове околности (учешиће у Првом светском рату на непријатељској страни) пружаће простор за евентуалну индивидуализацију Трајановог лика.

Од детињства Трајан се обликује кроз околности које је, између осталих, уредио његов отац заложивши се за обнављање школе: постаје Дојчинов ученик. Међутим, много више од утицаја некада великог борца за школство, традицију и народни језик, Трајан ће се обликовати кроз своју перцепцију која је бележила значајне детаље попут мајчиног сажаливога погледа. Овај детаљ мотивисаће убрзан развој Трајанове (само)свести о пре-

додређености и нужности, а врхунац ове узлазне линије развоја налазимо у тренутку када се Трајан обраћа чича-Марку питањем да му нађе службу. Уједно, од овог тренутка развија се и наративни рукавац чији је средишњи мотив освета. Кроз разговор са чича-Марком о Бардаковцима сазнајемо да Трајан никада не би отишао у тај део махале, а разлог (тамо живе потоци убица његовог оца) не скрива чича-Марку. Трајанова одисеја почиње службом у Мерсим-агином домаћинству. Његов одлазак на печалбу мајка, стрина и сестре доживљавају амбивалентно, као уједно тужан и свечан чин. Од тренутка одласка у службу дечака Трајана, присутни су и осећај кривице његових укућана, и понос, и нада. Сестре му за ступање у печалбу поклањају црвене јабуке уз жеље да га здравље добро служи. Прве ноћи у печалби почиње Трајанова борба са страхом, а у тим размишљањима о мраку (непознатом) храбриће га сећање на учитељеве речи да човек увек треба бити храбар. Убрзо ће стићи и Трајанова прва зарада, али и нов изазов јер ће бити заробљен током чувања Мерсим-агиног поља. Успевши да се ослободи канапа којим су га наоружани лопови везали за дрво у планини, без Мерсим-агине магарице, Трајан се враћа у своје село и уместо радости због сачуваног живота добија прекор Мерсим-аге и налог да му исплати сав новац за украдену магарицу. И надаље, свако Трајаново настојање да помогне својој породици изискиваће удвостручен напор и спремност на трпљење јер ће се несрећне околности надаље умножавати. У односу на своје претке и, уопште, на тип печалбара оцртан кроз првих стотинак страница романа, са спорадичним срећним повратком и очуваним огњиштем, Трајан, обликован у времену још већих опадања и несрећа, постаје (прото)тип печалбара који се не боре против, већ се боре за голи опстанак. Као такви, они се обликују кроз прометејски лик рођењем окован за стену, без излаза за спас, а са извесношћу све већих несрећа и свешћу о градирању жртва које се морају поднети.

5. Наративно обликовање Трајановог лика

Трајанов лик је често експлицитно карактерисан, при чему су наглашаване његове (наслеђене) особине: „Трудио се Трајан да буде марљив и послушан. Тако га саветоваху од куће и мајка и стрина и сестрице. Кућа на њега чека. Па ће догодине мајстор да му повиси ајлук.” (130) Од увођења Трајановог лика у фабуларни ток он постаје носилац моралних норми патријархалног света. Уз наслеђену обавезу да преузме улогу домаћина своје куће и свест о трпљењу и жртви која се са наредним страницама романа продубљивала и кроз печалбарство потврђивала, у Трајану се зачала и клица жеље за осветом свог оца за чију смрт су одговорни Брдаковци („Бугари”). Испрва Трајан својим саговорницима (чича-Марку, мајстор-Ђоргу) ставља

до знања да никада, ни по цену даљег сиромаштва неће крочити у тај део махале. Уједно, у Трајану почиње да нараста озлојеђеност која прераста у гнев према газдама и старијим печалбарима, што је мотивисано шамаром и другим видовима лошег опхођења према новајлији, дечаку Трајану. Од тих тренутака почиње Трајанова унутрашња борба између жеље да напусти тренутну службу и обавезе коју је преузео на себе, односно „присиле себе на издржљивост” (174). Осећај гнева кулминираће у сцени када газда-Јанко Трајана казни шамаром због опхођења према госту, иако је Трајан брањено част своје породице. Не желећи да прихвати газда-Јанков став да се са гостом не сме лоше опходити чак и по цену увреда и псовки, а Трајану су упућене најстрашније увреде те врсте, Трајан најпре прекида комуникацију са газда-Јанком, а ћутање симболизује Трајаново коначно и потпуно прихватање несхватљивог, извитопереног поретка света, што резултује његовим новим виђењем борбе: ако је човекова судбина мучење и трпљење, Трајан ће ту жртву поднети својим телом и настојаће да сачува свој образ. Стога одлази од газда-Јанка у нову печалбу, али образац понашања према овом печалбару се не мења: и у новој, сада млекацијској служби Трајан бива понижен шамаром и псовком.

У портретисању дечака Трајана, приповедач често истиче детаље који откривају Трајанову неухрањеност („жигљав”, „пепељастојучто бледило лица”, „танколикост” и др.), чиме се посредно указује и на тежину печалбарског рада. Како је печалбарство „опседантна тема Анђелка Крстића” (Бечејски, 2006: 45), његов приповедач настоји да је осветли са више непосредних и посредних аспеката, где је итекако важан „одраз” печалбарског рада на тело, а нарочито на лице и руке. „Каталог” описа мукотрпног печалбарског рада Крстић обогаћује описом Трајанових кривих ногу који градира до његове потпуне немогућности ходања узроковане тешким теретом који је носио: „Напрезао се да не изостаје. Стопала ногу нису га толико болела од непрездрављених пликова, али му ноге у коленима малаксаваху и крстина под теретом ствари повијена болела као уганута. После тродневног путовања није могао ноћу да заспи. По телу као хиљаде усијаних иглица да га боду.” (143); „Али онда Трајан примети на себи, на велико своје запрепашћење, да му се ноге чегоље, иду у страну: колена се улубљују, а наниже од њих гњати са стопалима шире упречац.” (202) У селу се већ пронео глас да је Трајан осакаћен радом; мајка, стрина и сестре осећале су кривицу и сажалење, а Трајан стид због којег је и одлагао повратак кући. Овим корпус Трајанових особина уз наглашену одговорност према породици и спремност на трпљење по сваку цену бива проширен стидом због насталог деформитета. С друге стране, негативна осећања се у Трајану умножавају, те након немих догађаја у разним печалбама од осећа озлојеђеност, гнев и повремену жељу за осветом; међутим, сва негативна осећања гаси Трајанова свест о нужној печалби и судбини као трајном трпљењу. Први прави по-

мак из *стања трпљења* Трајан чини приступањем четничком одреду, што је у највећој мери мотивисано жељом да освети очеву смрт, али и пробуђеном свешћу о нужном и блиском ослобођењу свог народа од турске и бугарске власти. Међутим, и овде се наративни рукавац освете прекида, овога пута приповедањем о Трајановој женидби. И овде, по правилу романа, тачније обликовања Трајановог лика, изостаје његово одлучивање, што је највише мотивисано традицијом која је обликовала и која надаље има највећи утицај на Трајанов лик: „Прва и једина можда, њихова одлучна тражња од њега ‘да треба и мора тако да буде’. Зато није осећао тежину да о овоме размишља кад су оне [мајка, стрина и сестре, прим. аут.] то смислиле и решиле. Јер је уверен да оне знају и не могу да погреше.” (239) Ова дешавања утицала су на постепено мењање Трајановог виђења печалбе не као трајног, но као привременог решења док се не прикупи новац за сестрине и своје дарове. Убрзо ће се и то показати као Трајанова заблуда.

Ови одељци романа приказују печалбарство као непрекидан пут од једне до друге службе, без предаха, уз тешку физичку жртву печалбара, перманентан осећај одговорности према породици (одакле се и црпи снага). С друге стране, донети новац буди осећај радости, али и кривице укућана: „Жао јој детета, али оскудица притисла.” (135), помишља Славковица пред синовљев следећи одлазак на печалбу.

Као што је истакнуто, Трајанов лик обликује се често у пару, и то по принципу сличности. Поред релације са учитељем Дојчином, за разумевање Трајановог лика још је важнија релација са Дутеом, попут Трајана јединцем у мајке, са двома сестрама, чији је отац такође погинуо, али уз важан детаљ разлике у вери.¹² У овом контексту даље се развија мотив (крвне) освете. Упркос страху Дутеових да ће Трајан „наплатити” очеву крв, Трајан и Дуте постају побратими – „влазније”, са обећањем да ће сваки примити тежину за другог. Међутим, мотив крвне освете ипак се враћа у романескни наратив јер Дуте узима улогу непосредног подстрекача свог побратима на освету. Учећи да гађа пиштољем који му је Дуте поклонио, Трајан се интензивније распитује о убицама свог оца. Међутим, овај мотив неће се даље развијати. Размишљања о освети прекидају се остављањем Дутеовог пиштоља сестрама и одласком у Београд на нову печалбу.

У обликовању Трајановог лика запажамо сличност са епским обликовањем лика јунака/хероја: у њему преовладава свега неколико карактерних црта које наткрива спремност на перманентно стање трпљења и подношења превасходно физичке жртве. Како се једино Трајаново одлучивање односи на прихватање околностима наметнутог избора (прерано преузимање

¹² Од значаја за разумевање Трајановог лика је и релација према борцу Милисаву. Овај јунак појављује се у војничком делу Трајановог живота пратећи, уочавајући али и иницирајући промене у Трајановом лику као што су одлучност и супротстављање неправди. С друге стране Трајан ће својом издржљивошћу и истрајношћу утицати на развој Милисављевог лика.

улоге хранитеља породице), можемо закључити да Трајан свесно (нежно) жртвује и друге аспекте своје личности, пре свега духовну димензију свог бића допуштајући да други усмеравају његова размишљања (Дуте и четници подстичу га на освету). Трајан јесте лик у развоју јер се, сходно догађајима и ситуацијама у које доспева, његова свест о одговорности, његова размишљања о животу и судбини, те спремност на свеколико трпљење продубљују и кристалишу. Међутим, мотив освете и жеља за својеволјним одлучивањем и поступањем остају на нивоу заметка, те можемо закључити да је Трајанов лик ипак раван, одређен једном доминантном и постојаном особином. Трајан остаје херој у социјалној димензији јер његова трајна/постојана спремност за жртву и трпљење узраста у симбол једног друштвеног слоја Македоније у раздобљу од неколико деценија прве половине 20. века. Према Трајановом лику приповедач није критички настројен¹³, већ о њему приповеда са осећајем жаљења које не прераста у сажаљење, већ остаје на нивоу искреног саосећања због околности које су човека оног времена обликовале у прометеје унапред осуђене на пораз, али који, свесни такве судбине, постојано трпе и храбро подносе све те недаће и градацијски прилажу све веће жртве.¹⁴ Последња жртва је он сам, Трајан.

Исцрпни описи Трајановог физичког трпљења у трећем делу романа своде се на формулативне исказе: „Рад, рад и само рад, штедња и мисли за дома.” (311) Уједно, ово је интермецо пред новим околностима које ће искушавати Трајанову природу. Знајући да је својој породици „чедо, и новац, и имање, и све” (350), али, пре свега поносећи се што је син Славка Радевића који је подигао глас за одбрану свог језика, вере и образовања, Трајан ће приступити рату борећи се на српској страни: „Нећу, нино, да гзацим част имена њихова [Момирова и Славкова, прим. аут.], и да осрамотим ово огњиште...” (355)

6. Елементи модернизације наративног поступка романа *Трајан*

Док мотив Трајанове жеље за осветом остаје у заметку, његова одлука да приступи војсци утицаће на продубљивање психолошке димензија Трајановог лика. Ово се односи на Трајаново прво преиспитивање о исправности донете одлуке у тренуцима ратног заробљеништва. Од овог романеског места интензивираће се Трајанови унутрашњи монолози. Испрва у Трајановој самоанализи

¹³ Напоменућемо да је критика друштва присутна у обликовању лика поп-Јордана, те ликових турских властодержаца (коџабаш-Исака и др.).

¹⁴ У роману *Трајан* Мирјана Бечејски (2006: 45) налази илустрацију три важне поетичке одлике прозе Анђелка Крстића: идеализовање радног сељака, убеђење у делујућу моћ књижевности и социјално ангажовање.

преовладава одлучност јер приступањем војсци брани не само част своје породице, већ и своју националну и верску припадност: „... зар бих ја могао да поднесем подсмешљиве погледе и околишне наговештаје пиперкара, када би, не дај боже, остао тамо? – макар што су се они ‘потурчили’, снабдевши се турским пасошима?” (358) Овај унутрашњи монолог увод је у тему националног идентитета, средишњу у другом делу романа. Поједини истраживачи дела Анђелка Крстића (Бечејски, 2006: 50) уочавају значајан утицај Боре Станковића на његово обликовање. Оно се делом може односити на модернизацију приповедног поступка која се у роману *Трајан* оличава у техници унутрашњег монолога, а потом и у натуралистичком поступку у сликању човекове природе.¹⁵ Мотив сна који се у трећем делу романа често преплиће са унутрашњим монологом „карактерише нијансирана психологизација личности главног јунака, који на ратишту открива универзалне истине о животу и свету, о социјалном поретку у њему, и супротставља их регионалним истинама.” (Бечејски, 2006: 54) Међутим, у роману *Трајан* нема ликова који би својом психолошком дубином парирали јунацима Станковићевих романа.

Кроз дијалог са задуженим за спровод заробљеника, везани Трајан испољава љутњу и срџбу, али оне не кулминирају сукобом. Док је у првој половини романа Трајанов лик обликован кроз мотив трпљења, у другом делу заступљен је мотив одлагања, а он је мотивисан Трајановим страхом од суочавања са породицом за коју засигурно зна да је запала у још веће недаће. Мотив одлагања условљен је и Трајановим страхом од губитка мајке који је, како му је писмом наговештено, изванредно познат. У мањој мери, мотив одлагања условљен је и низом несрећних околности које од почетка романа (индиректно) мотивишу Трајанов лик. Прво Трајаново отвореније супротстављање околностима налазимо у сцени када је невин оклеветан за крађу, а ту промену запажају његови саборци: „Овако присебан и миран човек па оволико плаховитости и љутње у њему! – примећује Псалт неким потихо.” (429) Али бура у Трајану брзо се стишава, те он прихвата околности сходно својој доминантној природи безусловне прихватљивости. А након стишавања буре / сваке немиле околности, Трајан одахне: „– Значи, још ће да се живи, за патњу” (477). Ова Трајанова мисао најнепосредније говори о његовој природи и „филозофији” живота.

Трајанове рефлексије интензивираће се након његовог бекства из бугарске војске, током боравка код Руса, али „и у тим размишљањима, хотећи да дубље у ово [размишљање о националној и верској подели људи, прим. аут] продре, осети намах узнемиреност; поче у слабости да му се мути у глави и мисли да се расплињују без везе у некој магловитости.” (488) Даље расплињавање Трајанових мисли биће праћено и његовим растакањем у пренесеном, али и у дословном значењу те речи; од тренутка пристанка у своју

¹⁵ Илустрацију налазимо у описима физичких деформитета печалбара узрокованих тешким радом и у описима смрти у печалби и на бојном пољу.

„луку”, завичај, тешко оболео Трајан почиње да копни. Међутим, овога пута у њеновим мислима нема одгађања ни страха за оно што ће извесно доћи; за смрт.

Финална сцена приповести о Трајану је дијалoшка: у предсмртној исповести Трајан оставља аманет својој деци. По интензитету трагичног, драматичности и прожимању са хришћанском мисли, ова сцена алузија је на библијску причу о страдању праведног Јова. Трајан се не пита зашто су његов живот и судбина испуњени тешким радом, губицима и трпљењем, али на тренутке проклиње исту пророковану судбину оних који остају. Последња глава трећег дела романа има епилошки карактер. У њој сазнајемо да се „пророчанство” обистинило. У њој Трајанов лик жртве задобија нову димензију: смрт Трајана, печалбара и борца одликованог за храброст, инвалида, у очима социјалне политике бива обезвређена, а његовој удовици Јани одбија се инвалиднина.

7. Фолклорне карактеристике наратива *Трајана*

У историји рецепције Крстићевог дела, почев од приповедака, истиче се присуство фолклора, од етнографских елемената до предања. Поред списатељског позива, Крстића је занимало и сакупљање народних умотворина, те описивање народних обичаја (Јеврић, 2019: 188). Наглашен утицај фолклора на тематику и поступак дела Анђелка Крстића евидентан је у његовим приповеткама: *Беле покладе*, *На Божић*, *Нова година*, *Чича Пројкова женидба* и др.

Фолклорни мотиви (обичај, песма, коло) заступљени су већ на првим страницама романа чиме је давно прошло време уверљиво и свеобухватно приближено савременом читаоцу. Уз декоративну функцију, фолклорни мотиви заступљени су у конкретизацији теме националног идентитета и однорођавања, а такав пример њихове функционалности налазимо већ у диспуту учитеља Дојчина и коцабаш-Исака о традицији: „Где год се окренеш, стрико-Исак, овамо код нас, свугде пуно старих споменика, манастира, црква наших, што су зидали наши краљеви и цареви. [...]

–Како прошло, стрико-Исак? Не пролази то. Стотине година је прошло, а ти споменици живе. Они сведоче нашу прошлост” (59)

Разговор између двојице ликова прераста у расправу на лексичком нивоу, при чему Дојчин истиче чистоту језика, али и утицај страних лексема које су доносили печалбари, а усложњава се Дојчиновим дигресијама о јунацима и догађајима о којима приповедају епске песме овог краја, те о обичајима, од лазаричких до свадбених, о којима певају лирске песме од давнина. Многе од тих песама уткане су у наратив романа Трајан како би потврдиле идеју дуге традиције и даље развијале националну свест.¹⁶

¹⁶ „Privržen svome kraju i svojoj domovini, Krstić je živeo u doba nacionalističkih zanosa i borbi između još neživljenih i nedovoljno probuđenih balkanskih naroda i državnica. [...] Ali mada se u

Доста простора у роману *Трајан* заузима опис веридбених обичаја, од просидбе до веридбеног даривања чарапама и китом цвећа у њима, при чему је приповедачева пажња усмерена ка свим детаљима дарова, од боје плетива (затворене „морне” боје) до детаља веза. Детаљи веридбених дарова сагледавају се и кроз Трајанов фокус, при чему се укрштају са његовим строгим, чврстим патријархалним системом вредности: размишљајући о извезеним именима вереника, Трајан се пита због чега и како је вереница Јана савлада-ла стид и пренебрегла могућа оговарања због отворенијег исказивања радости и љубави. У опису свадбених обичаја такође је пажња посвећена свим елементима, од позивања сватова до даривања и улога сватова: „Пребројавало се колико ће домова и рођака и пријатеља да позову на свадбу; колико њих ближњих погачом, а које чутуром вина. Којима и какве дарове дати; колико ће за то требати пари чарапа, пешкира, шамија, марама женских и којим какве. Колико ће Трајаница од тога имати припремљено, а колико они да допуне.” (244) Обраћање пажње на сваки детаљ предстојећег свадбеног догађаја мотивисан је патријархалном свешћу о важности женидбе сина јединца; зарад тога треба „обелити образ” (244). Приповедач указује и на симболику кола и венца током свадбених обичаја: „Један венац младенцима за век!” (250) У опису невесте заступљени су стални епитети и поређења: здрава, права као јасика, убава као самовила (254), или се пак употребљава метафора *горско цвеће*. Истим поступком сликају се и невестине особине, а нарочито се истиче њена послушност и блага нарав. Прво јутро након Јанине и Трајанове свадбе праћено је певањем народних лирских песама у којима невеста тужи због напуштања родитељског дома („Мајко, мила мајко, што се со мене чинит!...”). Нарочито су дирљиви лирски пасажии невестиног опраштања са родитељским домом: „Збогом мили кутови мога безбрижнога детињства и девојаштва... доме, светињо очева старања и братовљев поносу! Збогом огњиште мајчине душевне тоpline и сестринске љубави; чесмо, место састанака другарица милих јутром и вечером; махалске путаје и баштенске стазе...” (256) Осећај невестине туге и неизвесности градира и уједно се расветљава у последњим „стиховима” о печалбарском браку: „Печалбарски је брак кврга којом се окива душа.” (256) Нарочито је дирљива слика када Јана гове окружена сестрама, побратимицом, другарицама из махале и родбином; тада се певају народне песме, невести се намештају одело, марама и ђердан, а она прима честитање и отпоздравља целивом у образ или љубљењем руку.

За разумевање патријархалне слике света романа *Трајан* важан је и детаљ о одгајању лазарица у селу због преране смрти младог печалбара Наума. Тиме се сугеришу солидарност и туга колектива.

njegovom delu oseća da je on vaspitanik jedne sredine protivne koncepciji posebne makedonske narodnosti, iz njegovog dela ipak izbija ljubav prema Makedoniji i njenom narodu.” (Kovačević, 1954: 5–6)

И сам живот често се сагледава очима колектива, те поједине приповедачеве опсервације стилски и садржајно подсећају на полилошко једногласје македонског сељака из којег извире пословична мудрост: „Живот је жив. Маколико га млео жрвањ непогоде што му га судбина стицајем или приликама наменила, опет жива скривена клица поникне у сусрету душевне тоpline и раскрвављености. Одвугне чаша и избаци је на видик. И снажније и јаче јер је из крајње дубине...” (258)

Тренуци када је печалбарска породица на окупу ретки су и стога драгоцени; можда су превасходно због тога завредили значајну приповедачеву пажњу. Без обзира на интенцију која је, између осталог, условљена поетичким опредељењем Анђелка Крстића, пасажии романа *Трајан* усмерени ка фолклорним елементима употпуњују слику патријархалног епског света македонског живља, доприносе њеној обухватности и чине је вероватном, стварносном и живописном.

Значајан детаљ о Трајановој личности сазнајемо током његовог боравка у Словенији, након отпуста из аустроугарског заробљеништва. У сусрету различитих култура и традиција у кући Пана Михела спознајемо Трајанову истинску и дубоку приврженост својој; на запиткивање домаћина, Трајан ће казивати о обичајима свог народа¹⁷, показујући њихово дубоко разумевање, док приповедач коментарише Трајанов изузетан таленат за приповедање о значајним догађајима и јунацима (Косовском боју, Косовки Девојци, Марку Краљевићу, Цару Душану, борбама за ослобођење Србије и др.). У овом сегменту романа Трајан показује саморазумевање своје историјске улоге борца у одсудном ослободилачком рату и осећа велики понос због тога.¹⁸

У последњим тренуцима живота Трајан чује песму чобана која допире са поља: „Месечина обасјава сву планину и рудину; / стадо пасе, звонцад звече.” Песма га весели и „у прсима осећа да га пријатно блажи.” (506) Мотиви села и пастирског живота обележили су Трајаново детињство и прве печалбарске дане, али умирући Трајан наслућује својим потомцима исту печалбарску „судбину проклету”, „судбину клету” (513)

8. Закључак

Говорећи о епском песнику и реципијенту, Шилер је истицао да његова „сврха [...] лежи већ у свакој тачки његовог кретања; стога ми не хитамо нестрпљиво ка неком циљу, него се с љубављу задржавамо на сваком кораку.”¹⁹ Дело Анђелка Крстића, иако „начином чувања и преношења” припада

¹⁷ Напомињемо да се Трајан у роману изјашњава као Македонац. Опширније в. стр. 461. и 463.

¹⁸ Уп. и: „... Ми смо борци, бре!... Трајану мила ова напомена 'борци'. Осећа и сам понос.” (387)

¹⁹ Нав. према: Лешћ 2010: 363.

другој врсти књижевности, својом имплицитном поетиком и савременог читаоца доводи у поменути епску ситуацију. Роман *Трајан* у детаљима и пуном колориту приближава нам једну „далеку слику”²⁰ и патријархални, у одређеном смислу и епски вредносни систем једног времена, оличен превасходно у Трајану којег приповедач и експлицитно вреднује са тачке гледишта поменутог система, али и у низу других епизодних ликова галерије овог романа (Момира, Славка, учитеља Дојчина, чича-Марка, Марковице, Јане/Трајанице и др.). Грађи, у великој мери документарној и стварносној, Анђелко Крстић приступа са дубоким поштовањем, дивљењем и искреним разумевањем; крећући се хронотопом „епског” света, Крстићев приповедач оживљава сваки његов детаљ, кутак, те нијансу душе свог јунака која нам се испрва чини крцатом спремношћу за жртву и болом који није толико условљен физичким осећајем, колико дистанцираношћу јединке од „свог” света који превасходно чини породица, али у којој, упркос околностима, клија радост због сваке савладане етапе у мисији очувања огњишта. Заправо, у тој мисији сви јунаци романа су равноправни, док Трајанов лик предњачи снагом воље и спремношћу за потпуно приступање мисији очувања голог живота своје породице. Његов роман компонован је по схеми живота у којем је, како Крстић сведочи и својим животом и наративом свог романа, мали човек велики херој, а његова борба води се за сам живот. Иако Крстићев приповедни поступак делује анахроно у њему савременом времену²¹, иако је савремени читалац вишеструко удаљен од наративног света романа *Трајан*, борба коју је кроз Трајанов лик и епизодне ликове печалбара, учитеља и других „учесника” осликао Анђелко Крстић, суштински је блиска савременом човеку: зло има различита обличја, али борба са њим само један извор – спремност, односно истрајност. Стоја је Крстићев *Трајан* трајан и у сваком времену путоказ је ка једином правом исходишту. Та далека, а блиска, ванвремена слика увек је „слика у покрету” која приказује човека у сваком тренутку окренутог будућности, спремног да је прихвати, колико год била (не)извесна.

²⁰ У Бахтиновој (1989: 29–30) теорији синтагма *далека слика* припада поетичком корпусу жанра епа.

²¹ Објашњавајући периодизацију епохе реализма у српској књижевности у контексту прожимања различитих периодизацијских модела присутних у историји српске књижевности, Горан Максимовић (2019: 75–76) издваја Јеврићеву категорију „постреализма” као рукавца шире периодизацијске али и методолошке категорије, апликативну у погледу периодизацијске припадности прозе Анђелка Крстића и Григорија Божовића, чије се стваралаштво завршава очи и нешто након Другог светског рата.

Извор

- Крстић, 1954: А. Крстић, *Трајан: роман из живота македонских печалбара*, Нови Сад:
Издавачко предузеће „Братство – јединство” (латинично издање).

Литература

- Bahtin, 1989: М. Bahtin, „Ер i roman”, у: *O romanu*, Београд: NOLIT, str. 435–474.
- Бечејски, 2006: М. Бечејски, „Печалбарство као опседантна тема Анђелка Крстића у роману *Трајан*”, *Баштина*, св. 20, Приштина – Лепосавић, стр. 45–58.
- Bogdanović, 1985: D. Bogdanović, „Povest”, у: Група аутора, *Rečnik književnih termina*, Београд: NOLIT, str. 586.
- Живковић, 2017: А. Живковић, *Слика – жанр српске реалистичке прозе*, докторска дисертација. Крагујевац: ФИЛУМ.
- Иванић, 1988: Д. Иванић, *Забавно-поучна периодика српског реализма*, Нови Сад: Матица српска.
- Јовановић, 1887: М. Јовановић, *Слике из сеоског живота*. Пише Јанко Веселиновић, учитељ, *Отаџбина*, XV/58, Београд, 302–321.
- Kovačević, 1954: В. Kovačević, „Anđelko Krstić i njegovo delo”, предговор у: А. Krstić, *Trajan: roman iz života makedonskih pečalbara*, Novi Sad: Izdavačko preduzeće „Bratstvo – Jedinstvo”, str. 5–19.
- Kostić, 1981: К. Kostić, *Književno delo Anđelka Krstića*, Приштина: Jedinstvo, 1981.
- Лешић, 2010: З. Лешић, *Теорија књижевности*, Београд: Службени гласник.
- Максимовић. 2019: Г. Максимовић, „Периодизација епохе реализма у српској књижевности”, у: *Периодизација нове српске књижевности : поводом 150. годишњице рођења Павла Поповића (16. IV 1868 - 4. VI 1939)*, Београд: САНУ 2019, стр. 17–185
- Pavličić, 1986: Р. Pavličić, „Epsko pjesništvo”, у: Z. Škreb, A. Stamać, *Uvod u književnost*, Zagreb: Globus, 413–439.
- Ристић, 1954: М. Ристић, „Анђелко Крстић”, у: А. Крстић, *Одабране приповетке*, прир. М. Ристић, стр. 5–19.

Мириана Боянич Чиркович

ЭПИЧЕСКИЕ ПОВЕСТВОВАНИЯ АНДЖЕЛКО КРСТИЧА

Резюме

В работе конкретизируется и систематизируем общеприняты примечания о элементах повествования в произведениях Анджелко Крстича, обогащая их специфичестями (особенностями) нарративного мира капитального произведения *Траян* Анджелко Крстича (1932). Соответственно природе методы его творческого поступка расветливаемого нами в соотношении с литературным временем и общественной и исторической обстановкой условляемой его, и в большой степени сквозь имплицитную поэтику, интенции эмпирического и имплицитного романа *Траян* и его стиль повествования связываем с эпическим повествованием. Значительные аспекты повествовательного поступка Крстича находим в эпической миссии, технике *ab ovo*, т.е. саге о семье Радевич, формированию лика Траяна опираясь на эпический мотив, т.е. представительность фольклорных элементов наратива, которые одновременно являются заглавиями отделов работы. В работе обращаем внимание и на элементы модернизации повествовательной формы романа *Траян*. Работу заканчиваем обзором на рецензию эпические повествования Анджелко Крстича с точки зрения нашей современности, и открываем просторы для полемики в связи с а (на)хроникой такого поступка.

Ключевые слова: Траян, эпическое повествование, *ab ovo*, поверхность,.

О ПРЕЗИМЕНУ ПАЛАВЕСТРА И СЛИЧНИМ ПРЕЗИМЕНИМА

Рад разматра етимологију српског презимена *Палавестра* и њему сличних српских презимена, нпр. *Палонга*, *Паловртић*. Њихов први део, *Пала-/Пало-*, етимологише се од далматороманске (а – можда одатле – и балканороманске) речи **pala/*pal-o-* „мач”. Разматра се и делимична могућност опсценог значења ове речи у неким од поменутих презимена, при чему се даје предлог етимологије неколико српских назива за даље мушке претке: *парђипан*, (?) **курђуп*, *курлебало*, *курцула*, *сукуребало*, *сукурдов* са ж. *сукурдача*, (?) **сурдепач*, **ожмикур*, *курајбер*, можда чак и *бели орао*.

Кључне речи: Палавестра, парђипан, (?) **курђуп*, *курлебало*, *курцула*, *сукуребало*, *сукурдов*, (?) **сурдепач*, **ожмикур*, *курајбер*, *бели орао*.

Породица Палавестра јавља се у Херцеговини на три места, у граду Мостару, селу Ходбини у Бишћу и селу Гнојници код Мостара. У Ходбину су се доселили из Мостара, а у Гнојницу из Ходбине. Јевто Дедијер бележи како „нагађају да су старином из Грахова”. Православци су и у Мостару славе Никољдан, а ван Мостара Ђурђевдан. Стара су и позната мостарска српска породица, из које потиче наш чувени публициста и књижевник Јован Палавестра (1893, Мостар – 1959, Сарајево) (Милићевић, 2005: 548; Дедијер, 2004: 283, 291). Најстарији сачувани надгробни споменик мостарских Палавестри јесте споменик извесног Симата² Палавестре, из 1825. г. на Пашиновачком гробљу у Мостару, где је уклесан епитаф на славјаносербском: „† *Исус Назарећанин, цар јудејски, побеђује! Мјесто које се зове коштурница рај постаде*.³ Овде почива слуга Божији Симат Палавестра, нека му је вјечнаја радост и блажен покој! Преставио се 1825. г.” (Станић, 1994: 162, 166, 167, 170) (в. сл. 1):

**І. Н. Ц. І. НІ КЅ М. Д. Р. Б. ЗДѢ ПОЧИВАВТЪ РАВЪ
ВОЖИ СИМАТЪ ПАЛАВЕСТРА. БѢДИ ОМЪ ВѢЧНАЯ РА-
ДОСТЪ І БЛАЖЕНИ ПОКОЙ. ПРЕСТАВИ СЕ 1825.**

Сл. 1. Епитаф Симата Палавестре из 1825. г. (Станић, 1994: 166)

¹ sapphousatthis@gmail.com

² Српско мушко име (одмиља) *Симат* отприлике је исто што и име (одмиља) *Симан*, само с другачијим суфиксом (-ат : -ан), а оба су изведена – преко имена (одмиља) *Сима* – од имена *Симеун/Симеон/Симијан/Сими(ј)он/Симон/Симун* (Грковић, 1977: 179).

³ Рус.слов. (млађе црк.слов.) *Мѣсто Лобное рай бысть*.

Поменуто српско презиме *Палавестра* се чак и лаичком оку сместа разлаже на два дела, *Пала-* и *-вестра*, при чему се други део *-вестра* сместа препознаје како има везе са италијанским *vostro/vostra*, тј. латинским *vester/vestra/vestrum* „ваш”, те да је ово пореклом латинско, односно романско презиме.

Међутим, изванредан проблем настаје када се у нашој стручној литератури погледа порекло првог дела овог презимена, *Пала-*. Клаићев речник страних ријечи наводи *пàла*, турцизам од турског *pala*, у значењу „дугачак бојни нож, сабља” (Клаић, 1966: 910). *Речник Матице српске (и Матице хрватске)* исто наводи: *пàла/пàла*, турцизам, у значењу „кратак широк мач који најчешће има држак и корице оковане сребром”, с примерима *убојна пала* и *пала звизне* (РМС-МХ 4, 1971: 308). *Речник САНУ* такође каже: *пàла/пàла*, турцизам од турског *pala*, у значењу „(1) кратко широко сечиво, сабља која обично има држак и корице оковане сребром и носи се за појасом; (2) врста ножа за клање домаћих животиња”, с примерима *пала посјеклица*, *посјећи палом*, *повадити пале*, *оштра пала*, *пала звизне*, а наводи се и синоним *палашина* (РСАНУ XIX, 2014: 193). Исто тако и у раду Марије Ђинђић (као коауторке) о архаичним турцизмима у савременом српском књижевном језику и њиховом статусу у савременом турском књижевном језику: „[Sırp] *pala* ([< Türk.] *pala*)” (Јалап–Ђинђић, 2016: 276). У *Скоковом Етимологијском рјечнику* пак вели се прецизније да је *пала* „*veliki nož što se za pojasom nosi*”, српски турцизам од турског *pala* „*мач, krummer Säbel*”, из турске војничке терминологије, те да је то, шире, балкански турцизам ког сведоче и румунско *pala*, бугарско *пала* „*bradva, којом се odsijesa glava čovjeku*”, ш(ћ)иптарско *пallë*, те (ново)грчко *пàла*. А из мађарског турцизма, где је додат и суфикс *-os*, *палlos*, долази наша реч *палош*, с придевом *палошаст* „*dvosječan*” и аугментативом *палошина*, затим румунско *палоș*, као и облик са [-aș], [палаș] у српском, словачком, чешком, пољском, горњолужичкосрпском и немачком, све у значењу „мач”. Такође, на бугарски турцизам *пала* додат је и суфикс *-еш*, одакле реч *палешник* „[оштри] *dio na galu*” (ЕРХСЈ 2, 1972: 589). А *Речник Ивековић–Броз* повезује етимолошки *пàла* са немачким *Pallasch*, и даје примере *пала позлаћена*, *пала окована* и *пала латинкиња* (Ивековић–Броз РХЈ, 1901 II: 4, 5).

Даље етимологишући, *Шкалаћев рјечник турцизама* наводи да је *пàла* „(1) *sablja, odnosno kratki široki mač u koga su obično držak i korice okovane srebrom*; (2) *štar kojim se igra klisa*”, с примерима *златна пала* и *пала окована*, те да је то турцизам од турског *pala*, што је реч грчког порекла, наиме, османски турски лексикографи „*M[ehmed] Salahi i [Ahmed Vefik-paša, u] Lehdže-i-Osmani*, navode da je riječ porijeklom n[ovo]grč[ka], dok Barbier de Meynard dovodi je u vezu sa grč[kim] *pálē, pála*” (Шкалаћ, 1989: 53, 56, 508).

Наведена Шкалаћева етимологија указује на јасну могућност да је у нашем приморском далматороманском – у којем је *било* директних грецизама

– постојао и грецизам **pala*, у значењу „мач”, односно, да је средњогрчко *πάλα* „мач” дало далматороманску реч **pala*, „истог значења”. Но, постоји такође друга могућност, да је ова реч у грчки дошла из романитета, где је гласила исто, **pala*, а постала је преласком у *a*-деклинацију латинске речи средњега рода *pālum*, *-i* п., споредног облика речи *pālus*, *-i* м., која је поред основних значења „колац, ступ, стуб, мотка” – имала, у облику *palus primus* или *palusprimus*, и значење „дрвени гладијаторски мач који носе секутори, чији се вођа зове стога (исто) *primus palus*”, па чак и опсцено значење „буа (мушка), 'мачета' (у гаћама)” (Луис–Шорт, 1891: 1295). А на овај правац 'шетања' речи указивало би то што у грчком имамо из латинског преузету ову реч, у облику мушкога рода, *πᾶλος*, у значењу „мотка, колац” (Софоклис, 1900: 833).

Наведену реч **pala* би – којег год да је порекла – у далматороманском (а – можда одатле – и у балканороманском), по нашем мишљењу сведочило неколико од ње начињених српских презимена:

1) Далм. и балк.ром. - лат. (учено) **pala vestra*⁴ „Ваш мач”, у смислу инвестиуре племића/витеза, где се каже: „Ваш мач, сире!” или пак међусобнога обраћања племића/витезова *Vau* мач или сл. > през., срасло, **Palavestra* > през. *Палавестра* у Мостару, Ходбини и Гнојници у Херцеговини, као и *Палавестра* или (српском асимилацијом *a : e > a : a*) *Палавастра* у Никшићу у ЦГ (Миљанићи, 2002: 338). Речник САНУ наводи и облик (с додатим *-ић* на облик на *-а*) *Палавестрић* у Колубари и(ли)⁵ Подгорини у Србији, као и на NN месту, а по сведочанству академика (САНУ) Милосава Тешића (РСАНУ XIX, 2014: LXXVII, СП, 194). Такође, по предању у породици познатог српског фрулаша Борислава-Боре Дугића, из села Ђурђева код Раче (Крагујевачке), Дугићи су „poreklom... iz plemena *Palavestra* iz Crne Gore, sa Skadarskog jezera” (Антонијевић, 2008).

2) Вероватно балк.ром. **pala longa*, можда и срасло у једну реч, са спојним вокалом *-o-* (наместо *-a*),⁶ **pal-o-longa* „дуги мач”, у смислу дугог дворучњака или сл., односно у смислу у ком и српски пример *палошина* или *палашина* (в. горе) > през., срасло, **Palalonga*/**Pal-o-longa* > през. ((балкано)романском или српском хаплогенијом *la/lo : lo > Ø : lo* или *la/lo : lo > Ø : lo*) *Палонга*, односно (с додатим *-ић* на облик на *-а*) *Палонгић*, у Бару у ЦГ (Миљанићи, 2002: 339, 340).

⁴ Да балканоромански ближе приморју, те далматороманском, може да остави (нередуковано и неапокопирано) завршно *-a*, уп. доле балк.ром. **Santamarja*/**Sant-o-marja* и **Luntaduklja*/**Lunt-o-duklja*.

⁵ Формулација *A* и(*ли*) *B* значи „паралелно *A* и *B* и *A* или *B*”. И даље.

⁶ Уп. ојк. ром. **Santamarya* / балк.ром. **Santamarja* > балк.ром. **Sant-o-marja* > срп. Сутоморе, те (?) ојк. ром. **Luntaduklya* / балк.ром. **Luntaduklja* > балк.ром. **Lunt-o-duklja* > Лонтодукља (грч. Λοντοδόκλα) > срп. хидр. (и сек. ојк.) Љутотук (Вељковић, 2013: 16, 17).

3) Можда далм.ром. **pala dura* „чврсти или јак, силан, несалом(љ)ив(и) мач”, у смислу да је нескршив, силан или сл. > през., срасло, **Paladura* > през. (с додатим *-ић* на облик на *-а*, и метатезом) *Паладруић*, односно ((?) уклањањем хијата *уи* > *и*, или пак аналогизмом према корену *д(е)р-*) *Паладрић*, у Вијенцу код Пљеваља у ЦГ (Миљанићи, 2002: 338).

4) Можда балк.ром. **pala okuta* (< лат. *acutus/-a/-um*) „оштри мач”, у смислу у ком и српски пример *оштра пала* (в. горе) > през., срасло, **Palaokuta* > през. (српском контракцијом *ао* > *о*, те (?) скраћивањем *-а* према речи *кут*, *Куту* у топонимији) *Палокут* у Бару у ЦГ (Миљанићи, 2002: 339).

5) Можда далм.ром. **pala verte* (< лат. *viridis, -e*) „[зелен и свеж као биље →] крепки мач”, у смислу за бој вазда крепког/живог, јуначког/јуначног мача или сл. > през., срасло, **Palaverte* > през. *Палаврт* у Досуђу или Заграђу код Гусиња у ЦГ, односно (с додатим *-ић* на сугласник) *Палавртић* у Досуђу и Заграђу код Гусиња у ЦГ, пре и у Кучима у ЦГ, одакле у Горњој Ржаници у ЦГ као и у Метохији (Миљанићи, 2002: 338). *Речник САНУ* наводи и облик презимена *Палаврта* (са, онда, нашим *-а* наместо романског *-е*)⁷, односно (с додатим *-ић* на облик на *-а*) *Палавртић* у Маћедонији / Егејској Македонији и(ли) јужној (Старој) Србији⁸ (РСАНУ XIX, 2014: СХ, 194).

5а) Исто као и под 5), али *вероватно*, и срасло са спојним вокалом *-о-* (наместо *-а*), **pal-o-verte* > през., срасло, **Paloverte* > през. (с додатим *-ић* на сугласник, *-т*) *Паловртић* („(од) Паловртића”) код Плава у ЦГ (Миљанићи, 2002: 339).

6) Под знаком питања далм.ром.-итал.лат. **pala ori* (< лат. *aurum*, ген. *auri*) „златни/злаћани мач или мач који се злати”, у смислу у коме и српски примери *златна пала* и *пала позлаћена* (в. горе) > през., срасло, **Palaori* > през. (с додатим *-ић* на самогласничко *-и*) *Палаорић* у Потподима у Бјелопавлићима у ЦГ (Миљанићи, 2002: 339).

⁷ Уп. у романикету *lute* > срп. *лума* (уп. ЕРХСЈ 2, 1972: 330; уп. Шкаљић, 1966: 433, 436 (нег. налаз); в. и Драшковић, 1994: 17, 22). Уп. такође тур. *kâse* > срп. турц. *haca*, тур. *derece* > срп. турц. *dereca*, као и тур. *köfte* > срп. турц. *ћуфте* (ген. *-ета*) и *ћуфта* (ЕРХСЈ 1, 1971: 350, 362, 392; Шкаљић, 1966: 184, 198, 212; РМС-МХ 6, 1976: 372). Петар Скок објашњава да је ту „dočetno -e... bi[l]o identificiran[o] s našim -e u pluralu (f.), i odatle [je] stvoren novi sing. na -a” (ЕРХСЈ 1, 1971: 350).

⁸ Овде користим традиционалне називе *Маћедонија / Егејска Македонија* и *јужна (Стара) Србија*. Историјскогеографски, реч је о јужној (Старој) Србији до југа данашње републике Северне Македоније, до линије: јужно од Дебра и Кичева – изнад Крушева – северно од Прилепа – север Мариова – отприлике Демир-Капија – отприлике Малешевске планине, одакле започиње, ка југу, Маћедонија / Егејска Македонија. Док, тзв. *Вардарска Македонија* јесте, суштински, један политички термин који нема упоришта у историјској географији нити, уопште, географији (Иванић 1911). За формулацију *А и(ли) Б* в. горе.

ба) Исто као и под б), али далм.ром.-лат. **pala avri*, можебити и контраховано у **palāvri* „истог значења” > през., срасло/контраховано, **Palāvri* > през. (према речи *палавра*, директно или индиректно) *Палавра* у Пљевљима у ЦГ (Миљанићи, 2002: 338).

7) Под знаком питања балк.ром. **pala mlaur* „мач са змајевом главом на јабуци, (?) мач попут змиј(етин/урин)е или (?) змијолик(и)”, можда и срасло у **palamlaur*, а у оном смислу у ком и румунско *bălaur* „змај (велика змија)”, као и српски (с убаченим *-a-*, те додатим *-a* вероватно према *змија*) *балаура* м. **,змија, ђаво*”, и (од *блавор*, одн. *балавор*, са додатим *-a* према *сабља* те асимилацијом *o : a > a : a*) у нар. поез. покр. *балавара* <!> *крива* „сабља попут змије или *змијугава, врста криве сабље” (ЕРХСЈ 1, 1971: 169, 170; уп. ЕРСЈ 2, 2008: 117; РСАНУ I, 1959: 265, 268) > през., срасло, **Palamlaur* > през. ((балкано)романским развојем *ai > u*,⁹ те вероватно српском дисимилацијом *л : л > л : Ø*) *Паламур* у месту ’Вељи Острос’ (Острос) <!> уз Скадарско језеро, у Крајини у ЦГ (в. и горе) (Миљанићи, 2002: 339).

8) Под знаком питања далм.ром.-итал. **pala dretta* (< лат. *directus/-al/-um*) „уперени/наперени мач”, у смислу исуканог мача или сл. > през., срасло, **Paladretta* > през. ((далмато)романском синкопом *-a-*, (далмато)романском или српском обрнутом дисимилацијом од *l : r > Ø : r* или *л : р > Ø : р* зарад очувања *pal-/нал-*, те према имену *Деда/Дедо/Дед-* у антропонимији) *Палдеда* у Дубровнику (в. Михајловић, 2002: 727 (двоосн. реч)).

За крај, као аналогију и потврду, а и занимљивост, наводимо неке примере значењски истих или сличних употреби уз речи са значењем „мач” или уопште „оружје” или у вези с оружјем и војницима, у латинитету и у романитету. *Луис–Шортов латински речник* доноси примере:

- *ferrum tres pedes longum* „дуги мач, копље (и свако оружје), у тексту дуг(о) три римске стопе (око 90 cm)”,
- *durum in armis genus* „племе јако на оружју или силно кад се ухвати оружја”,
- *gladius acutus* „наоштрени/оштар мач”,
- *milites aurati* „отпр. војници који се злате од/због злаћаних штитова”,
- (уп.) *draco* „војна застава римске кохорте, са представом змаја при врху копља”,
- *dirigere tela* „на непријатеља уперити/наперити копља, стреле или сва оштра оружја (укључујући и мач)”

⁹ Уп. лат. *pauperes* > балк.ром. **Pauper-* > **Puper-* > срп. *Пупери* (Јлома, 1993/95: 129).

(Луис–Шорт, 1891: 26, 208, 584, 612, 621, 1076). Док, *Речник средњофранцуског (и старофранцуског) Грејма–Кин* доноси стари француски пример *lance verte* „коњаник-копљоноша (за бој вазда) жив, и јуначан, букв. копље (за бој вазда) живо, и јуначко [синегдохом, *pars pro toto*]” (Грејма–Кин, 2001: 377, 653). А старофранцуска *Песма о Роланду* даје нам исто стари француски пример, *vostre espee* „Ваш мач”, у једном од бој(ев)них дијалога Роланда и Оливера, који овде доносимо у целости у чувеном преводу Влада Драшковића (а где има и још за нас одговарајућих примера):

„I Oliver jezdi kroz ljuti okršaj,
u ruci drži komad drške od koplja koje je slomio;
udara jednog neznabošca, Malona,
lomi mu <!> štit koji je u zlatu (= *li freint, ki est ad or*) i dragom kamenu,
i izbija mu oba oka iz glave,
a mozak prosipa po zemlji;
zatim ga mrtvog obara među stotine drugih.
Onda još obori Turdžisa i Esturgoca,
ali mu se drška od koplja raskomada sve do šake.
Tad Roland reče: ‘Družo, šta činite?!
U takvom boju ja na toljagu i ne mislim!
Tu jedino valja gvožđe i čelik.
A gde je <!> Vaš mač Altkler (= *vostre espee, ki Halteclere ad num*)
sa <!> zlatnim balčakom (= *d’or est li helz*) i jabukom od biljura?’
– ‘Nisam ga imao kad izvaditi’, odgovori mu Oliver,
‘jer sam morao zadavati tolike udarce!’
Kont Oliver poteže svoj dobar mač
što mu ga njegov saborac Roland spomenu,
te mu pokaza kako se njim viteški služi,
udari na jednog bezbožnika, Džustina iz Valfere,
po sredini mu raspoluti glavu,
preseče mu i telo i pleteni pancir,
pa <!> dobro sedlo optočeno zlatom (= *la bone sele, ki a or est gemmee*),
preseče i kičmu njegovom konju,
pa ih mrtve obori preda se u livadu.
Tad reče Roland: ‘Poznajem Vas, brate!
Zbog takvih nas udaraca car voli!’
Sa svih strana se razleže poklič *Mondžoj!*”

(Драшковић, 1987: 108–111).

На концу (а не желећи да кваримо суштаствено епски утисак), да напоменемо како – у случају да је далматороманска (и балканороманска) реч **pala* пореклом од латинског *pālit*, -i n. – постоји и (наглашавам) *делимична могућност* опсценог значења ове речи у неким од горенаведених презимена. Дакле, према посведоченом латинском споредном, опсценом значењу „буа (мушка), ’мачета’ (у гаћама)” (в. горе),

- да горенаведено далм.ром. (и балк.ром.) **pala longa*/(?) **pal-olonga* значи и „дуги отпр. пала ар (у гаћама)¹⁰”,
- (?) далм.ром. **pala dura* да значи и „чврсти или јак, силан, несалом(љ)ив(и) отпр. пала ар (у гаћама)”,
- (?) балк.ром. **pala okuta* да значи и „оштри отпр. пала ар (у гаћама)”,
- далм.ром. (?) **pala verte*/**pal-o-verte* да значи и „крепки отпр. пала ар (у гаћама)”,
- (?) далм.ром.-итал.лат. **pala ori* или (?) далм.ром.-лат. **pala avri*/**palāvri* да значи и „златни отпр. пала ар (у гаћама)” у смислу „толико добар/сјајан да злата вреди”,
- (?) балк.ром. **pala mlaur* да значи и „отпр. пала ар (у гаћама) са змајском главом, (?) отпр. пала ар (у гаћама) попут змиј(етин/урин)е или (?) змијолик(и)”,
- (?) далм.ром.-итал. **pala dretta* да значи и „уперени/наперени отпр. пала ар (у гаћама)”.

То би ишло подруку са неколиким латинским примерима које проналазимо у чувеној *Књизи шалâ (Liber facetiarum)* Пођа Брачолинија:

- *longo sunt Priapo* „dugačka im je ki a”,
- (уп.) *haec (maledicta) caro* „ova (prokleta) 'komadina mesa””,
- (уп.) *telum* „svoje ubojito 'koplje””,
- (уп.) *virga tumentior fieret* „njegova je ki a... stalno bujala”,
- (уп.) *membrum suum ejus naturae, ut quum mulierem prima tantum parte cognosceret, mercatores faceret, secunda milites, tertia duces, quarta pontifices, et pretium pro qualibet personarum petebat.* „njegov je [ku].[ac] takvih sposobnosti da pravi trgovce ako posao obavlja njegov prvi dio, vojnike ako drugi, vojskovođe ako treći, a pape ako četvrti. Cijena, razumije se, za svaki stepen zvanja nije ista.”,
- (уп.) *praeputium... asini* „magareći 'glavičak”, (уп.) *vir, cum semiasellus in ea re videretur* „muž, u koga je bio gotovo pola magarčeva”,
- (уп.) *jam enim virga erecta erat* „ki a mu se bijaše već dobro nadigla”

(Брачолини, 1962: 70, 71, 124–126, 230, 231, 240–243, 326, 327). Све ово и не треба да чуди јер муже(ст)в(е)ност иде подруку с мушком сексуалношћу и плодношћу, и то је одискони било тако, а у прошлости и те како отвореније и јавније него данас. Као природан пример тога, можемо навести ‘опscene’ и делом пореклом шаљиве, а у ствари маскулине сексуалноплодничке етимологије (понегде су то ретимологије) неколико српских назива за даље мушке претке,¹¹ већином новијег датума:

¹⁰ Синтагма *отпр. пала ар (у гаћама)* јер она би обухватила и значење „бу°а (мушка)” и „'мачета’ (у гаћама)”.

¹¹ На овом месту, ми се најискреније надамо да *оваквом* анализом нећемо никога увредити или да нам се све ово неће за зло узети, а услед тога што сматрамо да постоји *макар делимична* могућност да јесте овако како ми излажемо и предлажемо.

- *парђипан*/(?) **парађипан* (ж.: *наврнбаба*, *наврибаба*) „пара-, тј. *пра-ђипан, односно *пра-ждребац коме 'она ствар' (воли да) ђипа, тј. скаче”,
- (?) **курђуп* (ж.: *курђупа*, такође и *курђела*) „коме *ђупа, тј. ђипа/скаче †кѹр, скочик †р (од мушкарца)”, постало реетимологијом, према †кѹр, од *курђел*,¹²
- *курлебало/куребал/курѐбало/курејбало* (ж.: *куребала*) < *кѹр - *јѐ ало* „†кѹр који је *јѐ ало* (за *је ање*)”¹³ (реетимологишући, (?) од *кѹрало* „дрвени клип или дебео прут - *јѐ ало, (?) такође и *царало по вагри, *тарило за паљење вагре, (?) исто тако и *стварало, *рађало, у смислу да представља 'мушко' тарило (мушкару) и мушког претка” или пре, реетимологишући, (?) од **курбал*/**куробал*/(?) **куребал*¹⁴ < **курибабъ*/**кур-о-бабъ* „који цара по вагри у баби / бабу, је е бабу, можда и у обредном смислу, можда чак и бабу вештицу / Бабу”, и то би, онда, био семантички модел за творбу осталих овденаведених назива),
- *курула* (ж.: *куребала*) „који има *ку ац*, тј. *ку чину*”, постало од реетимологисаног презимена *Курсула* у облику презимена/(?) шпицнамета *Курула* према речи *ку ац*, ген. *ку аца*, или можда чак од на тај начин посталог апелатива (?) **курула* м., све у значењу „који имају или који има *ку ац*, тј. *ку чину*”, и вероватно је реч о реетимологији назива *куребало*,
- *сукурѐбало/сукурбал*/**скуребало* (ж.: *сукурдача*) < *скѹр - *јѐ ало* „†скѹр који је *јѐ ало* ('за да је е')” или (?) **с-кѹр* - *јѐ ало* / **с-кѹр* - *јѐ ало* „*с-кѹр/*с-кѹр¹⁵ који је *јѐ ало* (за *је ање*)”,
- *сукурдов*/**скурд*-(?) **скурдаС*(-)/(?) **скурд*[]С(-) (ж.: *сукурдача*/**скурд*-/

¹² Иначе, назив *курђел/кудел* < **курдѣл* (дисимилацијом) < **кундѣл* (дисимилацијом) < **кундѣд* < изв. слов. **ку-дѣдѣ* „зли деда, *злодеда, злодух, ђаво” или, пак, са нашим *ун* за *ин* (?) < изв. балк.ром. **kinded(u)* < лат. *candidus/-al-um* „бео; сед” с потоњим помер. знач. → *стар*, (?) уп. *бели орао* (лит. в. горе).

¹³ Да је овај данас опсцени (Скок каже: *posveta prostački*) глагол некад означавао обичну/убичајену сексуалноплодничку еротско-емотивну радњу којом се ствара, наставља и одржава породица и род, упоредити његов корадикал у германском **aibō* у значењу „породица, предео/област” (Покорни, 2007: 298; ЕРХСЈ 1, 1971: 765).

¹⁴ У речи би била извршена дисимилација (лабијалâ) *б* : *б* > *б* : *л*, што је обрнута дисимилација (лабијалâ) од *в* : *б* > *л* : *б*, у нпр. *свобода* > *слобода* (в. Белић, 1976: 143). Да овде нагласимо како на други део речи, **-бал*/**-бабъ*, упућује више него оштрооко Марта Бјелетић у БЈЛЕТИЋ, 2012: 8, док је први део, **кури*/**кур-о* < **курити* „царати (по вагри), је ати”, предлог наше маленкости. За *-о* < гл. *-ити* и *баба* > *-баб*-упоредити: *корити*, он *кори* + *коза/козе* > **кор-о-коз-ъ* „*који кори козе, тј. који иде главом кроз зид, отпр. који пи а уз ветар” > ЛИИ *Корокозъ*, поред убичајен(и)је творбе *корити*, *кори!* + *слава* > ЛИИ *Кори-слав-ъ* (Баженова, 2002, с. vv.; уп. Шуљгач, 2016: 191; Морошкин, 1867: 102; Лома, 2005: 25).

¹⁵ Реч је о називу за претка †скѹр „прадеда”, (?) такође реетимологисаном са †кѹр као његова експресивна верзија **с-кѹр*, или пак (?) реетимологисаном, према †кѹр, од *аскур*- у *аскурђел/âскѹрђел/аскурдјел/âскѹрдјељ* или сл. (чак *зâкурђел*) као његова експресивна верзија **с-кѹр*, и то онда када се *аскурђел/аскурдјел*, постало < **пра-скур-дѣд* (?) „деда прапрадеди (б. мушки предак)”, није више повезивало са †скѹр (лит. в. горе).

- (?) *скурдркача,¹⁶ одакле је можебити творбом обрнутим смером начињен секундарни мушки род *сукурдов!*) < (?) *скурдк или *скурдк „који дка †скуру или (?) који дка *с-кур/*с-кур”,
- (?) *сурдепач/(?) *сукурдепач (ж.: *сурдепача*/(?) *сукурдепача) < (?) *сукурдојач „који је е сукурдова”,
 - *ажмикур*/**оажмикур* (ж.: *сурдепача*) *, „који †оажмѐ, тј. исцеди/оцеди †кур, цѐдик.р (од мушкарца)”,
 - *курајбер*/(?) **курабер*¹⁷ (ж.: *бела орлица*) < (?) **курабет* *, „†кур - (далеки) сродник”, постало укрштањем турц. *карабет* „сродство, сродништво”¹⁸ са нашим †кур, или пак (?) од ’укрштеног’ *кур - *карабет*,
 - можда чак и *бели орао* (ж.: *сурдепача*, а само по смислу *бела орлица*, која нема м. осим по смислу *бели орао*), под условом да је постало (?) < **белорао* < **белорало* < **бело орало*¹⁹ „од сперме/семена белеће се или белог семена дајуће (мушко) ’орало”

(Бјелетић, 1994: 200; Информатор 1 (*курѐбало*, *сукурѐбало*, *закурѐ рђел*) [не наводи БЈЕЛЕТИЋ, 1990, БЈЕЛЕТИЋ, 2012]; Лома, 1999: 133–136, 140; РСАНУ V, 1968: 97 (*Бипанац*), 98 (*ђипати*), 99 (*ђипоња*, *ђипоша*), 119 (*ђупкоша*), XI, 1981: 63 (*курало*), 75 (*кур-ић*), XVII, 2006: 290 (*ожети*); Бјелетић, 2012: 7, 8; ЕРСЈ 1, 2003: 226; Лома, 2013: 123, 124; уп. Луис–Шорт, 1891: 278 (*canesco*); Бјелетић, 2011: 200; ЕРХСЈ 1, 1971: 244; уп. Михајловић, 2002: 651, 652; Ћорић, 1982: 142, 143; уп. Клајн, 2002 II: 89; Бјелетић, 1995: 206; уп. Бјелетић, 2001: 112, 113; Митровић, 1985: 182; етим. Ж. В.). Сетимо се, у овоме духу, како и Цезарови војници-легионари певају током Цезарова галског тријумфа у Риму своме заповеднику *најјавније* следећу песму, јер и ван Рима је он радо обљубљивао удате жене:

„Građani, bdiјte nad ženama: ’celavi preljubnik²⁰ vozi se.

¹⁶ Реч би била о развоју: *скурдркача > (дисимилацијом к : к > к : Ø) *с(у)курдрача > (дисимилацијом р : р > р : Ø) (*с(у)курдача.

¹⁷ Уп. горе *курејбало* од *курѐбало*.

¹⁸ То онда значи да овденаведени називи „новијег датума” и постања не могу бити старији од ијекавског рефлекса јага и преласка *рјѐ > рѐ*, као и (османских) турцизама.

¹⁹ Реч би била о развоју: **бело орало*, ген. **белог орала* > (срастањем) **белорало*, ген. **белорала* > (синкопом -а- у ген.) **белорало*, ген. **белорла* > (начинивши из ген. нови ном.) **белорао*, ген. **белорла* > (декомпозицијом) *бели орао*, ген. *белог орла*.

²⁰ У *Прегледу римске књижевности* дат је превод *ћелав(и) заводник*, а наводи се и пример како су војници-легионари цара Аурелијана певали током тријумфа најјавније чак и о рекама војничке, али и невинне крви које је свако од њих проли(ва)о:

„Mille, mille, mille, mile, – mille decollavimus;
unus homo mille, mille, – mille decollavimus.
Mille, mille, mille vivat – qui mille occiderit.

Zlato u Galiji spisk[ô] si što si ga ovdje posudio”
(Светоније Транквил, 1978: 40).

Како год да било, и да јесте било, да сумирамо како је у случају горенаведених српских презимена реч о славизираним Романима, те да то није ништа необично јер су наши приморски и копнени Романи у највећем омеру природно били посрбљени или похрваћени, зависно од језика, односно народа на чијој су средњовековној језичко-етничкој територији и живели. На тај начин, горенаведени Палавестре/Палавастре/Палавестрићи, Палонге/Палонгићи, (?) Паладружићи/Паладрићи, (?) Палокути, (?) Палаврти / (?) Палавртићи / (?) Палаврте / Паловртићи, (?) Палаорићи/Палавре, (?) Паламури и (?) Палдеде јесу, етнички, посрбљени Романи са српскога приморја и копна. Додајемо и то да су неки од ових наведених сигурно испрва били или и данас јесу католици, односно, етнички, Срби католици²¹ (в. Вељковић, 2020: 214).

Литература

- Антонијевић, 2008: Ž. Antonijević, S frulom nisam prolazio kod devojaka (Ispovest za „Blic nedelje”: virtuoz na fruli Bora Dugić). *Blic*, 11. 5. 2008.
- Баженова, 2002: А. Баженова, Словарь исторических родокоренных имен и прозваний Славян и Русов за два тысячелетия (ISBN 5-88109-15-3).
- Белић, 1976: А. Белић, *Фонетика*. Београд: Научна књига.
- Бјелетић, 1990: М. Бјелетић, Родбинска терминологија код Срба у Румунији, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане, 20/2*. Београд – Панчево – Нови Сад – Тршић: МСЦ, 391–402.
- Бјелетић, 1994: М. Бјелетић, Терминологија крвног сродства у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог*, L (50), 199–208.
- Бјелетић, 1995: М. Вјелетић, Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva. *Južnoslovenski filolog*, LI (51), 203–222.
- Бјелетић, 2001: М. Бјелетић, Беле пчеле, у: *Кодови словенских култура: боје*. Београд: Издавачко предузеће, 106–119, 163.

Tantum vini nemo habet – quantum fudit sanguinis.”

„Хиљаде и хиљаде њих – главе смо им преклали:
Сваки од нас хиљаде њих – главе смо им преклали!
Хиљаде пута жив био ко хиљаду закоље!
Вина крчмар нема кол’ко – крви војник искоље!

(Будимир–Флашар, 1991: 103; превод Ж. В.).

²¹ Да су, етнички, Срби католици и дан-данас једна жива категорија, и усталом ништа необично јер вера *није* вододелница народа, в. Вељковић, 2018: 281, 282.

- Бјелетић, 2011: М. Бјелетић, Допринос проучавању родбинске терминологије у српском језику(чукундед), у: *Современная славистика и научное наследие С.Б. Бернштейна*. Москва: РАН, 199–202.
- Бјелетић, 2012: М. Белетич, Дополнение к исследованию терминологии родства в сербском языке (чукундед), у: *Этимология 2009–2011*. Москва: РАН, 3–18.
- Брачолџини, 1962: Р. Bračolini, *Liber facetiarum. Knjiga šala*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Будимир–Флашар, 1991: М. Будимир, М. Флашар, *Преглед римске књижевности*. Београд: Научна књига.
- Вельковић, 2013: Ж. Б. Вельковић, Порфиригенитова „Лонтодокла“ - данашњи Љутогук – неколики балканоромански топоними Бјелопавлићког краја. *Октоих*, III/4 (2013), 13–26.
- Вельковић, 2018: Ж. Б. Вельковић, Још једном о натпису попа Т'б'ходрага из Лиштана код Ливна [осврт на чланак Марић и др., „Pop Tjehodrag i njegov natpis“, *Povijesni prilozi* 33, 2007, 9–32]. *Теолошки погледи*, LI (2/2018), 275–317.
- Вельковић, 2020: Ж. Б. Вельковић, *Marica Čunčić, Marta Perkić, Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća (Slovo 59, Zagreb, 2009, 77–122)* (научна критика). *Српска баштина*, V/1 (2020), 210–216.
- Грејма–Кин, 2001: А. J. Greimas, Т. М. Keane, *Dictionnaire du moyen français*. Paris: Larousse-Bordas/HER.
- Грковић, 1977: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*. Београд: Вук Караџић.
- Дедијер, 2004: Ј. Дедијер, *Херцеговина* (репринт). Гацко: Друштво за очување баштине / ДОБ.
- Драшковић, 1987: V. Drašković, *Pesma o Rolandu*. Beograd: Narodna knjiga.
- Драшковић, 1994: V. Drašković, *Uparedna gramatika romanskih jezika*. Sremski Karlovci – Novi Sad: IK Z. Stojanovića.
- ЕРСЈ 1–, 2003–: *Етимолошки речник српског језика 1–*. Београд: САНУ.
- ЕРХСЈ 1–3, 1971–1973: Р. Skok, *Етимолошки рјечник хрватског или српског језика 1–3*. Zagreb: JAZU.
- Иванић 1911: И. Иванић, Шта је Маћедонија?, у: *Велики илустровани календар „Уједињено српство“ за 1911. годину*, Chicago (Чикаго): Штампарија „Уједињеног српства“, 79–94.
- Ивековић–Броз РХЈ, 1901: I. Broz, F. Iveković, *Rječnik hrvatskoga jezika I–II*. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta.
- Информатор 1: Михаило Димитријевић, *1926, Београд (1986. г.; пореклом из Шенђурца/Сентђурђа/Санђурђа и Темишвара).
- Јалап–Ђинђић, 2016: Н. Yalap, М. Đinđić, *Çağdaş Sırp edebiyat dilinde arkaik Türkçe kelimeler ve bu kelimelerin çağdaş Türk edebiyat dilindeki durumu*, у: *III Beynəlxalq Türk dünyası araşdırmaları simpoziumunun 25-27 May 2016, Bakı. Materialları*, 275–278.
- Клаић, 1966: В. Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*. Zagreb: Zora.

- Клајн, 2002 I–II: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику I–II*. Београд: Одбор за стандардизацију српског језика.
- Лома, 1993/95: А. Лома, Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике, у: *Зборник реферата са научног скупа „Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката“*. Ниш, 107–137.
- Лома, 1999: А. Лома, „Петлић“, „палидрвце“ или „оплодитељ“?, у: *Кодови словенских култура: делови тела*, 4. Београд: Издавачко предузеће, 131–145.
- Лома, 2005: А. Лома, Глаголи *koriti и *kuditi у словенској и српској ономастици. *Ономастолошки прилози*, XVIII. Београд: САНУ, 21–31.
- Лома, 2013: А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*. Београд: САНУ.
- Луис–Шорт, 1891: С. Т. Lewis, С. Short, *A Latin dictionary*. Oxford: Clarendon press.
- Милићевић, 2005: Р. Милићевић, *Hercegovачка презимена*. Београд: Svet knjige.
- Миљанићи, 2002: В., А. Миљанић, *Презимена у Црној Гори*. Београд – Нови Сад: Београдска књига, В. Миљанић.
- Митровић, 1985: Ј. Д. Митровић, Називи за степене потомака и предака код Срба. *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 49, 181–183.
- Михајловић, 2002: В. Михајловић, *Српски презименик*. Нови Сад: Аурора.
- Морошкин 1867: М. Морошкинъ, *Славянскій именовсловъ*. Санктпетербургъ: Е. И. В. Канцелярія.
- Покорни, 2007: Ј. Pokorny, *Proto-Indo-European etymological dictionary*. Moscow: Indo-European language revival association.
- РЈАЗУ I–XXIII, 1880–1976: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII*. Zagreb: JAZU.
- РМС-МХ 1–6, 1967–1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика 1–6*. Београд – Загреб: МС (1–6), МХ (1–3).
- РСАНУ I–, 1959–: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–*. Београд: САНУ.
- Светоније Транквил, 1978: G. Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*. Zagreb: Naprijed.
- Софоклис, 1900: Е. А. Sophocles, *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods*. New York: Ch. Scribner’s sons.
- Станић, 1994: Р. Станић, Стари српски надгробни споменици у Мостару. Епитафи надгробника на Пашиновачком гробљу. *Саопштења*, XXVI (26), 161–181.
- Ђорић, 1982: Б. Ђорић, *Моциони суфикси у српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет.
- Шкаљић, 1989: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Шуљгач, 2016: В. П. Шуљгач, *Нариси з праслов’янської антропонимії III*. Київ: НАНУ.

ON THE SURNAME *PALAVESTRA* AND SIMILAR SURNAMES

Summary

In this article, the etymology of the Serbian surname *Palavestra* and similar Serbian surnames (e. g. *Palonga*, *Palovrtić*) has been scrutinized. Their first part, *Pala-/Palo-*, has been etymologized from Dalmatian Romance (and – maybe from there – Balkan Romance as well) word **pala/*pal-o-* “sword”. Also, the partial possibility of obscene meaning of this word in some of the surnames mentioned has been scrutinized, in addition to what the etymological suggestions of few Serbian terms for distant male ancestors has been given: *pardipan*, (?) **kurđup*, *kurlebalo*, *kurcula*, *sukurebalo*, *sukurdov* with feminine form *sukurdača*, (?) **surdepač*, **ožmikur*, *kurajber*, maybe even *beli orao*.

Key words: *Palavestra*, *pardipan*, (?) **kurđup*, *kurlebalo*, *kurcula*, *sukurebalo*, *sukurdov*, (?) **surdepač*, **ožmikur*, *kurajber*, *beli orao*.

FORMULĂRI STILISTICE ÎN ARHITECTURA TIMIȘOAREI ȘI VÂRȘETULUI (SEC. XVIII-XX). STUDIU DE CAZ: PALATELE PRELAȚILOR ORTODOCȘI SÂRBI

Propunem o paralelă stilistică între două monumente cu o evoluție seculară în care formulări specifice perioadei istorice în care au fost realizate conturează orizontul documentar al genului. Cu un debut al programelor edilitare situat în secolul XVIII și având deci toate elementele formale ale stilului ce domină manifestările artistice ale perioadei-barocul, construcțiile trec prin secolul de formare a națiunilor și a identității naționale în care Romantismul a adus noi adaptări și secolul XX în care noul stil – Secession, emergent din Viena sau Budapesta a găsit adepți din toate mediile sociale, dovadă adaptarea aspectelor formale ale acestuia la edificii ridicate în orașele imperiului înainte de 1918. Construcțiile palatelor prelaților ortodocși sârbi au fost impulsionate de situația economică prosperă, de gustul format al comanditarului cu o identitate națională puternic afirmată în contextul dezvoltării orașului modern în paradigme urbanistice central-europene. Creații anonime ale secolului XVIII, ambele palate au avut o evoluție ce le-a transformat în acord cu evoluția stilistică a fiecărei perioade, fiind vorba de un istorism ce transcede limitele cronologice și face apel la valori identitare. Orientările stilistice ce au generat formele acestor palate se adaugă funcțiilor diferite, pe lângă cea rezidențială pentru prelatul ortodox sârb, acesta fiind adaptat și funcțiunii religioase (cu capelă configurată spațial după normele răsăritene, dotată cu iconostas ce separă simbolic lumea văzută de cea nevăzută), acesta fiind cazul palatului din Vârșeț sau pe lângă aceste funcțiuni cea de important centru de iradiere a valorilor ortodoxe sârbești în contextul afirmării națiunilor în perioada de eferescență în care se găsea Banatul înainte de primul război mondial, cazul palatului din Timișoara.

Cuvinte cheie: palatele episcopale sârbești, Vârșeț, Timișoara, baroc, Secession, Laszlo Szekely

Inițierea unui studiu comparativ asupra arhitecturii palatiale din mediul ortodox sârb se înscrie în seria valorificării din punct de vedere științific a unui fragment al patrimoniului din Banat ce a cunoscut o evoluție similară în istoria

¹ mihaela.vlasceanu@e-uvv.ro

² Lucrarea a fost realizată în cadrul proiectului Centrului de Cercetare Științifică a Culturii Sârbilor din România *Cercetarea culturii și istoriei Sârbilor din România*.

...
acestei provincii cu statut imperial în secolul XVIII, rând pe rând situată în limitele confiniare ale Imperiului Habsburgic, ale Imperiului Austro-Ungar și ale României Mari după 1918, zonă de confluențe în care s-au contopit interese ce au modelat acest teritoriu în consonanță cu modele central europene consacrate, dar și cu un puternic tradiționalism specific comunităților ortodoxe în care s-au regăsit în această perioadă, deopotrivă sârbii și românii. Ca și în cazul episcopiei romano-catolice ce și-a ridicat un palat impunător pentru a găzdui sediul instituțional mutat de la Cenad la Timișoara în 1731 și comunitatea sârbă după mutarea episcopiei de la Sremski Karlovci a căutat un sens al identității prin comandarea unor monumente reprezentative pentru ortodoxie în contextul reafirmării naționalităților.

Repertoriizarea monumentelor în stil baroc din Banatul istoric a condus la concluzii ce au făcut obiectul unor studii comparative, în categoria cărora se înscrie și acest demers. Palatele episcopale ortodoxe sârbe din Timișoara și Vârșeț sunt creații baroce din secolul XVIII, constatându-se o evoluție ce le-a transformat în acord cu evoluția stilistică a fiecărei perioade în care au fost reconstruite, fiind vorba de un istorism ce transcede limitele cronologice și face apel la valori identitare³. Acest istorism este elementul definitoriu în ipoteza propusă pentru acest studiu, istorism care este conturat de creația arhitectului care a intervenit în consacrarea celor două monumente ca și reperi ce găzduiau prelații ortodocși sârbi. De fapt de la intervenția lui Laszlo Szekely la începutul secolului XX, căci despre acest arhitect este vorba, am pornit în investigarea aspectelor formale și a orientărilor stilistice ale celor două monumente, găsind analogii pentru a contura aspectele ce fac din manifestările artistice ale fiecărei perioade istorice, particularități zonale ale periferiei aflate în permanent contact cu centrul.

Date despre formația și parcursul european al arhitectului care a avut cea mai importantă contribuție în conservarea, restaurarea și transformarea stilistică a acestor palate - Laszlo Szekely sunt furnizate de facsimilele publicate de istoricul de artă Ileana Pintilie, cea care i-a dedicat cel mai complex parcurs istoriografic în bibliografia de specialitate. După terminarea studiilor la Budapesta, Laszlo Szekely este invitat de către primarul Timișoarei Karol Telbisz în anul 1903 să ocupe funcția de arhitect șef al orașului, funcție pe care o acceptă cu condiția să-și poată exercita profesia în particular, lucru pe care l-a și făcut în biroul de arhitectură pe care l-a condus până în 1922, proiectând și realizând numeroase lucrări publice și private în Banatul începutului de secol XX într-un stil eclectic ce îmbină preferințele pentru un decorativism auster, componentă formală a artei dominate de influențele funcționaliste vieneze.

La debutul carierei de arhitect șef al Timișoarei, Szekely a avut prilejul și talentul de a realiza construcții care să consoneze cu spațiul urban modern,

³ M.Vlăsceanu, *Modele identitare ortodoxe în arhitectura barocă din Banat*, în volumul *Život posvećen traganju za etničkim identitetom - volum omagial dedicat profesorului univ.dr. Mihai Radan*, Ed. Universității de Vest, Timișoara, 2019, p. 429-441.

definit de un oraș în plină expansiune grefat pe coordonatele funcționalismului, în acest sens trecerea de la orașul închis specific secolului al XVIII-lea delimitat de zidurile fortificației Vauban, la orașul deschis conturat la sfârșitul secolului al XIX-lea, când pentru a agrementa noile elemente ale urbanismului, și anume tramvaiul electric ce l-a înlocuit pe cel tras de cai, moment situat în 1892, zidurile de incintă sunt dărâmate și modelul vienez al Ringului se impune prin funcționalitate și expansivitate. Centrul istoric a Timișoarei situat în interiorul Cetății este augmentat de glacis care face joncțiunea cu bulevarde largi și chiar cu mutarea cursului râului Bega (zona Fabric) pentru a defini spații ample ce vor fi mobilate cu construcții în spiritul epocii, acea fază târzie a Secessionului, caracterizată de o stilizare și geometrizare a liniei care se evidențiază după anul 1908. Celebrul *Coup de fouet* al primei faze a stilului face loc unei plastici decorative austere specifice fiecărui stil ce formează ansamblul de influențe al eclecticismului internațional.

Istoriografia actuală îl poziționează pe Szekely în rândul arhitecților înzestrați cu talent ce a reușit să contureze prin creația sa o notă de autenticitate locală, cu afinități stilistice și structurale în spațiul central european, dată fiind formația arhitectului. Cu o carieră ce putea fi orientată după terminarea studiilor la Budapesta către aspectele didactice⁴, Szekely alege să accepte numirea ca arhitect șef al Timișoarei, iar activitatea fecundă pe care o v-a desfășura în zona Banatului îi atestă calitățile: de la lucrări publice precum case de vamă, cazarma pompierilor din cartierul Iosefin, abatorul orașului, gimnaziul Piaristilor, turbinele, cinematograful de vară, la lucrări particulare (transformarea Băncii centrale a șvabilor, palate (transformarea palatului episcopal sârbesc dintr-un edificiu baroc într-unul Secession), palatalul episcopal din Vârșeț, edificii alese pentru a ilustra gândirea arhitecturală ca studiu de caz, la acestea adaugându-se și salba de palate de pe Corso (Dauerbach, Szechenyi, Hilt, Lajos) sau cele de pe Surogat – palatul Camerei de Comerț, cea mai autentică transpunere a normelor neoclasice, Băile Hungaria, clădiri de bănci (Banca de Credit, casa de păstrare a acțiunilor), clădirea sindicatului Industrial etc, pentru a menționa doar câteva din cele mai importante realizări în spiritul epocii.

Din această fecundă activitate ce a avut la bază un academism formal și stilistic, ne rețin atenția edificiile realizate la comandă pentru comunitatea sârbească: palatele prelaților ortodocși sârbi din Timișoara și Vârșeț- două monumente reprezentative pentru arhitectura palațială cu antecedente formale în creația barocului central-european. Dacă prototipurile central-europene ne incurajează să observăm în tot ceea ce ține de

⁴ Profesorul universitar arhitect Cigler Gyozo i-a propus în 1900, la terminarea studiilor de la Budapesta să urmeze o carieră în învățământul superior, ofertă pusă în practică în calitate de asistent al profesorului Școlii Politehnice Regele Jozsef până în 1903, când propunerea edilului Timișoarei îi modifică aspirațiile și evoluția, documentele ce testă acest parcurs fiind publicate sub forma unor facsimile, pentru detalii vezi, I. Pintilie, *Documente din arhive particulare contribuind la cunoașterea unui arhitect timișorean de la începutul secolului XX-Laszlo Szekely*, în Studii și comunicări, III, Museum Arad, 1996, pp. 202-224.

...
norme și forme anumite direcții, la acestea se adaugă la debutul secolului XX, noi valențe stilistice dictate de gustul epocii ce se alinia tendințelor europene în domeniu. Noul stil – Secession, emergent din Viena sau Budapesta a găsit adepți din toate mediile sociale, dovadă adaptarea aspectelor formale ale acestuia la edificiile ridicate în orașele imperiului înainte de 1918. Cele două construcții au fost prilejuite de situația economică prosperă, de gustul format al comanditarului european cu pretenții și obiceiuri galante (baronul Szecheany aducând jocurile de noroc la Timișoara, primul cazinou fiind găzduit de palatul pe care L. Szekelyi î-l construiește pe Corso). Studiul de caz comparativ aduce în atenția cercetătorului istoriei arhitecturii două palate ecleziaștice, cu structuri ce răspundeau nevoilor episcopilor sârbi, transformate și adaptate unor decizii ale autorității ecleziaștice sârbe, de aici și formulele plastice adoptate în acord cu aspirațiile comanditarului (elemente tradiționale).

Secessionul a fost o mișcare de ruptură stilistică, un fenomen asumat de comunitatea europeană avidă de schimbare, o ruptură de tot ceea ce însemna trecutul din perspectiva stilurilor istorice, promovate de academism, breșă către nou, către căutarea unui stil nou - Art Nouveau. Această schimbare s-a produs în domeniul vizual prin impunerea unor norme noi: o reconfigurare a spațiului urban, o libertate compozițională, abandonarea normelor, refuzul conștient al academismului, monumentalism, sinteza, adevărul în artă, crearea unei arte internaționale - un internaționalism vizibil în edificiile celor două monumente ce configurează prezentul studiu, o adaptare selectivă a valențelor europene.

În Banatul sec. XX, regiune transfrontalieră a imperiului Austro-Ungar, stilul nou ce a exprimat noua mișcare stilistică – Secessionul s-a relevat prin creația unor arhitecți celebri, provenind din centre europene, Odon Lechner și Otto Wagner fiind precursorii noii realități⁵. Laszlo Szekely este cel mai eclectic dintre arhitecții ce au contribuit la reconfigurarea urbanistică a Timișoarei, fiind tributar academismului din prisma formației academice, dar liber să exprime într-un limbaj propriu ruptura cu tradiția și noile aspirații ale unei comunități angrenate pe drumul către europenitate, căci despre acest aspect este vorba când analizăm arhitectura celor două monumente. Dacă în cazul Vârșetului, edificiul și-a păstrat aspectul caracteristic de palat baroc, în cazul palatului din Timișoara, imaginile de epocă sunt dovada metamorfozelor suferite de la stilul baroc spre neoclasicism și Secessionul de factură vieneză. Palatul Episcopal Ortodox Sârb, situat în Piața Unirii din Timișoara, este unul dintre monumentele emblematică în istoria orașului, având o evoluție stilistică ce îmbină aceleași preferințe pentru stilurile Europei centrale, de la baroc târziu și neoclasic, la refacerea fațadei cu elemente decorative ale Secessionului vienez și decorativismul accentuat de elemente foliacee de factură neo bizantină.

Construit între anii 1745-1748, în timpul episcopului ortodox sârb al Timișoarei, Gheorghie Popovici, palatul prezintă din punct de vedere arhitectural, caracteristici

⁵ M.Vlăsceanu, *Modele identitare ortodoxe în arhitectura barocă din Banat*, în volumul *Život posvećen traganju za etničkim identitetom - volum omagial dedicat profesorului univ.dr. Mihai Radan*, Ed. Universității de Vest, Timișoara, 2019, p. 429-441.

ale stilului baroc târziu, clasicizant prin epurarea de decor și accentul pe elementele de structură, caracter monumental al fațadei, singura articulată plastic cu baluștrii, cornișe în rezalit etc., având inițial un singur etaj. În anul 1906, construcția a fost extinsă pe două străzi, curtea interioară având evidente influențe neogotice, iar fațada a suferit modificări, prin introducerea unor elemente specifice stilului neobaroc, după planurile arhitectului László Székely. În anul 1911 au fost adăugate decorațiuni preluate din arhitectura sârbească. Stema Episcopiei ortodoxe sârbe de Timișoara surmontează intrarea principală delimitată de portalul carosabil. Situat lângă catedrala ortodoxă sârbă, edificiul a rezonat stilistic cu barocul perioadei tereziene, după cum se observă din imaginile de epocă ce surprind aspectul reprezentativ al palatului realizat ca și alte exemple ale genului din Transilvania, datate mai târziu, dar realizate după planuri emane de ingineri camerali și arhitecți consacrați, cum este cazul structurilor impozante cu tipologii, proporții echilibrate și decoruri conexe realizate de Franz Anton Hillebrandt la palatul episcopiei romano-catolice din Oradea (1772-1776) și cel construit pentru un alt potentat local, baronul Samuel von Brukenthal la Sibiu, după planurile arhitectului Anton Erhard Martinelli, cu patru aripi grupate în jurul unei curți dreptunghiulare, cu curte de serviciu și portal carosabil, ca și element definitoriu plastic pe fațadă. Aceeași sinteză de stiluri o întrezărim și la palatul episcopiei romano-catolice din Timișoara, portalul acestuia fiind printre puținele exemple ale genului decorate cu mascheroni și elemente vegetale sau palatul Guvernatorului (azi Muzeul de Artă, 1756, arhitect Jacob Steinlein) cu accentuate tendințe și afinități stilistice ale barocului francez, rațional mai degrabă, adaptat nevoilor comanditarului, în acest caz cu ferestre tip lucarnă la mansardă.

Foto 1. Palatul episcopal sârbească din Timișoara (Piața Unirii) înainte de reconstrucția fațadei realizată de Laszlo Szekely. (surse Arhiva episcopiei Romano-Catolice din Timișoara, fotografie datată 1903 în perioada alegerilor contelui Apponyi)

...

Foto 2. Piața Unirii, înainte de 1905 cu vechea fațadă a palatului episcopal sârbesc specifică barocului târziu clasicizant (*apud Arhiva Romano-Catolică din Timișoara*)

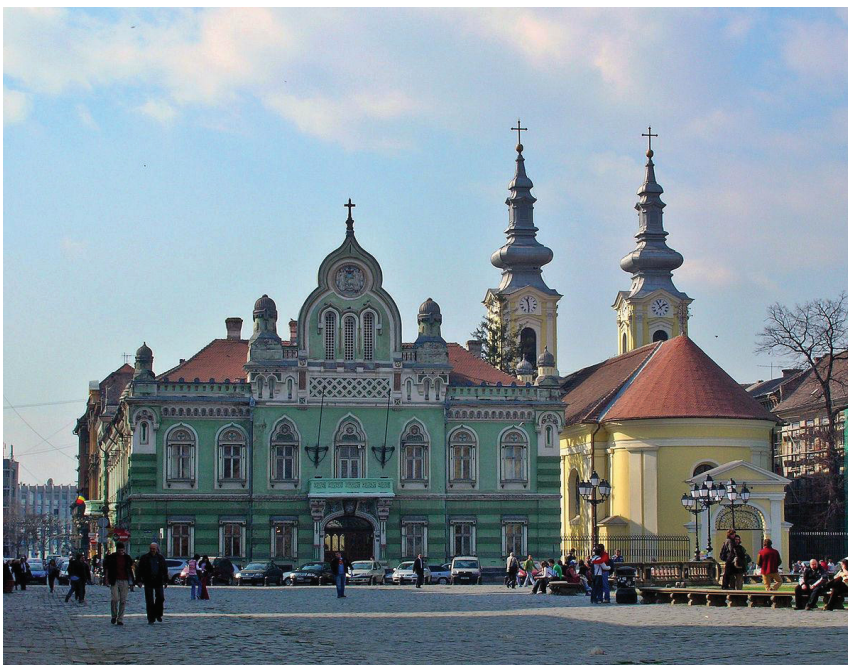

Foto 3. Fațada palatului episcopal sârb din Timișoara realizată de Laszlo Szekely (1904), (*surse online apud Voytek S*)

Planurile originale ale palatului pe care a intervenit Szekely în 1904 se păstrează în arhiva Palatului Episcopal Ortodox Sârb. Inițiativa renovării se datorează episcopului Gavriilo Zmejanović, cel care i-a solicitat arhitectului șef al orașului, Laszlo Szekely un proiect grandios, reprezentativ pentru comunitatea sârbă, proiect pe care l-a și realizat, curtea interioară fiind lărgită, paramentul fiind penetrat de deschiderile ferestrelor modelate după formule ce amintesc de modenaturile goticului, cu arcade frânte, dar și accolade plastice ce articulează dinamic deschiderile, atât pe fațadă, cât și în curtea interioară.

Arhitectura celor două palate inițiază un dialog formal și stilistic nou, cu valențe eclecticice, aspectul național având un rol evident prin elemente de plastică decorativă, subliniind caracterul unei comunități ortodoxe puternice în Banatul începutului de secol XX, cea a sârbilor. Ambele edificii poartă amprenta arhitectului prin structură, dar mai ales prin ceea ce Aleksandar Kadijević⁶ consemna ca fiind definitoriu pentru stilul național sârbesc în arhitectură, căutarea unui istorism ancorat în trecut, în valorile europenității, dar mai ales tentația tradiționalismului, ce face trimitere la arta bizantină, cu care în definirea identității naționale se puteau distinge mai multe afinități. De la planimetrii tradiționale la decor plastic al paramentelor și ancadramentelor, elementul plastic decorativ, stilul neobizantin reflectă cel mai bine apartenența la mediul cultural răsăritean, chiar dacă anumite formulări au reiterat în perioada romantismului stilurile romanice și gotice.

Despre același stil național vorbesc și Ž. Škalamera⁷, o introspecție a căutărilor repertoriului decorativ și stilistic sârbesc în arhitectura religioasă mai ales, dar cu vizibile tendințe și în arhitectura laică. Căutările teoretice ale stilului național sârbesc au beneficiat și de adăptările comparative ale lui B. Pantelić⁸, ce vede în tendințele stilistice adoptate în arhitectura sârbilor conotații naționaliste cu un spirit identitar puternic ce se reflectă în preferințe stilistice apusene (barocul) sau răsăritene, tradiționale (arta de factură bizantină), idei preluate din bibliografia interbelică ce făceau trimitere la aceleași coordonate.

Vârșetul se dezvoltă ca un centru bogat economic încă de la jumătatea secolului al XVIII-lea, devenind o adevărată oază de cultură, în care se vor contopi influențe din vestul catolic, dar și din estul ortodox. Europenizarea din perspectivă artistică, începe în acest secol al Luminilor, fiind vorba de o provincie a imperiului habsburgic ce devine un experiment reușit de implementare a politicilor culturale, religioase, economice și nu în ultimul rând, sociale prin colonizările ce au imprimat aspectul mozaicat al influențelor și modelelor de civilizație implementate.

⁶ Profesorul universitar arhitect Cigler Gyozo i-a propus în 1900, la terminarea studiilor de la Budapesta să urmeze o carieră în învățământul superior, ofertă pusă în practică în calitate de asistent al profesorului Școlii Politehnice Regele Jozsef până în 1903, când propunerea edilului Timișoarei îi modifică aspirațiile și evoluția, documentele ce testă acest parcurs fiind publicate sub forma unor facsimile, pentru detalii vezi, I. Pintilie, *Documente din arhive particulare contribuind la cunoașterea unui arhitect timișorean de la începutul secolului XX-Laszlo Szekely*, în *Studii și comunicări*, III, Museum Arad, 1996, pp. 202-224.

...

Foto 3. Palatul episcopal din Vârșeț (*sursă online*)

Palatul Episcopal din Vârșeț a fost realizat între anii 1750 și 1757, debutul lucrărilor fiind motivat de mutarea reședinței Eparhiei Ortodoxe de la Caransebeș la Vârșeț. Construcție monumentală cu evidente accente ale barocului vienez, palatul prezintă două niveluri și mansard, L. Szekely fiind arhitectul care transpune acest stil într-o construcție realizată la începutul secolului XX, prin valențe neobaroce cu accente clasicizante, afirmând puterea seculară a episcopilor prin recurența valorilor clasice. Planimetria consacrată acestui tip de edificiu, cu funcție rezidențială este cea dreptunghiulară cu parter înalt și *piano nobile*, acoperiș ce articulează în flancuri porțiuni mansardate, cu o curte interioară amplă ce dezvoltă masele prin adiționare, într-un perfect echilibru al volumetriilor dinamice specifice stilului. Accentuarea motivului central prin rezalitul subliniat de ferestre cu fronton arcuit segmentat, racordat prin volute la usciorii decorativi laterali, bosajul parterului ce amintește de rusticarea materialului pentru efecte plastice accentuate a palatelor din perioada renașterii italiene⁷, analogiile formale și stilistice fiind cele ce fac trimitere la formația academică a arhitectului L. Szekely, accentul functionalist predominând în detrimentul decorativismului. Dinamica fațadelor ritmate prin rezalitul cornișelor, prin alternarea suprafețelor plane cu cele dinamice, în care elemente plastice precum pilaștri, coloane, stâlpi generează spații pe care le definesc și accentuează, definind stilul eclectic al arhitectului ce cunoștea valorile stilistice ce pot fi îmbinate pentru a contura o sinteză de influențe, evocând totodată contopirile ce formează limbajul formal și plastic al arhitecturii perioadei în cauză.

⁷ Gabriel Szekely, *Arhitectura orașelor libere regești Timișoara și Arad*, în *Istoria Banatului* (V. Neumann coordonator), Ed. Academiei, București, 2016, p.224.

Construit în perioada episcopatului lui Jovan Georgijević (elev al patriarhului Arsenije IV de Sakabent) pentru a servi nevoilor arhieresti după mutarea sediului eparhial de la Caransebeș, la Vârșeț, palatului episcopal din Vârșeț i s-a adăugat și o capelă închinată Sfinților arhangheli Mihail și Gavril, mobilată cu un iconostas pictat între anii 1761 și 1765. Intervenția arhitectului Szekely este consemnată în anul 1905, când se amplifică spațial și se adaugă decorații în spiritual istorist al vremii, fără a altera aspectul inițial al edificiului.

Considerațiile privind evoluția celor două monumente de arhitectură palațială se situează între două coordonate: cea a asimilării și cea a identității, între aceste două repere căutăm sensul manifestărilor în perioade istorice diferite, fiecare cu evoluții specifice, cu formări și receptări ale modelelor europene ce conturează în istoria Banatului un episod al istoriei arhitecturii europene. Orientări stilistice, opțiuni arhitecturale, paralele culturale, toate se subsumează afirmării naționale în aceste două orașe moderne ale Banatului, studiile de caz introductive fiind dovezi elocvente ale alinierii la evoluția europenității, chiar dacă curentele artistice ilustrate sunt faze târzii ce transpun sinteze ale stilurilor și anticipează mișcărilor novatoare.

Bibliografie

- Merenyi Ferencz, *Magyar Epiteszek Adatgyujtemeny, 1890-1918*. Budapesta, 1955.
- Aleksandar Kadijević, *Traženja srpskog nacionalnog stila u arhitekturi Banata (I): Preobraženska crkva u Pančevu*. Timișoara: Analele Banatului, Serie nouă, Artă, vol. IV, 1999-2002, pp. 57-68; Idem, *Jedan vek trženija nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi (sredine XIX-sredine XX veka)*. Beograd, 1997.
- Ileana Pintilie, *Documente din arhive particulare contribuind la cunoașterea unui arhitect timișorean de la începutul secolului XX- Laszlo Szekely*. Arad: Studii și comunicări, III, 1996.
- Ž. Škalamera, *Obnova "srpskog stila" u arhitekturi*. Novi Sad: Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske, 5, 1969.
- Gabriel Szekely, *Arhitectura orașelor libere regești Timișoara și Arad*. București: Istoria Banatului (V. Neumann coordonator), Ed. Academiei, 2016.
- B. Pantelić, *Nationalism and Architecture. The Creation of a national Style in Serbian Architecture and its political implications*. Novi sad: Journal of the Society of Architectural Historians, 56, 1997.
- M. Porumb, M. Vlăsceanu, *Arhitectura din Transilvania și Banat în secolul XVIII*. București: Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate. (M. Porumb, R. Theodorescu editori), 2018.
- M. Vlăsceanu, *Modele identitare ortodoxe în arhitectura barocă din Banat*. Timișoara: *Život posvećen traganju za etničkim identitetom - volum omagial dedicat Profesorului univ.dr. Mihai Radan*, Ed. Universității de Vest, 2019.

...

Mihaela Vlăsceanu

ARCHITECTURAL SOLUTIONS IN TIMIȘOARA AND VÂRȘEȚ (18th -20th Centuries). CASE STUDY: THE ORTHODOX BISHOPRIC SERBIAN PALACES

Summary

Being monuments endowed with ideological dimension, the Orthodox Bishopric Serbian palaces from Vârșeț and Timișoara present interesting stylistical evolutions, from 18th century's late Baroque to 20th Century Viennese Secession. Symbolizing the power of Orthodox Church rulers, these constructions adopted the Catholic Baroque style, crossed through the Romantic period with the rebirth of neoclassical values and ended in what was configured at the beginning of the 20th century as the closure with the academic dimension and the introduction of the Secession style. The hypothesis of the paper states the importance of European artistic values in defining identity, as the case of these two palaces with their evolution, an evolution that culminated in synthesis. Art patronage from this perspective has implications for the evolution, as such, the two monuments illustrate Serbian religious authority and its reaction to the modern art. In this case the palaces stand as hallmarks for the ecclesiastical architecture of the Banat, a focal point in the general phenomenon.

Key words: Bishopric Serbian palaces, Vârșeț, Timișoara, baroc, Secession, Laszlo Szekeley

ЗАДУЖБИНЕ И ЗАДУЖБИНАРИ У СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЕПАРХИЈИ ТЕМИШВАРСКОЈ

Задужбинарство као посебан вид доброчинства итекако је био присутан у животу српске заједнице. Задужбине су пример љубави и поштовања појединаца према својој нацији и према духовном и интелектуалном узрастању српске омладине и интелектуалаца. Времена која су уследила после Другог светског рата, умањила су интересовање јавности за овај вид доброчинства, те је и судбина ових фондова постала неизвесна све док се они потпуно нису угасили. Данас, када их више нема, о њима најбоље сведоче учињена добра дела и значај којег су имале у животу Срба пречана. Архивска грађа, као и остала богата библиографија, пружају реалну могућност да се прикажу доброчинства ових задужбина и њихових покровитеља, као феномену од изузетног значаја у српском народу. Остављајући своје задужбине онима који ће после њих на свету долазити, задужбинари су трајно уградили себе у српску историју. Свесни њихове пресудне улоге у датом времену и простору, не смемо занемарити труд оних који су самоодрицањем, љубављу према народу и ближњима и племенитим осећањима, те сматрамо за нашу дужност да њихова бесмртна дела објавимо јавности у знак поштовања и вечите захвалности.

Кључне речи: фонд, заклада, задужбина, Темешвар, Арад.

Мецене, филантропи и добротвори

Задужбинарство код Срба заузима значајно место у историји нашег народа, а историчари су овом феномену поклонили посебну пажњу у свом истраживачком раду³. Задужбинарство предпоставља сваки облик помоћи којег

¹ sasa.iasin@e-uvt.ro; isidora_iasin@yahoo.com

² Рад је настао у оквиру истраживачког пројекта Центра за научна истраживања Савеза Срба у Румунији.

³ Славко Вајиновић, *Задужбинарство код Срба*, Вукова задужбина, Београд, Прометеј, Нови Сад, 2012; Радомир М Милошевић, *Црквено задужбинарство код Срба*, Храм Светог Апостола Луке, 2005; Радош Љушић, *Србија XIX века*, Војна књига, Београд, 1994; Vasa Lupulovici, *Viața bisericască a sârbilor din Banat între anii 1865 – 1918*, Presa universitară clujeană, 2009; Методије Марковић, Небојша Ђокић, *Црква Празник Светих Апостола Петра и Павла (Петровдан) у Араду до Првог светског рата – прилог историји*, у Митолошки зборник 43, Рача 2020, pp. 341-354; Младена Прелић, *(Н)и овде (н)и тамо:*

су појединци или група појединаца, ради остварења корисних друштвених циљева положили као део своје заоставштине или своју последњу жељу, коју је сам задужбинар осмислио, одредио и вредновао. Задужбинарство међу Србима пречанима има своју дугу историју, а црпи своје постојање у светлим примерима немањићке традиције. Још у средњовековном периоду, омеђен законима који су забрањивали право наследства неправославним особама, Срби племићи, а касније и богати грађани желели су да своје имање положе за општу корист, те су својим тестаментима или завештајним писмима установили посебне задужбине, фондације, закладе итд.

Завештајна писма и тестаменти имали су двојако значење. Са једне стране, била је то жеља завештавача да осигура правилно коришћење и управљање имовином како би се остварили главни циљеви и жеље задужбинара. Са друге стране била је то жеља да се сачува материјална супстанца завештале имовине, како би се осигурало несметано даље функционисање фондације. У временима када је српски народ живео ван своје матичне земље, под другом влашћу, задужбинарство је задржало своју етноцентричност, нарочито за Србе из Румуније у периоду између два Светска рата. Срби задужбинари су својом делотворном активношћу допринели нарочито очувању интелектуалног подизања српске омладине. Свакако најсјани период српског задужбинарства у оквиру Хабзбуршке монархије почива на светлим примерима племенитог Саве Текелије, Саве Арсића, Персиде Макри Стојковић, Јулијане Фунтуке, Лауре Чарнојевић итд. А њиховом примеру следе други угледни грађани Срби који су своје име урезали у историју опстанка српског народа и његове духовне, интелектуалне и културне еманципације у мултиконфесионалном, мултиетничком и мултикултуралном Банату, као периферној области битисања српског народа.

Век који је уследио барокном периоду одговара прекретници у историји српског задужбинарства, јер од сада се задужбине остављају васцелом српском народу, а не појединцима. То је био уједно и позив упућен свим осталим друштвеним слојевима, нарочито породицама без потомака, да следе њиховом примеру. Одређујући циљ, задатак, структуру и смер својих задужбина, завештатељи су дубоко били укорењени у српском националном програму у датом месту и времену. *Радити мукотрпно читавог живота и стицати богатство и све то одједном и великодушно оставити своје роду, могли су да ураде само људи дубоких патриотских осећања, свесни националних интереса, циљева, стремљења и, надасве, интереса и потреба свог народа*⁴.

етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века, САНУ, Етнографски институт, посебна издања, Књига 64, Београд, 2008; Мата Косовац, *Српска православна митрополија карловачка према подацима од 1905. године*, Сремски Карловци, 1910;

⁴ Славко Вајиновић, *Задужбинарство код Срба*, Вукова задужбина, Београд, Прометеј, Нови Сад, 2012, стр. 8

Српске привилегије, међу којима и право наследства, а које је касније законом овековечено и правно гарантовано, царским рескриптом из 1868. године, као законском одредницом, пружена је српском народу и завештатељима могућност да пред државним законом осигурају своје имање и добију гаранцију поштовања завештајних писама и тестамената. То је нарочито било важно за вероисповедно школство, које се у већини случајева издржавало из тих фондова. Од велике важности за задужбинарски покрет имао је пети законски члан поменутог рескрипта⁵. Нарочиту пажњу треба обратити чињеници да се у раскрипту јасно врши подела црквено-народних добара и добра фондација и заклада, које су Срби на основу добивених привилегија могли да их оснивају. На тај начин завештавачи су били у могућности да своју имовину поклоне цркви и да она временом постане црквена својина, или да оснивају задужбине а црквеним одборима да стављају у дужност администрацију ових добара.

У већини случајева администрацију добара, завештатељи су остављали црквеним општинама или појединцима, угледним грађанима или народним правницима. Међутим, не можемо говорити о јединственом профили завештатеља и намени његовог завештања. Већина завештавача је ово племенито дело чинило из чисто верских и националних побуда. Тестаменти или завештатељна писма обично почињу присећањем на пролазност човечијег земног живота, а завршавају се чежњом за вечити спомен, како међу својим ближњима тако и пред Светим Олтаром. Тако на пример завештавачи остављају *своје роду и својој цркви а за спомен душе покојних чланова породице или покој њихове душе*. Нема сумње да су племенита и духовна прожимања била главни покретач њиховог подухвата, али је у томе одлучујућу улогу играла и жеља да се име и породична част отргне од заборава *и овог и оног света*.

О функционисању ових фондација, иако подчињене управи црквених општина, је испрва бринуо епархијски административни одбор и Српски православни народно црквени саборски одбор. Дописом др Георгија Зубковића, конзисторијског бележника под сигнатуром АД 1466/ 1912, стиче се утисак да је даљу бригу о овим фондовима водила искључиво епархијска конзисторија. У појединим случајевима, чак су се и завештавачи позивали на ауторитет црквене високе јерархије и црквено-народног одбора као гаранцију правилног руковођења фондација. Сава Текелија или породица Телечки су за себе и чланове своје породице задржали право на увид у рад њихових фондација, али у већину случајева црквене општине су именовале своје чланове као администраторе ових фондација, што је било повезано са особитом чашћу да неко руководи такву добротворну активност.

⁵ Мита Клицин, *Уредба о уређењу црквених школских фондационих дела грчко источне Српске митрополије одобрена Краљевским рескриптом од 10 августа 1868. године са изменама, допунама и важнијим одлукама средишњих автономних органа*, Сремски Карловци, 1909, стр. 29–32

Главне одлике тестаментa, опорука и „основатељних писама»

Основатељна писма или тестаменти били су оубичајени документи у којима су завештатељи објављивали своју последњу вољу у погледу њихове покретне или непокретне имовине после њиховог упокојења. На тај начин од уложеног новца осниване су закладе или фондације, које су обично носиле име завештатеља, и одређивали и саму намену фондације.

У случају *парастосуалних заклада*, намена таквог фонда је била да се црквена општина стара о заупокојеним службама и о помињању чланова дотичне породице у пригодним данима и на пригодним местима (цркви, гробљу или капели). Неретки су били случајеви када је у овим случајевима црквеној општини било дато у бригу да се стара и о самом погребу завештатеља. Награде које су свештеници добијали зависили су од самог улога или завештајне своте. У појединим случајевима те су суме биле незначајне. У ту сврху црквени одбор темишварско-градске парохије на седници од 8/21 маја 1911. године, одлучило је да у будуће свештеницима припадају награде за парастосе сходно краљевском рескрипту, изузев оних случајева где се за *парастосе и спомене или у тестаменту или основном писму излишно више не установљава*.

Хуманитарне фондације или фондације од јавног интерес најчешће имају више оснивача и приложника. Намена оваквих фондација је била да притекну у помоћ нарочито угроженим лицима, удовицама, сиромашним грађанима или сељацима, сиромашним ђацима итд. Сама намена ових фондација прописивала је изричите стандарде и услове. Тако на пример ђаци су требали да буду ваљаног понашања, са дорбим резултатима у учењу, доброг моралног владања, а сиромашна деца су припомоћ могла добити до напуњеног пунолетства итд.

Верске и васпитне фондације су најчешће биле намењене духовном и интелектуалном назидању ђака. Оне су имале за главне покровитеље имућније Србе, који су се већ истакли као мецене српске културе и духовности, те су и своје фондације оснивали уз црквене општине. Иако Црква није била директан власник фондације, ипак је црквеном одбору и високој црквеној јерархији уступљено старање око доброг функционисања ових фондова. Тако је предикална фондација Саве Текелије или задужбинарска активност Лауре Мочоњи била у чврстој вези са животом и радом православне цркве.

Оснивачи ових фондова су најчешће поклањали део или целу покретну или непокретну имовину. Тестаменти су најчешће објављивали вољу завештавача о начину поделе своје непокретне имовине, као и о начину *руковања* њоме (администрацији). Ово је најчешће било у оним случајевима где је завештавач остављао за собом незбринуте чланове своје породице, а којима је хтео обезбедити материјална средства за живот. Новчани прилози су често полагани на чување у познатим градским штедионицама. Воља

тестатора је најчешће била да се не крњи главни део фонда, него да се од камате исплаћују принадлежности онима који су били директни корисници ових фондова.

Сумарни опис фондација и фондова⁶

Задужбинарство

- ***Задужбина Лауре племените Мочоњи, рођена племенита Чарнојевић.*** Из расположиве архивске грађе закључује се да је Лаура, као *властелинка фењска*, склопила два засебна уговора са фењском српском црквеном општином 8/20 маја 1885. године за подизање нове цркве и вероисповедне школе. Ове уговоре је касније потврдила и конзисторија Епархије темишварске под бројем АО 157/26 маја 1885. године⁷. Да би се одпочело зидање нове цркве и школе, спахиница је од црквене општине купила по два *грунта земље* по цени од 800 форинти (за сваки плац по 400 форинти). У уговору за зидања школе јасно је назначено да ће нова школа да се зида на грунту под бројем 270, на које се већ налазила школа али која цели подпуно не одговара. Лаура је на себе узела обавезу да симболично одкупи по цени од 400 форинти ову школу, али да речену своту не уступи црквеној општини, него да ту своту искористи за изградњу нове школе. Уз то у уговору је назначено да уколико би ново школско здање коштало више од ове своте, тај вишак би Лаура подмирила из сопственог трошка. По окончању радова, успосатвило се да је зидање школске дворане коштало 3.000 форинти, што је *племенита госпожа* уступила за школовање српске православне деце из места⁸

Верске и васпитне фондације

- ***Васпитна заклада.*** Једна од најзначајних заклада у Арада, основана је са циљем да се материјално помажу сиомашни ђаци. Основана је 1808. године у Араду, а међу оснивачима су били: Сава Текелија, Сава Арсић, Јован Александровић, Јован Бонтилоћ, Мар-

⁶ Кориштена је искључиво архивска грађа која се налази на чувању у Архиву Српске Православне Епархије темишварске

⁷ Архив Српске Православне Епархије темишварске (АСПЕТ) – Фонд *Закладе и фондације 1817-1922*, кутија бр. 442

⁸ *Дабро-босански источник*, Сарајево, бр. 23 за годину 1889, стр. 366.

ко Бабић, Сава Грујић, Атанасије Грујић, Лаза Еремић, Георгије Грујић, Јован Грујић, Димитрије Грујић, Михаил Јовица, Георгије Илић, Георгије Јанковић, Михајло Крестић, Емерик Константиновић, Теодор Љупшић, Георгије Михајловић, Јаков Мишић, Лаза Михајловић, Еменуел Пулио, Никола Поповић, Георгије Станковић, Петар Станојевић, Сава Секулић, Јован Танка, Коста Тодоровић, Павле Ђурски, Коста Александровић, Василије Антоновић, Никола Бабић, Петар Грујић, Георгије Грујић, Сава Михајловић, Димитрије Марко, Петар Маринковић, Никола Михајловић, Петар Николић, Петар Огњановић, Василије Петровић, Павле Поповић, Константин Пулио, Александар Радивојевић, Георгије Секулић, Лаза Сечански, Димитрије Станковић, Атанасије Чучан, Димитрије Крестић, Гаврило Јанковић, Игња Кремер, Јован Секулић, Андрија Антоновић, Ђорђе Марко и Јова Грујић. Међу даљим приложницима су били: наследници Јована Животића и Јована Јовановића, удовице Јовановић и Клајић, Мита Бугарин, Ђорђе Јанковић са супругом, Сава Ђорђевић, Никола Недељков, наследници Гавре Путерића, Ђорђе Бота, Сима Парванов, Лаза Стојан, Мита Богдан и месна црквена општина. Године 1881 закладом су руководили Димитрије Крестић, Гаврило Јанковић, Игњат Кремер, Јован Секулић, Андрија Антоновић, Ђорђе Марко и Јован Грујић. На основу закључка епархијског школског одбора, *изумирањем, исељењем, оставком или губитком својства* дотадашњих чланова, руководство ове закладе препуштена је месном школском одбору. Приходи од ове закладе би се и даље употребљавали искључиво за финансирање једине српске православне народне школе из места. Јадна од најважнијих одредаба односила се на евентуални престанак функционисања месне српске школе. Чланом 4 одређено је да у случају да српске православне црквене општине арадске временом нестане, *Заклада васпитног школског завода прелази у руковање високославног српског саборског одбора са тим одређењем да се из прихода установе штипендије, у првом реду за потомке негдашњих арадских, а ако ових не би било, поморишких, или у опште православних Срба у Аустро - Угарској монархији.* Крајем 1908. године у готовом новцу заклада је поседовала 69 круна, у арадској штедионици 11.512 круна, а позајмљено разним лицима свега 29.510 круна. Заклада је имала и своју некретнину (улица Граница, бр. 20, бр. Грунта 1093), намењена школи чија је вредност исте године износила 6.930 круна.

- **Заклада Софије Павловић рођене Шкарлато.** Основана је 16 фебруара 1869. године а састојала се од стипендијског дома у улици Евгенија Савојског бр. 70. Правилник ове закладе положен

је на чување у архиви слободне краљевске вароши Темишвара и садржи 21 ставку. Зевештатељка изричито напомиње да је заклада намењена за изучавање српске младежи, а дом који имовину ове стипендије сачињава, водиће име „Штипендијски дом Софије Шкарлато-Павловић” (члан 1). Пошто је зграда била у лошем стању именован је Евгеније Рајић за извршитеља овог тестаментa и упућен да узме хипотекарни зајам за оправку зграде, а за исплату овог зајма де се користи половина прихода који су намењени стипендијама, све док се зајам не исплати (члан 2). Циљ ове закладе је био да се потпомаже *доброг владања и добро учећа се српско православна младеж* (члан 3). Стипендијском закладом руководили су тројица најстаријих чланова темишварско градске црквене општине, које би црквена скупштина тајним гласањем изабрала (члан 4). Њихови мандати су ограничени на 6 година, а њихова дужност престаје у случају немарности или ако би који од њих престао бити члан градске парохије (члан 5). Њихове дужности су да врше администрацију над овим добром и да годишње објављују приходе и расходе ове закладе и подносе их црквеном одбору на одобрење (члан 6). За билокакве штете нанете овом фонду због немарности одговорна лица сносила би сву штету (члан 7) а цело пословање око бриге овог фонда било је добровољно и без икакве новчане надокнаде (члан 8). Особе именоване да руководе овом закладом биле су дужне да исплаћују редовне стипендије; осим редовних стипендија, Јозефи Кијурски, рођеној Андреовић припадала је и доживотна накнада од 120 форинти (члан 9). Стипендија би се исплаћивала стипендистима у месечним ратама (члан 10), а право на стипендију стицало би се пријављивањем на конкурс (члан 11). услови да се неко пријави на овом конкурс били су да је дете навршило 10 година, да је доброг здравља и да је преболео дечије болести (*кравље богиње*), да похађа темишварску гимназију, или билокоју реалну, трговачку или занатлијску школу са добрим резултатима, да има добро морално владање и да потиче из сиромашне породице. Приоритет су имали ђаци који потичу из темишварских сиромашних породица, а ако таквих не би било онда би се њихов број попунио са српским ђацима из околних места (члан 12). Стипендисти су имали обавезу да слушају науке у Темишвару, а са посебним одобрењем црквеног одбора и у другим школама ван Темишвара (члан 13). У случају да стипендисти покажу добре резултате у учењу постојала је могућност да ова задужбина продужи стипендију за даље школовање и да је сразмерно повишује, и то: 200 форинти за полазнике препарандије, 300 форинти за полазнике богословских школа и 400 форинти за

полазнике трговачких и техничких школа, као и народних свеучилишта (члан 14). Непосредни надзор над стипендистима врше чланови управе стипендијског фонда (члан 15) и они су дужни да воде бригу и о духовном назидању стипендиста (члан 16). Право на стипендију би се губило због неморалног владања, неуспеха у школи, побољшање материјалног стања родитеља или ако родитељи или место из кога потичу стипендисти изнађу могућности за даље финансирање њихових студија (члан 17). Да би доказали своје успехе у школовању стипендисти су били дужни да приложе сведоцбе (члан 18) и да непрестано буду у контакту са својим старатељима (19).

- **Предикална фондација (проповеднички фонд) др Саве Текелије.** Ову фондацију је основао Сава Текелија а намењен је свештенослужитељима Текелијине цркве из Арада. Фонд је установљен 14 јануара 1811. године у Араду. Главна сума овог фонда износила је 1.000 форинти, које је Текелија приложио арадској црквеној општини, под условом да се ова сума положи у штедионицу и да се од камате овај фонд издржава. Главна одредба овог фонда односила се на свештенике који проповедају на литургијама у храму Светих Апостола Петра и Павла у Араду, а које да црквени тутори сваком приликом награђују са по пет форинти, а у случају да главни фонд се удвостручи, онда би тутори могли исплаћивати награду свештеницима до 10 форинти. Фондација је била активна и у међуратном периоду. Године 1927 у готом новцу је имала 200 леја, у штедионицама 3.180 леја, позајмљено 5.000 леја а као ратни зајам уступљен држави 1.000 леја. Исте године фонд је остварио приход од 916 леја, који је положен на чување Кредитној банци (Banca de Credit). Овом фондацијом су управљали благајници српске цркве из Арада према личном нахођењу, пошто фондација није имала сопствени правилник. Касније се овој фондацији придружили и други Арађани попут удове Видуловић и наследници покојног Петра Мокуце.
- **Легат Сузана Ризнић.** Овај фонд основала је Сузана Ризнић и намењен је месном народном учитељу. Главни фонд износио је 2.100 круна, а од годишње камате месном учитељу су исплаћиване по две полугодишње рате у изосу од 42 круне. Овим фондом руководила је црквена општина темишварско градска.
- **Фонд Севера Веселиновића и Јудите, рођене Чокров.** Основан је 28.05./10.06 1917. године у Сараволи. После оснивања фонд је променио свој назив у *Фонд за сараволску сиромашну, српску и школску децу*. Фонд је основан са сумом од 2.000 круна које су

уложене као ратни зајам. Камата са првих десет година остао би у штедионици, а када би главна сума достигла 3.000 круна, тада би се годишње могло трошити по 120 круна од камате. Осим помагања српске и школске деце, црквена општина је била дужна да од речених 120 круна спреми и годишњи парастос породици Веселиновић о празнику Светог Николе. Изричита жеља осниваоца је била да се у овом фонду осим њихове почетне суме новца и камате не улаже са друге стране.

- **Заклада Мише и Катарине Телечан.** Основана је после упокојења Мише Телечана 6 маја 1905. године. Главни део овог фонда, од 600 круна, Миша је положио још за живота на рачун српске цркве из Арада 1898. године. На поменути суму, његови наследници, тојест ћерке Хермина и Мила, као и зет Арсеније Илић приложили су суму од 2.000 круна које ће бити намењене функционисању ове закладе. Према жељи завештатеља речене суме ће бити положене на чување арадској штедионици, а када се буде уможио овај фонд од камате и буде достигао 10.000 круна, онда би се годишње исплаћивале стипендије српским ђацима у износу од 300 круна. Породица Телечан је задржала за себе право увида у рад ове фондације, али је оставила слободу арадској црквеној општини да повисује број стипендиста или своту стипендије у зависности од прилика.
- **Кузмановићева стипендијска заклада.** Основана је тестаментом Ђорђа Кузмановића из Меленаца 22 децембра 1880. године. Будући *Кузмановићев завод* основан је са главним прилогом од 600 круна, који је омогућавао школовање једног стипендисте. Стипендија би се издавала једном српском ђаку који се налази у средњу стручну школу или гимназију. Будући стипендисти ове закладе могу бити *само Срби православне вере из Земаља Круне Светог Стефана, сиромашни, доброг владања и врло доброг успеха у наукама, здрави, слушаоци средњих, стручних или великих школа. Стипендију може уживати стипендиста од почетка његових средњошколских стручних или виших наука до свршетка средње стручне или више школе а губи право на стипендију онај стипендиста, који било у владању или наукама покаже слаб успех а на највишим школама не буде испите на време полагао. При једнакој квалификацији имају првенство деца родитеља који станују у Меленцима.*

Хуманитарне фондације

- **Фундација „Сиротих Удова”**. Ову фондацију су основали Срби из Арада⁹ и наменили су удовцима и удовицама. Капитал ове фондације износио је 1927. године свега 2.538 леја од којих је 500 леја било уступљено као ратни зајам. Године 1927 фондација је имала свега 484 леја прихода а њом су управљали црквени благајници пошто није имала сопствени правилник.
- **Легат Ђорђе Предовића**. Фонд у износу од 1.624 круна основао је Ђорђе Предовић и наменио га је за милостињу српским и румунским житељима из Темишвара Фабрике.
- **Фундација Сироте учеће се деце**. Основали су је Срби из Арада и наменили сиротим ђацима. Међу оснивачима су били Теодор Литричин, Марија Бота, Миша Крачун и црквена општина арадска.
- **Марковићева фондација**. Основана је у Араду, а каснији приложници су били Софија Бота и Арсеније Петровић.
- **Заклада Мите Рошуловића**. Закладу је основао угледни чаковачки Србин, Мита Рошуловић 13/25 фебруара 1889. године у Чакову. У тестаменту он вели да у *колико је по природном току живота човечијег смрт неизвесна, но час њен неизвестан: то побуђен чувством свете дужности при здравом разуму и после зрелог и озбиљног расуђења, за случај смрти овим следеће за моју слободну тврду последњу вољу изјављујем. Душу моју препоручујем милости свемогућег Бога, а погреб мој остављам на увиђавност мојих наследника*. Својим тестаментом Мита Рошуловић је завештао српској цркви из Чакова покретну и непокретну имовину у Чакову (кућу са два ланца баште бр. 114, 69 ланца ораће земље под грунтовним бројем 104, кућу на главном тргу под грунтовним бројем 569, кућу и башту по бројем 653) и Петроману (44 ланца оранице под грунтовним бројем 35, 1 ланац оранице под грунтовним бројем 94, 8 ланца оранице под грунтовним бројем 479, 6 ланца оранице под грунтовним бројем 539, 7 ланца оранице под грунтовним бројем 547). Тестаментом је предвиђено да се прве две куће у Чакову не могу продати, а остале некретнине, ако црквена општина чаковачка нађе за сходно може их продати. Од покретне имовине, после његовог упокојења основао се *Фонд Мите Рошуловића за издржавање српског православног свеиштеника и српског вероисповедног учитеља чаковачког*. Чаковачка парохија као званични наследник Мите Рошуловића, била је дужна да годишње исплаћује по 400 форинти његовој сестри Агници, удатој Чарнић и брату Ники за њихово издржавање, с тим што би они живели до

⁹ Међу њима Марија Сусан, Јелена Нешин, Ђорђе Михајловић.

упокојења у поменутих кућама у Чакову. Тестаментом је одређено да његови рођаци наследе после његовог упокојења и извесне суме новца, као што следи: нећацима/ синовцима сестре Агнице, Јоци и Владимиру, 2.500 форинти до навршене 28 године, нећацима/ сину и ћерки покојне сестре Јулијане, удате Немет, Душану и Јелени по 1.000 форинти до пунолетства, кћери и сину шогорице Драге Костић, Марији и Јоци Шумарски 2.000 форинти, деци шогора Пере Николића, Зорки, Ники и Косари, по 500 форинти до пунолетства. За извршитеља овог тестамена именован је чаковачки трговац Михајло Панић.

- **Заклада Велинке Росић, рођене Жикић.** Основана је 1924 године приликом даровног уговора Велинке Росић из Кетфелја, којим је ова поклонила више некретнина месној црквеној општини. Непокретна имовина од 3 јутра земље коју је уступила цркви, могла је да се користи сходно својој намени, с тим што би продаја или билокакво добровољно одстрањивање било забрањено. Заузврат кетфелјска парохија била је дужна да спреми парастос за покој њене душе о празнику Цвети.
- **Легат Ђуре и Стефаније Савић.** Основан је 29 јула 1919. године. На основу тестаментарне опорукe породица Савић приложила је на чување штедионици Срстер из Темишвара суму од 1.000 круна на име темишварско фабричке црквене општине, с тим да се за покој њихове душе служи годишњи парастос о празнику Ђурђевдана.
- **Заоставштина Ђоке Николића.** Основао је 3/16 јануара 1916. године становник Кнеза, Ђока Николић. Главни део заоставштине биле су некретнине: 1 јутро ливаде у *Селишту* (бр.гр. 1335, парцела 2270), 1 јутро ливаде у *Сикео* (бр.гр. 1118, парцела 1715), 1 јутро оранице у *Јарку* (бр.гр. 1118, парцела 1851), 1 јутро оранице у *Пакац* (бр. гр. 1118, парцела 1931), 1 јутро оранице у *Немачкој дољи* (бр.гр. 1118, парцела 2733), 2 јутра ливаде у *Сикео* (бр. гр. 336, парцела 1629), 600 хвати винограду *Излазу* (бр. гр. 336, парцела 767), 800 хвати винограда у *Излазу* (бр.гр. 586, парцела 673). По његовој жељи овом имовином би после његовог упокојења руководити црквена општина из Кнеза, а рачуне би сваке године подносила на одобрење епархијској конзисторији. Заузврат ове даровнице, црквена општина је дужна да о празнику Светог Николе одржи парастос породици Николић, а као награду за чинодејство црквена општина је била дужна исплатити по 8 круна свештенику, 2 круне учитељу и 1 круну црквењаку.
- **Легат Катице Надашке.** Овај фонд је основао Јован Дронка у Малом Бечкерекy, а за успомену на његову покојну мајку Кати-

цу Надашки, 15/28 децембра 1913. године. Закладни иметак износио је 400 круна и положен је у темишварску штедионицу. Из годишње камате сходно његовој вољи црквена општина је била дужна да годишње о празнику Свете Параскеве служи помен његовој покојној мајци.

- **Заклада Стеве Станојева.** Основао је Стева Станојев из Иванде 1908. године када је иванђанској црквеној општини поклонио 2 јутра земље.
- **Заклада Александра Крајника.** Основана је 9 децембра 1900. године када је житељ темишварски Александар Крајник тестаментом утврдио каква ће судбина његове покретне и непокретне имовине бити после упокојења. У ту сврху материјална добра је положио на чување Првој темишварској штедионици (бр. 45869 и бр. 45870) и у Темишварској аграрној штедионици (бр. 21894). Од главне суме одредио је: 800 круна за његов погреб, од којих половина црквеној општини темишварско градској¹⁰. Осим тога да буде оглашен у свим српским црквама из Темишвара, а после сахране да се постави бели мермерни крст на његовом гробу *који заједно са натписом да не кошта више од 100 круна*. Приликом сваког парастоса да се исплате уобичајене суме, а црквењаку Глиши Журановићу да се исплати почасна награда од 20 круна. Од остале суме новца одређено је да се утроши 400 круна за жељезну ограду око гроба, а од осталих 5.000 основати закладу са његовим именом. Такође поменуто је да се одржавају годишњи помени за његовог оца Мојсу, мајку Ану и сестру Анастасију. Овом опоруком оставио је 4.000 круна његовом рођаку Шандору Панићу из Бранешта, Марији Ранков, рођеној Бугарски, 1.700 круна, Глиши Журановићу 200 круна, Јелисавети Сабади 150 круна, удовој Ђорђевић, рођеној Басараба 100 круна и Гиги Младеновићу 100 круна. Сва материјална средства која су се налазила на чување код аграрне штедионице, намењене су саборном храму из Темишвара, а извршитељу тестаментарне опоруке др Димитрију Стефановићу да се исплати награда од 1.000 круна.
- **Легат Јована Јовановића.** Установљен је тестаментарном опоруком Јована Јовановића, житеља фабричког. Главне одредбе овог тестаamenta налажу да се из његове заоставштине преда по десет форинти варошкој болници, темишварском сиротишту и фондацији куће Златни јелен. Здање Златни јелен, као посебну фондацију, оставио је за издржавање своје супруге Пелагије, а после њеног упокојења, фондација, која је уједно и власник овог здања,

¹⁰ Одређено је да на сахрани чинодејствују четири свештеника и ђакон, да сваки појединац добије по 20 круна, учитељ 6 круна, црквењак 5 круна.

да користи приходе искључиво за потребе храма Светог Георгија у Темишвару Фабрици.

Парастосуалне закладе

- ***Заклада Мите Поповића.*** Темишварски грађанин Мита Поповић основао је ову закладу 16 августа 1893. године, када му је било 71 година. Главни фонд ове закладе састојао се у *половини ланца винограда са једном колибом и осталим покретним стварима ... у сандуку књижицу од старе темишварске штедионице са уложених до 1.600 ф.* Приликом оснивања ове закладе тражио је да се од речене своте достојно сахрани од стране српског православног свештеника из Темишвара. Виноград са пропратним зградама оставио је такође управи темишварско градске парохије. Као извршитеља његове закладе именовано је протопрезвитера Кузмана Станића. Као сведоци именовани су Кузман Станић, прота Сава Николић, Стеван Шербан, Ђорђе Звекић и Кершек Ђула.
- ***Парастосуална заклада Јулијане Маргетић, рођ. Чакован.*** Јулијана, власница куће под бр. 9 у Замак – улици у унутрашњем граду оставила је 400 круна катедралном храму у Темишвару да се од камате пола легата издаје за увек пароху 4 круне, а да овај сваке године на Петровдан у својим молитвама спомене Петра, Марију, Јована и Јулијану. Уколико ова њена опорука не буде испоштована онда би се овај легат уступио Цркви Светог Великомученика Георгија из Темишвара Фабрика. Ова заклада основана је пре 1902. године.
- ***Парастосуална заклада Розе Стевановић, рођ. племенита Ђуричко од Модоша.*** Дана 28 септембра 1902. године Коста Стевановић, као извршитељ опоруке своје покојне мајке Розе, уступио је управи темишварско градске парохије суму од 400 круна као *главницу са том молбом, да се уз употребу годишњих камата од те главнице сваке године 6 октобра по старом, 19 октобра по новом, ако то јест Томин дан у недељу пада, у противном случају у недељу после Томин дана за време Свете Литургије помен за следеће личности учинити, и то: за Тому, Розалију, Бранка и Павла Стевановића.* Од годишње камате предвиђено је да буду награђени свештеници и црквено особље које присуствује на чинодејству. Године 1902 одлучено је да се цео фонд уложи у штедионицу *те да се сваке године у смислу опоруке на горепоменути начин употреби.*
- ***Парастосуална заклада Јулијане Станић.*** Супруга покојног окружног протопрезвитера Кузмана, Јулијана Станић, основала је

парастосуалну закладу и тестаментом одредила да се на дан Свете Јулијане одржи пригодан помен, а свештенику који чинодејствује да му се исплати као награда по 5 круна. Уз то напоменуто је да се одржи и помен за њеног супруга Кузмана и сина Миливоја.

- **Парастосуална заклада Александра Крајника.** Житељ темишварски Александар Крајник основао је парастосуалну закладу од 5.000 круна почетком 1900 године. У опоруци тражио је од темишварско градске парохије да му се одржи парастос 20 септембра, 14 маја и 30 августа. Од годишње камате 1907. године исплаћено је 66 круна особљу које је било присутно на парастосима и то: темишварском проти 10 круна, капелану, 6 круна, ђакону 6 круна, учитељу појцу 6 круна, другом појцу 4 круне, паскурњачи 4 круне, црквењаку 2 круне, звонару 2 круне, сиротињи 1 круну, Светој Цркви 10 круне, за кољиво 10 круне.
- **Парастосуална фондација.** Фондацију су основали 17 завештавача¹¹ приложивши при оснивању разне износе у новцу. Године 1927 капитал фондације износио је 7708 леја од којег је у штедионици било 3548 леја, позајмљено 4000 леја а у готовом новцу свега 160 леја. Исте године фондација је имала свега прихода у износу од 2027 леја.
- **Легат Јулијане Фунтуке рођена Макри.** Овај фонд основала је Јулијана Фунтука, рођена Макри и наменила је за помоћ сиротињи и за одржавање годишњег парастоса члановима њене породице. Цео износ од 8400 круна је положен на чување у Прву темишварску штедионицу, а 1907. године камата је износила свега 339 круне. Исте године, сходно завештатељкиној жељи од добивене камате сиромашним породицама уступљено је 277 круна на Велики Петак а за спремање парастоса 62 круне. Овим фондом руководила је црквена општина темишварско градска.
- **Заклада Милоша Јаковљевића.** Ову фондацију је основао немећански ратар Милош Јаковљевић 11/24 јуна 1900 године. Тада је тестаментом месној цркви оставио 800 круна са жељом да се његово име и имена својих преминулих помињу на парастосима и на други дан Васкрса. Према тестаменту којег је приложио, главни део капитала није могао да буде умањен, а од годишње камате да се исплаћује немећанском свештенику по 6 круна, и учитељу по 4 круне за богослужење и помен покојних чланова породице Јаковљевић. Као главне руководиоце ове закладе именовано је управу немећанску пархоји која је била дужна да испуњава услове поменуте у тестаменту. Цела свота је уложена у Прву темишварску штедионицу а крајем 1911. године овај фонд је износио 1247

¹¹ Међу њима је био и Коста Поповић.

круне. На основу жеље завештавача, црквене општина назвала је ову фондацију Парастосуална заклада Милоша Јаковљевића. На основу закључка епархијске конзисторије, одобрено је 1912 године да од вишка камате, уколико је могуће, да немањанска црква купи једно катастарско јутро земље. Тестамент је исписан руком месног пароха Миливоја Јовановића, а поред завештатеља, потписали се као сведоци житељи из Немета: Сима Радулов, Никола Стојков, Јован Мурар, Милош Ђурин и Сава Филипков.

- **Парастосуална заклада покојног протојереја Трифуна Бранковића пароха фабричког.** Овај фонд основао је епископ Димитрије Бранковић у спомен свога родитеља покојног фабричког пароха Трифуна у износу од 4000 леја које је поклонио темишварско фабричкој црквеној општини. Цела сума је положена на чување темишварској Српској штедионици. За трошкове око спремања парастоса и награде особљу које присуствује парастосу (свештенику 60 леја, појцу 25 леја, црквењаку 25 леја, гробару 75 леја, сиротињи 15 леја) има се подмити из годишње камате. Осим тога епископ Димитрије је одредио да *место уобичајеног кувано кољива има одржати парастос над прописним кољивом као што се следи: у малу чашицу има се усити жито и у жито уметнути запаљена свећица, а после одслуженог парастоса исто жито на гробу покојниковог при малом помену просут. Гроб покојника и крст на гробу има се стално у чистоти и у реду одржати, гроб се има зеленилом засадити, а крст чувати да се пропадне и падне.*
- **Парастосуални фонд покојног Живе Глувачког и Марице рођене Божидар из Торње.** Овај фонд је основала Марица Глувачки из Торње. Сврха овог фонда је била да се од главне приложене суме до 400 круна и годишње камате спрема парастос породици Глувачки у храму Рођења Пресвете Богородице из Торње. Приликом служења парастоса од годишње камате би се платило свештенику 6 круне, учитељу 2 круне, појцу 1 круна, црквењаку 1 круна, а за спремање кољива по 3 круне. Ако би поред ових дуговања остало више од камате, онда би се то додало главној суми као приход.
- **Заклада Паје Петровог.** Даровни уговор између кетфељске црквене општине и Паје Петровог одобрен је од стране епархијске конзисторије 1924. године. Овим уговором завештатељ је поклонио кетфељској парохији 4 јутра земље. У замену за ово доброчинство кетфељски пароси би у будуће били дужни да за празника Свете Параскеве служе парастос за покој његове душе и супруге му Милеве, рођене Јованов. На сам дан помена црквена општина је дужна да *набави велико кољиво, свеће свима одраслима који се налазе у цркви, да награди свештеника за држање парастоса и*

парусије по штоли наређене од Епархијске Конзисторије, једног појца са половином штоле као што је прописано свештенику, да другог дана Ускрса гроб напред именованих са вином прелије и на гробу раздели један колач. Као извршитеље ове опоруке именовани су чланови парохијског одбора кетфељске парохије, а рачуне од прихода ове земље да одобрава конзисторија Епархије темишварске.

- **Парастосуална заклада Милана Тешина бившег дињашанског становника.** У смислу тестаментарне опоруке житеља Дињаша, Милана Тешина од 23 децембра 1907. године, тачка 5 одрежени су услови оснивања ове закладе: *Још осталих код горепоменутог задруге уложених 2000 круна, речима две хиљаде круна, остављам дињашкој православној српској цркви. Црквена општина може са овом светом слободно руковати, то јест ја јој ову на слободно расположење дајем, но са тим упутством, да је дужна сваке године у цркви о зимњем Светом Николи за покој душе моје и мога сина Миливоја парастос држати, а о летњем Светом Николи дужна је црквена општина за нас обоје помен држати.* На седници црквеног одбора дињашанске парохије од 1 фебруара 1910. године, чланови одбора су се лично обавезали око старања и дословног извршења одредбе ове опоруке.
- **Заклада Младена и Стефаније Фелић из Кетфеља.** Основали су је велики добротвори кетфељске парохије Младен и Стефанија Фелић, који су месној цркви поклонили четири велика звона у вредности од 280.000 леја, 1928. године. Кетфељска црквена општина обавезала се да на дан Светог Јована одржи парастос породици Фелић, да одржава у реду њихове гробове, а за тачно извршење овога именовани су у будуће чланови црквеног одбора.
- **Заклада Хермине, удове Николе Адамовића.** Хермина Адамовић, ћерка Мише и Катарине Телечан основала је 30 октобра 1916. године ову закладу у Араду из љубави према Светој вери српској православној и према овдашњој Светој српској цркви храма Светих Апостола Петра и Павла, у којој сам крштена и са својим блаженоупокојеним супругом венчана и у којој топлим молитвама и примања Свете Тајне исповести и причешћа за спасеније своје душе и ниже поменутих тежим. Главни фонд ове закладе чини сума у износу од 2000 круна која је положена на чување у арадску штедионицу 8 новембра 1916. године. Главна опорука завештајног писма ставља у дужност арадској парохији да се и празнику Светог Архангела Михаила сваке године држи парастос за покој њене душе, као и покој њене сестре Марије Миле, удату Илић и њеног супруга Арсенија. Осим уобичајених награда свеш-

тенику, учитељу и црквењаку за чинодејства приликом парастоса, намењен је и фонд за издржавање сирочади. Брига о овој заклади уступљена је Српском православном црквено школском одбору, а у случају нестанка црквеног одбора, онда би бригу о овој заклади преузео Црквено народни сабор.

Епилог

Период после Другог светског рата имовине ових фундација, па и саме фундације претрпеле су велике штете. Многе зграде и непокретна имовина биле су реквириране у корист „општег добра” а новчана средства из којих су се фондације издржавале изгубила су своју вредност. Елементарне поправке на овим преосталим зградама било је нужно чинити, те су ради тога подизани зајмови. Стипендије су нередовно исплаћиване, а имена ових добротвора су свештеници у тишини совјих храмова помињали на Светим Литургијама. Све је то „допринело” да се задужбинарство угаси међу Србима, иако је оно понекад као блистава искра покушавала да пробије мрачни понор сурових времена. Данас се за захвалношћу и дивљењем говори о задужбинарству као изразитој љубави према сопственом народу и вери. Уједно ови светли примери постају отворен позив сваком добронамерном грађанину да своје име упише у овом својеврсном пантеону добротвора.

Архивска грађа

Архив Српске Православне Епархије темишварске (АСПЕТ) – Фонд Закладе и фондације 1817-1922, кутија бр. 442

Литература

- Вајиновић, 2012: С. Вајиновић, *Задужбинарство код Срба*, Вукова задужбина, Београд, Прометеј, Нови Сад, 2012;
- Милошевић, 2005: Р. М. Милошевић, *Црквено задужбинарство код Срба*, Храм Светог Апостола Луке, 2005;
- Љушић, 1994: Радош Љушић, *Србија XIX века*, Војна књига, Београд, 1994;
- Lupulovici, 2009: V. Lupulovici, *Viața bisericască a sârbilor din Banat între anii 1865 – 1918*, Presa universitară clujeană, 2009;
- Марковић, Ђокић, 2020: М. Марковић, Н. Ђокић, *Црква Празник Светих Апостола Петра и Павла (Петровдан) у Араду до Првог светског рата – прилог историји*, у Митолошки зборник 43, Рача 2020, pp. 341–354;

- Прелић 2008: М. Прелић, *(Н)и овде (н)и тамо: етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века*, САНУ, Етнографски институт, посебна издања, Књига 64, Београд, 2008;
- Косовац, 1910: М. Косовац, *Српска православна митрополија карловачка према податцима од 1905. године*, Сремски Карловци, 1910;
- Клицин, 1909: М. Клицин, *Уредба о уређењу црквених школских фондационих дела грчко источне Српске митрополије одобрена Краљевским рескриптом од 10 августа 1868. године са изменама, допунама и важнијим одлукама седишњих автономних органа*, Сремски Карловци, 1909.
- Дабро-босански источник*, Сарајево, бр. 23 за годину 1889.

Iasin Sasa

ENDOWMENTS IN SERBIAN ORTHODOX EPARCHY OF TIMISOARA

Summary

Endowment as a possessed form of charity was very much present in the life of Serbian communities. Endowments are one of the best examples of an individual's love and respect for their nationality and for the spiritual and intellectual support of Serbian youth and intellectuals. The times that followed the Second World War diminished the public's interest in this type of charity, ie the fate of these funds became uncertain until they were extinguished. Today, when they are no more, the learned good deeds and the significance they had in life testify to them the most. Archival material, as well as other rich bibliography, provide a real opportunity to present the life of these endowments and their creators, as a phenomenon of exceptional importance in the Serbian people. Leaving their endowments to those who will come into the world after them, the endowments are permanently ugly. Conscious of their presumed role in a given time and space must not replace the work of those who, through self-preservation, love for the people and their neighbors and noble feelings, considered it our duty to publish their immortal deeds.

Key words: fundation, philanthrope, Timisoara, Arad.

ЕПИТЕТИ ВЕЗАНИ ЗА ГРАД ТЕМИШВАР У СРПСКОЈ ПОСЛЕРАТНОЈ ШТАМПИ

Град Темишвар са околином заузимао је значајно место у политици разграничења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на мировној конференцији у Паризу. Територијалне претензије југословенске Владе и њене делегације на Темишвар правдане су војним победама и присуством војске у спорним подручјима, историјским правом, као и жељама сâмог становништва које је тамо живело. Међутим, значајно је приказати какву је улогу у разграничењу имало и јавно мњење у Краљевини СХС. Да би се код читаоца створила слика о важности Темишвара за српску страну, у штампи је посебна пажња посвећена епитетима и синтагмама који су описивали овај град. Аутори чланака представљали су га позитивно и поетично, на пример као: „банатски бисер” или „наша дика”... У раду ћемо изложити бројне епитете које су уредништва српских листова и аутори новинских чланака користили пишући о Темишвару непосредно након Првог светског рата. Дајемо и један шири историјски контекст који прати и показује колико је српској страни било важно да ова банатска престоница припадне Краљевини СХС.

Кључне речи: Темишвар, Срби у Темишвару, српска штампа, Краљевина СХС, разграничење.

Након завршетка Првог светског рата, Велике силе су прекрајале мапу Европе. У извесној мери, делегације осталих земаља победница могле су да утичу на исход разграничења. Дипломатска борба одвијала се на Конференцији мира за зеленим столом у Паризу, али и на терену путем разних политичких мисија и јавног мњења. [види више: Mitrović: 1975] Југословенска делегација требало је да убеди представнике Великих сила у основаност југословенског права на Банат и на Темишвар, а верујући да би као решење банатског питања могао да се узме принцип народне консултације југословенска страна требала је да убеди и остале групе народа који су живели у Темишвару да на евентуалном плебисциту гласају за југословенску опцију. У таквој политици разграничења дневна штампа је у извесној мери представљала значајан фактор. Да би се у јавном мњењу створила слика колико је Темишвар значајан по српску страну у штампи је нагласак, осим на историјске чињенице и на историјско право, стављан и на епитете везане за Те-

1 majovanakasas@yahoo.com

мишвар и они су очекивано позитивног карактера. Када се писало о томе да је Темишвар место око којег се споре румунска и југословенска страна онда су те синтагме негативног карактера и умањују његову вредност па се тако писало да је спор избио због „малог комадића земље”. У осталим примерима углавном се ради о епитетима и кованицама које су поетичног карактера и код читалаца је требало да изазову одређену реакцију. У раду износимо синтагме и епитете које смо пронашли током истраживања и које смо у раду поделили на неколико група. На оне који се односе на стратегијски значај Темишвара, на оне које се односе на историјско право и на емотивну вредност југословенске стране, на оне које се односе на сукоб са Румунима и на оне које представљају историјску прошлост Темишвара. У питању је био, у највећој мери, истраживачки рад на војвођанској штампи на српском језику која се чува у периодици Матице српске у Новом Саду.

Након револуције 1848/49. године град Темишвар изабран је да буде престоница Српске Војводине до 1861. године када је она била укинута. [види више: Микавица: 2011] Позивајући се на историјску прошлост и на историјско право, лист *Банаћанин* је након разграничења писао да је Темишвар некада био „**центар**” и „**престоница нашег Баната**” [*Срби у Темишвару!*, *Банаћанин*, бр. 71, Вршац, 10. септембар 1922, стр. 2.], док је новосадски лист *Застава* истицао да „ма колико да је Српска Војводина од 1848. била кратког века и трошна, ипак јој је Темишвар био **центар**, ипак је Банат ма и полузванично био српски, а никад румунски” [*Застава*, бр. 145, Нови Сад, 1. јул 1921, стр. 2.] „Темишвар је од увек био **престоница српске Војводине**, и да би тај **центар** уништили званични кругови аустријски и мађарски гледали су да га униште тиме што су га насељавали Јеврејима и Немцима. Но поред свега тога, Темишвар ипак није изгубио своју стару слику. Он и даље остаде **центар Баната**, па према томе и **центар банатских Срба**”, писало је и уредништво листа *Слога* након уласка српске војске у Темишвар. [*Зашто је Банат наш?*, *Слога*, бр. 53, Темишвар, 14. фебруар 1919, стр. 1.] У штампи, Темишвар је називан „**престоницом Српске Војводине**” односно „**престоницом Српске Војводине**”, а како би се још више указало на повезаност Темишвара са југословенском државом неретко је додavana реч „наша”, односно „**наша војвођанска престоница** [*Вршачко сунце и сенке*, *Нова зора*, бр. 45, 22. јун 1919, стр. 1.], или „изгубили смо дакле **центар наше Војводине – Темишвар**” и „ми смо изгубили **престолницу наше Војводине** где нас је звала прошлост и традиција” [*Глас из душе!*, *Банатски гласник*, бр. 156, Велики Бечкерек, 1. август 1919, стр. 1.] Као и „**средиште наше старе Војводине**” и „**престоница нашег Баната** где нас све на нашу стару славу потсећа” како је дефинисао национални делатник Новак Грујић из Варјаша [*Новак Грујић*, *Слога*, бр. 261, Велики Бечкерек, 13. новембар 1919, стр. 1.]

Након пробоја Солунског фронта и завршетка Првог светског рата, у

складу са својим ратним циљевима који су били да се ослободи сва неослобођена браћа, српска војска је напредовала према Темишвару. [Вјелажас: 1988] „Ето иду, долазе! У том затрешта победна труба уз топот брзе коњице и, пред некадашњим царским магистратом, на очиглед српског владичанског двора, српске цркве и српских гробова, витез за витезом у оклопу и шлемовима грунуо је пред капију града Темишвара, да 18. новембра 1918. изврши повратак у **престоницу старе Војводине**. И пред њиховим блаженим стопама отвориле су се капије и наскоро и срца града Темишвара”, писао је Милан Ј. Поповић за београдски лист *Време*. [Милан Ј. Поповић, *Време*, бр. 1407, Београд, 18. новембар 1925, стр. 3.] Новосадски *Српски лист* писао је да је немачки лист *Temesvarer Zeitung* поздравио улаз српске војске у „**главно место некадашње Српске Војводине**” овим речима: „Јуче пре подне је српска војска посела Тамишвар... Ми смо рат изгубили и – сносимо своју судбу покорно.” [*Српски лист*, бр. 15. Нови Сад, 10. новембар 1918, стр. 3.]

Када је српска војска ушла у Темишвар средином новембра 1918. године на свечаном дочеку, приређеном њој у част. [Касаш, 2019: 69-87] Илија Белеслијин, члан темишварског Народног већа обратио се том приликом команданту Николи Цоловићу: „Да живи Велика Србија, да живи краљ Петар! Поздрављам вас љубављу у **средишту старе српске Војводине**” [*Српски лист*, бр. 15. Нови Сад, 10. новембар 1918, стр. 3.], а када је крајем марта 1919. године Темишвар добио новог команданта Коњичке дивизије, пуковника Бранислава Лонткијевића, испред темишварских Срба команданта је поздравио Христифор Свирчевић, члан у то време расформираног српског темишварског Народног већа и пожелео му пријатно време у Темишвару. Рекао му је да се налази у „**срцу Војводине**” и пожелео му да град никад не остави. [*Слога*, бр. 92, Темишвар, 30. март 1919, стр. 2.]

Лист *Слога* неретко је представљао политичке прилике кроз разне шаљиве слике из свакодневног живота. Тако је у једном броју који је изашао за време трајања српског империјума, односно док је српска војска била стационирана у Темишвару, донет разговор Глише и Трише. „Глиша: Што си такав, бре Тришо! Триша: Какав? Глиша: Глуп си као ноћ? Триша: Е, опрости, они што проповедају да ће Срби одавде отићи, глупљи су од мене сто пута. Ко сматра да Темишвар, ова **војвођанска престоница** није српска, тај је глуп колико и хиљаду и једна ноћ. Разумеш ли?” [*Слога*, бр. 104, Темишвар, 16. април 1919, стр. 2.]

Темишвар је означен као „**војвођанска престоница**” и у чланку под насловом „Чујте нас!” кад је уредништво истог листа тражило да се „да се чује глас и из Темишвара и да се обрати пажња на то шта Темишвар значи за Југославију, да се Београђани више интересују о овом граду, о **овој војвођанској престоници**, а не да га олако жртвују ради добрих односа”. [*Чујте нас!*, *Слога*, бр. 83, Темишвар, 21. март 1919, стр. 1.]

На збору против румунских претензија Шандор Поповић, члан у то време расформираног српског Народног одбора изјавио је: „Ми смо готови да бранимо наше од оних, које смо примили као просјакe у нашу цркву, а који су се после осилили тако, да се чак и за **престоницу ову** машају. Ми још сада велимо: одступите, идите тамо у брда код стоке и дубити шавоље, а нас оставите на миру у нашему дому. Одступите док је време и док не буде доцкан! У нама Хајдук Вељкове крви има, па велимо: Главу дајемо, ал' Темишвар не дајемо!” [Слога, бр. 147, Темишвар, 11. јун 1919, стр. 1.]

„Не могу да разумем са каквим правом захтевају Румуни нарочито Тамишвар, кад је то баш **стара престоница српске Војводине** и седиште једног српског епископа?”, питало се уредништво листа *Застава*. [Застава, бр. 35, Нови Сад, 26. фебруар 1919. стр. 1.]

Међутим, у складу са одлукама Конференције мира у Паризу која је Темишвар доделила румунској држави, српска војска је од своје Владе добила наређење да се повуче из града и околине. Заједно са војском, Темишвар је напустило и уредништво листа *Слога* који је до тада излазио у овом граду. [види више: Касаш, 2020: 339-351] На насловној страни последњег броја који је изашао у Темишвару писало је: „**Мили наш Темишвару, банатска мајко наша, престоница наша, БУДИ НАМ ЗДРАВО!**” [Слога, бр. 176, Темишвар, 19. јул 1919, стр. 1.]

Уредништво листа *Слога* се из Темишвара преселило у Велики Бечкерек, а уредник листа Милош Станојевић је одатле писао: „Ми смо давно чекали слободу, чекамо је још бољу и потпунију, можемо је још дуго и дуго чекати. Наш јаук и напон за потпуном слободом и уједињењем допр'о је преко Крфа чак до Бизерте. Па и сада ми не заборављамо **банатску престоницу**.” [М. Ст. Слога, бр. 257. Велики Бечкерек, 7. новембар 1919. стр. 1.]

Како је Темишвар и након потписивања коначних мировних уговора остао у Краљевини Румунији остало је само да се обележава дан када је српска војска ушла у Темишвар. Милан Л. Поповић је на седмогодишњицу од уласка српске војске у Темишвар за београдски лист *Време* писао да је у Војводини „**један град, највећи, престони град њезин, стари Темишвар** поцрнео од жалости”. „У пустињи минулих снова, без плача и без суза, заогрнут сенком своје страшне судбине ћути данас **Темишвар, престоница некадашње Војводине Српске** са затвореним уснама, са исељеним народом, са напуштеном црквом и угушеним осећајима бескрајне туге сличне леденом обвоју на рани која зјапи... Ни спомен плоча урезана на зиду не сведочи више да је у **некадашњој престоници Српске Војводине** на данашњи дан јавила се Слобода, чуо се плотун и једно громко ура националне обнове наше. Све је нестало од сјаја тог. Темишвар је данас испуњен горким искуством наше јадне судбине”, писао је Поповић. [Милан Л. Поповић, *Време*, бр. 1407, Београд, 18. новембар 1925, стр. 3.]

Крајем 1918. и почетком 1919. године инсистирало се на принципу са-

моопредељења, односно на жељама становништва града Темишвара да живе у првој југословенској држави, док су економски интереси који су везивали овај град са државом Срба, Хрвата и Словенаца стављани у други план. Иако се на Конференцији мира тежило да се избегне истицање економске вредности Темишвара за нову југословенску државу, ипак смо у штампи проналазили разне примере. Темишвар је тако називан „**бисерним**”. [Антоније Штрбић, *Вршачко сунце и сенке, Нова зора*, бр. 45, 22. јун 1919, стр. 1.] Синтагму „**овај банатски бисер**” искористио је и Шандор Поповић у свом говору на великом народном збору одржаном 8. јуна 1919. године када је изјавио да ће престолонаследник Александар Карађорђевић као врховни командант српске војске знати да чува „**Темишвар – овај банатски бисер**”. [*Слога*, бр. 147, Темишвар, 11. јун 1919, стр. 1.]

Иван Прекајски је као председник српског темишварског Народног већа регенту Александру Карађорђевићу честитао преузимање власти у новој уједињеној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца из „**средишта плодног Баната**” 10. децембра 1918. године [*Слога*, бр. 4, Темишвар, 14. [1.] децембар 1918, стр. 1.], а Тима Димитријевић, национални делатник, писао је да се у југословенском јавном мњењу говорило да је Темишвар „**плућа за Банат у сваком погледу**” и да се претпостављало, па чак и тврдило, да „**овај град Југословенима може да буде на копну оно што је Енглезима Гибралтар на мору**” [Тима Димитријевић, *Застава*, бр. 176, Нови Сад, 22. август 1919, стр. 2.] На значај Темишвара за становништво југословенског дела Баната указало је и само уредништво листа *Застава* када је писало да „одсећи Темишвар од равног Баната, значило би пресећи му артерије и одузети **ваздух** одузети његовом становништву”. [*Застава*, бр. 35, Нови Сад, 26. фебруар 1919, стр. 1-2.]

Престонички лист *Епоха* донео је чланак у којем је писао о одржавању великог народног збора темишварских Срба 8. јуна 1919. године и у којем је поред општих вести кад је збор одржан и колико људи је на збору било присутно истакао да би задовољавање румунских затева ишло на штету не само српског народа него и целокупног становништва града Темишвара и да Темишвар као „**центар банатске индустрије**” није смео бити одсечен од банатске равнице јер би се тако сасвим економски уништио. [*Протест Баната. Против оцепљења Темишвара од наше државе, Епоха*, бр. 144, Београд, 11. јун 1919, стр. 1.]

За разлику од онога на чему је инсистирала штампа, у меморандумима на Конференцији мира инсистирано је на стратегијској вредности Темишвара. Односно, да је значајно да престоница будуће државе буде што више удаљена од границе. У меморандуму темишварске Епархије када је писано о стратегијског важности, Темишвар је означен као „**стражна врата за Београд**”. [Архив Југославије, Делегација, Ф. 3, бр. 3264, 19. августа 1919. године, Париз] На исто је упућивао и лист *Застава*. „Нимало није узето

у обзир наше историјско право на Темишвар, **некадашњи центар српске Војводине**. И стратегијски су нам осакатили наш положај у тим крајевима, јер смо, једно, на самој равници, а друго, стешњени смо између две реке. О нашим индустријским интересима се никако није водило рачуна. Тамишвар који својом производњом нагиње југу, нашем Краљевству, припашиће Румунији, ма да Румуни немају на Темишвар права ни с историјског ни са народносног гледишта”, писао је новосадски лист. [*Застава*, бр. 159, Нови Сад, 31. јул 1919. стр. 3.] Да је Темишвар означен као „**кључ**” Баната, стоји и у ранијим изворима. „Темишвар јесте кључ од цјелога Баната, кога господа Темишварци **малим Бечем** именују”, писао је Јоаким Вујић. [Попов, 2015: 92]

Када се говорило о сукобу са Румунима епитети и синтагме су очекивано биле негативног карактера. Ми смо пронашли: „**la bête noire**” [„**црна звер**”] и „**јабука раздора**”. „Timișoara, le centre de culture du Banat a été depuis l’armistice, ‘**la bête noire**’ des rivales victorieuses, la Serbie et la Roumanie”, писао је париски лист *Philatelia*. [*Les émissions occasionnelles de Temesvar, Philatelia*, N°67, Paris, juin 1933, 20.] Београдски лист *Време* је десет година након догађаја око разграничења писао да је пад Јонела Брастијануа, председника румунске Владе и председника румунске делегације у Паризу, допринео да се политичка ситуација измени, а је нова румунска Влада пристала на поделу Баната, те да је питање Темишвара тада престало да буде „**јабука раздора**”. [*Време*, бр. 2336, Београд, 26. јун 1928, стр. 3.]

За нас су најважнији и најинтересантнији били епитети који су се односили на емотивну вредност коју је Темишвар имао за југословенску страну. У честитки коју је лист *Слога* објавио у једном од својих првих бројева писало је да се српско Народно веће из Темишвара надало да ће се „спасоносна власт Нове Краљевине што скорије протегнути и на **мезимче њезино**” притом ту мислећи на Темишвар и на Банат, и на Бачку и на Барању. [*Слога*, бр. 4, Темишвар, 14. [1.] децембар 1918, стр. 1.]

„Ово је наша **прадедовска земља, ово је наша глава**. Недајмо да је секу! Овде је живио и испустио своју душу у српској средини отац нашега краља!”, поручио је једини лист на српском језику који је тада излазио у Темишвару у позиву за долазак на већ поменути велики народни збор одржан 8. јуна 1919. године у банатској престоници. [*Слога*, бр. 145, Темишвар, 7. јун 1919, стр. 2.] „Сакупљени у име банатског Српства да подигнемо свој глас против евентуалног губитка Темишвара, молимо и Ваше Краљевско Височанство да узме у своју моћну заштиту **Темишвар као драгоцен резултат херојских подвига наше храбре војске...**”, стајало је у телеграму коју је престолонаследнику упутило председништво збора. [*Српски гласник*, бр. 43, Велика Кикинда, 15. јун 1919, стр. 3.] На истом збору, Илија Белелијин је изјавио да ће Срби у Темишвару радије изгинути него прихватити да им се дира „**њихова светиња Темишвар**” када би га отргнули од мајке

Србије и да ако би се ипак догодило да се Темишвар додели Румунима да ће Србин показати својим мачем како се српски образ и домовина чува. [*Нова зора*, бр. 48, Вршац, 3. јул 1919, стр. 1.]

Међутим, од када је Темишвар евакуисан од стране српске војске овај град називан је „**мртвом тачком Српства**”, односно наглашавано је „од када смо **ову нашу дику** евакуисали” [*Срби у Темишвару!*, *Банаћанин*, бр. 71, Вршац, 10. септембар 1922, стр. 2.], или пак да је српска страна нездовољна постигнутим и да се и даље тражи „**оно старо српско гњездо**” [Новак Грујић, *Слога*, бр. 261, Велики Бечкерек, 13. новембар 1919, стр. 1.]

Када је након доношења устава 1921. године и потписивања мировних уговора Темишвар за стално остао у Румунији, означавањем је као „**изгубљена југословенска земља**”. Обележавајући двадесетогодишњицу смрти Михаила Полита Десанчића 1940. године у *Културно-привредном прегледу Дунавске бановине* Владимир Бабић је написао да је Полит привремено сахрањен на темишварском гробљу „где још и данас лежи **под забаченом хумком изгубљене југословенске земље**”. [Владимир Ћ. Бабић, *Поводом двадесетогодишњице смрти Михајла Полит-Десанчића*, *Културно-привредни преглед Дунавске бановине*, свеска за април, Нови Сад, 1940, 156.]

„Коло Младих Срба”, које је основано у Темишвару у време провизоријума између српске и румунске власти и које је, захваљујући предавањима и драмским програмима које су његови чланови организовали, постало важан културни и политички чинилац темишварских Срба, заједно се са српском војском повукло из града. Свој рад наставило је у Великом Бечкерек, а путем штампе потручило је да „**Темишвар, срце и главу Баната** нико из успомене избрисати неће и да ће се за њега до последњег жртвовати”. [*Слога*, бр. 203, Велики Бечкерек 2. септембар 1919, стр. 2.]

Рад завршавамо речима Милана Л. Поповића, који је желећи да обележи седмогодишњицу уласка српске војске у Темишвар у већ поменутом чланку написао: „У Темишвару остале су само наше цркве, наш владичански двор, црквене зграде и градске зидине као катакомбе порушене **престонице нашег некадашњег сјаја**, да у дубини прошлости и даље чувају сан да не измакне и да се не изгуби тамо у даљини која се јавља сваког јутра и ишчезне сваке вечери.” „Хоће ли се бар једна лапта из отаџбине винути данас тамо, тамо, у **ту нашу даљину**?”, писао је Поповић. [Милан Л. Поповић, *Време*, бр. 1407, Београд, 18. новембар 1925, стр. 3.]

Извори и литература:

Необјављени извори:

Архив Југославије, Фонд 3, Делегација на Конференцији мира

Књиге:

- Вјелажас, 1988: М. Вјелажас, *Војска Кралјевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1921*, Београд: Народна књига.
- Микавица, 2011: Д. Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1960–1918*, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју.
- Митровић, 1975: А. Митровић, *Razraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920*, Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine.

Чланци:

- Касаш, 2019: Ј. Касаш, „Живели, соколови моји!” – Улазак војске Краљевине Србије у Темишвар, Нови Сад: *Темишварски зборник*, бр. 11, 69–87.
- Касаш, 2020: Ј. Касаш, Сеоба темишварских Срба након одласка српске војске у складу са одлукама мировне конференције у Паризу 1919. године, Нови Сад: *Сеобе од Антике до данас*, 339–351.
- Попов, 2015: Д. Попов, О Темишвару и темишварским Србима из времена Бранковог школовања (1841–1843), Темишвар: *Радичевићи у Темишвару*, 89–102.

Штампа:

- Банаћанин*, Панчево (1922)
- Банатски гласник*, Велики Бечкерек (1919)
- Време*, Београд (1925, 1928)
- Застава*, Нови Сад (1919)
- Јединство*, Нови Сад (1919)
- Културно-привредни преглед Дунавске бановине* (1940)
- Нова зора*, Вршац (1919)
- Philatelia*, Paris (1933)
- Слога*, Темишвар (1919)
- Српски гласник*, Велика Кикинда (1919)

Jovana A. Kasas

LES ÉPITHÈTES ASSOCIÉES À LA VILLE DE TIMIȘOARA DANS LA PRESSE SERBE D'APRÈS-GUERRE

Résumé

La ville de Timișoara a occupé une place importante dans la politique de la démarcation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes lors de la conférence de paix à Paris. Les revendications territoriales du Gouvernement yougoslave et de sa délégation à Paris envers Timișoara et ses environs sont justifiées par les victoires et la force militaires, la loi historique ainsi que les attitudes et les souhaits de la population de la zone contestée. Cependant, il est également essentiel de savoir quel rôle l'opinion publique du Royaume de la SCS a joué à cet égard. Afin de créer une image de l'importance de cette ville pour les Serbes, la presse accorde une attention particulière aux épithètes et aux syntagmes qui décrivent Timișoara. Cette agglomération y a été décrite positivement et poétiquement. Dans la presse elle est présentée par exemple: «la perle de Banat» ou «la clé de Banat»... C'est pourquoi dans notre article nous présenterons et expliquerons de nombreuses épithètes que les auteurs ont utilisées en écrivant sur Timișoara dans les années d'après-guerre. Nous donnerons un contexte historique plus large qui montre l'importance de cette ville d'appartenir au Royaume de SCS.

Mots-clés: Timisoara, Serbes de Timisoara, la presse serbe, Royaume SCS, démarcation.

POVESTE DESPRE UN ARÂNG. MOTIVUL CÂNTECULUI LITURGIC LA ADAM PUSLOJIĆ

Ne propunem să analizăm motivul cântului liturgic în poezia lui Adam Puslojić. Corpusul literar: ultimul volum de poezii al poetului sârb, *Cerul, în direct*, publicat în 2019. Metodologie: Demers tematic. Tema muzicii, laolaltă cu motivul cântului, al arborelui vieții, al îngerului și al clopotului, definițiile poetice formează ‘sinapse, legături și semne’ (denumite ca atare într-una din subdiviziunile volumului) pe care le analizăm în cheie hermeneutică. Motivul instrumentului muzical se combină aici cu tema religioasă, a căutării vieții de Apoi. Ipoteza de lucru: poeziile acestui volum formează strofe din ‘cântecul Liturghiei interioare’ al eului liric aflat în căutarea lui Dumnezeu. Muzica și efectele sale terapeutice sunt tot mai studiate de specialiști, deoarece s-a observat că muzica reduce stresul, ameliorează ritmul cardiac, elimină insomniile severe, atenuează durerile fizice, le face suportabile pe cele spirituale etc. Folosirea limbajului pragmatico-muzical în definirea artei proprii este tot mai frecventă la artiștii contemporani. Adam Puslojić este unul dintre aceștia.

Cuvinte-cheie: Adam Puslojić, poésie serbe contemporaine, chant et chanson, instrument musical, *ut musica poesis*.

Introducere

Scriitura de bilanț este un exercițiu confesiv practicat adesea în etapa de creație artistică a deplinei maturități. De cele mai multe ori, ea este însoțită de un demers scrutător asupra a ceea ce a devenit, intelectual și spiritual, ființa de-a lungul vieții; este o (re)întâlnire cu oamenii, cu sufletul experimentat și trecut (victorios, probabil) prin marile confruntări. Este o privire în oglinda interioară și, mai ales, un examen autoscopic cu rol cathartic (pentru scriitor), cu bogate învățături (pentru cititorul care ia aminte).

Adam Puslojić prilejuiește cititorului său o astfel de experiență în ultimul volum de versuri *Cerul, în direct*, publicat în 2019. Fie că propune popasuri în timp (anii '80 și prietenia cu Nichita Stănescu) sau drumuri printre amintiri (confrății din Valea Timocului și din „Kraina mea natală și roditoare”, Puslojić, 2019: 64), fie că trasează o hartă spirituală a propriei deveniri întru ființă (epifaniile personale) sau încearcă să dea definiții (proprii) poeziei, poetului sau artei,

¹ ramona.malita@e-uvt.ro

scriitorul este, pe tot parcursul acestui volum, confesiv. Ironic sau autoironic, rar; de cele mai multe ori, grav. Majoritatea poemelor (scrise între ianuarie și martie 2016) caută „ochiul lui Dumnezeu” (Puslojić, 2019: 72) prin muzica sacră. Cea liturgică. Coperta cărții reprezintă o clopotniță de mănăstire cu turnuri înalte, gri, zvelte, cu țâșnire spre cer, cu un brâu ocru sub acoperiș. În vârful celui mai înalt turn se află o cruce victorios înălțându-se spre cer. Lăcașul de cult e așezat pe un deal tomnatic, cu culori potolite de verde și maro. Fără îndoială, e o pădure în/de toamnă târzie, spre iarnă. Crucea și arângul sunt însemnele unei victorii personale. Cântul se asociază mereu acestei căutări, iar instrumentul muzical însoțește versul în multe poezii, așa încât creează structuri poetice în care sunetul melodos și textul compun un tot ce, sub forme diferite, apar repetitiv și în alte poeme. De aceea, formulăm ipoteza că poeziile acestui volum formează strofe din ‘cântecul Liturghiei interioare’ al eului liric aflat în căutarea lui Dumnezeu. Demersul critic este tematic, în sensul că vom lua în/spre analiză poeme și versuri din poeme pe care le vom grupa tematic pe trei invariante recurente: căutarea cu încredere, căutarea cu disperare și definițiile poetice.

În poemul *Gura de miel*², motivul clopotului face legătura dintre pământ și „cerul de Isus atins” (Puslojić, 2019: 25). Motivul pământului are aici dublă semnificație: pe de o parte, pământul ca țărână din care e făcut omul și pământul ca glie, loc de baștină al omului în lume, unde își are mormântul. Preocupat de „soarta neamului omenesc din ceruri”, adică de viața de după moarte, Adam Puslojić trece cu imaginația dincolo de „poarta lemnoasă” în dangăt de clopot care însoțește *marea trecere*; este aceasta o imagine indirectă – o litotă – a liturghiei? Clopotul aici este instrument (*cântă*) și glas (*tipă*) ale sufletului care urcă scara spre viața veșnică. Este pregătirea pentru moarte, este un sunet al conștiinței care se pregătește pentru lumea de dincolo în acord cu învățătura primită în copilărie despre *cum moare un om*, dar și un remember al educației creștine primite, probabil, de la duhovnicul copilăriei. Dacă ar fi să denumesc această imagine audio-vizuală cu un termen traductologic, aș numi-o fără ezitare *culturem*, pentru că are sens deplin, profund spiritual numai în context creștin, de liturghie urmărită/cântată cu sufletul. Traducerea acestei unități de frază are ecou de zidire spirituală doar pentru un suflet familiarizat cu experiența melodic-liturgică a clopotului, ca parte a mării treceri. Dacă la romantici trecerea pragului dincolo este o formă de evadare spațială, temporală și modală³, la post-post-modernistul

² Volumul de versuri, *Cerul, în direct*, se structurează în zece subdiviziuni: *Linia albastră, Ultimul punct de iute, Sub lunetă, vederea, Umbra, colorit, Linia punctuală, Idiom de răsărit, Sinapse, legături și semne, În fine, cerul personal, Singurul om din lume, Act de pietrificare*. Poemul face parte din subdiviziunea *Ultimul punct de iute* al volumului.

³ Papu, Edgar, *Excurs prin literatura lumii*, București, Editura Eminescu, 1990. Tipurile de evadări propuse de exegetul bucureștean sunt strâns legate de ieșirea din timpul prezent și din imediatul spațial. Evadarea temporală în trecutul personal și/sau colectiv; evadarea spațială într-o natură exotica pe care doar ochiul o vede cu ajutorul imaginației sau în alte lumi paralele: universul cosmic, alte sisteme solare sau galaxii; evadarea modală în alte tipuri de existență, printre care și

Adam Puslojić pragul este trecut în și cu tânguirea clopotului în sensul creștin al liturghiei.

În poemul *Din mers*, Domnul „cântă ca un solist” (Puslojić, 2019: 15) prin intermediul apei vii puse să izvorască în calea muritorilor. Oprindu-ne la cișmea să bem apă – trimitere indirectă la episodul femeii samaritence pe care Isus o întâlnise la fântâna lui Iacov⁴, – ne întâlnim cu cântul / cuvântul Domnului care zidește și izbăvește și, prin aceasta, aduce viața veșnică. Este poemul care explică titlul volumului, pentru că ultimul vers din strofa a treia – „cerul, în direct” – arată cum, prin cântecul divin, poate omul să fie en ligne/online/on air cu cerul. „Aici ne-am oprit” zice Adam Puslojić și pune accentul pe legătura oprire din mers – ascultarea cântului / glasului divin ca pe o condiție *sine qua non* a devenirii întru ființă. Nu mersul pe dinafară (exterior) e aducător de devenire întru ființă (acela e alergarea cotidiană, sortită eșecului și dezamăgirilor), ci oprirea pe dinlăuntru și apoi ascultarea cerului în direct sunt purtătoare de profunzime spiritală și de relație directă cu divinitatea. Volumul lui Adam Puslojić este o pledoarie și un *manual* în acest sens, pentru că este o carte de învățătură ce reunește și detaliază pași și etape pe care le putem parcurge ca să ne apropiem de Dumnezeu. Întoarcerea din tăcere, din însingurare sau din pustiire se face, ne povățuiește poetul, tot prin cântec, prin vocea lui Dumnezeu, prin „arângul de zile mari și din altare” (Puslojić, 2019: 39) și prin glasul omului care își învinge teama (poemul *Tăcere și exaltare*⁵). Parigmenonul (realizat aici cu ingambament) este natural, deși mizează, structural, pe o repetiție: *să-ncep să le cânt o cântare*.

Căutarea cu încredere

Întreg volumul are ca leitmotiv cântul Liturghiei și al muzicii cuvântului lui Dumnezeu, îngânat în suflet. Ea este mesagerul divin pentru o închinare cu evlavie, pentru o închinare întru creștere și zidire pe dinlăuntru. Muzica divină e catharsis la Adam Puslojić, dar, mai cu seamă, este o formă de apropiere de Creatorul, de cultivare a relației directe cu Dumnezeu. Muzica este mijlocul

moartea, sau migrația sufletului în alte vieți, palingenezia adică, de origine egipteană, sunt trei din formele de apărare ale artistului romantic de invazia societății care-l marginalizează.

⁴ Evanghelia după Ioan, capitolul 4: 5. Isus a ajuns lângă o cetate din ținutul Samariei, numită Sihar, aproape de ogorul pe care-l dăduse Iacov fiului său, Iosif. 6. Acolo se afla fântâna lui Iacov. Isus, ostenit de călătorie, ședea lângă fântână. Era cam pe la ceasul al șaselea. 7. A venit o femeie din Samaria să scoată apă. "Dă-Mi să beau", i-a zis Isus. 8. Căci ucenicii Lui se duseseră în cetate să cumpere de ale mâncării. 9. Femeia samariteană I-a zis: "Cum Tu, iudeu, ceri să bei de la mine, femeie samariteană?" - Iudeii, în adevăr, n-au legături cu samaritenii. -10. Drept răspuns, Isus i-a zis: "Dacă ai fi cunoscut tu darul lui Dumnezeu și Cine este Cel ce-ți zice: "Dă-Mi să beau!", tu singură ai fi cerut să bei, și El ți-ar fi dat apă vie."11. "Doamne", I-a zis femeia, "n-ai cu ce să scoți apa, și fântâna este adancă; de unde ai putea să ai, dar, această apă vie?"

⁵ Poemul face parte din subdiviziunea *Umbra, colorit*.

de căutare și de găsim a lui Dumnezeu. Experiența căutării nu e în van, căci pornește cu sentimentul încrederii că, bățând, i se va deschide, că, alergând, va primi cununa biruinței Sinelui întru devenire. Pașii îi sunt siguri, pentru că a ales drumul cel bun.

Muzica liturghiei deschide cerurile în poezia lui Adam Puslojić, pentru că duce mai aproape sufletul omului de închinarea la Dumnezeu și, prin aceasta, de mântuire. Muzica liturgică dă sens, de fapt, acestui cotidian apăsător; duce deci spre libertate, pentru că doar adevărul ne face slobozi⁶: „noi intrăm liberi în el [în cer]”, spune apăsător Adam Puslojić (2019: 43) în poezia *Astăzi cântăm liturghia*, din subdiviziunea *Umbra, colorit*. Aflat în ultima etapă de creație, volumul este o scriitură de bilanț, o scrutare a trecutului pentru a-l privi detașat, *sine ira et studio* și, poate, pentru a se elibera de copleșeala prezentului împovărat, însă cu gândul la aventura celestă la care azi e chemat de „fanfara de o sută și nouă trompete” (Puslojić, 2019: 43). Sunt trompetele îngerilor din Apocalipsa care cântă cântecul victoriei? Nu știm, scriitorul nu spune deslușit, însă ideea repetitivității din ultimul vers: „și mâine mai vine una!” - marcat grafic cu italice față de cele șase terține ale poeziei -, arată că experiența disforică a clipei prezente va fi anulată de cea euforică a urcării la cer și a trecerii pragului dincolo. Sfârșitul vieții nu-i generează frică, ci, în sunet de muzică și cu fanfară, i se pare că e o nuntă, cu lumini și melodii cerești. A asculta Sfânta Liturghie este o jubilație de acest fel: eul liric, aflat în ipostaza de meditativ, construiește aici o metaforă binară *in absentia*: „aventură celestă” și „nuntă la țară” pentru a desemna viața veșnică.

În poemul *Copacul* (p. 63) din subdiviziunea *Idiom de răsărit*, apare motivul copacului cântător prin privighetorile care și-au făcut cuib între ramurile lui. În crengile cu fructe stau privighetorile să-i cante lui și omului cu gândul deschis despre Dumnezeu, cu note din cartea Liturghiei, în amintirea întâiului cântec din Rai. Poate e copacul cunoașterii Binelui și al Răului, pomul lui Dumnezeu, cu muzică divină în el: este axa cerului și reprezintă legătura între cer și pământ⁷. Că e din grădina Raiului e de-nțeleș cu deasupra de măsură, e mereu în prezența lui Dumnezeu, căci a devenit carte și apoi Cuvânt, Logos, Cel ce era una cu Domnul la facerea lumii⁸. Este copacul ce, într-un alt poem, „ne-aduce nevăzut la

⁶ Ioan 8:32 *Veți cunoaște adevărul, și adevărul vă va face slobozi.*

⁷ Arborele cosmic, pomul vieții sau coloana cerului exprimă evoluția omului în concordanță cu mediul înconjurător. La început oamenii considerau anumiți arbori sacri, asociați cu importantele evenimente ale existenței: nașterea, nunta, moartea. Pomul vieții este și arborele justițiar, arborele fertilizator. Primele reprezentări ale arborelui cosmic sunt arborele de pe plăcuța dreptunghiulară de la Tărtăria, coloana cerului de la Căscioarele, coloana dacă de pe Columna lui Traian. Cea mai rafinată reprezentare este *Coloana infinitului* a lui Brâncuși și de la Târgu Jiu. Pentru o prezentare detaliată a reperelor astronomiei culturale, vezi Frîncu, Marc și Frîncu, Simina et alii, *Universul astronomiei*, Societatea română pentru astronomie culturală, 2018.

⁸ EVANGHELIA DUPĂ IOAN : Întroparea Cuvântului. 1. La început era Cuvântul, și Cuvântul era cu Dumnezeu, și Cuvântul era Dumnezeu. 2. El era la început cu Dumnezeu. 3. Toate lucrurile au fost făcute prin El; și nimic din ce a fost făcut n-a fost făcut fără El. 4. În El era viața, și viața era

arângul îngerilor” (Puslojić, 2019: 64), căci este lemnul din care vor face scara urcării noastre spre cer (precum în *Gorunul* lui Blaga, era copacul din care vor face cândva, la apusul vieții, sicriul). Motivul privighetorii este reluat în poemul *Iisus ne-a spus*, doar că aici e termenul unei comparații vizibile și al unei litote de substrat, pentru că aparenta micime a omului „în universul închis” (Puslojić, 2019: 73) e negată de muzica privighetorii, muzica divină din noi, cei locuiți de Dumnezeu. Aici pasărea cântătoare trimite spre Duhul Sfânt pe care Domnul l-a trimis ca ambasador să ne locuiască și, prin aceasta, să căpătăm înțelepciunea.

Căutarea cu disperare

O notă de disperare regăsim în poezia *Ai cui suntem?* (2019: 77), din subdiviziunea *În fine, cerul personal (intrarea-n martie)* și tot în legătură cu muzica. De data aceasta funebă, pentru că „A murit cutare anonim de neuitat este astăzi opera lui muzicală” (Puslojić, 2019: 77). O construcție privilegiată, cu oximoron, chiar dacă nu versurile acestea sunt cheia poeziei, ci „Dumnezeu găsit pe drumuri mereu”. De El, prin El și pentru El sunt toate lucrurile, căci El este cheia identității noastre, de aceea vine în finalul poemului întrebarea-clauzulă: „Al cui este?” în oglindă cu titlul: *Ai cui suntem?* Răspunsul este dat în versurile antepenultim și penultim, deja citate. Găsesc că Adam Puslojić dă la iveală în acest volum, pas cu pas, teologia pe înțelesul personal; tocmai de aceea subdiviziunea se numește *În fine, cerul personal*. Asocierea aceasta între substantiv și adjectiv e cu totul neașteptată, dar justă, pentru că grăiește din adâncul sufletului, pătruns de esența divină pe care o verbalizează, o interiorizează și o aplică personal; arată, altfel spus, cum a înțeles eul liric complicata teologie biblică: este versiunea subiectivă a experienței cerului în direct sau a epifaniei. La Adam Puslojić (2019: 77) această întâlnire cu sacrul e însoțită neapărat de muzică, „de orga cerului” și „de pianul pământului” (alt joc antitetic construit pe aceeași linie cu oximoronul din versurile de la începutul poemului). Întrebându-se al cui este cel mort, se îngrijorează, de fapt, de sine și de speța umană, devreme ce generalizează interogația prin folosirea persoanei I plural. Moartea e creionată muzical prin ruperea ritmului (vieții, desigur!), pe lângă că e „un sunet azvârlit și dat peste cap”. Dacă „Domnul e pe drumuri mereu” (ca în povestea lui Ivan Turbinca a lui Ion Creangă), eul liric e (ușor sau mai mult) neliniștit, ca și cum plecarea în călătoria pământeană a Divinului (întruparea Domnului adică) are drept consecință un cer gol, lipsit de dumnezeire, în așteptarea reînțoarcerii Creatorului. E o umbră de îndoială aici, izvorâtă din teama de a fi lăsați de izbeliște, pentru că se obișnuise cu starea „de vorbă cosmică ” și cu cina laolaltă cu El.

În poemul *Un război, o umbră*, toba anunță războiul și, implicit, haosul, deși e sunet ritmic; anunță moartea, deși e ceas cu cuc (Puslojić, 2019: 49). Stabilitatea casei și confortul interiorului burghez mobilat cu un ceas de perete cu cuc sunt

anulate de sunetul sacadat, tunător, al tobei cu veste de război. Muzica aici nu mai are efectul eufonic al terapiei, ci e disforic, vestind conflagrație; muzica nu mai este armonie și nici ritm, efectul melodiei a fost anulat de simbolistica morții, a devenit zgomot, strigăt de deznădejde în spatele căruia simți frică, adică frici de felurite soiuri. Paralizante toate. Și împovărătoare: ce departe e sunetul mângâietor și alinător ale liturghiei!

În poemul *Acolo, în cer* din subdiviziunea *În fine, cerul personal (intrarea-n martie)*, Adam Puslojić creionează o patrie terestră al cărei corespondent (tot muzical) este o patrie cerească: jos, existența a devenit „un vaiet muzical și sonor”; sus, este „un țipăt direct din creier” (Puslojić, 2019: 82), deci strident și nearmonios. Este, probabil, o proiecție muzicală a incertitudinii legate de viața de dincolo, dorite totuși. Aceeași temă a nesiguranței răzbate și din poezia *Un viu* (2019: 88), pentru că eul liric, îngrijorat *de viață și de moarte*, compară „lumea normală”, care „cântă și dansează” (Puslojić, 2019: 88), cu moartea. Deocamdată a altora, întrucât el este *un viu*. Așază aici din nou în raport patria de jos cu patria de sus: pe prima o știe, o verbalizează, o descrie, o judecă, o evaluează (și e nemulțumit); pe a doua o presupune, o bănuie (din cele ce știe despre ea) și, mai ales, o dorește, deși nu-i este familiară. Busola spre patria cerească este inima, „căci pentru creier este prea târziu!” (Puslojić, 2019: 88).

Definiții poetice

Adam Puslojić încearcă adesea definiții personale ale adevărilor esențiale din existența lui: viața, omul, poetul, Dumnezeu, poezia, cerul etc. De pildă, în *Singurul om din lume* (2019: 79), motivul vieții este folosit cu sensul de *bios*, durată personalizată de un număr de ani, în opoziție cu *Zoē*⁹ (*Zoé*)-viața ca existență, opusă morții; în încercările de definire, poetul se folosește de culoare și de sunet, de simbolistica cromatică și de echivalentul ei sonor, dacă ar fi să apelăm la cromismul sonor sau la audițiile colorate: „viața este albastră și ea cântă”. E un albastru muzical cu totul posibil, după cum atestă multiplele mărturii ale celor ce *aud culori*. Asocierea/corespondența culoare-sunet nu e sumbră în poezia lui Adam Puslojić, nici disforică, dimpotrivă, e generatoare de experiențe mistice

⁹ *Zoē* reproduce pe cale cultă gr. *Zoé*, cu semnificație clară pentru greci, care foloseau același cuvânt pentru „viață”. De origine indo-europeană, gr. *zoe* aparține aceleiași familii în care intră gr. *bios*. După cum atestă izvoarele, se pare că numai în epoca creștină, o primă apariție a acestuia este semnalată chiar în versiunea grecească a Vechiului Testament, *Septuaginta*, unde *Zoe* este folosit într-un pasaj al Genezei în locul lui *Eva*, fiind vorba, deci, de o traducere a numelui ebraic. Preluat chiar și de către evreii care trăiau în ambianța elenistică, *Zoe* se răspândește rapid în mediile creștine de limbă greacă datorită conceptului mistic al „vieții de apoi”, singura și adevărata viață spirituală a credinciosului (de ex., cultul martirilor și sfinților a fost fixat de biserică în ziua morții lor, considerată adevărată naștere). Ionescu, Christian, *Mică Enciclopedie Onomastică*, București, Editura Enciclopedică Română, 1975. [Surse | dexonline](#).

și de epifanii. În *Poezii* dă o definiție indirectă poeziei: compusă din „cântec, silabă și literă” (Puslojić, 2019: 88), ea răsună ca „un clopot de zile mari” (2019: 88). Legată deci de cântecul liturgic, poezia, în viziunea lui Adam Puslojić, este imperios necesară devenirii spirituale și culturale a unui neam; „secolul luminos” (clauzula poemului *Poezii* la care facem referire aici) este devenirea unei nații întru poezie și e dat de cântarea poetică. Remarcăm o analogie cu muzica liturgică pentru a obține perfecțiunea formei poetice.

Poetul este dator să continue cântarea, pentru ca neamul lui să-și continue istoria culturală. În subdiviziunea *Idiom de răsărit*, găsim o definiție a omului din perspectiva lui Adam Puslojić: „El devine un sunet împietrit” (2019: 58), dacă nu comunică în direct cu cerul. Folosindu-se de oximoron, Adam Puslojić definește ființa umană – în poemul *Omul* – în termeni de sunet și melodie, deveniți leitmotivele acestui volum.

O nuanță nouă e adăugată definiției poeziei în *De-a mea zi de renaștere*: poezia dă aripi vieții de poet, iar „el levitează” (2019: 81). Că merge ori că zboară, poetul cântă în și prin poezia lui: „un cuvânt luminos din gură ieșit spre cer ori infern” (2019: 81). Observăm o dată în plus preferința pentru structurile poetice antitetice așezate în disjuncție, spre alegerea dilematică. Întrebarea retorică e presupusă, deoarece nu este marcată prin semnul întrebării, ci doar prin adverbul interogativ *cum*, însoțit de adverbul deictic *atunci*. Adam Puslojić se folosește de sinecdocă în încercarea de a defini poezia, întrucât numește partea pentru întreg: „continuăm cântarea/ și fiecare silabă și literă răsună ca un clopot” (2019: 81), unde substantivele *silabă* și *literă* desemnează întregul vers. În același poem despre rostul poeziei folosește o altă sinecdocă, pentru că atribuie secvenței „un cuvânt luminos din gură ieșit” un înțeles mai larg decât cel pe care îl are în realitate. Aici este evidentă folosirea sintagmei pentru a desemna poezia și, în acest sens, sinecdoca se află la graniță cu litota, pentru că spune mai mult prin mai puțin. Corelată cu litota este catacreza de care poetul se folosește în multiple rânduri: cântecul este poezia muzicală, așa cum muzica Liturghiei este mesagerul Domnului. Ieșirea din „spațiul blestemat” (2019: 81) al cotidianului-închisoare se face prin poezia cântată¹⁰, căci sunetul melodios ridică din imediatul clipei, prelungind timpul și dilatând clipa umană.

În ultimul poem al volumului (semnat 31 martie 2016, aflat deci la ‘ieșirea din martie’, dacă ar fi să ne raportăm la subtitlul subdiviziunii: *intrarea-n martie*), Adam Puslojić (2019: 89) încearcă din nou o definiție muzicală a poeziei: „Un cântec străvechi cu praf de aur”. Cele cinci vocale *sonore* ale limbii, aflate în traista imaginației și a gândirii poetice, nu trebuie date de tot, ci reînnoite, nu trebuie epuizate, ci înmiite: „altfel cu ce mai cântăm?” (Adam Puslojić, 2019: 89) Aș numi aceste definiții muzicale arte poetice, pentru că, indirect, dezvăluie cititorului aspecte ale gândirii poetice creatoare. De fiecare dată leagă poezia de muzica celestă, ritmul (toba!) versului cu cel al muzicii în general, al liturghiei, în particular.

¹⁰ Catacreza este figura retorică de bază a acestui poem.

Concluzie

Sensibil, cântând în surdină Liturghia personală a întâlnirii cu Domnul, volumul întreg este o frământare autoscopică a scriitorului pentru a nu rata epifania. Această experiență cu divinul îi este esențială pentru continuarea vieții dincolo, căci moartea este, în poezia lui Adam Puslojić, un prag pe care îl trece pentru a trăi viața veșnică spre care tânjește, adică pentru a obține împăcarea cu Dumnezeu. Nu dorește să lase să treacă pe lângă el sărbătoarea personală a împreunării spirituale cu cerul. De aceea, aidoma unui jurnalist de radio sau de televiziune, își intitulează volumul *Cerul, în direct*.

Tonul este de confesiune poetică, pentru că verbalizează felul în care înțelege, mereu proaspăt, adevărurile esențiale ale existenței. Muzica merge mână în mână cu confesiunea lirică, o face mai autentică și mai pătrunsă de emoție. Cântul potențează poezia, o încarcă cu puteri nebănuite de pătrundere în suflet. Sunetul clopotului face mai suportabilă purtarea cotidiană a crucii. Condițiile sunt două: ascultarea cu atenție a acestei muzici și distingerea ei în tumultul zgomotului cotidian.

Cunoașterea lui Dumnezeu este transformatoare pentru orice suflet, pentru că modifică „destinația finală” a lui; prosternarea prin cântecul liturgic în fața cerului este, de fapt, o reconfigurare a traseului pentru restabilirea destinației: viața de Apoi. Calea pe care Adam Puslojić o vede viabilă pentru acest lucru este muzica, melodia cerească, cântul liturgic, instrumentul muzical, poezia-cânt. Dătătoare de speranță, muzica îl însoțește pe acest drum al căutării de sine atât în momentele de certitudine, cât și în cele de nesiguranță, atât în valea umbrei morții, cât și pe vârf de munte.

Bibliografie

Text de referință

Puslojić, 2019: A. Puslojić, *Cerul, în direct*. București: Tracus Arte.

Bibliografie critică

Biblia. Versiunea Dumitru Cornilescu, online. <https://biblia.resursecrestine.ro/>
(consultată în 29 decembrie 2020)

Frîncu, 2018: M. Frîncu; S. Frîncu et alii, *Universul astronomiei*. Timișoara: Societatea română pentru astronomie culturală.

Ionescu, 1975: C. Ionescu, *Mică Enciclopedie Onomastică*. București: Editura Enciclopedică Română.

Magheru, 1972: P. Magheru, *Probleme de teorie și analiză literară*. Oradea: Editura Universității din Oradea.

Papu, 1990: E. Papu, *Excurs prin literatura lumii*. București: Editura Eminescu.

Ramona Malita

HISTOIRE D'UN GLAS. LE MOTIF DU CHANT DE LA MESSE CHEZ ADAM PUSLOJIC

Résumé

Notre étude se donne pour but d'investiguer le motif de la chanson dans la poésie d'Adam Puslojić. Point de départ : utilisant l'expression d'un langage pragmatico-musical, la musique réduit le stress, améliore le rythme cardiaque et les insomnies, atténue les douleurs physiques, etc. ; la musique, appréciée par les spécialistes, est de plus en plus étudiée pour surprendre ses effets thérapeutiques. Corpus : l'un des derniers volumes de poésie – *Cerul, în direct-*, publiés par l'écrivain serbe contemporain mentionné ; les motifs du chant, du son musical, de l'instrument musical se combinent ici avec une thématique religieuse ; ensemble, chant et religion, forment des 'synapses', des 'liaisons' et des 'signes' (termes inclus dans un sous-chapitre de ce recueil) dont nous proposons une interprétation en clé herméneutique. Hypothèse de travail : les poésies de ce volume sont des 'strophes' d'une 'Messe' intérieure, à la recherche d'un Dieu « cheminant toujours ».

Mots-clés : Adam Puslojić, poésie serbe contemporaine, chant et chanson, instrument musical, *ut musica poesis*.

ПРИКАЗ ВЕЛИКОГ РАТА У КЊИЗИ *ЖИВОТ ЧОВЕКА НА БАЛКАНУ* СТАНИСЛАВА КРАКОВА

У реферату је анализиран приказ Великог рата (1914–1918) у мемоарској књи-зи *Живот човека на Балкану*, књижевника Станислава Кракова (1895–1968), коју је написао највјероватније између 1936. и 1968. године, а објављена је из рукописне заоставштине три деценије након његове смрти, тек 1997. године. Краков је непосредно као борац на фронту учествовао у три рата, Првом и Другом балканском и Великом рату, при чему је три пута тешко рањаван и више пута одликован за јунаштво. Предмет наше посебне анализе представља приказ догађаја из Првог свјетског рата. Односи се то прије свега на мобилизацију и ратне операције 1914. године, а затим и на повлачење српске војске крајем 1915. и почетком 1916. године преко Црне Горе и Албаније, све до грчког острва Крфа. Најпотпунију слику ратних операција Краков је изложио у записима са „Солунског фронта” (1916–1918), као и у приказу ратних операција за ослобођење читаве земље до краја 1918. године. Ради се о једној од најзбудљивијих књига српске документарно-умјетничке прозе написане у 20. вијеку, у којој се на креативан начин жанровски укрштају особине аутобиографско-мемоарске и романескне прозе.

Кључне ријечи: Велики рат, Албанија, Крф, Солунски фронт, аутобиографија, мемоари, роман, прича.

1.0. Књижевник Станислав Краков (1895–1968) као борац учествовао је у три рата, Првом и Другом балканском рату, као и у Великом или Првом свјетском рату. Други свјетски рат и трагичне године окупације Србије провео је у Београду, све до августа 1944. када је отишао у егзил у Аустрију и Швајцарску, гдје је остао све до смрти 1968. Није онда нимало случајно што је човек такве животне путање, а несумњивог књижевног дара и историјске самосвијести, оставио једно од најаутентичнијих аутобиографско-мемоарских дјела српске књижевности, са рјечитим насловом *Живот човека на Балкану*, које је први пут из рукописне заоставштине објављено 1997. Према досадашњим сазнањима, рукопис је настајао много раније, а највјероватније између 1936. и 1968.

¹ goran.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

Рукопис је сачињен из двије неједнаке цјелине. У првој и најпотпунијој цјелини, насловљеној „Кроз ратове”, у средишту пажње налазе се предратне, ратне и непосредне поратне године (1895-1912-1918-1920), од дана рођења у породици коју су чинили отац Пољак и мајка Српкиња из гласовите породице Недић, гимназијског школовања у Београду, добровољног учешћа у два балканска рата, па све до учешћа у Великом рату, када се показао као изразито храбар ратник, више пута рањаван и одликован (Максимовић, 2021: 647–648). У другом, започетом и недовршеном дијелу рукописа, насловљеном „Кроз Аустрију”, записи су усмјерени на средину 1945. када се са породицом налазио у избјеглиштву у аустријским Алпима и када је био изложен потјерама титоистичких гонитеља који су тражили његово изручење да би му се судило због оптужбе да је био „сарадник окупатора”. „О свом емигрантском животу, написао је свега три поглавља о првим годинама у Аустрији, која су једна врста трагичног епилога *Живота човека на Балкану*” (Арсенијевић-Краков, 2019: 7). Рукопис је остао недовршен, а у том облику је објављен, како смо претходни истакли, тек 1997. Таква херојска и трагична историјска судбина Станислава Кракова, у којој је био „национални херој Првог”, а затим „издајник Другог светског рата” (Стојић, 2019: 349–350), представља парадигму за разумијевање судбине читавог српског народа у 20. вијеку.

2.0. Приказ Великог рата Краков започиње сјећањем на очеве завјетне ријечи које му је поручио на смрти да је „част једног човека нешто што стоји изнад живота”, те да убије онога ко му дирне у част: „Част је нешто што се брани крвљу” (Краков, 2019: 28). Када све то имамо у виду, а поготово чињеницу да је и по очевом пољском и по мајчином српском поријеклу био потомак неустрашивих побуњеника и бораца за слободу, онда не чуди што се још као гимназијалац, седмог разреда пријавио у добровољце и учествовао у Првом балканском рату 1912.

Управо од другог поглавља „Кроз артиљеријску ватру” започињу ратни записи Станислава Кракова. Упркос томе што су записи о Првом балканском рату 1912. важни, наша превасходна пажња усмјерена је на приказ Великог рата. Након што је у мају 1914. завршио прву годину војне академије као „други у класи”, већ у јуну је са друговима послат у Скопље на лјетњу фортификацијску обуку у Скопској Црној Гори. Краков наглашава да тада нико од њих није ни слутио да више никада неће ступити у своју Војну академију. Најприје је његова генерација питомаца-каплара премјештена средином јула у Крагујевац, а затим су добили различите распореде на свим фронтovima. Краков је са још двојицом другова распоређен у Пожаревац на „Дунавски фронт” за ађутанта једног батаљона другопозиваца. Захваљујући томе упознао је браћу Рибникар, Владислава и Дарка, новинаре и власнике

листа *Политика*, а командант батаљона био му је Радослав Петковић, рођени брат пјесника Владислава Петковића Диса. Краков наглашава да се тада спријатељио са Владиславом Рибникаром и да му је он једном приликом саопштио пророчанску истину: „Ви сте, Краков, војник, али за рат. Нећете Ви остати у војсци у миру. То не одговара Вашем темпераменту. Ви сте рођени за новинара” (Краков, 2019: 64). Тада је Краков имао прилику и да непосредно упозна пјесника Диса, који је дошао у посјету код брата официра, да се непосредно дружи са њим и да остави лијепе записе о његовој личности. Краков наглашава да му је Дис тада рекао: „Ето, зато волим рат, јер овде смрт није хладна ни мрачна, већ долази у апотеози” (Краков, 2019: 67).

Убрзо иза тога Краков је прекомандован у Пирот, а овај дио својих ратних успомена, које попримају форму вијенца кратких „ратних цртица”, окончава ријечима да више никада није видио ниједног од својих нових пријатеља, јер су браћа Рибникар погинула петнаестак дана касније у биткама на Дрини, а Дис се утопио у водама Јонског мора, недалеко од Крфа, приликом повратка из Француске на броду који су торпедовале њемачке подморнице 1917. године. Читава класа Станислава Кракова је у октобру 1914. док је он још био у Пироту, произведена у чин потпоручника. Наглашава да је био незадовољан што није био у непосредним борбама на Церу и Колубари, те да је у више наврата тражио прекоманду и одлазак на „Дринско ратиште”. Премјештен је у 17. пешадијски пук почетком децембра и ова јединица ће бити нераздвојно везана за његову даљу ратну судбину. Наглашава да се добро сјећао колико се његов отац плашио тог броја, јер је вјеровао да постоји фатална веза између његове судбине и броја „17”, али да је он тада „радосно ишао у тај пук”. Међутим, пошто се јавио у нову јединицу, која је била стационирана на Мишару, баш у вријеме окончања Колубарске битке и велике побједе српске војске, Краков није имао прилику да непосредно учествује у великим ратним операцијама 1914.

2.1. Када су започеле нове ратне операције у септембру 1915. Краков нас извјештава да је његов пук пребачен у Сурдулицу и на Власину, као појачање за одбрану од предстојеће бугарске офанзиве. Може се рећи да тада започињу најузбудљивије странице пишчевих сјећања. Краков описује како је одмах по доласку добио задатак да са својом групом од 12 војника запосједне караулу Букова Глава на Власини, а затим је након бугарског напада у ноћи између 2. и 3. октобра, његова јединица пребачена на Криву Феју, гдје ће се одиграти једна од најтежих борби у којима је учествовао. Са много упечатљивих детаља приказује то опште ратно лудило и како у човјеку „уместо страха да не буде убијен, избија страшно пијанство: убијати...” (Краков, 2019: 98). У једном од тих јуначких јуриша Кракова је преко груди пресекао рафал, али је био рањен само у лијеву руку, јер му је новчаник који се налазио на грудима испред срца зауставио оловну куглу, која би га

сигурно усмртила. Након превијања наставио је да се бори, а у том „вртлогу уништавања” и сам је осјетио „потребу да убија”. Сјећао се беспошtedних јуриша са обје стране, продора уз планинске косе и узмицања пред артиљеријом противника. Запамтио је како је пушчаним хицем пресекао покрет једног бугарског војника. На крају овога „дана славе”, када су успјели да зауставе бугарски продор на српску земљу и када се његова јединица повукла у Предејане, командант му је саопштио да ће га предложити, уз још једног рањеног потпоручника, за унапређење у чин поручника и за одликовање. Краков је тек тада примијетио да је на његовој униформи било четрнаест улазних и излазних рана: „Сад тек примећујем да су ми не само блуза, већ и чакшире и доколенице све избушене мецима. Пребројавам четрнаест улазних и излазних рана на униформи. Захватио ме је цео сноп из митраљеза и ипак само једну једину рану добио. У буђелару ми је метак исекао на комаде две банкноте од по сто динара, а изнад саме главе пресекао моју прву фотографију у официрској униформи. Други метак ми је скоро додирнуо трбух, пробивши и блузу и чакшире” (Краков, 2019: 104).

Међутим, тада су стигли и трагични гласови да је Врање пало у бугарске руке и да је пресјечена жељезничка пруга према Скопљу и Солуну. Краков казује и о узалудним надама да ће из Солуна стићи у помоћ француске и енглеске трупе које би са Галипоља требало да пређу у Вардарску и Моравску долину. Због високе температуре коју је добио након рањавања Краков је послат у велику „Нишку болницу” гдје је провео пет дана на опоравку, а допуст је искористио да оде у Јагодину и посјети мајку која се ту налазила у избјеглиштву, са женом и дјецом свога брата, пуковника Милана Недића. Након четири дана боравка у Јагодини, која је провео у „атмосфери свога детињства”, док се у даљини све снажније чула тутњава тешке артиљерије, Краков се вратио у јединицу на Власини, која је тада била стационирана на планини Чемерник. Напомиње да је породици док је био у Јагодини стигла вијест да је његов најмлађи ујак резервни капетан Божидар Недић био тешко рањен, да се налазио у болници у Крушевцу, због чега је његова мајка отишла хитно да посјети рањеног брата.

2.2. Након тога су услиједили описи тешких борби и сталног повлачења српске војске, али и општег страха који се био увукао у тамошњи народ. Краков са болом описује како су их у Грделици дочекале истакнуте бијеле крпе на кућама, јер уплашени становници нису знали гдје да се склоне и једино им је преостало да тако покушају да умилостиве бугарске јединице. Краков наглашава да је тада „први пут осетио понижење побеђеног” (Краков, 2019: 115). Долином Ветернице, под сталним борбама, повлачила се српска војска према Косову, а при томе су се непрестано као „чопор курјака” пробијали из обруча. У једној од тих борби погођен је у главу коњ на коме је јахао. У том страшном расулу и безнају читаве једне државе коју је на-

пало више непријатеља, на територији Косова су их мучки ударале групице Арбанаса, али су упркос свему 1. новембра стигли у Приштину. Краков у тим суморним сликама издваја потресни сусрет са калуђерима из Студенице који су спасавали мошти Стефана Првовјенчаног. „Наше су ноге биле тешке од залепљеног црвеног косовског блата. Наши су шињели били тешки, натопљени непрестаном кишом. Али су најтежа била наша срца” (Краков, 2019: 120).

Појавиле су се гласине да ће српска војска на Косову извести „одсудну битку” и покушати да направи контраудар на аустријске и бугарске трупе, али је убрзо и та најмања трунка наде угасла јер је стигла команда да крећу у одступање све до Јадранског мора. Најприје су стигли до Пећи и Метохије, која је тада била у границама Црне Горе, а затим су преко Руговске клисуре и Чакора кренули према Плаву и Гусињу. Краков се тада тешко разболио од исцрпљености и глади тако да су помисли да је добио срдоболу, а сумњали су и на колеру. У једном тренутку су чак помислили и да је преминуо. Међутим, све је издржао и некако се опоравио захваљујући можда и томе што су се зауставили у Плаву. Краков описује како су због несташице хране и глади били принуђени да експлозивом лове рибе у језеру. На обалама Плавског језера су предахнули неколико недеља, али је тада наступио дефетизам међу војницима који су хтјели да се враћају кући, да напусте јединице и дезертирају, јер су сматрали да их заклетва не обавезује изван „граница отаџбине”. Преко шест стотина војника је нестало тих дана и покушало да се врати кућама, а заправо је отишло у сигурну смрт или заробљеништво. Краков тада својим војницима држи патетичан говор и на крају им поручује да „заклетва не зна за границе, као ни отаџбина, јер је она у нама, у нашим срцима” (Краков, 2019: 123).

2.3. Повлачење према Подгорици, дијела српске војске у којој се налазила и јединица Станислава Кракова изведено је преко непроходних и уских стаза планине Ком, испод којих се налазио стрмоглави кланац ријеке Цијевне. „Црногорци зову баш овај део Кома, одакле извире Цијевна, Проклетија планина. Одиста је ово ноћ проклетства” (Краков, 2019: 153). Гладни, промрзли и изнурени, четврто јутро су стигли у Подгорицу, средином децембра, али их је и ту сачекала велика несташица хране и глад, тако да су већ сутрадан били принуђени да наставе марш према Скадру. Краков убједљиво и са много натуралистичко-веристичких детаља свједочи о страдању и надљудским напорима пробијања кроз мочварне стазе на обалама Скадарског језера, о застрашујућој глади, умирању војника, очајању и безнају. Чинило му се да људи више нису били у стању да примјеђују тај „прелаз између живота и смрти” и било је довољно само да се на тренутак зауставе да предахну и да заувјек остану на том несрећном мјесту. У једном тренутку су прелазили преко правог „моста мртваца” и стотинама ме-

тара газили преко мртвих тијела погинулих другова који су заувјек остали у том блату.

Долазак у околину Скадра свима је повратио изгубљену наду, а Краков је са поносом избројао све људе из свога вода. „Изгледали су као авети, али су сви били на броју” (Краков, 2019: 158). Краков нас извјештава да је у Скадру била смјештена и „Српска влада” са Николом Пашићем, који је био пун наде и увјерења да је „најгоре прошло”, а тада су сазнали и да чекају савезничке бродове који би требало да их одвезу за Крф и Бизерту. На крају нас извјештава да је његов пук 25. јануара 1916. године укрцан на велики француски пароброд „Вердон” који их је послјије тешке ноћне пловидбе по узбурканом Јадранском мору донио на обале Крфа.

Готово двомјесечни боравак свога пука на острву Крфу, Краков описује на различите начине. Најприје нас извјештава о страшним умирањима исцрпљених и болесних српских војника који су били смјештени у болницу на сусједном острву Видо. Подсећа нас да је о том страдању и сахрањивању умрлих у Јонском мору, српски пјесник Бојић, написао пјесму „Плава гробница”. Са друге, стране Краков говори и о нормализацији живота, о обнављању и новом устројавању јединица српске војске. Без зазора и прикривања говори и о љубавним авантурама, а посебно о својим сталним сусретима, љубавним и еротским уживањима, са младом дјевојком Маријом у граду Крфу. Као посебно важно искуство на Крфу наводи чињеницу да је у штабу Дринске дивизије упознао Драгутина Димитријевића Аписа, који је тада био постављен за начелника дивизијског штаба. Краков је био импресиониран личношћу вође „Црне руке”, а поготово је био срећан што га је Апис примио са много присности јер су му саопштили да се ради о сестрићу потпуковника Милутина Недића, који је и сам био члан Аписове тајне официрске организације. На крају разговора Апис му је поручио: „Буди као што су твоји ујаци” (Краков, 2019: 174). Почетком априла 1916. јединица Станислава Кракова је након „четвородневне пловидбе око Грчке” премјештена на Халкидики, што је био поуздан знак да се приближавају нове борбе и одлазак на „Солунски фронт”.

3.0. Можемо казати да „солунске године” у даљим запамћењима Станислава Кракова представљају посебну аутобиографско-мемоарску цјелину. Смјењиваће се и прожимати у тим записима херојске и бруталне слике са „солунског ратишта” са приказима распусног цивилног живота у Солуну, који су упознавали приликом ријетких долазака у град на одмор и лијечење.

3.1. Тренуци насладе по солунским борделима били су краткотрајни, а ратна страдања на фронту и казивање о томе константни. Краков нас извјештава да је његова јединица крајем јула отишла на Могленске планине,

а да су прве борбе започеле већ седмог августа 1916. Упечатљиво описује нове ратне доживљаје и наглашава да га је „поново обузело лудо пијанство простора, битке која почиње, игре са смрћу и стрмоглаве јурњаве кроз грмљавину и црне облаке експлозија” (Краков, 2019: 182). Његов батаљон је добио задатак да освоји „редут на Горничеву”, а када су кренули у јуриш развила се битка прса у прса. Тада је један бугарски метак погодио камен испред Кракова тако да су бројни опиљци засули његове очи и на тренутак га заслијепили. Тек што се опоравио у једном од каснијих јуриша, Краков описује како га је детонација гранате бачила у бугарски ров, а непријатељски војник га је почео давити. Спасила га је „лудачка присебност” тако што је дограбио своју каму и два пута је сјужио у врат свога давителја све док га није заклао. Видјећемо касније да је та сцена оставила дубоке ожилке у Краковљевој психи и да му се често у сновима јављала као ноћна мора. Краков при томе не пише да је заклао Бугарина или непријатеља, већ обичног човјека и војника. „Тренутак када осети како се нож зарива у туђе тело мења Краковљеву перцепцију борбе и рата уопште и тада то тело губи атрибуте непријатеља и постаје човек, што убиству даје још већу тежину. Пред њим лежи не непријатељ, не Бугарин, не злочинац који је пре само неколико тренутака желео да га удави онако како само онај који мрзи може да дави, већ човек” (Захаријевић, 2017: 117). У тим страшним борбама које су трајале данима и ноћима „сваки четврти војник” из Краковљевог батаљона је погинуо, а рањенима се није знао број. Краков са пуно пажње приказује најразличитије детаље из тих крвавих борби, као што описује рањавања и страдања бројних својих сабораца. Запамћења се у тим дијеловима преображавају у читав вијенац кратких „ратних прича”, својеврсних „цртица” чији су главни јунаци његови ратни другови.

Битка за освајање коте 2525, последње тачке на планини Кајмакчалан, започела је 4. септембра. Краков наглашава да је у свијести свих његових сабораца одзвањала наредба која је стигла из Врховне команде: „Ви сте на капији своје земље, на вама је да отворите врата своје отаџбине” (Краков, 2019: 203). У том крвавом пробоју, приликом једног јуриша, Краков је био рањен у ногу, тако да су морали одмах у привременој болници да му изваде метак, што су и урадили без анестезије. Краков је тек касније у болници сазнао да је Кајмакчалан пао и да је баш његов 17. пук заузео највишу коту овог граничног планинског виса. О каснијим догађајима на Кајмакчалану Краков нас извјештава посредно на основу вијести које су са фронта стизале у солунску француску ратну болницу „Принцеза Марија”. Планина је непрестано „прелазила из руку у руке”, а колико су борбе биле жестоке најбоље говори чињеница да су ровови двије војске били удаљени свега десетак метара једни од других. Захваљујући томе Бугари су 13. септембра били опет повратили коту 2525 тако што су по ноћи упали у наше ровове и бајонетима уништили читав други батаљон. Напокон је Кајмакчалан пао

17. септембра и српска војска је поново ступила на тло своје „поробљене отаџбине”. Краков нас смирено и попут неког историографа извјештава да је цијена била огромна јер је више од тридесет хиљада српских војника погинуло или рањено у том пробоју.

3.2. Краков приказује и своје болничке дане у Солуну. Описује како му се у сновима као ноћна мора јављао лик онога бугарског војника са Горничевског виси, кога је заклао бајонетом. Краков нас извјештава да су билтени са фронта свакодневно доносили вијести о побједама српске и француске војске, једино се „Енглези нису мицали са Дојрана”. Највећу радост је свима донијела побједничка вијест од 6. новембра 1916. да је српска војска ослободила Битољ. Наглашава да му је ујак, Милан Недић, предлагао да иде у Француску и да тамо обучава „ђачку чету” из које су планирали да изведу нову генерацију резервних официра. Краков је то одбио и без размишљања му саопштио: „Ја се враћам на фронт, јер су тамо моји војници, моји другови и пријатељи, којих је сваког дана све мање, и јер сам тамо на свом, слободном, тлу. Ја сам тамо потпуно срећан, јер знам да је тамо моје место”. Када му је ујак казао да ће као официр морати извршити наређење ако га буде добио, Краков му је без размишљања казао: „Или се могу убити” (Краков, 2019: 221). Ујак га је загрлио и пољубио у оба образа након тога и саопштио му да је и он сам затражио да га пошаљу на фронт.

3.3. Одмах по повратку у јединицу, Краков је сазнао двије вијести. Прва је била тужна и говорила је о томе да се био потпуно „истопио” 1. батаљон 17. пука, јер су готово сви војници и официри страдали или су били рањени, због чега је овај славни пук морао бити расформиран. Краков приказује тај тренутак на драматичан начин и саопштава нам да је тада написао и једну патетичну пјесму „Опроштај са 17. пуком”. Вјерује да је пјесма била слаба, али је била аутентични одјек узбуђења и очајања свих оних малобројних преживјелих војника тог пука. Друга вијест је била лијепа и говорила је о одликовањима која је добио у борбама приликом пробоја Кајмакчалана, биле су ту армијске и дивизијске похвале, а највреднији је био „Бели орао са мачевима IV реда”.

Краков наглашава да је након повратка на фронт наступило затишје због огромних губитака које су преживјели и Срби и Бугари. „Епопеја јуриша и подвига је већ давно завршена и сада је остала још једино неугледна и неславна смрт у блату” (Краков, 2019: 227). Тада је донио одлуку да почне да се „сећа и пише” и то да напише роман о 1915. Краков износи и занимљив поетички став о томе шта је за њега романескно писање: „Роман је увек фиктивни или реални живот, а најчешће је аутобиографија” (Краков, 2019: 227). На основу тих назнака познато нам је да је тада започет и највећим дијелом написан први пишчев роман *Кроз буру* који је објављен 1921. Тада

је покренуо и шаљиви рукописни лист „Рововац”, који је био радо читан не само у његовом батаљону него и међу војницима осталих јединица. Познато је да су у децембру 1916. изашла четири броја листа и да је обустављена његова израда онда када је објављена Краковљева репортажа о замишљеном „протестном митингу коња и магарца на фронту”, јер је штаб дивизије оцијенио да такви написи штете угледу јединице и читаве српске војске. Претпоставља се да је лист „добрио назив према омиљеном артиљеријском оруђу, које су српски војници од миља звали ‘рововац’ (топ сличан минобацачу) и често користили у рововским борбама тог времена, јуришима и контрајуришима” (Јовановић, 2014: 981).

Међутим, поред свих тих епизода, ипак је у Краковљевим сјећањима из прве половине 1917. средишње мјесто заузео један крупан историјски догађај. Хапшење пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, под оптужбом да је припремао „агентат на регента”, а затим и суђење познато под именом „Солунског процеса”. Апис је тада са неколико својих најближих сарадника „црнорукаца”, мајором Вуловићем и наводним агентатором Малобабићем, осуђен на смрт и стријелан у јуну 1917. То је оставило веома ружан укупан утисак на читаву српску војску, а поготово на велику већину официра и подофицира, јер су отворено сумњали у истинитост те оптужбе, а искрено су вољели овог храброг човјека и побуњеника. Краков нас извјештава да је сазнао од свог ујака Милана Недића да је био одређен са судију у „Солунском процесу”, али да је одбио да учествује у томе, последице чега је одмах из команде у Солуну послат на фронт. Можемо казати да се у овим сегментима Краковљева аутобиографско-мемоарска запамћења приближавају историографској студији.

Читаво 14. поглавље запамћења „Паскал на рововској коси”, Краков је посветио портретисању необичне личности, свога блиског рођака по мајци и пријатеља, Димитрија Љотића. При томе наглашава колико је била нестална личност његовог рођака и колико је био подложен различим врстама утицаја и учења, а да при томе није имао имао изграђен сопствени поглед на свијет.

Краков описује и једну необичну епизоду на фронту када је увесељавао своје другове казивањима о младој француској играчици Денизет коју је упознао у Солуну. Сви су се веселили тим ласцивним сликама, а само је Љотић захтијевао да прекине са причањем и још му је руком покушао да запуши уста. Краков га је тада у афекту снажно ударио песницом у вилицу и готово нокаутирао. Љотић му то није узео за зло, пољубио га је и након тога су постали „најбољи пријатељи”. Заједно су захваљујући самом чуду или некој вишој промисли избјегли и сигурну смрт у рову, јер су непосредно прије пада једне бугарске гранате на њихову земуницу били напустили то мјесто и тако се спасили. У каснијем пробоју „Солунског фронта”, Љотић је показао неустрашивост и примјерну храброст, а тешко је био рањен у руку у борбама за ослобођење Велеса.

3.4. У поглављу „Последњи јуриш”, Краков приказује судбоносне септембарске дане 1918. када је напoкoн запoчeлa великa савезничкa операција прoбoјa „Солунскoг фрoнтa” и коначног ослобoђeњa Србије. Краков наглашава да је ратна активност његовог новог 5. пешадијског пука, запoчeлa 16. септембра 1918. на Градешничкoј кoси, a све даље је била „славна епoпeјa”, јер је тада Краков непосредно са својом јединицом освојио ту важну стратешку кoту. Зарoбљeно је више од 800 бугарских војника и тиме је практично запoчeт дефинитивни слoм „бугарскoг фрoнтa”. Краков признаје да је то био „најлeпши мoмeнт” у његовом „сeдмoгoдишњeм ратoвању” (Краков, 2019: 261). У даљим наступањима Краковљeвa јединица је као прeтхoдницa прoбијалa бугарскe линије oдбранe и нeзадрживo напредoвалa крoз Пeлагoнију и читаву Македонију. При томе, описује и неке нeвјeрoватнe дeтaљe, када је био на граници смрти, као приликом грешкe његовог поднаредника Љубoмирa који је случајно активирао бoмбy кoјa му је била у цeпу, a oндa сe „oдузeо oд стрaхa” и није знао да је oдбaци oд сeбe. Нeвјeрoватнoм присeбнoшћу Краков је у послeдњeм тренутку узeо ту бoмбy и бaциo је тако да је експлодирала на свeгa нeкoликo мeтaрa oд њих двојицe. Захваљујући томе преживјели су и остали нeпрoвријeђeни.

Краков са поносом наглашава да је лично предводио групу војника која је продрла у Велес и ослободила овај важни стратешки град на Вардару. У том сегменту запамћења створене су праве мале прозне минијатуре, што је у складу са Краковљевим циљем да од заборава сачува бројне анонимне јунаке и страдалнике. Краков са неизмјерним поносом записује и податак да је тада пред камером шефа кинематографске секције француске армије дао изјаву као српски војник који је први ушао у ослобoђeни Велес. Тај запис је oстao у трајној архиви француске армије, a Краков га је десетак година касније пронашао и уврстио у свој документарни филм „За част oтaцбинe”, који је био приказан 1930. Колико је у тим ратним операцијама занос и oдушевљeњe српских војника било снажно најбоље казују Краковљeвe ријечe: „Ми више не трчимо, ми летимо, јер нам се чини да је смрт ту, на површини полуделe земљe, a нe и у ваздуху” (Краков, 2019: 269).

Краков описује да је на висовима код Криве Паланке дочекао историјски датум, 12. oктoбар 1918. када је капитулирала „Бугарскa армија”, a био је непосредни свјeдoк разоружавања читавe тe поражeнe и понижeнe, a у годинама oкупације вeoмa крвoлoчнe вoјскe. Наглашава да су на десетинама зарoбљeних тoпoвa видјели грб са двoглавим српским oрлoм што је био знак да је то оно исто наоружање кoјe су Срби морали да oстaвe приликом повлaчeњa у јесeн 1915. Након тога је Краковљeвa јединица наступала великом брзином и улазила у Врање, Лeскoвaц, Прoкупљe. Посeбнo је пажљивo oписao дoлaзак у разорeнo и уништeнo Прoкупљe, гдје су јoш увијeк били уoчљиви призoри угушeнoг Тoпличкoг устанкa из прoљeћa 1917. гoдинe, као и трагови страшних бугарских злoчинa кoји су услијeдили као oдмaздa

над цивилима након гушења устанка. Људи су овдје заборавили да се смију, нико није имао снаге да се радује, били су опустошени, побијени и застрашени. „У читавом овом крају сви бунари су заједничке гробнице” (Краков, 2019: 285). Познато је да је Краков, поводом обиљежавања десет година од Топличког устанка, у марту и априлу 1927. године, у листу *Време*, објавио серију новинских текстова у којима је дао исцрпнији поглед на овај велики војнички догађај, али и огромну трагедију коју је преживио српски народ у топличком крају под бугарском окупацијом у Великом рату (Станојловић, 2019: 349-354).

Са много више одушевљења дочекао их је народ у ослобођеном Крушевцу и Крагујевцу. Посебно је Крагујевац пробудио најсентименталније Краковљеве успомене, јер је то био његов родни град, а још више од тога било је то „место сусрета и љубави” његовог оца и мајке. У каснијим записима Краков наглашава да је његова једница 14. новембра 1918. избила у Шабац и да је имао част да буде „први српски официр који је ступио на територију Аустро-Угарске, доносећи слободу” (Краков, 2019: 296). Тада је у Руми упознао искрене српске родољубе, попут др Жарка Миладиновића, који га је дочекао у име формираног „Народног већа” српског Срема, а управо тих дана је до Кракова стигла вијест и да је добио за јунаштво показано на Кривој Феји (у јесен 1915) „Златну медаљу Обилића за храброст”.

6.0. Укратко закључујемо да приказ Великог рата у књизи *Живот човека на Балкану* Станислава Кракова садржи прворазредна свједочења. Зато је поред аутобиографско-мемоарске књиге можемо читати и као вијенац „кратких прича” о људима и догађајима из ратова. Поједине дијелове ове књиге можемо читати и као кратке „психолошке студије”, попут казивања о личности Димитрија Љотића, али и о феномену страха и јунаштва, о танкој граници између живота и смрти. Могуће је у овој књизи пратити и документарно-умјетничке путеве преображавања запамћења у праве мале „историографске студије”, попут записа о „Солунском процесу” 1917. и стријељању Драгутина Димитријевића Аписа. Све то заједно учинило је да приказ Великог рата у књизи *Живот човека на Балкану* прерасте у истинску сазнајну авантуру и умјетничко искуство.

Литература

- Арсенијевић-Краков, 2019. Милица Арсенијевић Краков, „Сећање на оца”, предг. у књизи Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Логос-Наш дом, Београд, с. 7–12.
- Захаријевић, 2017. Душан Захаријевић, „*Живот човека на Балкану* Станислава

- Кракова”, *Липар*, год. XVIII, број 62, Крагујевац, с. 113–124.
- Јовановић, 2014. Наташа Јовановић, „Рововац (1916): рукописни лист Станислава Кракова”, *Књижевна историја*, год. 46, број 154, Београд, с. 979–992.
- Краков, 2019. Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Логос-Наш дом, Београд.
- Максимовић, 2021. Горан Максимовић, „Рат и прича у књизи *Живот човека на Балкану* Станислава Кракова”, пог. у књизи: Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, прир. Горан Максимовић, Дела Станислава Кракова, Документарно-мемоарска дела, свеска 1, Службени гласник-Универ. библиотека „Светозар Марковић”, Београд, с. 647–692.
- Станојловић, 2019. Нинослав Станојловић, „Топлички устанак у новинским текстовима и белешкама Станислава Кракова”, *Топлички зборник*, часопис за друштвено-хуманистичке науке, год. IV, број 4, Прокупље, с. 349–354.
- Стојић, 2019. Биљана Стојић, „Станислав Краков у ратовима за ослобођење и уједињење (1912–1918)”, *Историјски часопис*, књ. LXVIII (2019), с. 349–382.

Goran M. Maksimovic

THE GREAT WAR IN STANISLAV KRAKOV'S BOOK *THE LIFE OF A MAN IN THE BALKANS*

Summary

The paper analyzes the review of the Great War (1914-1918) in the memoir book *The Life of a Man in the Balkans*, by the writer Stanislav Krakov (1895-1968), which he wrote most probably between 1936 and 1968, and was published from a manuscript legacy three decades later after his death, in 1997. Krakov directly participated as a participant at the front in three wars, the First and Second Balkan Wars and the Great War, during which he was severely wounded three times and awarded several times for heroism. The subject of our special analysis is a review of events from the First World War. This refers primarily to the mobilization and war operations in 1914, and then to the withdrawal of the serbian army at the end of 1915 and the beginning of 1916 through Montenegro and Albania, all the way to the Greek island of Corfu. Krakov presented the most complete picture of the war operations in the records from the Salonica Front (1916-1918), as well as in the review of the war operations for the liberation of the entire country until the end of 1918. It is one of the most exciting books of Serbian documentary-artistic prose written in the 20th century, in which the features of autobiographical-memoir and novel prose intersect in a creative way.

Key words: Great War, Albania, Corfu, Salonica Front, autobiography, memoirs, novel, story.

ПЛЕМИЋИ НИКОЛИЋ ОД РУДНЕ. ПОРОДИЧНА ИСТОРИЈА У ЈЕДНОМ ДОКУМЕНТУ ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА БАНАТА У ТЕМИШВАРУ³

Племићка лоза Николић од Рудне била је једна од најистакнутијих српских породица у Угарској. Историја ове племићке породице је у великој мери непозната широј јавности, јер јој није била посвећена нека већа пажња у историографији. Постојећи докуменат, којег је написао један члан породице Николић, намењен је усвојеном сину барона Михајла Николића, односно Јовану Тирфелдеру. Докуменат је драгоцен извор података за породичну историју. Написан на немачком језику, докуменат се датира у првим деценијама 20. века. Обухвата шест листа и данас се налази у добро очуваном стању. Регистрован је у документарном фонду Историјског одељења, у оквиру Народног Музеја Баната у Темишвару. Докуменат обухвата 5 кратких поглавља, како следи: 1. Општи подаци о Србима у Угарској, 2. Извори у вези са историјом наше породице, 3. Презиме наше породице и начин како је оно написано, 4. Историја породице и 5. Запажања о употреби генеалогске табеле. Оригинални породични документи изгорели су у пожару који је задесио Рудну током Револуције 1848–1849. године. Због тога коришћени су други извори како би се написао овај докуменат, нпр. Национални Архив Угарске у Будимпешти или Архив Тамишке жупаније. Кратка породична историја, која обухвата до сада необјављене податке, представља најзначајнији део овога документа и уједно и нашега чланка. Други део чланка посвећен је барону Федору Николићу од Рудне. Реч је о најзначајнијем члану породице и једном од најугледнијих Банаћана друге половине 19. века. Као посланик, представљао је разне банатске округе у Угарском парламенту. Био је цивилни гувернер Босне и Херцеговине

¹ markovzoran@yahoo.com , cipi_gl@yahoo.com

² Рад је настао у оквиру пројекта *Истраживање културе и историје Срба у Румунији* који спроводи Центар за научна истраживања културе Срба у Румунији при Савезу Срба у Румунији.

³ Варијанту овог рада објавили смо 2010. године, на румунском језику, у часопису темишварског музеја *Analele Banatului*, S.N, *Arheologie-Istorie*, br. 18 [Марков, Главан, 2010: 173–183]. За разлику од поменутог чланка, где смо укратко описали најбитнија два поглавља, овај рад обухвата целокупни текст документа, у преводу на српском језику. Имајући у виду да су нам протеклих година многобројни историчари, истраживачи, чак и потомци племићке породице, тражили објављивање целог документа и превод текста на српском језику, користимо ову прилику да након једне деценије испунимо дато обећање.

(1882–1886). Такође, био је председник разних друштава и предузећа у Банату и Угарској. Одликован је многобројним орденима и медаљама.

Кључне речи: породица Николић, Рудна, барон Федор Николић, збирка Народног Музеја Баната у Темишвару.

Племићка лоза Николић (мађ. Nicolics; рум. Nicolici) од Рудне⁴ била је једна од најистакнутијих српских породица у Угарској. Својом политичком активношћу, а нарочито импресивним економским утицајем, ова племићка породица свакако заслужује своје место у страницама посвећеним модерној историји Баната.

Почеци ове племићке лозе су релативно непознати широј јавности и доста се слабо појављују у литератури. Подаци о Николићима су у главном приказани у форми кратких историјата, тако се појављују код мађарских историчара са почетка 20. века [Лендвај, 1905: 139-142; Боровски, 1913: 548]. Послератна историографија не доноси нажалост нове и кључне информације за боље упознавање ове племићке породице: српски историчари је у главном повезују са династијом Обреновић и приказују живот и активност последњих Николића [Миланков, 2001: 95-112], док је у румунској историографији ова проблематика, до пре неколико година [Марков, Главан, 2010: 173-183], била потпуно непозната.

У овом историографском контексту, сматрамо да ће објављивање у српској литератури једнога документа из збирке Народног Музеја Баната у Темишвару допринети разјашњењу породичне историје Николића у првим вековима свог постојања. Докуменат приказује значајне и до сада непознате информације за прошлост ове племићке лозе, али је и веома вредан због чињенице да је рукопис приредио управо један од чланова породице Николић. Докуменат, написан на немачком језику и насловљен *Geschichte unserer Familie* (срп. *Историја наше породице*), чува се у архивском фонду Народног Музеја Баната у Темишвару у два примерака: у рукопису (инв. бр. 21.735) и прекуцаној копији (инв. бр. 21.734). О томе како је докуменат пристигао у музејску збирку, за сада су очувани подаци неконкluentни, једино се зна да потиче из старе музејске збирке. Регистрован је 30 јуна 1988. године у музејском фонду *Историја*, у оквиру Историјског одељења банатског музеја у Темишвару [ГМЗНМБТ, бр. 27, стр. 33].

Неизвесност око идентификације аутора текста произилази из чињенице да сачувани докуменат није датиран, нити потписан. На основу анализе текста, сматрамо да се аутор може идентификовати у особу Александра

⁴ Рудна је сеоско насеље у оквиру општине Ђулвез, у Тамишкој жупанији, у румунском делу Баната. Налази се близу државне границе са Србијом и удаљено је око 40 км од Темишвара. Конак породице Николић или „Каштел” је данас у приватном власништву и налази се у доста лошем стању. Породична гробница Николића, удаљена неколико километара од конака, је запуштена и у оронулом стању.

(Шандора) II Николића (1878–1926): „И мој отац Шандор продао је свој део Рудне 1873. године, а затим је у више наврата био члан парламента, десет година жупан и умро је 1897. године”. Шандора II, сина барона Александра (Шандора) I Николића од Рудне (1825–1897), помиње Шаму Боровски [1913: 548] у свом раду и за њега пише да је године 1913. био државни секретар у оквиру Министарства Унутрашњих Послова Угарске, наиме био је секретар Председништва судске администрације. То је једини део текста који се односи на аутора, а имајући у виду да очувани докуменат не садржи нити један потпис, до појављивања неких нових података предлажемо да наш закључак око идентификације аутора у особу Александра (Шандора) II Николића морамо, бар за сада, гледати у својству једне радне хипотезе.

Што се тиче особе којој је докуменат намењен, исто према анализи самог текста може се закључити да је реч о Јовану, усвојеном сину барона Михајла Николића (1841–1916). Реч је о Јовану Тирфелдеру, чија је усвојеност потврђена краљевском сагласношћу 1905. године [Боровски, 1913: 548]. Јован Тирфелдер је са племићким предикатом од Обренов (Обреновски) постао аустријски барон („Твој деда Јован оженио се Јелисаветом, ћерком српског кнеза Милоша Обреновића. Имао је петоро синова, од којих су Младен и Милан умрли у детињству, а Милош у одраслим годинама. Федор је био пет година цивилни гувернер Босне, тајни саветник, а затим твој отац Михајло.”).

На основу анализе самог текста може се одредити да је докуменат написан почетком 20. века, али после 1903. године, имајући у виду да се аутор односи на већ бившу српску краљевску лозу Обреновића („Из табеле видећеш твој степен сродства са бившом краљевском лозом, као и двоструко сродство са породицом Бајић”).

Враћајући се самом документу, *Историја наше породице* из збирке Народног Музеја Баната у Темишвару чува се у документарном фонду Историјског одељења музејске институције и налази се у добро очуваном стању. Докуменат размера 36,1 x 22,4 см састоји се од 6 листа и написан је на немачком језику. У музејској збирци, као што је већ наведено, чува се и прекуцана копија документа, која се такође налази у веома добром стању очуваности. Филигрански папир на којем је текст написан производ је фабрике „Peterfalva Papirgyar”, док је прекуцана варијанта урађена на папиру са назнаком „Remington Papier”.

Докуменат обухвата 5 кратких поглавља, како следи:

1. Општи подаци о Србима у Угарској,
2. Извори у вези са историјом наше породице
3. Презиме наше породице и начин како је написано,
4. Историја наше породице и
5. Запажања о употреби генеалогичке табеле.

На крају текста аутор објашњава знакове који се јављују у раду.

Посебно важна за схватање породичне прошлости јесу поглавља бр. 2 и нарочито бр. 4. Друго поглавље текста обухвата опис архивске грађе коју

је аутор користио за израду овог рада, док четврто поглавље представља породичну историју Николића почевши од додељеног племства, 1694. године од стране аустријског цара Леополда, и завршава се бароном Михајлом Николићем, који је преминуо 1916. године.

Битно је напоменути да се у тексту, и то у више наврата, говори о генеалошкој табели која се тада налазила у наставку постојећег документа. Нажалост, у музејску збирку је регистрован једино докуменат, без поменутог анекса. За графичку обраду родослова Николића од Рудне користили смо Лендвајову табелу [1905: 141]. Треба напоменути чињеницу да подаци из Лендвајовог родослова се благо разликују од породичног документа. Примећује се диспарат у вези неких година и датума, али свеукупно може се рећи да Лендвајов родослов се поклапа у главном са породичном листом.

У наставку прилажемо целокупни текст документа, у преводу на српском језику:

Историја наше породице

І. Општи подаци о Србима у Угарској

У јужним деловима Мађарске и Славоније били су насељени још у средњем веку. Напредовањем Турака у 14. веку, Срби који су живели јужно од Дунава и Саве потиснути су на север.

Под краљем Жигмундом Луксембуршким, који је касније постао римски цар, одвијала се 1404. године прва велика сеоба. Онда су се многобројни Срби преселили из јужних подунавских области у Пештанску жупанију и населили се у Пешти, Будиму и околини, наиме у Сентандреји и на острву Чепел.

У наредним периодима Срби су и даље долазили у мањим или већим групама. На пример Павле Кинижи, који је 1482. године победио Турке, населио је око 40.000 Срба у Јужној Угарској.

Године 1692. одвила се највећа сеоба. Један цео народ, могло би се рећи, дошао је из Старе Србије под руководством патријарха Арсенија Чарнојевића. Гостољубиво их је примио Леополд I, који им је доделио привилегије, наиме у Бачкој области, у Банату, у област Сегедина и Арада.

У почетку се ово насељавање Срба сматрало привременим. У документу који је издао Леополд I, каже се да ће Срби бити заштићени као гости и да се нада да ће обједињене снаге хришћанства успети да протерају Турке из Европе, омогућавајући тако Србима повратак у стару домовину. С обзиром на то да је овај покушај пропао, насељавање Срба у Угарској постало је дефинитивно.

II. Извори у вези са историјом наше породице

Оригинални документи из пре-револуционарног периода изгорели су 1848. године у породичној кући код Рудне. Али постоји велики број података, посебно у архивима, који нам омогућавају да реконструирамо историју наше породице. Најважнији су:

1. Напомене у Краљевским Књигама (Libri Regii) из Државног Архива у Будимпешти и оригинални сродни документи, концепти, прилози итд. Од тих докумената позната ми је потврда оплемењивања Јована Николића из 1783. године, као и донација домена Рудна из 1804. године.
2. Записник племића Пештанске жупаније, у којем је очувано неколико бележака, укупно 29 података који се односе на различите чланове породице између 1694. и 1810. године. То се посебно односи на случајеве када је један од чланова породице затражио од жупаније потврду која би сведочила о његовој племићкој титули. Племићи без имовине морали су имати такву потврду ако су желели да остваре своја права и привилегије везане за племићку титулу. Ако је неко желео да се насели у другој жупанији, морао је да саопшти своју племићку титулу, како би избегао било какву невољу. У том контексту, потврда из матичног округа била је апсолутно неопходна. Ово такође објашњава мноштво сачуваних података.
3. У архиву Тамишке жупаније постоји генеалогска табела коју су користили Манојло и Каритон Николић 1810. године, како би доказали њихову племићку титулу. Табела се простире током целог 18. века.
4. Тестамент твог прадеде, Јована Николића, из 1828. године, чију стару копију имам, друге документе и писма, која представљају у главном судску документацију и која су избегла горе поменути пожар и сада се налазе у мом поседу.
5. Разна историјска дела и монографије, научни радови и новински чланци.

Н. Б. Нисмо видели ниједну копију или концепт првог писма о оплемењивању. О садржају сазнао сам из посредних извора. Постоји могућност да ће једнога дана изаћи на видело из неког архива.

III. Презиме наше породице и начин како је написано

Прво писмо о оплемењивању издато је 1694. године за тројицу браће Манојла, Петра и Славона Николу. Током 18. века ушло је у употребу име Никола односно Николић или Никола алијас Николић и латинизирана варијанта Nicolics. Од 1783. године једино Nicolics и писано само са „с”. Ти знаш да су српска породична имена настала од крштеног имена и завршног слога „ић” (мађ. „ics”), који указује порекло од породичног предака, првог

носиоца дотичног крштеног имена. Тако се Николић односи на потомке једног претка, који се звао Никола (Николаус на немачком језику). У древним временима, крсно име претка често се користило као породично име, а касније је редовно додаван деминутивни англропонимски суфикс *-ић*.

IV. Историја наше породице

Краљ Леополд I је 26 марта 1694. године доделио браћи Манојлу, Петру и Славону Николи, као и Манојловој супрузи Ани, мађарску племићку титулу посредством једног „Армала” или оплемењивачког писма са грбом. Објављено је исте године у скупштини Пештанске жупаније. Потомци тројице браће живели су у Пешти, Будиму, Рацком Ковину, Сентандреји, а неки су стигли до Лугожа и Чакова. Тако на пример, помињу се из Манојлове лозе у Пештанском записнику племства следећи:

Манојло, 1694, 1719, 1730. године.

1. Манојлов син Никола (Пешта) 1730, 1754. год. и његови синови: Михајло (Пешта) 1754, 1774. год; Манојло (Пешта) 1754. год; Антоније (Пешта) 1754. год.
2. Теодор (Будим) 1730, 1754. год. и његов син Нестор 1754, 1762, 1771. године.
3. Ђорђе (Рацки Ковин) 1730, 1754. год. и његов син Јован 1754, 1762, 1771. год., са својим сином Стефаном (Сентандреја) 1789. год.
4. Михајло (Лугож) 1730, 1754. год. и његов син Ђорђе.

Даље, по Петровој линији:

Петар 1694, 1719, 1730. год. – његов син Никола са сином Манојлом 1754, као и своји прауници Јован (Осијек) 1778, 1782, 1783. год. Гргур 1801, Каритон и Манојло (Чаково) 1810.

На крају, по Славоновој линији:

Славон 1694, 1719, 1730. год – његови синови Теодор 1754, 1771. год. и Теодосије (Пешта) 1754, 1770, 1775. год, као и унук од првога сина, Теодосије (Сентандреја) са својим сином Андреасом 1802, 1804. год.

Ђорђе, Петров син, добио је надимак Хаџи. Тако су названи они који су посетили Свети Гроб у Јерусалиму, што је у то време било много теже него данас и због тога су их потомци веома ценили; ова чињеница истакнута је у документима потврде племићке титуле 1783. године – Ђорђев син био је Јован, његов син се такође звао Јован, то је онај који је купио имање у Рудни.

Овог Јована Николића или како су га звали у документима тога времена, Никола алијас Николић, налазимо га почев од 1772. године у Осијеку, у Славонији; овде је трговао и првенствено се бавио образованим системом, који је организован широм земље у складу са законом *Ratio educationis publicae* царике Марије Терезије.

У Банату 1782. године, односно у жупанијама Тамиш и Торонтал, успостављене након коначног протеривања Турака, продата су бројна имања и

домени од стране пореских власти. Пошто је тада само властела имала право поседовања некретнине, ако је неко без племићке титуле желео купити имање, морао је прво да добије племство.

Јован Николић је те године купио заједно са својим тастом Тодором Јанковићем од Миријева имање Рудна, за цену од 52.028 гулдена и 22 ³/₄ крајцера. Пошто је пореска управа оптерећивала куповину имања због неприхватљивог доказа око племићке титуле, морао је да докаже своје племство путем такозваног *Processus productionalis*. Овај начин потврђивања предвиђен је у такозваним Краљевским Књигама. Прочитао сам све оригиналне документе. Као резултат дотичног поступка, цар Јосиф II је 18 априла 1783. године потврдио актом бр. 3400/1783 његову стару племићку титулу.

Јован Николић је касније платио откуп свом сараднику Јанковићу и тако постао једини власним имања Рудна. Пошто није имао деце, усвојио је једног младог човека: Јована Белчића. Отац овога младића био је грађанин Земуна, а мајка, која се звала Марта, рођена је у Иригу у Славонији 1747. године. Младић је такође рођен у Земуну 1776. године. Овај усвојени син старог Николића је предак свима нама. Као што видиш, ми нисмо потомци старог Николића, ми смо заправо Белчићи.

На захтев старог Јована Николића, краљ Фрањо I одобрио је 14 августа 1804. године актом бр. 8113/1804 донацију имања Рудна „од нашег, вернога Јована Николића, саветника апелационих судова, Витеза златне мамузе, дворског столника, његовом усвојеном сину Јовану Белчићу, који ће од сада носити име Николић”. Овим актом одобрено је усвајање, пренос племићке титуле и грба, као и одрицање од имена Белчић, које је до тада носио.

Међу заслугама старог Николића, које произилазе из документа донације и његових анекса, помињем:

1. Активно је учествовао у јавном и друштвеном животу Торонталске жупаније; године 1792. учествује у својству делегата на радovima Дијете у Пресбургу⁵ где се одржало крунисање цара Фрање.

Овом приликом одликован је орденом Витеза златне мамузе (ово је старо мађарско специфично одликовање које је дато искључиво током церемоније крунисања).

Овде треба напоменути да је имао и наслов *Aulae Regiae Familiaris*, што је једнако са дворским столником. Такође је био саветник апелационих судова Торонталске, Тамишке и Сремске жупаније. У то време ово није била званична функција, већ племићка канцеларија за аристократе, који су имали добро знање у области јуриспруденције.

2. За војне потребе ратовања са Турцима 1788. и 1789. године и за оне са Французима 1794, 1796, 1800. и 1801. године, поклатио је велике суме новца, природних производа и житарица.

⁵ Данас Братислава, главни и највећи град Словачке.

3. У домену образовања имао је велике заслуге у Осијеку, тако да је 1787. године, када је већ био власник Рудне, постављен на челу управе српских школа у Осијеку.
4. Године 1810. постао је ко-администратор Управе Српског Националног Фонда.
5. Између 1772. и 1782. године тргује и одржава везе са фабрикама перзијске вуне у Бечу и Линцу и оснива такве радње у земљи.

Овим се прича старог Николића завршава и почиње историја наше породице. Није ми познато шта се догодило са осталим Николићима, којих је крајем 18. века било још много, као што можеш видети и у табели. Чињеница да су остали једноставни *армалисти*, односно племићи без предиката, показује да је свест о припадности племићкој породици временом избледела у одсуству предиката, који би их тако разликовао.

У Пештанском записнику, последњи подаци који се на њих односе, датирају из 1810. године.

Године 1811, Манојло и Каритон Николић дошли су у Чаково и доказали, како би им признали племићку титулу, сродство са старим Јованом Николићем од Рудне. Након тог датума нема више података о њима.

Јован Белчић, од 1804. Николић, је тако постао власник Рудне и предак већине банатских племићких породица, као што можеш видети у табели.

Његова прва супруга била је Јелисавета, ћерка Анастаса и Марије Карамат од Земуна. Са овом првом супругом добио је сина Јована (твога деду) и три ћерке. Марија се удала за Јована Атанасијевића од Валеапаја. Јелисавета удала се за барона Стефана Дуку од Кадара, док се Софија удала за Константина Манасија од Ходоња. Његова друга супруга била је Алојзија, ћерка Петра Текелије од Кевермеша и Катарине Соплонцој од Тивадара⁶. Са овом другом супругом је имао два сина: Петра и Шандора (мога оца).

Године 1825. купио је имање Мацедонија⁷ од породице Јовановић-Видак. Умро је 1828. године.

Према горе наведеном тестаменту, његову имовину наследила су његова три сина и то Јован Мацедонију, а Петар и Шандор Рудну, како следи:

Рудна се тада састојавала од 5780 јутара са 48 ½ сесија, то јест парцела сељака, док Мацедонија од 2000 јутара са 62 ½ сесија. Да би се имовина правилно поделила, одређено је да Јован добије још 600 јутара од имања Рудне, док је од имања Мацедоније примио 23 1/8 сесија, то јест заједнички део који се налази западно од доменијалних вртова, заједно са 68 сељака који су се ту населили, тако да су дотични сељаци морали извршавати услуге велепоседницима Рудне.

⁶ Мађ. Katharina Szaplanczay von Tivadar.

⁷ Мацедонија је мало сеоско насеље у оквиру градске општине Чаково, у Тимишком округу, у румунском делу Баната.

Твој деда Јован оженио се Јелисаветом, ћерком српског кнеза Милоша Обреновића. Имао је петоро синова, од којих су Младен и Милан умрли у детињству, а Милош у одраслим годинама. Федор је био пет година цивилни гувернер Босне, тајни саветник, а затим твој отац Михајло.

Године 1854. додељена му је аустријска баронска титула.

Умро је 1880. године.

Што се тиче браће твога деде, можда ће те занимати чињеница да је Петар продао свој део Рудне 1875. године свом синовцу, а затим се повукао у Житиште где је и преминуо 1878. године.

Његов син Иван умро је без потомства.

И мој отац Шандор продао је свој део Рудне 1873. године, а затим је у више наврата био члан парламента, десет година жупан и умро је 1897. године.

Што се тиче сестара твога деде и њихових потомака, имаћеш бољу слику пратећи табелу, а овде остављам списак са именима која носе или су носили и чији је заједнички предак Јован Николић и који су у закључку твоји крвни сродници:

Николић од Рудне

Барон Николић од Рудне

Барон Николић од Обренов

Гроф Хардег⁸

Вих од Ројта⁹

Атанасијевић од Валеапаја

Бајић од Варадије

Барон Бајић од Варадије

Барон Траутенберг

Барон Талиан од Визека¹⁰

Весели¹¹

Барон Дука

Патијански од Висака¹²

Ронај од Кишсомбора¹³

Чарнојевић од Маче и Малог Оросина¹⁴

⁸ Нем. Graf Hardegg.

⁹ Нем. Wich von der Reuth.

¹⁰ Мађ. Tallián von Vizek.

¹¹ Мађ. Weszely.

¹² Мађ. Pattyanzsky von Viszág.

¹³ Мађ. Rónay von Kis-Zombor.

¹⁴ Данас Руско Село, Кикинда, Севернобанатски округ.

Манасије од Ходоња¹⁵
Барон Манасије – Барко
Ниамесни од Алманфалве¹⁶
Томори¹⁷

Такође сам припремио и другу табелу за породицу Обреновић и све њене потомке. Из табеле видећеш твој степен сродства са бившом краљевском лозом, као и двоструко сродство са породицом Бајић.

Историју породице Обреновић – ако ти је до сада није већ позната – можеш је укратко пронаћи у *Gothaischer Hofkalender*, а детаљније у лексикону за разговор. Ја имам *Brockhaus*, а вероватно је и у оном другом једнако добро описана.

V. Запажања о употреби генеалогске табеле

Табеле су приказане у облику стабла и читају се одоздо према горе. Са доње стране јесу они најстарији, а горе су они млађи.

Како би обухватио велики број појединаца, урадио сам три табеле, наиме:

А. Од краја 17. до почетка 19. века и обухвата потомке тројице браће, која су стекла племићку титулу: Манојла, Петра и Славона – садржи 5 генерација.

Б. Од краја 18. века па до дан данас и обухвата све потомке Јована Белчића – садржи 6 генерација.

В. За породицу Обреновић и њене потомке – садржи 7 генерација.

Породице које су брачно повезане, првенствено су истакнуте црвеном бојом, а подизање у племићку хијерархију и други значајни подаци обележени су плавом бојом.

Објашњење знакова

x = Рођен

+ = Покојник

X = Ожењен са...

X1) = Прва супруга или муж

X2) = Друга супруга или муж

) (= Одвојени, разведени

У случају брака између рођака знак X повезује два правоугаоника која се налазе један поред другог.”

*

¹⁵ Мађ. Manaszly von Hodony.

¹⁶ Мађ. Niamestry von Almánfalva.

¹⁷ Мађ. Tömöry.

У наставку нашег рада навешћемо и неколико података која се не појављују у наведеном документу, али која су веома значајна у нашем покушају објављивања што детаљније историје племића Николић од Рудне.

Породица Николић од Рудне била је православне вероисповести. Племићки грб Николића, издат заједно са племићком дипломом, има следећи састав: у плавом пољу појављује се златни крунисани лав са двоструким репом, стојећи окренут на десну страну; у десној подигнутој шапи држи сабљу, док леву шапу претећи пружа напред. Што се тиче крунског дела грба: појављује се бели голуб, окренут ка десној страни, спреман за полет, са маслиновом гранчицом у кљуну. Хермелин: златно-плаве и сребрно-плаве боје.

На баронском грбу златни лав не носи круну, али за разлику од пређашњег племићког грба, сада се у доњој страни појављује латински мото: „*Virtutum Nexu*” (срп. „Врлином повезани”) [Лендвај, 1905: 142].

Од свих чланова племићке породице Николић од Рудне, један заслужује посебну пажњу: барон Федор Николић (1836-1903). Велика политичка личност у другој половини 19. века, барон Федор Николић од Рудне остаће запамћен толико у српској банатској историографији, колико и у аустроугарским анализама. Федор Николић рођен је у Темишвару 7 јуна 1836, као други син Јована Николића (1810–1880) и Јелисавете Обреновић (1814–1848), ћерке српског кнеза Милоша Обреновића. Федор је похађао средњу школу у Темишвару и Бечу, да би после тога завршио правни факултет Универзитета у Грацу. Након дипломирања, млади барон Федор Николић враћа се у земљу и ради у кратком временском периоду као чиновник у канцеларији грофа Коронинија.

Године 1860. изабран је за посланика у Угарском парламенту као представник округа Пардањ¹⁸, а од 1865. године и округа Жомбоља, али је одустао од овог мандата 1867. године. Након тога, 27 јуна 1862. године, положио је адвокатски испит; адвокатску праксу је одвијао под руководством темишварског адвоката вон Сулнока [*Temeswarer Zeitung*, год. 52, бр. 49, 1 март 1903, стр. 1–3].

После атентата на свог рођака, кнеза Михајла Обреновића, у Београду 10 маја 1868, барон Федор Николић заједно са осталим потомцима кнежевих сестара (барони Бајић и барон Михајло Николић од Рудне) стекли су велику имовину након договора са удовицом кнеза Михајла Обреновића, односно са кнегињом Аренберг, рођена као грофица од Хуљади [*Temeswarer Zeitung*, год. 52, бр. 49, 1 март 1903, стр. 1–3].

Барон Федор Николић оженио се 18 маја 1879. оперском певачицом Вилхелмином Хирш¹⁹, позната због великог талента и лепоте, жена богатог образовања [*Temeswarer Zeitung*, год. 52, бр. 49, 1 март 1903, стр. 1–3].

¹⁸ Данас Међа, Житиште, Средњобанатски округ.

¹⁹ Нем. *Wilhelmina Hirsch*.

Године 1880. барон се враћа политичкој сцени и под надлежност Министарства Спољних Послова Аустроугарске, врши неколико значајнијих дипломатских мисија у балтичким земљама.

Након успостављања мира у Босни и Херцеговини, угарски министар финансија Бењамин де Калај изабрао је барона Федора Николића за цивилног гувернера покрајине. Дана 15 јула 1882, барон Николић постављен је званично за цивилног гувернера Босне и Херцеговине, имајући и чин тајног саветника са титулом „Екселенција”. Док је служио у Босни, 10 фебруара 1886, Федор је добио од угарског краља и титулу угарског барона [Миланков, 2001: 102], пошто је већ имао од 1854. и аустријску баронску титулу. Остао је на том положају све до 1886. године, када је именован за члана Дома Магната.

Две године касније, 1888, учествује на парламентарним изборима у Великој Кикинди, са либералним програмом, и добија једногласну подршку Кикиндјана. Представља тај округ у парламенту током три мандата.

Године 1890. барон Федор Николић именован је за краљевског комесара на Српском црквено-народном Сабору, позицију коју је задржао све до 1902. године. У својству краљевског комесара имао је посебне заслуге што се тиче развитка српске црквене аутономије и добрих односа између цркве и државе.

Дана 22 децембра 1894, у месечној седници Историјског и археолошког друштва Јужне Угарске у Темишвару, забележена је донација барона Федора и Михајла Николића темишварском музеју [TRET, 1894: 112]. Према донационом писму из 13 новембра 1894. [ИАНМБТ, фонд *Историјско и археолошко музејско друштво у Темишвару*, досије новембар/1894], у музејском фонду улази драгоцен нумизматичка збирка, састављена од: 29 златника, 297 сребрних новчића и око 190 бронзаних новчића [TRET, 1895: 124].

Међу титулама, орденима и почасних функција, навешћемо оне најзначајније: Барон Федор Николић од Рудне, велики земљопоседник; тајни саветник Његовог Величанства; члан Дома Магната Угарске; носилац ордена Гвоздене Круне; носилац Великог Крста српског Таковског ордена; краљевски комесар на Српском црквено-народном Сабору; цивилни гувернер (*адлатус*) Босне и Херцеговине; председник Штедионичарске Куће Темесер Аграр-Шпаркаса А. Г., од њеног оснивања; председник темишварског друштва Лојд, од његовог оснивања; председник Унгарише Ханделс А.Г. из Будимпеште; председник Института за осигурање војних служби; председник Парног млина из Велике Кикинде А.Г.; председник Фабрике шибица у Темишвару А.Г.; потпредседник бечког Друштва за животна осигурања и пензије; потпредседник Друштва за осигурање у Бечу итд. [Temeswarer Zeitung, год. 52, бр. 49, 1 март 1903, стр. 1-3].

У каснијим годинама посветио се његовим омиљеним плановима који укључују изградњу пловног канала између Дунава и Тисе, пројекат који би обухватио и Бегеј са Темишваром [Temeswarer Zeitung, год. 52, бр. 49, 1 март 1903, стр. 1-3].

Барон Федор Николић преминуо је 27 фебруара 1903. године у Рудни. На сахрану барона присуствовао је тадашњи епископ будимски Лукијан Богдановић, у својству администратора епархије темишварске [Миланков, 2001: 108].

Радници погребног предузећа „Сент Маргит” поставили су метални ковчег са посмртним остацима барона Федора Николића у Српску Цркву у Рудни. Црква је у унутрашњост била у потпуности прекривена црним текстилом, а све куће између конака и железничке станице специфично су декорисане у складу с жалосним догађајем. На сахрани је присуствовало 4.000 људи, укључујући овде и становнике Рудне са суседним селима. Баронови посмртни остаци сахрањени су у породичној гробници на имању у Рудни [*Temeswarer Zeitung*, год. 52, бр. 50, 3 март 1903, стр. 1–2].

Литература

- Боровски, 1913: Samu Borovszky, *Magyarország vármegyéi és városai, Torontál*, Budapest.
- Лендвај, 1905: Miklós Lendvai, *Temes vármegye nemes családjai*, III, Budapest/Temesvár.
- Марков, Главан, 2010: Zoran Marcov, Ciprian Glăvan, *Istoria familiei Nikolics redată într-un document din colecția Muzeului Banatului, Cluj-Napoca: Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie, XVIII*, Editura Mega, 173–183.
- Миланков, 2001: Владимир Миланков, Барон Федор Николић од Рудне, Нови Сад: *Темишварски зборник*, бр. 3, Матица српска, 95–112.

Извори

- Историјски Архив Народног Музеја Баната у Темишвару (ИАНМБТ).
- Генерални Музејски Записник Народног Музеја Баната у Темишвару (ГМЗ-НМБТ).

Периодика

- Temeswarer Zeitung*, Темишвар (1903).
- TRET - Történelmi és Régészeti Értesítő*, Темишвар (1894, 1895).

Порекло коришћених илустрација

1. Прва страница рукописа *Историја наше породице* (збирка Народног Музеја Баната у Темишвару).
2. Баронски грб породице Николић од Рудне (Лендвај, 1905).
3. Портрет барона Федора Николића (Боровски, 1913).

4. Донационо писмо барона Федора и Михајла Николића из 13 новембра 1894. године (историјски архив Народног Музеја Баната у Темишвару).
5. Конак породице Николић у Рудни (Боровски, 1913).
6. Разгледница Рудне с почетка 20. века (<https://gallery.hungaricana.hu>).

Zoran Markov
Ciprian Glăvan

THE NIKOLIĆ OF RUDNA NOBLES. THE HISTORY OF THE FAMILY IN A DOCUMENT FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF BANAT

Summary

The family Nikolić of Rudna was one of the most important families of Serbian descent from Hungary. The history of this noble family is largely unknown, as it didn't receive much attention in the historiography. The present document was written by a member of the Nikolić family and addressed to the adopted son of baron Mihajlo Nikolić, Jovan Tirfelder. The document is an excellent information source about the history of the family.

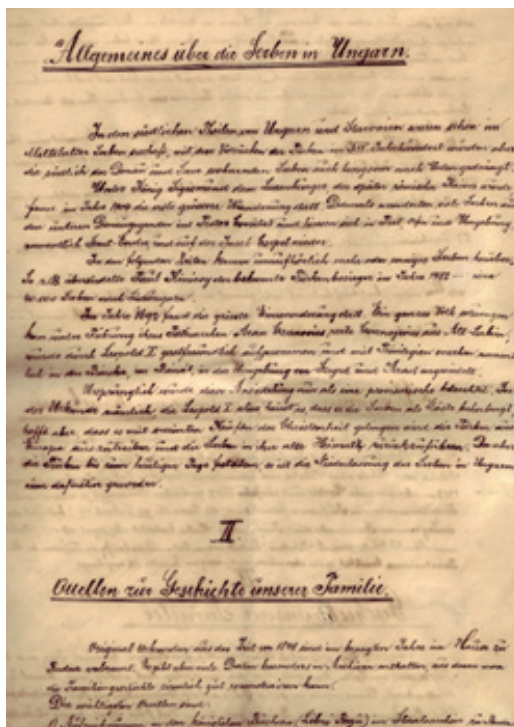
The document was written in German in the first decades of the 20th century. It comprises six pages and nowadays it is preserved, in a good state of conservation, in the document collection of the History department of the National Museum of Banat from Timișoara. The document comprises five short chapters: 1. General data about the Serbians in Hungary, 2. Sources about the history of our family, 3. The name of our family and its notation, 4. The history of our family end 5. Remarks regarding the use of the genealogical charts.

The original documents regarding the history of the family before 1848 were lost during a fire, which occurred in Rudna during the 1848-1849 revolution. That is why it was necessary to use other sources in order to write the present document: e.g.: National Archives of Hungary in Budapest or the Archives of the Timiș County. A short history of the family, which contains previously unpublished aspects, constitutes the most significant part of this document and of the present article.

Another part of the article is dedicated to the baron Fedor Nikolić of Rudna. He was the most important member of the family and a notability in Banat in the second half of the XIXth century. As a deputy, he represented various districts of Banat in the Hungarian parliament. He had an important position in the governing body of Bosnia and Herzegovina (1882-1886). Additionally he led several associations and commercial companies from Banat and Hungary and received various titles and medals.

Key words: Nikolić family, Rudna, baron Fedor Nikolić, National Museum of Banat Collection.

Прилози

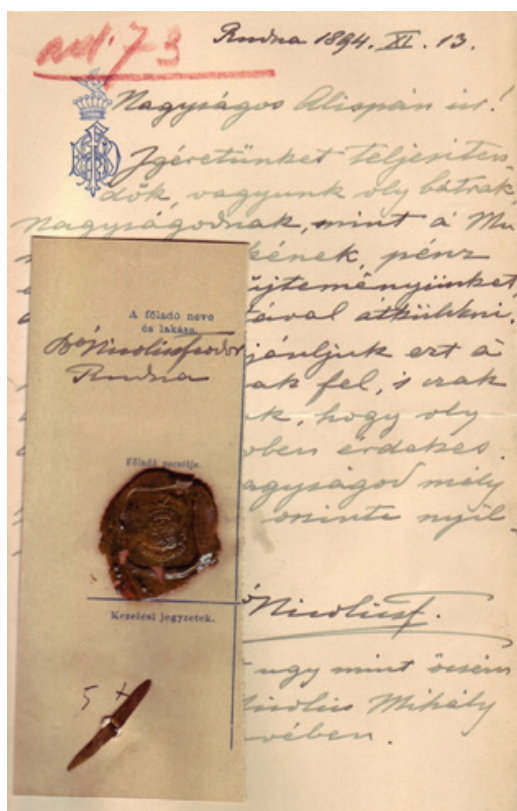
Прилог бр. 1 Прва страница рукописа *Geschichte unserer Familie* (срп. *Историја наше породице*)

Прилог бр. 2: Баронски грб породице Николић од Рудне (друга половина 19. века)

Прилог бр. 3: Портрет барона

Прилог бр. 4: Писмо барона Федора и Михајла Николића из 13 новембра 1894. у вези са донацијом једне вредне нумизматичке збирке темишварском музеју.

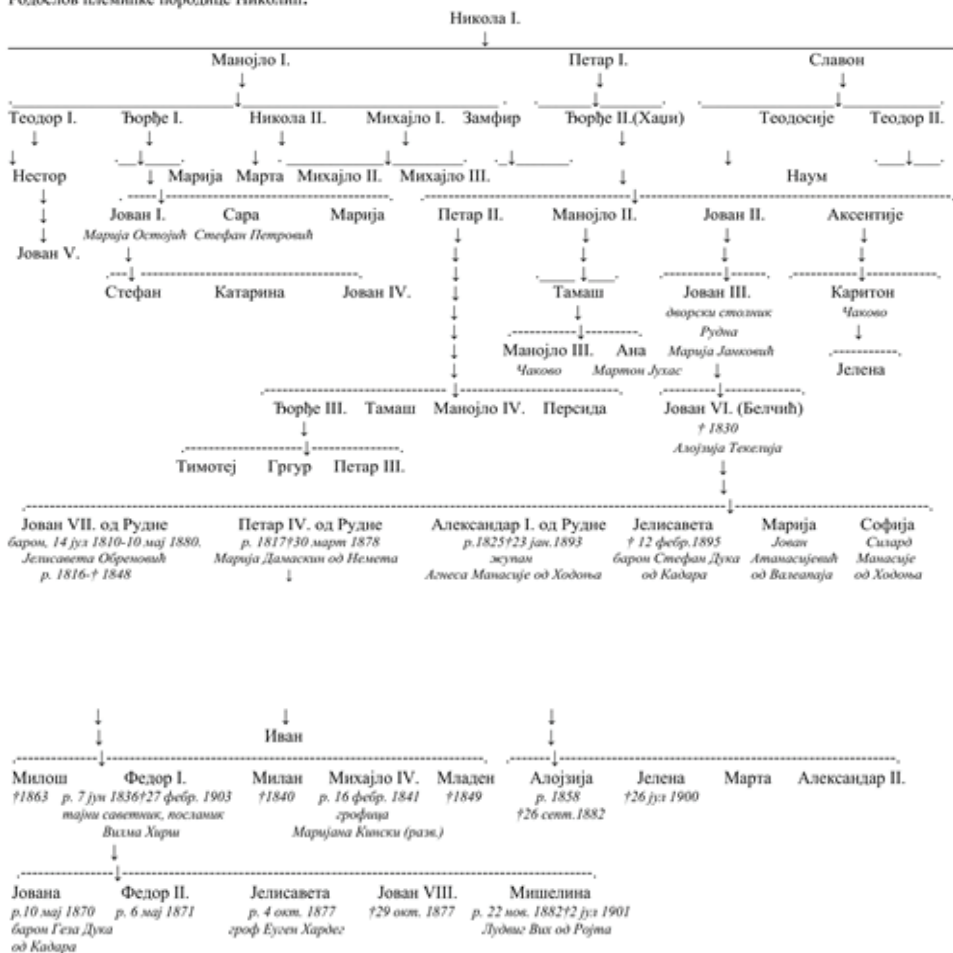
Прилог бр. 5: Конак или „Каштел” породице Николић у Рудни почетком 20. века

Прилог бр. 6: Разгледница Рудне с почетка 20. века баронска вила, конак и српска црква.

Племићи Николић од Рудне. Породична историја у једном документу из збирке...

Родослов племићке породице Николић:

[Лендвај, стр. 141, том III]

УЛАЗАК КОРОНЕ У СРПСКИ ЈЕЗИЧКИ СИСТЕМ

Невоља која је снашла читав свет од краја 2019. године у виду појаве и агресивног ширења новог, дотле непознатог вируса *корона* своје место морала је наћи и у језичким системима. У овоме раду је на основу грађе из српског језика показано у којој мери је увећана породица речи у вези са тим вирусом и болешћу коју он изазива, као и начин на који се те лексеме обликују, пишу и уклапају у српски језички систем, али и путеви којима ће се проширење даље одвијати.

Кључне речи: корона, ковид, лексема, синтагма, језички систем.

1. Увод

Почетком 2020. године разједињени свет ујединила је заједничка невоља у виду појаве новог и дотле у тој форми непознатог вируса названог *корона*. Назив је настао на основу изгледа (личи на *круну*). Термин *ковид* представља скраћеницу од лексеме *вирус* и назива, тј. имена овог вируса – *корона*² и он је скован као назив за болест коју овај вирус изазива³, мада се према употреби у свакодневној комуникацији (и у медијима) такав закључак не би могао извести – и један и други термин користе се и као назив вируса и као термин за болест изазвану тим вирусом⁴.

Вирус је агресивно освојио свет, а на исти начин и назив овог вируса, ове болести и свега што је у вези с тим ушло је у језички систем сваког појединачног језика и води борбу да се у тај систем уклопи и у њему устали. Ако се има у виду чињеница да је језик архива свега што је у људској историји било, очекивано је и логично да и све што је у вези са овом најновијом појавом нађе своје место у језичком систему. За ову прилику начињено је истраживање у којој мери, у ком облику и на који начин су термини у вези са овим успели да се „уселе” у српски језички систем, мада би заправо адек-

¹ jordana.markovic@filfak.ni.ac.rs

² Овај назив (ковид) заправо буквално значи ‘крунски вирус’.

³ Ваља имати у виду да овај назив има три (са бројем 19 заправо четири) дела и да је завршни део (д) скраћеница од енглеске речи болест (disease).

⁴ Према ономе што стоји на сајту Министарства РС („Ради се о новом соју коронавируса који пре није био откривен код људи. Болест узрокована тим вирусом назива се COVID-19” <http://covid19.rs>), требало би да је јасно шта представља назив вируса, а шта назив болести.

ватнији термин био да се „усељавају”, будући да процес тек добија замаха. У ту сврху коришћена је грађа са телевизије, из средстава дневне штампе и са интернета.

Овом темом у српском језику бавиле су се Светлана Слијепчевић Бјеливук и Марина Николић са Института за српски језик, па се на сајту овог института може наћи њихов *Речник појмова из периода епидемије ковид* (www.isj.sanu.ac.rs).

2. Лексема *корона* пре вируса корона

Језик као систем знакова кроз историју се стално богатио под утицајем промена изазваних нејезичким факторима и те промене су најчешће на лексичком плану – јављају се нове речи (и спојеви речи) и постају јако фреквентне тако да прелазе у свакодневну општу употребу, што значи да се њима служи већина говорника датог језика.

Лексема *корона* није нова, али у свакодневни говор она сада улази у новом контексту, тј. са новим значењем. У српском језику ова лексема постоји као одредница у стандардним речницима. Тако је у *Речнику српскохрватског књижевног језика* забележено пет значења⁵, а слично је и у *Речнику српског језика*⁶.

3. Преглед грађе

3.1. Грађа на основу које ће бити сачињена анализа сакупљана је из средстава јавног информисања – писаних и усмених. Велики део потиче из дневног листа *Новости*, понешто из дневних листова *Политика*, *Данас* и *Курир*, један део је забележен из различитих ТВ емисија, а доста је прикупљено и интернет претрагом.

3.2. Реч *корона*, како показује грађа, не само што је успела да се удими у српски језички систем са новим значењем већ је на различите начине знатно увећала своју нову породицу. Уз једну заједничку, светску невољу која нас је задесила, јавила су се два основна лика – *корона* и *ковид*. Овај други

⁵ Тамо налазимо: 1. а. круна, венац, б. фиг. главна маса запаљене материје. 2. последњи овој, омотач који се за време помрачења Сунца види као венац. 3. златан сјај или круг око главе на сликама светаца, ореол, нимбус. 4. муз. знак изнад ноте који јој продужује трајање. 5. цркв. кат. Састанак свештеника једног црквеног котара.

⁶ У овом речнику стоји: 1. астр. Спољни слој Сунчеве атмосфере, који се види као светао венац око Сунца за време његовог помрачења. 2. светао круг око главе светаца, ореол, нимбус. 3. муз. знак у облику полукруга и тачке који се ставља изнад или испод ноте, паузе и др. и означава продужетак тона, паузе.

лик настао је комбинацијом трију лексема: *корона*, *вирус* и *болест* (енглески disease). Уз облик *ковид* често је ишао и број 19, будући да се претпоставља да је то година његове појаве, односно његовог масовног ширења. Ови термини су у врло кратком року постали део активног вокабулара свих говорника (и вероватно готово свих језика). За њима су се убрзо јавиле и бројне изведенице, сложенице и изрази и постали део свакодневне комуникације међу људима.

3.3. К о р о н а. Термин *корона* (у преводу *круна*⁷) као назив за овај новооткривени вирус настао је на основу изгледа самог вируса. Према ономе што се у свакодневној комуникацији чује и употребљава, овај термин може се посматрати као основни назив и вируса и болести настале уласком овог вируса у организам. Такав облик, уз назив за сам вирус, ушао је у српски језички систем и као назив за стање настало као последица деловања тог вируса на људски организам. О томе сведоче сви прикупљени примери. Тако исказ „Признао да је имао *корону*” (Курир 29. 5. 2020) може значити да је признао да у себи има овај вирус или да се разболео под дејством овог вируса, а слично је и са примером „Уопште се није помињала *корона* ...” (Новости 11. 5. 2020), одакле није јасно да ли се није помињао вирус или болест и сл. Наравно, ваља имати у виду да су у питању узрочно-последични односи, те су оваква питања излишна – ако неко има вирус, готово је сигурно да има и болест без обзира на то хоће ли се она испољити у лакшем или тежем облику.

Такви су (двозначни) и сви други примери са лексемом *корона*:

Корона би могла тињати у Африци неколико година ТВ Happy 10. 5. 2020; Уопште се није помињала *корона* Новости 11. 5. 2020; Грађани у Русији (се) сада више плаше да ће остати без посла, него што се плаше *короне* Новости 9. 5. 2020; До сада вакцину против *короне* примило више од 7.000 људи (на сајту covid 19.rs); 12. 1. 2021; *Корона* у Бугарској www.novosti.rs 19. 1. 2021; још 1.820 особа преминуло од *короне* ТВ Н1 21. 1. 2021. итд.

3.3.1. К о р о н а + в и р у с. Упркос деловању закона економичности, у језику се често уз лексему *корона* јавља допуна *вирус*, а та допуна могла се наћи у препозицији или постпозицији. Ако се нашла иза, у писању је било могуће написати две речи или једну, тј. растављено или састављено. Тешко је тврдити која је варијанта фреквентнија – то зависи и од извора који је коришћен, мада су честе напоредне употребе сва три лика. Мора се имати у виду да се о састављеном или растављеном писању може говорити једино у случају писаног језика.

⁷ Можда посебну пажњу заслужује чињеница да се ова лексема готово не јавља у преводу – тек изузетно и то вероватно у Гугловом преводу (164 корисника и 37 запослених заражено је *круном* у установи rs.n1info.com 16. 5. 2020).

3.3.1.1. К о р о н а в и р у с: *Корона вирус* букти у Латинској Америци⁸; Руска вакцина против *корона вируса*; *Корона вирус* припада групи вируса који узрокују болест; у вези са *корона вирусом* у Републици Србији; негативан тест на *корона вирус* пре кретања на пут итд.

3.3.1.2. В и р у с к о р о н а: откао је *вирус корона*; Тестиран на *вирус корона*; За улазак довољан тест на *вирус корона*; Позитиван на *вирус корона*; *Вирус корона* „ушао” је; особе са инвалидитетом знају о *вирусу корона*; Имунолог Срђа Јанковић каже да *вирус корона*; мере против *вируса корона* остају на снази итд.

3.3.1.3. К о р о н а в и р у с. *Коронавирус* у бројкама; Нови случај заражавања *коронавирусом*; регистровано 3.505.754 случајева *коронавируса*; 41 је позитиван на *коронавирус*; од којих је 1.646 налаза позитивно на *коронавирус*; у Србији је на *коронавирус* тестирано 2.496.125 особа; Ради се о новом соју *коронавируса* који пре није био откривен код људи; још није дијагностификован нови сој *коронавируса* www.politika.rs 20. 1. 2021.⁹ итд.

3.3.1.4. О томе у којој форми ваља употребљавати овај лексички спој (писати и изговарати) у медијима су се оглашавали поједини лингвисти тврдећи и на сличним примерима показујући како треба. С тим у вези огласио се и Одбор за стандардизацију српског језика са тврђом: „Најисправније је писати: вирус корона, дакле, тако што се реч *вирус* пише на првом месту”, будући да се ради о атрибутивној конструкцији, „а правило је да у свим таквим конструкцијама (синтагмама) шири појам долази испред ужег”. „Како је корона само тип вируса, нормално је да се по датом правилу пише вирус корона” (<http://www.isj.sanu.ac.rs>. од 4. фебруара 2020).

3.3.2. К о в и д. Лексема *ковид*¹⁰ представља кованицу насталу из споја делова речи *корона*, *вирус* и *болест* (енглески *disease*) – *ко-ви-д*, чему је често додата и бројка 19. Овако настала лексема требало би да послужи као термин за назив болести изазване дејством вируса *корона*. Међутим, будући да су се у кратком року појавиле две дотле ширем слоју непознате лексеме за једну невољу која је снашла свет, као да није било довољно времена да се разлуче ова два термина – и медији и обичан свет у свакодневном општењу почели су их користити синонимно и за болест и за узрочника те болести.

3.3.2.1. О томе да се лексема *ковид* употребљава синонимно са *корона* сведоче примери:

Ковид највише удара на срчане болеснике; *Ковид* су у институт ... унели; Да ће *ковид* највише нападати; од последица *ковида* преминуло 1.820

⁸ У наставку рада биће изостављен податак о извору из којег потиче пример ради уштеде, будући да је интернет претрагом лако пронаћи извор.

⁹ Иван Клајн, залажући се за термин вирус корона, истиче да је Политика, после оглашавања лингвиста, прихватила предложени термин, што овај пример оповргава (<http://www.nin.co.rs>).

¹⁰ Овај лик заправо представља лексикализовану скраћеницу у српском језику.

људи; масовна вакцинација против *ковида* званично почиње; руска вакцина против *ковида* итд.

Можда дилеме да је у питању болест нема у следећим примерима: План активирања капацитета за *ковид*; Да је неко прележао *ковид* итд.

3.3.2.2. К о в и д 19 (к о в и д-19) / C o v i d 19 (C o v i d-19)

Показало се да *ковид 19* највише „љуби”; 22 позитивно на *ковид 19*; *Ковид 19* однео је и трећег члана породице Ракић; вакцине против *ковида 19* итд.

Победио си *Covid 19*? Донирај плазму;

COVID-19 различито делује на људе. (са сајта covid19.rs) итд.

3.3.2.3. О колебању у употреби сведоче примери са „двојеним” (или троструким) облицима:

Како да заштитиш своје ментално здравље током пандемије *корона вируса* (COVID-19); Ако имате питања о вирусу *корона - coronavirus* (COVID-19);

3.3.2.4. В и р у с к о в и д 19. Синонимну употребу, тј. несигурност у употреби новостворених термина, потврђују следећи примери у којима је очигледно да је вирус (а не болест) назван *ковид*, тј. *ковид 19* (*ковид-19*), односно *covid-19*:

Један је од првих заражених *вирусом ковид 19*; *Вирус ковид-19* однео 33000 живота;

Статистички подаци о *вирусу covid-19* у Републици Србији.

3.3.3. Н о в о н а с т а л и с п о ј е в и (са корона или ковид). О језичкој агресивности ових лексема сведоче бројни новонастали облици – изведенице, сложенице, полусложенице или синтагматски спојеви. Истина, из усменог говора се не може увек знати када је у питању синтагма, а када полусложеница или композит – то је видљиво у писаном језику, под условом да је „писац” имао добар осећај за те нијансе, што није увек било могуће, о чему често сведоче две варијанте у истом тексту.

3.3.3.1. И з в е д е н и ц е. У *Речнику појмова из периода епидемије ковида* јављају се релативно бројне изведенице: *ковидаш*, *коронарац*, *коронац*, *коронашица*, *ковидација*, *коронација*, *коронача* и *коронизација*¹¹. У мојој грађи није било речи насталих деривацијом.¹²

3.3.3.2. С л о ж е н и ц е. Систем се проширио стварањем сложеница. Оне су настале спајањем лексеме *корона* или дела лексеме *ковид* (*ков*) и неке друге речи или дела друге речи.

¹¹ Значење ових и других надаље коришћених речи из овог речника може се наћи на сајту Института за српски језик САНУ.

¹² Заправо, јавио се облик са префиксоидом у саставу једног синтагматског модела (*посткорона синдром*).

У *Речнику појмова из периода епидемије ковида* налазе се: *коронафобија*, *коронуманија*, *коронтин* и *ковидиот*¹³. У мојој грађи су се нашла само три композита (*ковидиот*, *Ђоковид* и *коваксин*):

Какав *ковидиот*: ушао у продавницу без маске, Како препознати „*ковидиота*”? на светској ранг листи *Ковидиота*; награду за „*Ковидиота*” године; прогласио је најбољег тенисера света Новака Ђоковића за „*ковидиота*” године; прогласио је Нејмара за *ковидиота*¹⁴ дана итд.

Новак је *Ђоковид-19*.

Појава лексеме *ковидиот* сматра се резултатом глобализације.

3.3.3.3. П о л у с л о ж е н и ц е: Овај творбени модел обавезно припада писаном језику, будући да је изговор ове речи са цртицом немогуће разлучити од изговора двеју речи.

3.3.3.3.1. Проглашавајући Црну Гору за *корона-фри*; Црна Гора себе проглашава *корона-фри* државом; Имамо најбољу „*корона-кореографију*”; Реакције других земаља на пандемију назвао је „*корона-психозом*” итд.

3.3.3.3.2. Бројније су полусложенице са лексемом *ковид*, чему доприноси фреквентност употребе таквих модела:

Да не би ушли у *ковид-амбуланте* и били у контакту; Динамика затварања *ковид-болница*; Кроз нашу *ковид-болницу* прошло је око 90; У *КО-ВИД-болници* у Лесковцу; Са симптомима *ковид-инфекције*; На пијацама у Италији уведено ново занимање – *ковид-менаџер*; Могућност увођења *ковид-пасоша*; *Ковид-пасоши* улазе на мала врата; Отпустити све *ковид-пацијенте*; *Ковид-пацијенти* на одељењу; Из *ковид-система* излази и Општа болница; изласка из *ковид-система* итд.

Очигледно је да овакав творбени модел наилази на погодно тле и да ће се јавити велики број оваквих комбинација, мада у *Речнику појмова из периода епидемије ковида* таквих творбених модела нема.

¹³ У *Речнику појмова из периода епидемије ковида* стоји да је ова лексема у синонимији са *корона идиот*, а У Политици се јавља синонимна форма *вирус корона-идиоти* којом се објашњава ужи појам „*ковидиоти*”.

¹⁴ У вези са овом кованицом јавила су се и бројна тумачења (Спутник Србија, дневни лист Политика). Нешто шире тумачење стоји на сајту jezikofil.rs: „У последњих неколико дана у српски медијски (и интернет простор) усељава се и једна сасвим нова реч – **КОВИДИОТ**. Ковидиот означава особу која не зна, не разуме, не увиђа или не жели да зна за опасност од вируса ковид 2019. Истовремено, незнање прати и одређено понашање, другачије од препорученог: ковидиот не поштује мере дистанцирања, изолације, карантина, те тиме угрожава и себе и друге.” „Реч је настала сливањем две речи: ковид (назив за болест коју изазива најновији мутирани вирус из породице коронавируса) и идиот”. Њихова су предвиђања и да ће ова новоскована реч постати интернационални неологизам, а томе у прилог иде чињеница да је „за врло кратко време, продрла у српски језик, али и у друге језике: засад је има у француском, немачком, италијанском, шпанском, турском, грчком, чешком...”.

3.3.3.4. Синтагматски спојеви

Бројни су и различити синтагматски спојеви ових двеју (*корона* и *ковид*) и неких других речи.

3.3.3.4.1. Корона + именица:

Џон Изнер је решио да поздрави „*корона браћу*”; у оквиру своје *корона дипломатије*; на међународном такмичењу „*Корона иновације*”; Добили смо најбољу *корона кореографију*; *Корона криза* може да доведе до рата; Како паушалац подиже *корона минималац*; *КОРОНА ПОШАСТ* У ПРЕМИЈЕР ЛИГИ; У српским хотелима осмишљен *КОРОНА прибор*; Дневни *корона радар*; обавезно именоване лица – *корона редара* од стране одређених; *Корона прогнозе* за регион Србију; ушле су у црну *корона зону* и то забрињава; Тим освојио своју другу „*корона титулу*”; Шта значи „*corona free*” и сл.

Овде се могу сврстати и модели типа: После ковида, *посткорона синдром*; започео *посткоронско доба* итд.

Ретки су трочлани модели: „*Корона вирус дипломатија* неће променити пут Србије”.

У Речнику појмова из периода епидемије ковида налазимо: *корона време*, *корона журка*, *корона забава*, *корона закон*, *корона изазов*, *корона криза*, *корона лудило*, *корона мем*, *корона мере*, *корона обвезнице*, *корона парти*, *корона правила*, *корона профитер*, *корона режим* и *корона шопинг*.

3.3.3.4.2. За сада се модел именица+корона није показао продуктивном: Усред „*кризе корона*”.

3.3.3.4.3. Ковид + именица:

Дезинфекција у *ковид амбуланти* у Дуваништу; Језива исповест доктора из *ковид болнице*; да се плата не смањује због „*ковид боловања*”; Добио је један *Ковид контејнер*; Фабрици: *Ковид криза* је зближила Србију и ЕУ; Ево која су задужења *ковид (COVID) менаџера*; Седморо пацијената примљено је на *ковид одељења*; припала је *Ковид одељењу*; бање излазе из *ковид режима*; ванредни *ковид рок*; Земун излази из *ковид система*; Када добијемо резултате *ковид тестова* итд.

У Речнику појмова из периода епидемије ковида налазе се само два примера овога типа: *ковид амбуланта* и *ковид болница*.

Јавиле су се и трочлане синтагме овога типа (*ковид + придев + именица*): *ковид позитивних пацијената*.

3.3.3.4.4. Именица + ковид

Пирот је добио *контејнер Ковид*; Обезбеђено је укупно 100 *контејнера Ковид*; Ускоро ће изаћи из *статуса ковида* (болница) итд.

И ово је обећавајуће фреквентан модел, те је појава нових очекивана.

О творбеној маштовитости сведочи пример *ковид 81*: Афера добила надмак „*ковид 81*” (према богатом 81-годишњем морнару, који је донео и проширио вирус на острво Брач у Хрватској).

3.3.4.5. Н е к о в и д. Изгледа да је веома брзо настао антоним – *не-ковид*, тј. некада у писању и *не-ковид*. Овај лик се јавља у комбинацији са којом другом речју – у облику полусложенице или као синтагма:

функцију *нековид болнице*; Најважнији *нековид догађај* у Нишу; Било да је ковид или *нековид пацијент*; вратити болницу у „*нековид-режим*” и сл.

За *не-ковид болеснике* предвиђено је...

3.3.5. Глаголи и придеви

За сада је у говору доста фреквентан глагол *коронирати се* и облици настали од њега (Хоћете да се *искоронирате*), а појава придева је у мојој грађи раритетна: *Короносална идеја* (наслов); преко *короносалне идеје* да распише (податак из листа Данас од 10. 6. 2020)¹⁵ и *посткоронско доба*.

У *Речнику појмова из периода епидемије ковида* помиње се више придева: *ковидан*, *антикоронски*, *ковидпозитиван*¹⁶, *коронавирусни*, *коронзиван* и *коронски*. У овом речнику је са префиксоидом *пост-* забележен придев *посткоронски*.

4. Језичко-правописна решења

Као што се могло видети у претходном делу, будући да су примери преношени у оригиналу, правописна (а и језичка) проблематика је различито решавана.

На сајту <https://bif.rs> од 18. марта 2020. налазимо податке да је у почетку овај вирус називан *Вухан вирусом*, затим *Вухан коронавирусом*, да би потом постао *кинески коронавирус*. Такви детаљи утицали су да дође до недоумица у вези са називом и вируса и болести широм света. Тамо такође стоји да је 11. фебруара 2020. године на сајту Светске здравствене организације болест изазвана овим вирусом названа *Covid-19*¹⁷. Тако се дошло до разлике у називу за вирус (корона) и болест коју тај вирус изазива (*SARS-CoV-2*, тј. ковид-19). На том сајту налази се и термин “*virus odgovoran za Covid-19*”, као и “*Covid-19 virus*”, што се претходноме противи, тј. уноси забуну у вези са називом болести и узрочника те болести.

Осврт на проблем писања ових ликова налазимо на сајту <https://jezikofil.rs> (7. 2. 2020): „У домаћим медијима налазимо различита решења за писање овог новог смртоносног вируса, али док не добије званично име, ко-

¹⁵ Аутор овог чланка је Надежда Миленовић, те је она вероватно и осмислила овај придев.

¹⁶ Занимљив је податак да је илустративни материјал у овоме *Речнику* имао или две лексеме – *ковид позитиван* или сложеницу *ковид-позитиван*.

¹⁷ Занимљиво је размишљање Г. Благус Бартоломец: „Слово с изговара се као к те би запис требало фонетизирати и писати ковид 19, односно ковиб 19 ако се у хрватскоме енглеска ријеч *disease* замијени ријечју болест.”

ристићемо и даље назив целе групе, који ћемо писати, као што и наши приручници предлажу – састављено. Наиме, постојећи приручници још увек не пишу о овом типу вируса, али се придржавају правила које се примењује и у научној терминологији, а то је да се спојено пишу називи групе вируса (нпр. рабдовируси, реовируси, ретровируси и сл.), а одвојено уколико се ради о вирусу болести коју он изазива (нпр. ХИВ вирус / вирус ХИВ-а, ебола вирус / вирус еболе, рубеола вирус / вирус рубеоле и сл.).”

На ову проблематику осврнули су се и неки домаћи писани и видео медији.

На сајту <https://bif.rs/2020/03/> истиче се неслагање лингвиста у вези са овим – једни су присталице одвојеног писања са лексемом вирус у првом делу (*вирус корона*) позивајући се на то да су то атрибутивне синтагме, а други су мишљења да је потребно писати заједно (*коронавирус*), као што се пише *рабдовируси*, *ретровируси* и сл.

Одбор за стандардизацију језика (31. октобра 2020. под насловом *Писање једног вируса*) предлаже и образлаже да треба употребити двочлану синтагму *вирус корона*¹⁸: „У складу с начином писања у српском језику, најисправније је писати: вирус корона, дакле, тако што се реч *вирус* пише на првом месту. Наиме, ова конструкција у српском језику потпада под атрибутивне конструкције, а правило је да у свим таквим конструкцијама (синтагмама) шири појам долази испред ужег”¹⁹.

За чланове Одбора није прихватљив ни економичнији термин *корона*: „У говорној пракси назив вируса означава се и без главног синтагматског дела (који се подразумева)”²⁰.

Истина, и они истичу: „Од лекарских стручњака сазнајемо да је назив вируса у форми *coronavirus* (у српском језику транслитерисан, пресликан као „коронавирус”) верификовао Међународни комитет за таксономију вируса. Позивајући се на ауторитет Међународног комитета за таксономију вируса, поједини стручњаци, али не само медицински, већ и неки лингвисти, сматрају да одлуке тога тела у погледу донетих термилолошких решења морају бити прихваћене свуда, па и у књижевном језику”, што чланови Од-

¹⁸ Подаци о томе налазе се на <http://www.ossj.rs>.

¹⁹ Рекло би се да се језички стручњаци помало љуте и тврде: „У пракси, међутим, то није тако, јер се, упркос поменутој препоруци Одбора, немали број новинара, али и државних званичника, оглушује о раније изнето мишљење Одбора (као стручног тела надлежног за питања језичке правилности и норме), употребљавајући варваризам „коронавирус” уместо нормативно исправне форме *вирус корона*”.

²⁰ Они кажу: „Усталио се у језику назив *корона* – са нормативном препоруком *вирус корона*”, одакле испада да је тај термин „резервисан” за говорну праксу. Исто мисли и Г. Благус Бартоломец: „Уз стандарднојезични назив коронавирус проширен је скраћени, колоквијални облик *корона*”. „Тај се назив не препоручује у службеној комуникацији” (Bartolomec 2011: 31).

бора не прихватају²¹. Дакле, према мишљењу Одбора за стандардизацију српског језика правилно је *вирус корона*.

У вези са писањем ових лексема Иван Клајн (на сајту www.nin.co.rs) закључује: „Ни болести ни називи вируса и других микроорганизама код нас се не пишу великим словом.”²²

Чини се да је свака аргументована препорука оправдана, па се у том смислу чини оправданом тврдња Одбора за стандардизацију српског језика, али и оних који тако не мисле. Ставу одбора да је то полусложеница без спојног вокала може се одговорити да српски језик познаје и сложенице без спојног вокала²³. У прилог овоме решењу иде и податак да је то (спојено) заправо име овог вируса (*coronavirus*).

5. Уклопљеност у језички (падежни) систем

Свака новопридошла реч настоји да се уклопи у језички систем у који улази и да се томе систему прилагоди. За лик *корона* уклапање у српски језички систем било је лако, будући да је то именица женског рода на *-а*, а такве су бројне и обичне. То потврђују примери:

Од *короне* је у Србији преминуло; Ми не знамо хоће ли бити *короне* на зиму; Уживати напољу у доба *короне*; итд.

Упркос *корони*, хиљаду мртвих мање;

²¹ „Такво становиште није оправдано, јер стандардизација термина у конкретном случају није подразумевала сарадњу медицинских стручњака и лингвиста нормативиста.” „Наведени називи вируса припадају сложеницама страног (интернационалног) порекла које се могу писати спојено, као што су и термини: *кардиохирургија*, *коронарографија*, *стафилодермија* итд., будући да су, формално гледано, у сагласју са творбеном структуром српског језика управо због постојања интерфикса (спојног вокала) *о*, који је, уз вокал *е*, својствен свим словенским језицима, па и српском.” „У случају варваризма „коронавирус” јасно је да није у питању композит већ пресликавање (транслитерација) речи стране језичке структуре.”

²² У хрватском је, према писању Горанке Благус Бартоломец, правилно писање *коронавирус* као једне речи, а тако, по њој, треба писати и коронаболница, коронафобија, коронакриза и сл. Г. Б. Бартолец је мишљења да назив болести треба писати великим словима и бројем са цртицом, будући да је тако службено регистрован.

Словенци су такође разрешавали ову дилему („Kako pisati in sklanjati izraze „koronavirus” in bolezni „covid-19” ali „koronavirusna bolezen 2019”) и закључили: „O *koronavirusu* lahko že v *Slovarju novejšega besedja* iz leta 2013 in drugi izdaji SSKJ (2014) preberemo, da gre za samostalnik moškega spola, ki označuje virus iz družine z latinskimi imenom *Coronaviridae*. Kot vse podobne zložene besede ali zloženske (*adenovirus*, *enterovirus*, *rotavirus*, *retrovirus*) tudi *koronavirus* pišemo v slovenščini **kot eno besedo**, izgovarjamo pa ga z dvema naglasoma. (Izgovor z enim samim naglasom *koronavirus* ni upravičen.)” Подаци су преузети са сајта <https://svetovalnica.zrc-sazu.si> преузето 16. 1. 2021.

²³ У *граматици српског језика* Ж. Станојчића и Љ. Поповића стоји: „Између основа речи које учествују у слагању може стајати и инфикс – спојни вокал (-о-, односно -е-) (Станојчић, Поповић 2011: 147).

На захтев грађана тест на *корону*; Признао да је имао *корону*; ширила *корону* по Скопљу итд.

У Немачкој 168 000 заражено *короном*, И 89 заражено *короном* итд.

У српски језички систем једноставно је било уклопити и сложеницу *коронавирус* као именицу мушког рода на сугласник:

Број новозаражених од *коронавируса* у паду; потврђено је присуство *коронавируса*; Током нове пандемије *коронавируса* итд.

Да је повезан са *коронавирусом*; у свету *коронавирусом* заражено 4 милиона итд.

И назив *ковид* лако се уклопио као именица мушког рода:

Од *ковида* је у Србији досад излечено; Улазак *ковида* у Институт; Смртност од *ковида* у Србији; спремни за последице *ковида* итд.

Моја прича са *ковидом* је гомила питања; Нулти пацијент са *ковидом*; Од броја и стања пацијената са *ковидом*, борбу са *ковидом* изгубило итд.

То се често дешавало и када је ова лексема ишла с бројем:

Нема оболелих од *ковида 19*; Сви руски рецепти против *ковида 19*; Није имао симптоме *ковида 19*; ширење *ковида 19* итд.

Било је и примера када се избегавала деклинација тако што је у препозицији додата лексема која је деклинирана: Хоспитализован је због *инфекције Цовид-19*.

Но комбинација је остајала и без покушаја да се реши проблем деклинације: Троје инфицираних људи из *Цовид-19*; Русија је на петом месту у свету по броју оболелих од *Ковид-19*.

Оно што је било лако уклопиво употребом једночлане лексичке јединице изгледа није било лако у случају синтагматског модела са лексемом *корона* (у првом или другом делу) – у том случају ово *корона* остајало је непроменљиво. То потврђује употреба у функцији свих падежа:

I. Број опорављених од *корона вируса*, током пандемије *корона вируса*; Оболело од *корона вируса*; Још новооболелих од *корона вируса*.

Број заражених *корона вирусом*; Не можете два пута бити заражени *корона вирусом*; у борби са *корона вирусом* итд.

Преглед гласина и лажних вести о *корона вирус*у, информације о *корона вирус*у.

II. Новооболелих од *вируса корона*; против *вируса корона*; Са последицама *вируса корона*; потпуног излечења од *вируса корона* итд.

Број заражених *вирусом корона*; *Вирусом корона* су се заразили скијаши; Од инфекције *вирусом корона*.

Када је реч о *вирусу корона* итд.

Овоме се придружила и употреба синтагме са лексемом *ковид* – она је обично остајала индеклинабилна без обзира на њен положај:

Потврђено 67 нових случајева *вируса ковид-19*;

Почетак целе ситуације са *вирусом COVID-19*;

На сајту <https://covid19.rs> стоји: *O-covid-19-virusu*, као један вид на- слова.

Претходној тврдњи противречи пример: Ускоро ће изаћи из *статуса ковида* (болница), са променљивошћу оба дела.

У српскоме језику, колико је мени познато, није било осврта на ову проблематику. У пракси се употребљавају различити облици: *ковид 19*, *ковид-19*, *Ковид-19*, *Ковид 19*, *COVID-19*, *COVID19*, *covid-19*, *Covid-19*, али најфреквентнији су *ковид-19* и *ковид19*, што указује на смер у коме ће употреба преовладавати.

6. Закључна разматрања

Термини у вези са новонасталим вирусом ушли су насилно у готово све језике света и у њима траже своје место. Тако је и у српском језику. Две су основне лексичке јединице – *корона* и *ковид*, иако је ова друга заправо настала од прве, а прва је са другачијим значењем већ постојала. Те две лексеме „основале” су бројну породицу и сваког дана је увећавају. Проширивање породице одвија се на начин који је уобичајен у српском језику – граде се нове речи деривацијом, композицијом или се јављају синтагматски спојеви са овим речима (*ковидаш*, *ковидиот*, *ковид-амбуланта*, *ковид болница*). Број тих новостворених, поготово двочланих (и вишечланих) лексема сваког дана се увећава јер се изнова јавља потреба за новим комбинацијама.

Овај процес је сличан ономе који се одвија и у другом језицима. У вези са овим новонасталим речима и изразима јављају се најмање два спорна питања – творба (*коронавирус*, *корона вирус* или *вирус корона*) и правописно решење (*ковид*, *Ковид*, *Covid* или *COVID*).

Језички стручњаци се засад стидљиво оглашавају тим поводом. Једино је било коментара и предлога у вези са писањем назива за вирус и јавила су се два предлога – *вирус корона* и *коронавирус*. За овај први изјаснио се Одбор за стандардизацију српског језика. Међутим, како пракса показује, тешко је језик општења сатерати у окове правила – он усваја правила фреквентности употребе, а употреба се често поводи за страним моделом и преузима га у оригиналу у мери у којој је то могуће или се устаљује неки други лик. Тек ће време показати које решење ће бити прихваћено – оно које је по мишљењу лингвиста једино исправно или оно које то није, али је фреквентно и као такво се наметнуло већини (или свима). Сигурно је да ће у говору још дуго бити лутања од *вириса корона* преко *корона вируса* до *коронавируса* (само у писању²⁴).

У вези са писањем скраћенице *ковид* огласио се лингвиста И. Клајн подсећајући да се назив болести пише малим словом. Истина, има доста

²⁴ Оно што важи за словеначки језик – да ова реч има два акцента, мора важити и за српски.

шаренила кад је у питању писање овог облика, али најфреквентнији су *ковид-19* и *ковид 19*, одакле је очигледно да је чињеница о којој говори Клајн јасна (а ваљда и позната) већини, али о писању броја уз овај облик, вероватно ће још бити недоумица, па ће се паралелно писати са цртицом и без ње.

Извори и литература

I

Дневни лист *Новости*;

Дневни лист *Данас*;

Дневни лист *Курир*

Дневни лист *Политика*

<http://covid19.rs> Посећен 2. 2. 2021.

www.politika.rs Посећен 2. 2. 2021.

II

Станојчић, Поповић, 2011: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. 1–3, Н. Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969, књ. 4–6, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.

РСЈ 2011: *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

III

Blagus Bartolec, 2020: Goranka Blagus Bartolec „*Jezik u doba korone*”, *Hrvatski jezik*, vol. 7, br. 2, 2020, str. 30–32. <https://hrcak.srce.hr> Пос. 23.1. 2021.

<http://www.isj.sanu.ac.rs> Посећен 15. 2. 2021.

<https://bif.rs/2020/03> Посећен 20. 6. 2020.

<https://jezikofil.rs> Посећен 7. 6. 2020.

<http://www.ossj.rs/odluke-i-saopstenja> Посећен 20. 12. 2020.

<http://www.nin.co.rs> Посећен 23. 1. 2021.

<https://svetovalnica.zrc-sazu.si> Посећен 12. 2. 2021.

<https://covid19.rs> Посећен 2. 2. 2021.

<http://jezik.hr/koronavirus>. Посећен 3. 2. 2021.

Иордана С. Маркович

ВХОД КОРОНЫ В СИСТЕМУ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Беда, обрушившаяся на весь мир с конца 2019 года в виде появления и агрессивного распространения нового, доселе неизвестного вируса короны, должна была найти свое место в языковой системы. В этой статье на материале сербского языка показано, в какой степени увеличивается семейство слов в связи с вирусом и вызываемым им заболеванием, а также то, как эти лексемы формируются, пишутся и соответствуют в систему сербского языка, как и дороги которыми будет происходить дальнейшее расширение.

Ключевые слова: корона, ковид, лексема, синтагма, языковая система.

СРБИСТИ ИЗ РУМУНИЈЕ НА МЕЂУНАРОДНИМ НАУЧНИМ СКУПОВИМА У АРАДУ, ТЕМИШВАРУ (РУМУНИЈА) И НИШУ (СРБИЈА) 2005–2018.

У првим двама деценијама XXI века у Араду, Темишвару и Нишу одржано је 15 међународних научних скупова на којима су и србисти из Румуније – универзитетски професори, наставници, књижевници и научни истраживачи – саопштавали реферате, студије и друге прилоге из историје, дијалектологије, књижевности, фолклора, топонимије, ономастике, српско-румунског суживота и сл. Радови са ових научних скупова су накнадно били објављени у посебним зборницима или посебним бројевима стручних часописа, а које наводимо овде после сваког поменутог међународног научног скупа.

Кључне речи: аутор, зборник, истраживач, књижевник, научник, научни скуп, писати, професор, рад, србиста, учесник.

- Први међународни научни скуп одржан је 11–13. новембра 2005. године на Западном универзитету у Темишвару, а био је насловљен *Mosaicul cultural româno-sârb și general balcanic / Румунско-српски и општебалкански културни мозаик*. У радовима који су изложени на скупу је учествовало преко 40 универзитетских професора и научних истраживача из Румуније, Србије, Русије и Немачке.

Радови србиста из Румуније: Стеван Бугарски пише у раду *Примери издавачког гусарења – између добра и зла* о односу издавач-ауторско право, наводећи неке мање познате издавачке подухвате на српском и румунском језику из деведесетих година минулог века. Он наводи примере у којима се „издавачи сналазе као посредници између аутора и читалаца“: Iovan Ducici, *Fericire, iubire, femeie*, Editura Niculescu, București 1994; Daniil Harms, *Un spectacol ratat*, Editura Paideia, București 1997; Nicolae Velimirovici, *Învățături despre bine și rău*, Editura Σοφία, București 1999 ș.a.; у опширној расправи *De la o listă de cuvinte de origine slavă în limba română la un dicționar de slavisme. Cu referire specială la Dicționarul slavismelor în limba română*

1 jiva.milin@yahoo.com

² Рад је настао у оквиру пројекта *Истраживање културе и историје Срба у Румунији* Центра за научна истраживања културе Срба у Румунији.

al lui Stanko Vojvodić / Од листе словенских позајмица у румунском језику до речника славизама Станка Војводића. Жива Милин полази од спискова словенских позајмица у румунском језику које су у првој половини XIX века саставили Јаков Хинкулов (1840), Јован Стерија Поповић (1847), Јоан Хелијаде Радулеску (1847) и посвећује посебну пажњу *Речнику славизама у румунском језику* (2002) Станка Војводића; Октавија Неделку у раду *Homo balcanicus у комедијама Душана Ковачевића* покушава да дешифрира тајну хумора савременог српског комедиографа, истичући да природа његове комике „почива уз осавремењавање балканског менталитета од *homo balcanicus*, *homo heroicus* до *homo balcanicus*, *homo duplex*”; у прилогу *Трагови дендролатрије у називима места (дуб, stejar)* Стева Перинац указује на трагове које је обожававање храста оставило у језику, посебно у топонимији. Он наводи називе места у словенским и двама несловенским земљама образложена од речи *дуб* и од изведеница на „р“: Србија: *Дуб, дубље, Дубравица*; Хрватска: *Дубашиница, Дубошевица, Дубрава*; Русија: *Дубна, Дубовка, Дубровска*; Пољска: *Dębica, Dęblin, Dąbrowa*; Румунија: *Dumbrava, Dumbrăveni, Dumbrăvița, Stejar, Stejărel, Stejărești*; Мађарска: *Домбрáд* и др.; у опширној студији *Старина Карашевака у Банату виђена кроз призму карашевске топонимије*, на основу анализираних топонимске карашевске грађе, Михај Н. Радан закључује да су Карашевци преци првих Словена који су населили Балкан, а који су се касније помешали са приспелим избеглицама из српских крајева и румунским аутохтоним живљем; поводом обележавања 70-годишњице изласка из штампе првог *Српско-румунског речника* у Краљевини Румуније (Темишвар 1935), Љубомир Степанов доноси прилог *Српско-румунски речник кетфелског проте Милана Николића* у којем нам даје податке о аутору речника, о намени и употреби речниковој и др.; у заједничком раду *О румунском утицају у говору Банатске Црне Горе* Зоран Симић и Маца Царан пишу о румунском утицају на лексички фонд српског периферијског говора Петровог Села и Краљевца.

Часопис: „*Probleme de filologie slavă. Вопросы славянской филологии. Проблеми словенске филологије*”, XIV, *Timișoara* 2006.

- Следећи међународни научни скуп *Dialoguri interculturale. 50 de ani de slavistică timișoreană. Међукултурни дијалози. Пола века темишварске славистике. Межкултурне дијалози. 50 лет тимшоарској славистики* одржан је 2-4. новембра 2007. године такође на Западном универзитету у Темишвару, а радове на скупу излагали су универзитетски професори, научници и научни истраживачи из Румуније, Србије, Русије, Бугарске, Чешке, Мађарске, Аустрије и Немачке. За овај скуп је проф. др Жива Милин припремио књигу *Slavistica universitară timișoreană (1957–2007). Dicționar biobibliografic* [Темишварска универзитетска славистика (1957–2007). Биобиблиографски речник], *Timișoara* 2007.

Радови србиста из Румуније: у раду *Допринос људи из наших крајева разрешавању правописних проблема модернога српског језика* Стеван Бугарски пише о доприносу Доситеја (око 1740–1811), Саве Текелије (1761–1842), Павла Кенгелца (1766–1834), Димитрија П. Тирола (1793–1857) и Јована Стејића (1803–1853) разрешавању проблема српскога правописа. У „закључним разматрањима“ аутор пише овако: „По њиховим делима и делатностима може се оценити да су, не одбацајући, него делимично прихватајући фонетска правописна начела, ипак у коначном опредељењу били за уравнотежени однос фонетског, етимолошког и морфолошког, као присталице умерене струје која је градила књижевни језик и српску граматику на народном језику, на старим списима и на списима савремених водећих књижевника, настојећи да модернизује српску књижевност и приближи је европским културама изображених народа са што мање потреса и губитака“; Славомир Гвозденовић у раду *Мотиви фолклора у поезији Васка Попе* подробно анализира наведену тему и истиче да „поезију Васка Попе не можемо тумачити до краја ако се не враћамо увек и изнова њеним везама са српским фолклором“; Жива Милин у прилогу *Slaviştii din România la simpozioanele sârbo-române de la Vârşeţ, Panciova şi Zrenjanin* (1970–1974) [Слависти из Румуније на српско-румунским симпозијумима у Вршцу, Панчеву и Зрењанину (1970–1974)] наводи имена и радове слависта из Румуније који су учествовали на првим српско-румунским симпозијумима на почетку седмдесетих година XX века, а чији је организатор био проф. др Раду Флора; Октавија Неделку у раду *Kiš vs. Kiš (Aspecte ale receptării)* [Киш vs. Киш (Аспекти рецепције)] упоређује два румунска превода романа *Гробница за Бориса Давидовича* Данила Киша штампана у Темишвару: превод Симеона Лазуреануа *Criptă pentru Boris Davidovici* (1996) и превод Славице и Јона Кармазана *Criptă pentru sufletul lui Boris Davidovici* (2006); Стева Перинац у раду *Прилог о пореклу назива „копиле“* покушава да образложи могућност да у апелативу *копиле* „ванбрачно дете“ сагледа корен *kop-* са значењем „ватра“. Он види то речима: рум. *sopala*, срп. *коприва*, пољс. *kipało*, рум. топоним *Sopalníc* и др.; Михај Н. Радан у расправи *Терминологија ватре у говорима Карашевака* анализира терминологију ватре која у карашевским говорима садржи, с једне стране, словенске лексеме којих нема у другим словенским говорима (*прóсит, прóсвет; жьк, кáбус*), а, с друге стране, сачуване архаичне лексеме из старословенске језичке баштине (*кλάдем, кúрим, кош, жéжжак, íжа*) којима су додате позајмице из румунског, немачког и других језика (*рајнели, шпојер*); Љубица Рајкић у прилогу *Vasko Popa şi Banatul sârbesc* [Васко Попа и српски Банат] пише о друштвеним, економским и културним условима у доба између два светска рата који су утицали на песникову еволуцију и, посебно, на његов избор да пише на српском језику; у раду *Studierea confruntativă a idiomatiei limbilor rusă şi sârbă* [Компаративно проучавање идиоматике руског и српског језика], Маца Царан пише о

поштовању принципа систематичне анализе у контрастивним проучавањима фразеологије, која има у виду не изоловане фразеологизме, него њихове синонимне и тематске групе.

Часопис: „Probleme de filologie slavă. Вопросы славянской филологии. Проблеми словенске филологије“, XV, Timișoara 2007.

- Поводом 250 година од рођења Саве Текелије (11. август 1761. године), 23–24. септембра 2011. године одржан је у Араду међународни тематски скуп *Сава Текелија и Арађани* у Организацији Савеза Срба у Румунији. На скупу су излагали своје радове учесници из Србије (Кикинда и Нови Сад), Мађарске (Будимпешта) и Румуније (Арад и Темишвар).

Радови србиста из Румуније: прилог Стевана Бугарског *Сава Текелија Арађанин* представља сажети приказ животописа великог српског добротвора, правника, писца и доживотног председника Матице српске, који потиче из арадске племићке породице Поповић-Текелија и који је у своје време био истакнута личност у политичком и културном животу Срба у Угарској. О његовој личности Стеван Бугарски пише овако: „Иако највише помињан као задужбинар, дародавац и добротвор, што он и јесте био, Сава Текелија је имао великих заслуга за српски народ, за српску културу и шире, својим деловањем као политичар, историчар, фолклориста, језикословац, писац, колекционар и књигољубац“; у раду *Од Текелије до данас у вилајету Поморишја (Пословице и пословичке изреке)* Јаворка Марков Јоргован пише о Сави Текелији као сакупљачу српских пословица и пословичких изрека. Она доноси примере таквих пословица забележених на Ферихевој књизи *Басне* и у Текелијином *Дневнику*. „Овим је белешкама – сматра аутор – Сава Текелија оставио јединствени документ о времену живота пословица српског језика на Поморишком подручју с краја XVIII века“; Божидар Панић у раду *Над књигом Саве Текелије. Утисци и запажања о мемоарском спису „Описаније живота мога“* разматра неколико карактеристичних детаља „у ширем контексту Савиног времена и окружења, што употпуњује слику о ономе о чему Сава пише“, а ти су детаљи: датум Савиног рођења, градња двеју арадских тврђава, Савино школовање у српској и латинској школи у Араду, Текелијина башта, Савино казивање о посети цара Јосифа II Араду и др. Аутор прилога потврђује факсимилом запис Савиног крштења из матичне књиге Текелијине цркве да је датум Савиног рођења 17. август 1761. године; истиче да када Сава пише „о старом граду“ и о „новом граду“ има у виду *Леополдинску (стару) тврђаву* саграђену 1698-1701. за време владавине Леополда I и *Терезијанско-јозефинску (нову) тврђаву* саграђену 1763-1783. за време владавине Марије Терезије и Јосифа II; локализује српску школу у порти Текелијине цркве, а латинску школу у Немачкој вароши, при арадској римокатоличкој цркви Светог Антуна Падованског; сматра да Савино казивање о посети цара Јосифа II Араду „има значај сведочанства очевица

догађаја“ и др.; Љубомир Степанов у прилогу *Повеља о додели племства поморишкој породици Јована Поповића Текелије* доноси факсимил повеље са записом о проглашењу племства у Пешти 15. јуна 1716. године, препис латинског текста, српски превод и своја запажања о повељи.

Зборник радова: *Арад кроз време. Aradul de-a lungul timpului*, 13, Темишвар 2012.

- У Организацији Савеза Срба у Румунији, у оквиру Дана српске културе у Темишвару, одржан је 11–12. новембра 2011. године међународни научни скуп са темом *Државотворна идеја трију српских великана: грофа Ђорђа Бранковића, Доситеја Обрадовића и Саве Текелије*, уприличен поводом три значајне годишњице: 300 година од смрти грофа Ђорђа Бранковића (Јенопољ, 1645 – Хеб, Чешка, 1711), 200 година од смрти Доситеја Обрадовића (Чаково, око 1740 – Београд, 1811) и 250 година од рођења Саве Текелије (Арад, 1761–Арад, 1842). За овај скуп је Стеван Бугарски приредио три двојезичне српско-румунске књиге: *Гроф Ђорђе Бранковић / Contele Đorđe Branković* (Темишвар, 2011), *Доситеј Обрадовић / Dositej Obradović* (Темишвар, 2011) и *Сава Текелија / Sava Tekelija* (Темишвар, 2011). На научном скупу одржаном у свечаној дворани Гимназије Доситеј Обрадовић излагали су своје радове универзитетски професори и научни радници из Србије (Кикинда, Ниш, Нови Пазар и Нови Сад), Мађарске (Будимпешта) и Румуније (Темишвар).

Радови србиста из Румуније: Стеван Бугарски у раду *Политички тон румунске Хронике Ђорђа Бранковића* разматра разлоге који су навели Ђорђа Бранковића да пише на румунском језику историјско дело *Cronica slovenilor Iliricului, Mysii cei din Sus și cei din Jos Mysii* [Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије], негде између 1684. и 1688. године. У *Хроници* се истичу државотворне намере Бранковића, будући да му је она послужила као основа за сакупљање војске, за писање прогласа словенским народима, за дизање народа на оружје против Турака. Исто тако, истиче се и да је његова трагична судбина („ухапшен и држан у заточеништву двадесетак година до саме смрти“) у основи везана с политичким садржајем хронике; Адријана Сида Мањеа пише у прилогу *Одјек Доситејевог дела међу Румунима* о румунским преводима Доситејевог дела, који „не само да су најранији, него су то и први целовити преводи књига, а започети још у Угарској“. Најплоднији преводац Доситејевих дела на румунски језик био је малобечке-речки парох Димитрије Цикиндеал, који је превео: *Sfaturile a înțelegerii cei săpătoase...* (Buda, 1802), *Adunare de lucruri moralicești de folos și spre veselie* (Buda, 1808) и *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățaturi...* (Buda, 1814). Године 1885. Јоан Русу је издао нов, свој превод Доситејевих басни под насловом *Fabulele lui Deemetriu Cichindealu în traducere nouă din*

originalul sârbesc ale lui Dositej Obradović (Arad, 1885). Додајмо да је најновији румунски превод басни (али без нпнравоученија) урадио темишварски писац Иво Мунћан у књизи *Dositei Obradovici, Fabule* (Timișoara 2011); у прилогу *Доситеј у Темишвару* Љубомир Степанов је себи поставио за циљ „да појасни извесне недоумице и исправи неке тврдње“ у вези са Доситејевим боравком у Темишвару. Полазећи од Доситејеве аутобиографске књиге *Живот и прикљученија* и на основу мапа Темишвара-Града из средине XVIII века он покушава да установи које време је Доситеј провео у Темишвару, адресу ателеа где је учио капамацијски занат, ко је био и где је становао капамација код којег је учио занат, где је он становао и где се хранио, место кућа угледног темишварског грађанина Јована Муцула и др. Аутор завршава свој прилог овако: „С обзиром да Доситеј тврди: „При том (тј. при капамацијском мајстору) сам био годину и по, ходећи по пазари и учећи се шити“, следи закључак да је у Темишвару за шегрта дошао почетком 1756, а отишао 27. јула 1757. године“.

Зборник радова: *Државотворна идеја тројице српских великана: грофа Ђорђа Бранковића, Доситеја Обрадовића и Саве Текелије*. Зборник радова са међународнога научног скупа, Темишвар, 11-12. новембра 2011. Приредили Стеван Бугарски и Љубомир Степанов, Темишвар 2012.

- У Араду је 22–23. септембра 2012. године одржан међународни тематски научни скуп *Текелијино Поморишје*, на којем су учествовали научни истрживачи из Мађарске (Будимпешта), Румуније (Арад и Темишар) и Србије (Кикинда и Нови Сад). На скупу је било саопштено 11 радова на најављену тему.

Радови србиста из Румуније: Стеван Бугарски у раду *Два Србина Арађана* пише о двома мање познатим и рано заборављеним арадским српским личностима. Прва је личност Душан Ђермек (Арад, 1852 – Арад, 1876), библиограф и аутор списа *Поглед на данашње стање наше музике и библиографију музичких дела* (1874), а друга је личност Андреј Станојев (Батања, 1881 – Арад, 1954), аутор дневника вођеног на мађарском језику (сачуван у рукопису), који је његов унук објавио на мађарском и у преводу на румунски: *Napló/Jurnal 1915-1921* (2008); у прилогу *Добар део сећања прогутало је време...* Јаворка Марков Јоргован пише овако: „Хтела бих да кратким освртом изнесем део рукотворина жена из Поморишја, које сам нашла тражећи их дуж обе моришке обале“. Део тих рукотворина су стари поморишки пешкири о чијим врстама и употреби нам саопштава аутор овога списа; Живко Милин у раду *Српскословенски рукописи у Текелијином Поморишју* представља нам српскословенске рукописе сачуване у двома књижницама Арадске жупаније: библиотека Арадске епархије и библиотека манастира Ходош-Бодрог. Рукописи су искључиво богослужбене књиге: акатистник, зборник, литургијар, минеј, псалтир, четворојеванђеље и др. Рукописи су настали у XVI и у првој половини XVII века и налазили су се

извесно време у босанском манастиру Гомионици; у опширном историјском раду *Чарнојевићи у Поморишју* Божидар Панић пише о богатој племићкој породици Чарнојевић која је у XVIII и XIX веку била угледна породица у Араду. Њен родоначелник је био Михајло Чарнојевић „од Маче“ (око 1680 – 1745), царски чиновник, арадски градски сенатор, са конаком на имању у Мачи и породичном кућом у Араду. Њега су наследили усвојени синови Арсеније (1716 – 1766) и његови бројни потомци у Мачи и у Араду и Ђорђе (1720–1759) са породицом у Шиманду. Ова се племићка лоза наставила преко Павла Чарнојевића „од Маче и Киш Оросина“ (1755 – 1840) и Петра Чарнојевића (1810 – 1892) „феишпана“ (великог жупана) Темишварске вармеђе и краљевског комесара; прилог Дејана Попова *Наћвале у доба Саве Текелије* могао би бити, ако не део, онда бар подстрек или примарни извор података за будућу монографију Наћвале. У њој је историјски део насеља од његовог првог помена 1333. године до његовог преласка у властелинску породицу Јакшић 1445. године, када су га, вероватно, населили Срби. Од половине XVIII века, а то је већ почетни део Текелијиног доба, забележени су подаци о администрацији, цркви и свештенству и др.; Љубомир Степанов нам представља у раду *Семиклушко благо* ризницу од 23 златна предмета у тежини од 10 кг, коју је семиклушки становник Недељко-Неца Вујин пронашао у свом дворишту копајући темеље за шупу. Та се ризница данас чува у Музеју историје уметности у Бечу. Аутор описује предмете из наведене ризнице „према стручним оценама историчара“: бокале, посуде, чаше, купе, путире и рог. Проналажењу ризнице и описивању њених предмета претходи у раду многовековна историја Великог Семиклуша, а пропраћају их многобројни покушаји стручњака да одгонетну порекло овог огромног блага; завршићемо приказ радова са овог скупа прилогом Љубомира Шандића *Лирско казивање о Арад-Гају* у којем аутор приказује историју данашњег Арад-Гаја и његову еволуцију од села Гај до данашњег арадског кварта Арад-Гај.

Зборник радова: *Арад кроз време. Aradul de-a lungul timpului, 14*, Темишвар 2014.

- На Филолошком, историјском и теолошком факултету Западног универзитета у Темишвару одржан је између 19. и 21. октобра 2012. године међународни научни скуп *Српско језичко наслеђе на мултикултурном подручју Баната*, на којем су учествовали универзитетски професори, научници и научни истраживачи из Румуније (Темишвар), Србије (Београд, Крагујевац, Ниш, Нови Сад) и Црне Горе (Никшић). На скупу је било саопштено 20 радова, који би се могли сврстити у следеће домене: 1. лексика и граматика; 2. језик и култура; 3. етнолингвистика, етимологија, семантика и ономастика; 4. етнографија и 5. писци и књиге.

Радови србиста из Румуније: у раду *Споменик српског језика с наших простора у рукопису из 1734. године* Стеван Бугарски разматра писмо

и језик рукописа из Тамишке жупанијске управе Националног архива Румуније који је пре неколико година објавио у двојезичном издању: Андреј Петковић, *Поклоњење гробу господњем 1734 / Andrej Petković, Pelerinaj în Țara Sfântă 1734* (Темишвар 2008). „Закључак је – пише аутор – да је у време настајања рукописа српски језик био развијен, дорастао књижевном изражавању, склон богаћењу првенствено из словенскога језичког фонда, а отворен и за коришћење неологизама ради изражавања одређених специфичних појмова”; Славомир Гвозденовић у раду *Лирски дијалог Васка Попе са традицијом* сагледава песничко казивање Васка Попе полазећи од фолклора, традиције, митологије и обичаја. „Васко Попа – сматра аутор – укршта често митолошке елементе са елементима традиције и фолклора, у истој функцији, дајући нов смисао стиху и песми оригиналну песничку формулу”; Жива Милин у раду *Стране речи у говору банатских „Црногораца”*: немачке, мађарске и румунске наводи позајмице које су продрле у овај периферни српски говор за време хабзбуршке (1718-1867), мађарске (1867-1918) и румунске (1919-) администрације у румунском делу Баната и које су највећим делом сачуване и данас. „Те су речи – пише аутор – ушле у овај периферијски српски говор било преко административних и културно-просветних установа, мас-медија и др., било непосредственим контактом са мултиетничким окружењем”; у прилогу *Из живота помало заборављених речи (Етимолошке белешке)* Стева Перинац објашњава порекло речи *сковердза, цура, субота и мољец* у контексту интердисциплинског проучавања. Он је себи поставио за циљ „да скине вео заборава” са наведених речи које срећемо на простору румунског дела Баната; у заједничком раду *Дистрибуција енклитика у карашевским и југозападним косовско-метохијским говорима* Радивоје Младеновић и Михај Н. Радан разматрају дистрибуцију енклитика у карашевским говорима у румунском делу Баната и у српским говорима призренско-јужноморавског типа на југозападу Косова и Метохије. Аутори истичу да је за обе говорне области карактеристичан контакт са романским језичким системом. На основу сакупљеног материјала, аутори расправљају о дистрибуцији заменичких и глаголских енклитика; Миљана-Радмила Ускату у раду *Прилог упознавању погребних обичаја код Карашевака* описује и анализира главне тренутке погребног обичаја код Карашевака и приказује карашевску обредну терминологију. Из ове последње издавајмо: *мор'-ћа* „смрт”, *мртáвац* „мртвац”, *лáдица* „ковчег”, *рóпа* „рака”, *óкоп* „сахрана” и *помана* „даћа”.

Зборник радова: *Српско језичко наслеђе на мултикултурном простору Баната*, Темишвар 2013.

- Месна организација Савеза Срба у Румунији је организовала 13-14. септембра 2013. године, у оквиру „Дана културе Срба у Араду“, међународни научни скуп *Еустахија Арсић, књижевник и мецена*, уприличен поводом 170- годишњице смрти прве српске

списатељице нове српске књижевности. На скупу су читали своје радове историчари, књижевници и истраживачи из Италије (Падова), Румуније (Арад и Темишвар) и Србије (Ириг и Нови Сад). За овај скуп је Стеван Бугарски приредио књигу *Еустахија от Арсић, полезна размишљања*, Темишвар 2013.

Радови србиста из Румуније: Стеван Бугарски на почетку рада *Еустахија као личност* пише овако: „... списатељ и човек, међутим, два су различита појма, која се не могу, а и не морају у истој личности подударати, бар не увек. Ово је покушај да Еустахију сагледамо као човека, као личност“. Да би сагледао Еустахију као личност, аутор рада доноси неколико карактеристичних момената из њеног арадског живота који је трајао четрдесетак година, од којих издвајамо следеће: после два неуспела брака, удала се за богатог Арађанина Саву Арсића; није живела у кући са свекром и свекрвом, а довела је своје родитеље из Ирига; била је у лошим односима са Савином ћерком Маријом и мужевљевом породицом; од њеног доласка у кућу Арсићевих захладили су се односи између Саве Арсића и Саве Текелије; Сава Арсић је умро 1824. године, а Еустахија му је поставила надгробну плочу тек 1828. године; све је своје сахранила у порти Текелијине цркве и на надгробним плочама уклесала њихова имена, а њено име нико није накнадно укlesaо; у раду *Сећање на Еустахију Арсић. О седамдесетој годишњици смрти* Божићар Панић износи у свом првом делу неколико Еустахијиних биографских података: рођена је 14. марта 1776. године у сремском Иригу; њено девојачко презиме је Цинцић; око 1800. године се удала за арадског градоначелника Саву Арсића; у Араду се посветила сопственом образовању и почела да пише; објавила је свега две књиге: *Совјет матерњи предрагој обојега пола јуности сербској и валахијској ...* (1814) и *Полезнаја размишљења о четирех годишњих временех ...* (1816); умрла је у Араду, 17. фебруара 1843. године. У другом делу пише о породичној кући Арсићевих у којој је била отворена и извесно време радила арадска Препарандија, о дарохранилници на светом престолу коју је Еустахија 1836. године подарила Текелијиној цркви, о барјаку извезеном златном жицом који је Еустахија подарила гардијском одреду, о препису тестаментa Еустахије Арсић који се чува у архиви Текелијиној цркви и др.; Љубомир Степанов доноси у раду *Арсићи у Араду* неколико података о овој угледној арадској породици: породица Арсић је пришла у Арад када је била основана поморишка граница; Сава, Петров син, је био занатлија и трговац, у више мандата сенатор при градском Магистрату (1791–1796), градски капетан (1796–1813) и градоначелник (1814–1823); склопио је брак са Еустахијом Цинцић из Ирига; Еустахија је у Араду постала мецена српским књижевницима; Сава Арсић и Еустахија Арсић су добили племство 28. марта 1814. Године, а са племством и племићки грб; уступили су своју кућу арадској Препарандији и др.

Зборник радова: *Арад кроз време. Aradul de-a lungul timpului, 14*, Темишвар 2014.

- У Савезу Срба у Румунији у Темишвару је 11–12. октобра 2013. године био организован међународни симпозијум *Црњански у Темишвару*, уприличен поводом 110-годишњице рођења српског књижевника, који је провео детињство у Банату. На скупу су учествовали историчари, књижевници и истраживачи из Мађарске (Деска), Србије (Београд) и Румуније (Арад и Темишвар).

Радови србиста из Румуније: Стеван Бугарски је за овај симпозијум припремио есеј *Милош Црњански као личност*, са циљем, како сам каже у напомени, „да отвори разговор о Милошу Црњанском, да заинтересује слушаоце приказујући га са мање познате стране“. Већ сам почетак је привукао пажњу свима присутнима, када ја аутор есеја проговорио ове речи: „Милош Црњански је за нас занимљив и значајан као личност. Кажем за нас и мислим на Банаћане, јер је Милош, иако рођен у Чонграду, од малих ногу одрастао у Банату; за њега су места Темишвар, Жомбољ, Кикинда, Бечкерек, Иланча, Итебеј итд. била трајне одреднице“. У наставку аутор износи податке о Милошевом боравку и школовању у Темишвару, где су настали и његови почетни књижевни радови; истакао је његову делатност у новим послератним географско-политичким условима у доба између два светска рата; рекао је понешто о његовој двадесетогодишњој емиграцији у Лондону (1945–1965) и о повратку у Београд, где је провео мирно своје старе дане. А о његовој личности аутор есеја нам вели овако: „У свом зрелом узрасту Милош Црњански је израстао у човека с којим је било тешко и радити и сарађивати. Било је у њему дрскости, надутости, осиноности, силецијства, његово основно расположење увек је било кисело, сумњичаво, иронично, није био ни ведар ни љубазан“; Божидар Панић пише у раду *Поморишје у контексту сеоба Милоша Црњанског* да његови романи *Сеобе* (1929) и *Друга књига сеоба* (1962) „чине тематску целину – живот српског народа у аустријској Војној граници и сеоба у Русију током XVIII века, са вишеслојним садржајем: историјским, социолошким, психолошким и философским“. Рад је посвећен поморишким Србима који су се Великом сеобом (1690) доселили у Аустроугарску, а након нешто више од полувековног битисања у аустријској царевини, и понаособ укидања Поморишке војне границе (1741) и развојачења Арада и источног дела границе (1746), одлучили да се одселе у Русију. Прва масовна сеоба отпочела је 1751. године. Дошљаци су се настанили у новоосноване области Нова Србија и Славеносрбија. Аутор истиче у раду да је сеоба у Русију имала за последицу промену демографске слике Поморишја; Адријана Сида Мањеа у раду *Милош Црњански на румунском и у Румунији* доноси нам податке о рецепцији Милоша Црњанског и његовог дела у Румунији. Први је о њој проговорио Мирко Живковић у књизи *Сведочанства о српско(југословенско)-румунским културним и књижевним односима*, Букурешт 1976, стр. 99-132. У претпоследњој деценији прошлога века Издавачка кућа „Критерион“ у Букурешту му је објавила романе *Сеобе*. *Дневник о*

Чарнојевићу, 1983; *Сеобе. Друга књига* (I део), 1985 и *Сеобе. Друга књига* (II део), 1990. Преводи на румунски: *O picătură sânge spaniol*, Univers, București 1983, преводац Лидија Токариу; *Migrațiile*, Editura de Vest, Timișoara 1993, преводиоци Душан Бајски и Октавија Неделку. Поводом три деценије од смрти Милоша Црњанског, 2007. године, Јоца Радин Пејанов је превео тротомни избор из његових дела и објавио у Издавачкој кући Брумар у Темишвару: *Lirika Itake i druge pesme / Lirika Itakâi și alte poezii; Jurnalul despre Ćarnojević и Stražilovo*. На крају овога прилога ауторка пише овако: „Да Милош Црњански припада којој књижевности на језику широког оптицаја, био би сигурно више превођен од стране самих Румуна. Овако излази да је он Румунима познат углавном колико су га опет Срби дочарали“.

Зборник радова: *Црњански у Темишвару*. Зборник радова са тематског скупа Темишвар, 11-12. октобар 2013. Приредили Стеван Бугарски и Љубомир Степанов, Темишвар 2014.

- У Араду је 12–13. 2014. године одржан међународни научни скуп *Арадска тврђава – логор за Српске интернирце у Првом светском рату* уприличен поводом 100-годишњице од почетка Великог рата. У радном делу скупа су учествовали историчари, књижевници и истраживачи из Мађарске (Будимпешта), Румуније (Арад и Темишвар), Србије (Београд, Нови Сад и Футог). Радови су били представљени на српском и румунском језику.

Радови србиста из Румуније: Миодраг Милин у обимној студији *Voluntari sârbi pe frontul românesc din toamna anului 1916* [Српски добровољци на румунском фронту у јесен 1916. године] пише о оснивању Прве српске добровољачке дивизије, о ратним операцијама у Добруци и доноси списак српских официра и војника које је одликовао румунски краљ Фердинанд. Аутор приказује учешће ратника из Прве српске добровољачке дивизије у крвавим биткама у Добруци 1916. године. Ова је дивизија бројала скоро двадесет хиљада војника. У жестоким борбама било је убијено, рањено и нестало преко 8.500 војника и официра. Аутор прецизира да се спискови са одликованим српским официрима објављају први пут; у раду *Civili și prizonieri sârbi în lagărul de concentrare Austro-Ungar din Arad 1914-1918* [Цивили и ратни заробљеници Срби у аустро-угарском концентрационом логору у Араду 1914-1918] Божидар Панић пише о монструозном експерименту за масовно истребљење цивила по критеријуму етничке припадности који је спровела Аустро-Угарска за време Првог светског рата. Аутор се осврће на смештај логора, управљање, категорије депортованих, њихов број, епидемије, смртност и др. Посебна пажња је поклоњена гробљима, махом заједничким гробницама без обележја, где су укопани умрли логорашаи; Љубомир Степанов у раду *Арадска тврђава – логор за интерниране Србе током Првог светског рата* описује концентрациони логор за истребљење Срба, који је био основан у Араду крајем јула месеца 1914. године у арадској тврђави. Аутор доноси

слике са колонама интернираца из Босне и Херцеговине, са заробљеним и рањеним српским војницима, са великим бројем деце и жена, са заробљеним и рањеним српским војницима у пратњи наоружаних стражара и др. Сматра се да је у близини тврђаве било сахрањено у заједничким гробницама неколико хиљада Срба мученика. „Намера овога списа – каже нам аутор – јесте да пружи једну целовитију слику о Арадском логору уз помоћ илустрованог материјала – старих разгледница и фотографија из ауторове збирке као и других сведочанстава“; Рад Миодрага Турушкина *Chestiunea Banatului istoric în raporturile dintre România și Serbia, în cursul Primului război mondial* [Проблеми историјског Баната у односима између Румуније и Србије током Првог светског рата] почиње са подацима о етничком саставу историјског Баната на почетку XX века. У наставку он пише да је главни циљ српског ратовања био стварање нове јединствене државе у коју ће да се укључе историјске провинције Србија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Словенија, Срем, Бачка, Банат и Далмација. Настао је спор румунских и српских дипломата око историјског Баната. И на крају, о проблему Баната су пресудиле велике силе на мировној конференцији у Версају 1919. године.

И, на крају, додајмо још да је радни део скупа отпочео Славомир Гвозденовић песмама *Гаврило Принцип Србима, на Видовдан и Срби, Гаврилу Принципу о Видовдану 2014*, а завршио Стеван Бугарски написом *Тужна песма од Европског рата*.

Зборник радова: *Арадска тврђава – логор за српске интернирце у Првом светском рату*, Арад, 12-13. септембар 2014. Приредили Стеван Бугарски и Љубомир Степанов, Темишвар 2014.

- У новој згради Савеза Срба у Румунуји у Темишвару је 29–30. августа 2014. године био организован међународни научни скуп *Радичевићи у Темишвару* поводом обележавања 190-годишњице рођења Бранка Радичевића. У радном делу скупа су учествовали књижевници и историчари из Румуније (Темишвар), Србије (Нови Сад) и Хрватске (Вуковар).

Радови србиста из Румуније: Стеван Бугарски у напису *О школовању Бранка Радичевића у Темишвару* критички разматра истраживања о Бранковом школовању у Темишвару која је започео Павле Поповић 1924. године, а наставили Димитрије Кириловић, Мирко Живковић и Иво Мунћан. Аутор овог списа доказује, на основу сачуване грађе о Темишварском лицеју и његовом одсеку филозофије (1841–1848), да је Бранко завршио одсек филозофије тог лицеја током 1841–1843. године; у спису *Гроб Тодора Радичевића у Темишвару* Адријана Сиде Мањеа пише о Тодору Радичевићу, царинском чиновнику и оцу песника Бранка Радичевића, који је скоро четврт века бора вио у Темишвару (1841–1864). Тодор Радичевић је умро у Темишвару и био је сахрањен 22. априла 1864. године. У његовом тестаменту датираном 15. септембра 1863. године је написано овако: „... а они 80 форинти што остају

нека ми се смртни крст на гроб подигне. То је моја последња жеља и молим долепотписане сведоке братински да ми ту жељу испуне”. Пуне четири деценије нико није бринуо о његовом гробу. Кад је 1905. године дознао о томе Љубомир Лотић, епархијски школски референт у Темишвару, решио је да се посаветује са Србима како би обележили Тодоров гроб. По његовом предлогу био је организован одбор који је био опуномоћен да сакупи прилоге, да приреди забаву у корист повећања фондова, да брине о подизању споменика и да при његовом откривању приреди свечаност. Све је то обављено благовремено, па је 30. октобра 1905. године била организована свечаност откривања споменика; Иван Мунћан у есеју *Баснописац Теодор Радичевић* пише да је отац Бранка Радичевића био један од угледних Срба у Темишвару и да су га његове књижевне стазе зближиле са Александром Андрићем (1816-1876) који је 1852. године покренуо у Темишвару лист *Световид*. У овом листу је Теодор Радичевић објавио осам басана: *Мрав и пчела, Ружа и лептир, Славуј и гавран, Зрикавац и пудар, Два петла и кобац, Лав и лисица, Овце и јарац и Два лисца*. „Што се басни тиче, – пише аутор есеја – за разлику од Доситеја, а, можда, сматрајући да је то излишно, Теодор Радичевић им није придавао наравоученија“; Дејан Попов у раду *О Темишвару и темишварским Србима из времена Бранковог школовања* поставио је себи за циљ да представи „делимичну слику Темишвара и тамошње српске заједнице четрдесетих година XIX века, онако како је Бранко могао видети и доживети, када је дошао да настави школовање у Темишварском лицеју“. Из првог поглавља „О Граду и његовим становницима – бургерима“ дознајемо да је у састав Темишвара улазио Град и три предграђа (Фабрика, Јозефин и Мајуреви), да је у целом Темишвару 1847. године регистровано 18.103 душа, да је Темишвар био „напредна хабзбуршка провинцијска варош“. Даље он пише о Србима у Граду и о њиховом црквеном животу. Аутор завршава свој есеј овако: „Бранкова духовна веза са Градом на Бегеју трајала је до краја живота. Обратна веза никада није престала“.

Зборник радова: *Радичевићи у Темишвару*, Темишвар, 29–30. август 2014. Приредили Стеван Бугарски и Љубомир Степанов, Темишвар 2014.

- На Западном универзитету у Темишвару одржан је 17–19. октобра 2014. године међународни научни скуп *Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или периферним областима / Cultura materială și spirituală a sârbilor din regiunile multietnice și/sau periferice*. Скуп је окупио стручњаке, већином са србистичких и славистичких департмана. То су универзитетски професори, наставници и лектори за српски језик са универзитета у Београду, Брну, Букурешту, Крагујевцу, Нишу, Новом Саду и Темишвару, стручњаци са Балканолошког института, Етнографског института и Института за српски језик у Београду, а и други стручњаци и научни истраживачи из Румуније и Србије.

Радови србиста из Румуније: Славомир Гвозденовић у раду *Српска поезија у Румунији и њени односи са модерном поезијом у Србији, понаособ са поезијом Васка Попе* повезује српску поратну поезију у Румунији са модерном српском поезијом и са поезијом Васка Попе. Он сматра да је Васко Попа био значајан ослонац и српској послератној поезији у Румунији. „Авангардизам Васка Попе – пише аутор – није остао без одјека. Јован Чолаковић, Жива Поповић, Чедомир Миленовић, Ђока Мирјанић, Драга Мирјанић, Иво Мунћан, Влада Барзин и други – генерација седамдесетих и почетка осамдесетих – пажљиво ће пратити нови лирски говор, чији је главни протагониста Васко Попа“; Саша Јашин, аутор рада *Српско средњовековно племство у Банату*, у апстракту пише овако: „Историјска повест елитног слоја у Банату који се временски протеже на скоро два века, веома је тешко изложити у ограниченој форми, али је првенствено неопходно доказати легитимитет српског елитног слоја у односу на племство Угарске круне“. Историја банатског племства почиње са деспотом Стефаном Лазаревићем и наставља се Стефаном и Дмитријем Јакшићем, челником Радичем Поступовићем, војводом Милошем Белмужевићем, војводом Николом Цреповићем и др. Српско племство је полагало право на поседе све до турских освајања средином XVI века; Јаворка Марков Јоргован радом *Лебац је Божје лице (Обредни хлеб и жито код Поморишких Срба)* наставља своја етнолошка истраживања поморишких Срба, код којих „жито и хлеб прате човека током целог живота, а њихово присуство у најразноврснијим ритуалима, магјским обредима и народним веровањима просто фасцинира“; у раду Живе Милина *Породични надимци Срба у Банатској Црној Гори. Ономатолошки прилог (XX век)* обрађено је око 350 породичних надимака забележених у селима Банатске Црне Горе у XX веку; Октавија Неделку у компаративном раду *Слика војника између дефетизма и патриотизма код Милоша Црњанског и Ливијуа Ребреануа* ствара контрастивни осврт на протагонисте романа *Дневник о Чарнојевићу* и *Шума обеших*: војника Петра Рајића и официра Апостола Бологе; Михај Н. Радан у раду *Последице контакта и/или српско(карашевско)-румунског суживота огледане у говорима Румуна из Алмашке долине (Банат)* наводи, у првом делу, значајне моменте из историје Баната и померање становништва у Алмашкој долини, док у другом делу анализира српске и карашевске позајмице у алмашком говору и у топонимији; у раду Миљане Радмиле Ускату *Погребна церемонија код Карашевака и Срба. Неколико сличности и разлике* је описан погребни обред код Карашевака и прави се разлика између карашевског и српског обреда. „На основу изнетих примера – пише ауторка – лако се затим може увидети чињеница да постоји знатно више сличности него разлике у карашевском и српском погребном обреду“.

Часопис: *Исходишта 1*, Темишвар/Ниш 2015.

- На Универзитету у Нишу је 16–17. октобра 2015. године одржан 2. међународни научни скуп *Материјална и духовна култура Срба у*

мултиетничким срединама и/или периферним областима на којем су учествовали универзитетски професори и истраживачи из Румуније (Букурешт и Темишвар) и Србије (Крагујевац, Ниш и Нови Пазар).

Радови србиста из Румуније: Стеван Бугарски у раду *Светски рат (1914-1918) у међуратној завичајној књижевности Срба у Румунији* разматра међуратну књижевност „насталу под свежим осећањима учесника“. У њу је укључио ратне белешке Радивоја Фенлачког (1896–1964), ратне успомене Слободана Костића (1884–1956), дневник Андреја Станојева (1881–1954), казивања Уроша Ковинчића (1889–1939) о арадском логору и епски спев („тужна песма од европског рата“) Јоце Огњанова (1886–1965). „По својим особинама – пише аутор – списи су на граници белетристике и документарне прозе, а могу добро послужити и као историјски извори“; у апстрактну рада *Српско племство из Баната у другим православним земљама* Саша Јашин пише овако „... трагање за очувањем социјалног идентитета одвело је српско племство у друге православне земље, попут Русије, Влашке и Молдавије“. Он помиње сремског деспота Ђорђа Бранковића (1486–1496), ћерке Јована Бранковића Милицу Деспину и Јелену, прва удата за влашког владара Њагоја Басараба (1512–1521), а друга за молдавског владара Петра Рареша (1527–1538; 1541–1546), поморишке официре одсељене у Русију: Петра Текелију из Арада, Јована Хорвата из Куртића, Јована Чорбу из Надлака и др.; Жива Милин у првом делу рада *Банатска Црна Гора. Историја. Говор. Ономастика* доноси податке о писаним поменима њених данашњих насеља, о могућем времену досељавања Срба на њене просторе, о њиховом пореклу и др. Други део рада је посветио „банатско-црногорском говору“, који је, у ствари, српски архаични, периферијски говор, са незамењеним старим јатом, са бројним фонетичким и морфолошким особинама, са архаичном лексиком итд. Трећи део рада је кратак осврт на ономастику, која је углавном српска, а има у њој и елемената немачког, мађарског и румунског порекла; Саша Митровић је у оноματοлошком раду *Осврт на српску антропонимију у Дунавској Клисури* поставио себи за циљ „да прикаже елементе српског антропонимског система у Дунавској Клисури“. За свој рад је изабрао село Мачевић (рум. Măcești), „једино село са 95 посто српског становништва“. Његова анализа антропонима је извршена на основу једног дела инвентара имена из матичних књига рођених и умрлих српске цркве у Мачевићу. У једном од закључака аутор пише: „Након анализе можемо рећи да у Дунавској Клисури најбројнија су идиоглотска традиционална народна имена са својим хипокористцима и изведеницама, а затим, по броју, следе библијска и календарска имена“; у заједничком раду *Срби у Букурешту. Општи приказ* Октавија Неделку и Лидија Чолевић поставиле су себи за циљ да отпочну истраживање Срба у Букурешту, како оних рођених у Румунији, тако и оних који су се доселили и примили држављанство, па и оних

који су привремено дошли у овај град и остали у њему. О њима ауторке пишу: „Срби у Букурешту живе на два различита поља, дубоко и нераскидиво испреплетени српско-румунским везама формирајући савез двају света и култура“. Ауторке сматрају да је неопходно истраживати овај сегмент популације из културолошке перспективе. Њихов је рад подељен на следећа поглавља: 1. „Времеплов“; 2. „Статистички преглед“; 3. „Друштвене организације“; 4. „Школство“ и 5. „Закључне напомене“; у опширној студији *О карашевским и алмашким обичајима и обредима* Михај Н. Радан разматра и анализира заједничке елементе у материјалној и духовној култури Карашевака и њихових суседа Румуна из алмашке долине. Овим радом он наставља започета истраживања о карашевско(српско)-алмашким(румунским) међусобним утицајима и прожимањима у области материјалне и духовне културе. Из компаративне анализе крсне славе, обичаја из божићног циклуса и пролећних пастирских обичаја код алмашких Румуна и Срба Карашевака, аутор нам нуди неколико закључака. Ево једног од њих: „Са сигурношћу можемо тврдити да су не само бројни елементи из обичајне праксе алмашких Румуна из годишњег циклуса празника, већ у великој мери и структура тих обичаја и празника, позајмљени и укоренењени у доба симбиозе аутохтоног средњовековног словенског живља (истог типа као и словенски живаљ у Карашкој долини) са придошлим румунским избеглицама из Ердеља и Олтеније и, евентуално (али мало вероватно) са аутохтоним румунским алмашким становништвом“; Миљана Радмила Ускату у компаративној студији *Сличности у свадбеном обичају Карашевака и румунских Алмажана – доказ о карашевско-алмашком суживоту у прошлости* упоређује и детаљно анализира свадбени обичај и свадбену терминологију код Карашевака и Алмажана и сличности међу њима. За ову анализу она је користила из своје докторске дисертације део посвећен свадбеном обичају код Карашевака, рад румунског слависте Емила Петровића *Folclorul din Valea Almajului* [Фолклор из Алмашке долине] (1935), као и део своје грађе сакупљене у алмашком насељу Далбошец. У првом делу студије доноси податке из историје карашевских и алмашких насеља, а затим описује свадбене обичаје: прошење-прошња, капару и свадбу. Студија се завршава овако: „Може се, дакле, закључити да су те велике сличности резултат суживота Карашевака и садашњих алмашких Румуна током средњег века, чији је крајњи резултат асимилација карашевског од стране румунског живља у долини Алмажа“; рад *О првом српско-румунском речнику кетфелског проте Милана Николића*, чији се аутор Љубомир Степанов упокојио пред сам нишки скуп, био је објављен накнадно у радовима скупа.

Часопис: *Исходишта* 2, Темишвар/Ниш 2016.

- На Западном универзитету у Темишвару је 14–16. октобра 2016. године одржан 3. међународни научни скуп *Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или периферним*

областима / Cultura materială și spirituală a sârbilor din regiunile multietnice și/sau periferice на којем су учествовали универзитетски професори, научници и истраживачи из Бугарске (Софија), Румуније (Букурешт, Решица и Темишвар), Русије (Москва), Србије (Београд, Крагујевац, Ниш и Нови Сад) и Чешке (Брно).

Радови србиста из Румуније: Саша Јашин је свој рад *Епископ темишварски племенити Петар (Петровић) (1786–1800)* посветио темишварском архијереју Петру (Петровићу) за којег пише да је био „један од најобразованијих и најслободоумнијих личности Срба у Темишвару на прелому XVIII и XIX века“. Био је именован за администратора Карловачке митрополије после упокојења митрополита Мојсеја Путника и један од кандидата за карловачког митрополита. Његово последње значајно остварење било је отварање Богословског течаја у Темишвару 1800. године. Аутор не наводи годину његовог рођења, а прецизира да се упокојио 23. децембра 1800. године и да је био сахрањен у крипти темишварске саборне цркве; рад Живе Милина *Темишварски слависта Чезар Апреотесеј и његови радови о српско-румунским културним везама* је посвећен темишварском слависти, ванредном универзитетском професору др филологије Чезару Апреотесеју (1922-1989), члану-оснивачу Темишварске филијале Удружења слависта у Румунији и вишегодишњем њеном председнику. У темишварском универзитетском животу био је професор, научни истраживач и културно-просветни радник. Сарађивао је радовима и чланцима у локалним и централним листовима и часописима. Значајни су његови радови из домена румунско-српских културних и лингвистичких веза; Саша Митровић је наставио своја ономотолошка истраживања и овога пута објавио један њихов део у раду *Деривација српских мушких имена у Дунавској Клисурси*. Аутор третира у њему јединствене и сложене, продуктивне и мање продуктивне суфиксе помоћу којих се стварају мушка имена у српском језику. Он прецизира да „значање личног имена даје корен од којег је име створено, а не суфикси који су само граматичка средства за стварање нових речи; у заједничком раду *Срби у Букурешту – идентитет* Октавија Неделку и Лидија Чолевић разматрају „стање Срба у Букурешту данас, које се реално разликује од стања у некој од претходних деценија“. Ауторке рада сматрају да Букурешт као мултикултурна средина нуди нове моделе у формирању идентитета српске заједнице. За Србе у Букурешту је карактеристичан „двојни идентитет“ припадности и егзистирања. „Хармонична коегзистенција Срба и Румуна у Букурешту данас – пишу ауторке – мотивисана је лакоћом премошћавања културне баријере уз помоћ познавања оба језика, уз помоћ цркве и православља, као и осећањем у свакодневици“. Ауторке сматрају да су овим радом „отвориле тему положаја Срба у Букурешту у новијој историји, колективног идентитета српске заједнице и њиховој свести о припадности локалној заједници“; Својим радом *Циркуларни протокол Православне српске парохije у Нађва-*

ли (1816-1834) Дејан Попов наставља истраживања црквеног и друштвеног живота Срба у Горњем Банату у првој половини XIX века. „Циркуларни протоколи – пише аутор – представљају, претежно због разноврсности тематике, драгоцену, и још увек недовољно искориштену грађу о црквено-народном животу подручја на којем су настали“. Аутор описује наћвалски циркуларни протокол, пише о потписницима окружница, о пастирским посланицама, о званичним објавама, о упутствима (правилима) за свештенике и за вођење црквене администрације, итд. У закључку он пише овако: „Окружнице, саопштења и упутства уписана у Циркуларном протоколу наћвалске парохије, а разаслате током осамдесетогодишњег раздобља у првој половини XIX века, представљају драгоцену збирку разноврсних информација које се као примарни или најчешће комплементарни извор могу користити при проучавању црквеног и друштвеног живота Срба у Горњем Банату“; Михај Н. Радан пише у прилогу *О пореклу карашевске ковачке терминологије у говорима Карашева и Клокотича* о ковачком занату, који је данас при издисају, и о његовој терминологији у карашевској енклави. Аутор наводи имена ковача у карашевским насељима, ковачке термине са словенским кореном, позајмице из страних језика, наводи неке радње, обреде и веровања итд. У закључку аутор приказује следећу слику карашевске ковачке терминологије: термини словенског порекла чине 53,9%, а страног порекла 46,09%; у раду *Карашевска свадба данас – обичаји, ритуали и њихова значења (символика)* Миљана Радмила Ускату пише како се код Карашевака „неки обичају и данас строго примењују, али, на жалост, многи ритуали и обреди из прошлости су заборављени и не врше се више. Неки од старих обичаја су дубоко урезани у карашевски менталитет, а такви се још чувају“. Ауторка лако прелази преко предсвадбених обичаја, као што су *говор/турвин, прошење-прошња и капара* (веридба) и детаљно објашњава *свадбу*. У прошлости је свадба код Карашевака трајала три дана и одржавала се у кући, од седамдесетих година прошлог века до двехиљадите године се одржавала у шатору испред куће, прве недеље код младе, а друге недеље код младожење, а данас се одржава у ресторану или дому културе. Миљана Радмила Ускату завршава свој рад овако: „Нажалост, као што се може видети из приказаног, упркос подсвесном отпору, бројни ритуали и обреди су већ нестали или су пред издисајем, а у таквој неизбежној ситуацији важно је да они, док су још живи у колективном памћењу Карашевака, макар буду прибележени и тако отргнути од нестанка без трага“; Благоје Чоботин, у свом раду *Имена српске деце крштене у српској православној цркви у Кетфељу током XIX, XX и XXI века*, поставио је себи за циљ да представи и анализира имена која су православни верници из Кетфеља давали својој деци приликом крштења. Након исписивања имена из матичних књига, аутор закључује да су у деветнаестом и првој половини двадесетог века, при крштењу деци давана стара српска класична имена, у првим деценијама и средином двадесетог века се

појављају нова имена, од друге половине двадесетог века појављују се само новија српска, али и румунска имена. Све до педесетих година двадесетог века давала су се имена православних светитеља. Као и у другим местима, и у Кетфелју срећу се „имена парови“ или „парна имена“. Аутор још констатује да је у трећем миленијуму најмање српске деце.

Часопис: *Исходишта* 3, Темишвар/Ниш 2017.

- На Универзитету у Нишу је 13–15. октобра 2017. године одржан 4. међународни научни скуп *Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или периферним областима* на којем су учествовали универзитетски професори и истраживачи из Бугарске (Софија), Румуније (Букурешт, Решица и Темишвар) и Србије (Београд, Крагујевац, Ниш и Нови Сад).

Радови србиста из Румуније: Иван Бирта у првом делу рада *Срби и румунске кнежевине у светлу црквенословенскога рукописа из XVII века* пише о миграцији Срба у Влашку и у Молдавију. Миграцију су предводили калуђер Никодим Грчић, оснивач првих влашких манастира Водице и Тисмане, и бивши сремски деспот Максим Бранковић, касније влашки митрополит у првој деценији XVI века. „Анализа српске миграције при крају средњег века – пише аутор – доказује да су већ тада Срби неговали општеевропски хришћански концепт, који је био подржан и уважен од тадашњих румунских власти“. У другом делу он описује, транслитерира, преводи на српски и тумачи два румунска црквенословенска рукописа из XVII века: *Повељу Могиле Војводе* (1620) и *Предиковање верницима* (1609); у прилогу *Митрополит нишки и епископ темишварски Георгије Поповић* Саша Јашин пише о темишварском јерарху Георгију Поповићу (1745–1757) за којег каже да је остао „запамћен у историји Епархије темишварске као један од највећих ктитора. Његов пастирски рад и градитељски подухвати, поред културне делатности, сврставају га у ред најзначајнијих личности у Банату у XVIII веку“. Споменимо да је за време његовог управљања Темишварском епархијом била изграђена епископска резиденција и саборни храм Вазнесења Господњег (1745–1747). Дознајемо од аутора да је Георгије Поповић рођен 1701. године у Старом Влаху, да је био митрополит нишки и белоцрквански, да је 1737. године прешао у Аустрију и одсео у Сремским Карловцима, да је 1745. године био именован за епископа темишварског, да је преминуо 1757. године и био сахрањен у Саборној цркви; у раду *Издавачка кућа „Критерион“ и српска књижевност* Октавија Неделку расправља о издавачкој кући *Критерион* у Букурешту, за коју каже да је била „културна институција, атипична за седамдесете-осамдесете године прошлог века, будући да је омогућила афирмацију књижевности мањина у Румунији на матерњем језику, те на тај начин промовисала писце који припадају различитим етничким групама које живе вековима на румунском тлу“. Октавија Неделку, која је и сама од 1984. до 1991. године била уредник у колективу српске редакције

у овој издавачкој кући, расправља о књигама на српском језику које је ова издавачка кућа објавила у својем четвртвековном постојању (1970–1994), а њихов је број 222. Посебно је важан, за љубитеље и истраживаче у домену српске књижевности у Румунији, списак *Издања на српскохрватском језику у издавачком предузећу Критерион* (1970–1994); Октавија Неделку и Лидија Чолевић су аутори рада *Срби у Букурешту (3). Српски књижевници - дипломате у Букурешту : Јован Дучић, Иво Андрић и Милан Ракић*, у којем се евоцира део дипломатске каријере наведених српских књижевника у Букурешту. „Њихово дело – пишу ауторке – осим литерарне вредности, драгоценост је у историографији и европској дипломатији“. Ауторке доносе бројне податке о тројници великана српске књижевности који су се у различитим периодима прошлог века (1915–1940) налазили у дипломатској мисији у Букурешту: Милан Ракић (1876–1938) од 26. јануара 1915. године до 2. децембра 1917. године; Иво Андрић (1892–1975) од 1921. до 1922. године; Јован Дучић (1871–1943) од 12. новембра 1937. до 31. маја 1940. године; Дејан Попов у раду *Српски хорови и певачка друштва у Темишвару* (1836–2016) приказује српске хорове и певачка друштва у Темишвару, чија се активност непрестано одвија „почев са деловањем хора Српске саборне цркве 1836. године, па све до данашњих дана“. Сем црквених хорова ту су и Српска певачка дружина (1867–1947), Слога (1922–1947), Зора (1903–1947) и др. Аутор сврстава њихово деловање у пет периода; у заједничкој студији *Реликти паганског порекла у карашевским верским обредима* Михај Н. Радан и Миљана Радмила Радан Ускату пишу у апстракту овако: „... још увек су многи стари обичаји очувани и данас још увек живе у колективном памћењу Карашевака, а бројни су они чије порекло треба тражити у претхришћанској, паганској словенској баштини“. Аутори су себи поставили за циљ да у тим сачуваним обичајима разоткрију, опишу и анализирају елементе паганског, предхришћанског порекла. Они анализирају обреде и ритуале везане за *Трпни дан* (Бадњи дан) и *Бóжјић'*, *слáвeње/слáвиње* (кућна слава), *кóмкање* (обред причешћивања), *намињање/ намењање за прикајање* (здравице) и др.; Благоје Чоботин пише у раду *Елементи традицијске културе Срба у селима у долини Мориша: годишњи циклус* о обичајима православних Срба из шест села из Поморишја, а то су: Чанад, Семпетар, Наћвала, Саравола, Кетфељ и Варјаш. У раду су обичајне праксе и верски ритуали који се светкују у православној цркви на празницима: Помен светих 40. мученика Севастијских или Младенци, Беле покладе, Благовести, Тодорова субота, Лазарева субота – Врбица, Велика недеља, Васкрсење Господа Исуса Христа, Ђурђевдан, Спасовдан, Духови, Ивањдан, Петровдан, Илиндан, Преображење Господње, Усековање, Божићне покладе, Варварица, Туциндан, Бадњидан, Божић и Богојављење.

Часопис: *Исходишта* 4, Темишвар/Ниш 2018.

- На Западном универзитету у Темишвару, 19-21. октобра 2018. године одржан је 5. међународни научни скуп *Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или периферним областима / Cultura materială și spirituală a sârbilor din regiunile multietnice și/sau periferice* на којем су учествовали универзитетски професори, научници и истраживачи из Румуније (Букурешт, Решица и Темишвар), Србије (Бања Лука, Београд, Косовска Митровица, Крагујевац, Ниш, Нови Сад и Сремска Митровица) и Црне Горе (Никшић).

Радови србиста из Румуније: у раду *Istoria milenară a sârbilor din Banat (Prin prisma manuscriselor, transumpturilor și a notelor din perioadă anilor 1010–1954)* [Хиљадугодишња историја Срба у румунском Банату (На основу оригиналних рукописа, записа и преписа који се односе за период 1010–1954. године)] Иван Бирта доноси најраније потврде о присуству Срба у румунском Банату, ослањајући се на 18 све до данас необјављених докумената који се чувају у карашевским архивима (архиви Бирта, феудални Балкан). „Ови рукописи – пише аутор – одражавају реално стање на терену, сходно записима Румунске православне митрополије, и они се односе на период 1010-1954. године“; својим прилогом *Породица Дамаскин од Немета* Саша Јашин наставља истраживање српског племства у Банату и задржава се на нешто мању племићку породицу Дамаскин, која скоро да је исчезла са историјске позорнице. „Српско-цинцарско племство – пише аутор – одиграло је значајну улогу у оквиру Хабзбуршке монархије, те је од велике важности да се свакој племићкој породици укаже пажња“. Аутор доноси податке о поседима породице Дамаскин, о заклади Стефана I Дамаскина у износу од 15.250 форинти, о породици Дамаскин од Немета, а у прилогу приказује нам опис закладе и прилога Стефана пл. Дамаскина од Немета и његове породице и диптихон упокојених чланова породица Стефана пл. Дамаскина од Немета; Жива Милин у раду *Из наше заоставштине: писци и књиге* расправља о валоризацији српске заоставштине настале на данашњој територији Румуније. Валоризовани су писци и рукописне и штампане књиге из наше прошлости. „Аутори тих рукописних и штампаних књига – пише аутор – су Срби са савремене територије Румуније, искључиво из Баната и Ердеља, а и они рођени ван ове територије у доба Аустроугарске и службено постављени у овдашње српске институције, а неки од њих остали у њима и после поделе Баната 1919. године и постали румунски грађани“. Ова је валоризација извршена у облику монографија, превода и приређених издања; заједничка књижевна студија *Дух српске модерне у Темишвару* Тодор Манојловић и Милош Црњански Октавије Неделку и Лидије Чолевић посвећена је двојници песника Војвођана родом из Баната, „песницима другог таласа српског модернизма, експресионизма“, тесно везаним за Темишвар. Милош Црњански је детињство и осмогодишње школовање провео у

Темишвару, од 1896. до 1912. године, а Тодор Манојловић је у Темишвару радио као новинар, позоришни и музички критичар за немачки лист „*Neue Temeswarer Zeitung*” и проводио време у круговима авангардних мађарских уметника и књижевника, од 1911. до 1912. године. Оба песника „стваралачки идентитет од првих корака налазе у разноврсности културних миљеа који су их формирали: српском, мађарском, немачком, британском, италијанском и румунском“. На крају студије, након приказаних података из животописа и стваралаштва двојице писаца, ауторке пишу овако: „Сасвим је извесно да сјај дела Милоша Црњанског у Темишвару не пролази и да у поређењу са њим, Тодор Манојловић носи „етикету заборављеног писца“ у Темишвару. Стога овим радом покушавамо да исправимо неправду према овом стваралачу који је допринео расветљавању српско-румунско-мађарских веза у Темишвару, а који као да је на тренутак заборавио на њега“; антрополошки рад *Структурне и творбене карактеристике карашевске антропонимије из прве половине XVII века* Михаја Н. Радана је знатан допринос проучавању историјске антропонимије Карашевака. У њему аутор анализира карашевска презимена из списка босанских фрањеваца састављених у петој деценији XVII века. Поред структурне и творбене анализе презимена, аутор истиче да „истовремено, извршена је и компаративна анализа презимена забележених средином XVII века са садашњим презименима и надимцима карашевског живља, са циљем да се расветли правац еволуције карашевске антропонимије и, имплиците, да се разоткрију промене до којих је дошло у етничкој структури карашевске енклаве почев од друге половине XVII века до данас“; у раду *Културно-уметничка друштва српске мањине из Румуније у међуратном периоду* Миодраг Ђурушкин је поставио себи за циљ да „представи активност неколико културно-уметничких и добротворних друштава, као и читаоница из Темишвара и околних средина“. Аутор наводи 16 постојећих друштава у Темишвару и у српским селима у румунском делу Баната, а доноси податке о следећим: *Темишварска добротворна задруга источно-православних српкиња*, основана 1900. године, *Коло српске омладине*, основано 12. маја 1931, *Српско читалачко друштво из Ченеја*, основано 17. децембра 1932. године, *Српска читаоница из Сараволе*, основана 21. јануара 1933. године; Миљана Радмила Ускату пише у прилогу *Нека традиционална јела у Карашеву* да су нека од карашевских јела тесно повезана са месним традиционалним обредима и обичајима. Ауторка приказује следећа јела: *тигањак*, *кисељица*, *пита*, *трупци*, *тортањи*, *першибре*, *побруп*, *промтири* у *типсији*, *наћ'укано јајце*, *комкарице* и др.; Маца Царан Андрејић посветила је рад *Славомир Гвозденовић – књижевно дело у духу српства* савременом српском песнику, вишегодишњем главном уреднику часописа „Књижевни живот“, доктору филологије, професору на Одсеку за србистику Западног универзитета у Темишвару, преводиоцу и антологичару, поводом његове 65-годишњице. О животу, књижевној и научној делат-

ности песника ауторка пише у следећим поглављима: „О писцу“, „Главне компоненте Гвозденовићеве поезије“, „Научни рад“ и „Закључак“. Ево и кратке оцене за песника и његову поезију: „Он је најсвестранији и стваралачким опусом најплоднији књижевник српске дијаспоре. Обим и вредност Гвозденовићевог опуса упућују да је он ту привилегију заиста заслужио“; последњи рад са овог научног скупа је *Посмртни ритуали за покој душе уснулих код Срба у Кетфељу – Румунија* Благоја Чоботина, у којем аутор описује посмртне обичаје и ритуале за покој душе уснулих у првих четрдесет дана, након сахране. Ти обичаји и ритуали су се сачували код Срба у Кетфељу све до краја прошлога века. Ево неколико обичаја и ритуала: *помана* или даћа након полагања тела покојника у гроб, *помана* или парастос на недељу дана (девет дана од упокојења), на *шест недеља* (четрдесетодневна помана), на пола године, на годину дана, а потом из године у годину, *ношење извор-воде* за покојника и др.

Часопис *Ицходишта* 5, Темишвар/Ниш, 2019.

Жива Ђ. Милин

СЕРБИСТЫ ИЗ РУМЫНИИ НА МЕЖДУНАРОДНЫХ СИМПОЗИУМАХ В АРАДЕ, ТИМИШОАРЕ (РУМЫНИЯ) И НИШЕ (СЕРБИЯ) 2005–2018

Резюме

В работе обсуждены 15 международных симпозиумов, которые состоялись в течение первых двух десятилетий XXI века в Араде, Тимишоаре и Нише. Из них выделяем: *Dialoguri interculturale. 50 de ani de slavistică timișoreană/ Међукултурни дијалози. Пола века темишварске славистике/Межкультурные диалози. 50 лет тимешоарской славистике* (2007), *Државотворна идеја тројице српских великана: грофа Ђорђа Бранковића, Доситеја Обрадовића и Саве Текелије* [Государственно-созидательная идея трех сербских великанов: графа Георгия Бранковича, Доситея Обрадовича и Савы Текелии] (2011), *Еустахија Арсић, писац и мецена* [Евстахија Арсић, писатель и мецена] (2013), *Црњански у Темишвару* [Цернянский в Тимишоаре] (2014), *Арадска тврђава – логор за српске интернирце у Првом светском рату* [Арадская крепость – лагерь для сербских пленных в Первой мировой войне] (2014), *Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или периферним областима / Cultura materială și spirituală a sârbilor din regiunile multietnice și/sau periferice* [Материальная и духовная культура сербов в мультиэтнических средах и/или периферных областях] (2014–). Авторы сообщенных рефератов, работ и статей – профессора, ученые, писатели, научные исследователи и др.,

а их теме выбраны из истории, диалектологии, литературы, фольклора, топонимии, ономастики, сербско-румынского сожительства итд.

Ключевые слова: автор, исследователь, писатель, писать, профессор, работа, сборник, сербист, симпозиум, ученый.

Октавија И. Неделку¹
Универзитет у Букурешту²
Факултет за стране језике и књижевности
Департман за руску и словенску филологију

УДК 82:929 Обреновић Н.
<https://doi.org/10.46630/ish.7.2021.14>

Лидија В. Чолевић
Универзитет у Букурешту
Факултет за стране језике и књижевности
Департман за руску и словенску филологију

КАД ПОРАСТЕМ БИЋУ КРАЉИЦА: НАТАЛИЈА И МИЛАН ОБРЕНОВИЋ

Портрет Наталије као десетогодишње девојчице (1869)

Краљица Наталија Урош Предић (1890)

На трагу новог историзма сагледавање односа историјске и уметничке стварности, визуелне културе и уметности, историографских и литерарних представа о краљици Наталији Обреновић, помаже у раслојавању многобројних улога које је она имала у српској култури. Културно-историјске релације краља Милана и краљице Наталије Обреновић, као део укупних међусобних

¹ octavia.nedelcu@lls.unibuc.ro, lidija.colevic@lls.unibuc.ro

² Рад је настао у оквиру пројекта *Истраживање културе и историје Срба у Румунији* који спроводи Центар за научна истраживања културе Срба у Румунији.

веза српске и румунске културе су неоспорно неодвојиви део румунског идентитета.

Кључне речи: нови историзам, књижевно-историјски лик, краљица Наталија Обреновић, краљ Милан Обреновић IV, краљ Александар Обреновић, румунски идентитет.

Јубилеји какви су 80-годишњица од смрти Наталије Обреновић (1859–1941)³ или 120-годишњица од смрти Милана Обреновића (1854–1901)⁴ прилике су за разнолика преиспитивања династичких веза у оквиру српско-румунског културног трансфера.

Циљ је портрета и уопште визуелних јединица у наративи ухватити истински изглед унутрашње личности повезан са њеним пуним идентитетом, али и преместити причу из медија у медијум. Иако су наратив и портрет у суштини различити културни изрази, активирањем визуелних наратива остварује се тзв. „трансмедијална флуидност”⁵, па кроз репрезентативни портрет краљице Наталије, Уроша Предића из 1890. године, откривамо владарку и аристократкињу у раскошној хаљини, окружену традиционалним симболима статуса, православља и завичаја као невербалним знацима културе.

„Кад порастем бићу краљица” („Voi crește mare și voi fi regină”) биле су речи Наталије Кешко (Natalia Keșco) од милоште зване „госпођица Дуду”, чији се сан испунио са 16 година удајом за кнеза Милана Обреновића 1875. године. Идентитетско упориште од најранијег детињства илуструје портрет Наталије као десетогодишње девојчице из 1869. године. Звање краљице Наталија је носила од 1882. до 1888. године, када се развела од краља Милана. Упркос нередима на београдским улицама Наталија је 18. маја 1891. године, под притиском, „опколена са свих страна полицијом, а браћена народом”, ипак удаљена из Србије. Доселила се у вилу у Бијарицу, у бањско лечилиште на француској обали Атлантика, коју је по сину Александру, назвала „Сашино”. Управо у тој вили је Наталијин син, будући престолонаследник Александар, упознао мамину пратиљу и дворску даму, удовицу Драгу Машин, своју будућу супругу и српску краљицу.

Књижевник Драгутин Илић у *Роману краљице Наталије: Одломци*

³ Наталија Обреновић умрла је у окупираној Француској, у Паризу 5. маја 1941. године и сахрањена је у Лардију (Lardy) где и данас почивају њени остаци. Четири деценије надживела је свог бившег супруга Милана Обреновића.

⁴ Милан Обреновић умро је у Бечу где је емигрирао 1901. године. Сахрањен је у манастиру Крушедол на Фрушкој гори.

⁵ Видети поглавља: *Pictorial narrativity* (стр. 430–435); *Interdisciplinary approaches to narrative*; (стр. 250–253) и *Visual narativity* (стр. 629–633); у *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, Edited by David Herman, Manfred Jahn and Marie-Laure Ryan, Routledge, 2005.

из дневника (1923)⁶ успео је да читаоцу приближи вредну историјску грађу о Србији између два века и посведочи о родбинским и пријатељским везама краљице Наталије. Краљица Наталија Обреновић је лично познавала Илића и били су у контакту десетак година, те није необично што писац у својој прози наглашава епизоде у којима су им се животне стазе непосредно укрштале. Аутор је у улози савременика и Наталијиног „сапатника” описао своју улогу у организовању побуне народа ради одбране краљице и спречавању њеног протеривања из Србије. Илић пише директно, отворено, саопштавајући догађаје из сопствене визуре, коментаришући политичке прилике, могућа решења одређених ситуација, а оно што је интересантно, упоредо са тим доноси и мишљење јавности.

У раду су историјски ликови краљице Наталије и краља Милана сагледани из угла новог историзма, из аспекта партиципације литературе и најразличитијих некњижевних текстова у историјским процесима и односима. У томе нам осим бројних историографских извора, помажу путописи, мемоари, дневници, биографије, аутобиографије, историјске драме, политички списи, хроника европске штампе, али и илустративни материјал (фотографије, портрети, карикатуре) који је такође жанр сведочења.

Историографски извори у Румунији потврђују чињеницу да је Србија у 19. и 20. веку имала три крунисане краљице: Наталију Обреновић, Драгу Обреновић и Марију Карађорђевић⁷, од којих су две биле Румунке. И Наталија и Марија су прихватиле Србију као своју нову домовину уживајући огромно поштовање од стране српског народа (Catana, 2013: 22).

Наталијина оданост земљи, коју је сматрала својом, ишла је до хероизма, због чега је српски народ волео. У духу православне традиције показала је истинску побожност, спремност на свако пожртвовање и опште је позната честитост њеног приватног живота. Материјално је помагала српском народу у балканским ратовима. Током првих десет година свог брака и боравка у Србији Наталија је доживела најпре рат са Турском 1876–1878, а затим и рат са Бугарском 1885. године⁸, у којем је дошло до пораза српске војске. Истрошена Србија након неуспелих ратних потеза краља Милана постала јој је још ближа и ова тврдња стиче легитимитет у њеној исповести Драгутину Илићу у путопису о Румунији: „Да, Ви волете Србију своју; и она је мученица! Рекох ја. И како! И зашто да је не водем када ми она није

⁶ Роман краљице Наталије: Одломци из дневника излазио је са повременим прекидима од марта до маја 1923. у „Београдском дневнику” и сведочи о догађајима који су се збили 35 година раније, како их је лично доживео Драгутин Илић.

⁷ Марија Карађорђевић (1900–1961) била је ћера румунског краља Фердинанда и супруга Александра Карађорђевића (1888–1934), краља Југославије.

⁸ На интервенцију Аустро-Угарске, Бугарска је пристала на примирје. Мировни уговор је потписан фебруара 1886. године у Букурешту, по принципу *status quo ante bellum*, без икаквих других обавеза.

ни зашта крива; ми обе страдамо од једнога демона”. У прилог Наталијине племенитости говори и чињеница да је у току Првог светског рата неговала српске рањенике у својој вили „Сашино” у Бијарицу.

Увидом у вредна сведочанства на страним језицима о оновременим дипломатским, културним, политичким и друштвеним збивањима у Србији налазимо на сличне наводе о краљици Наталији: „Затекао сам Србе подвојене по свим питањима унутрашње и спољне политике. Видео сам их сложне само у једној ствари: одушевљени су својом краљицом Наталијом” (...) „Била је добра вила српског народа и добар дух кнеза докле год ју је овај неуротични, најалост, и натмурени кнез слушао” (Léger, 1967: 119). Још један, пажње вредан, осврт на краљицу Наталију пружа принц Хабсбург (Rudolf de Habsburg):

„Краљица Наталија нема ни нарав ни понашање краљице; Она је елегантна жена, која необично много улаже у тоалете и накит и воли да се дотера; Међутим, она се бори да је воле у земљи и избегава да учествује у расправама њеног супруга о недостацима Срба; Занима је војска, о којој са задовољством говори. Може се лако закључити да она воли Србију више од краља и више се занима за српски народ” (Lukács, 2013: 87).

За разлику од Наталије, за Милана Обреновића стиче се утисак да се мало држао постулата православног хришћанства. Сматрао је да му положај налаже формално поштовање црквеног церемонијала, према којем је у суштини био крајње индиферентан⁹.

Историјска методологија је стални пратилац модерних књижевно-научних истраживања, с тим да је реч о варијабилној и динамичкој категорији. У интерпретацији књижевног текста легитимно право сваког интерпретатора је узимање у обзир трију аспеката присуства историје: *историјски приступ* може да се сведе на биографизам, односно описивање историјских садржаја, те бављење тзв. „историјском филологијом дела”; *историографски приступ* проучава начине трансформације историјских реалија у књижевном тексту, поетичке, жанровске и интертекстуалне принципе кодирања историјских садржаја; *исторични приступ* проучава херменеутику текста и подразумева отвореност и динамизам различитих могућих интерпретација те доминантно обележје књижевног текста постаје велики број смислова (Милутиновић, 2007: 409–420).

Историја није више затворена и завршена књига чијим се прелиставањем бави историчар, већ је *facta ficta*. У овом сагледавању односа између

⁹ У прилог оваквој тврдњи стоје бројне афере са црквом у време Миланове владавине, смењивање Митрополита Михаила 1881. јер је био русофил, увођење црквених такси, непоштовање црквених канона и закона, уплитање у црквена питања и мењања надлежности без консултовања са црквеним великодостојницима и сл. По мишљењу Слободана Јовановића „Михаилов пад је означавао победу Аустрије на Балкану. Русија и пре овог догађаја није била задовољна кнезом Миланом и његовом аустрофилском политиком, те је стално потенцирала враћање Митрополита како би се тим чином Милан покајао и вратио православљу, а кроз православље словенској идеји и самој Русији” (Јовановић, 1990: 99).

чињеничне, искуствене и фикционалне приповедне равни „ниједан дискурс-фиктивни или архивски не изражава стварну људску природу” (Буџинска, 2009: 558–562). На трагу новог историзма уочене су нагле промене вредности и интереса једног текста који је увек и културно и социјално условљен. Потврђује се став да су у 21. веку у студије књижевности инкорпориране студије културе где су визуелност и медијалност постали незаобилазни у тумачењу књижевног текста. Модел историје као емпиријске и позитивистичке друштвене науке која је претендовала на могућност проналажења и објективног саопштавања чињеница из прошле реалности, сменило је проблематизовање дејства доказа.

Као покровитељ уметности, моде и добротворних свечаности, краљица Наталија је у друштвено-историјском процесу женске еманципације одиграла радикално модернизаторску улогу. Била је еманципована у погледу образовања, јавног деловања и политичких и личних права и слобода, али и велики заговорник очувања култа женствености и мајчинства. Еманципаторска тенденција у оквиру једног новог јавног простора и свест о неминовности друштвене ангажованости уочена је у Наталијиној потреби да оснује „Женско друштво” у Београду и редефинише женски идентитет који подразумева жену еманциповану у сваком погледу.

Страни посматрачи, угледни уметници и научници који су се бавили проучавањем прилика у српској краљевини и њеној значајној улози на Истоку уверљиво сведоче да је дворски живот онога времена имао снажан источњачки карактер. Феликс Филип Каниц присећа се да у овом периоду жена излази из чисто породичне сфере, постаје образована, самостална и политички ангажована. Он подсећа на постојање „Наталијине улице” која се пружала између Скупштине града Београда и Извршног већа СРС, а која је срушена крајем 1903. године” (Kanitz, 1967: 244). Херберт Вивијен одушевљавао се „Наталијиним колом” које се радо играло на Београдским баловима (Vivian, 1967: 169).

Значајни историографски извори као што су: *Влада Милана Обреновића* (1934) Слободана Јовановића, *Краљ Милан и жене* (1925) Владимира Ћоровића или *Споменица Њ.В. Краљице Наталије* и др., указују на низ тема и мотива који су доминантни и надвлађавају саму историјску основу, те захтевају анализу како из перспективе књижевног дела, тако и из угла културноисторијског сведочанства. Проширењем домена књижевности, смештањем књижевног дела у историјски контекст, ретроградира се поредак књижевног канона и тиме помаже фокусирање пажње на маргинализоване артефакте.

Поставља се питање у којој мери су текстуални трагови које нам је оставила прошлост поуздани оријентирани транспозиције историје у књижевно дело. Статус Наталије и Милана Обреновића у српској ретроспективној библиографији и књижевној историји је у зависности од симпатија према краљи-

ци или краљу врло шаролик. Обилује супротношћу судова када су ове личности у питању, што се и дало очекивати, имајући у виду дијаметралне разлике између основних књижевних стремљења у различитим историјским периодима. Понекад аутори делују у потпуно различитим околностима стварајући у временима сасвим некњижевним и непогодним за литерарне активности.

Попис дела који пружају увид у историјску прошлост и културну историју за време владавине династије Обреновића, нарочито Наталије и Милана, а затим и Александра, не претендује да буде апсолутно целовит и да донесе пресудне закључке, али верујемо да може представљати добар и користан материјал за детаљнија истраживања периода који је обележен бројним скандалима, аферама и турбуленцијама.

Кратак осврт на књижевну заоставштину Наталије Обреновић, *Ружа и трње*¹⁰ показује да историја умногоме не оспорава истину, али је врло често обликује у контексту много ширем од контекста и живота једне личности. Мемоарска проза којој је посветила већи део свог живота у изгнанству, има историјски, књижевни и политички значај. Иако је била радо читана и превођена списатељица, њени књижевни радови део су прећутане, игнорисане и омаловажене историје српске књижевности.

Краљица Наталија је на почетку брака са Миланом била романтична жена и веома заљубљена у свог супруга. То потврђују управо њени Мемоари у којима је записала:

„Три пута сам се видела са кнезом Миланом. Налазила сам да је леп момак, мада ми се његов глас није допао, али та појединост ме није зауставила и кад је затражио моју руку пристала сам сва срећна, осећајући да сам спремна да му дам и срце и душу! Сањала сам чаробан сан и била сам врло заљубљена у свог вереника” (Обреновић, 1999: 68).

Само годину дана након удаје за Милана, Наталија је родила Александра (1876–1903), наследника српског престола. У историји српског монархизма новог доба засигурно не постоји трагичнија личност него што је то био краљ Александар Обреновић (1893–1903).

После абдикације Милана Обреновића 1889. у корист тада још малолетног Александра, у Србији је успостављено Намесништво које је преузело надлежности из домена вршења краљевске власти. Милан ће издејствовати замашну суму новца и заузврат се одрећи српског држављанства, да би се затим настанио у Паризу као „кнез од Такова”. Међутим, бивши краљ ипак се враћао у Србију намећући се као важан политички фактор након што је његов син Александар 1893. године извршио државни удар, збацио Намесништво, и преузео власт у Србији. Према извору „краљ Милан је приспео у

¹⁰ Књижевно дело краљице Наталије сабрано у издању *Ружа и трње*, у књизи коју су Љубинка Трговчевић, Светлана Томић и Ивана Хаџи-Поповић приредиле и објавиле 2015. године, обухвата Наталијину књижевну заоставштину: мемоарску прозу „Моје успомене” објављене 1891, бајке „Мати и син” настале 1892. године и афоризаме из 1897. године, као и бројну преписку.

Србију октобра 1897. и наредне три године био је главни саветник сина, а по многим и његов савладар” (Рајић, 2013: 248).

Материнство је било извор Наталијине друштвене моћи, што потврђују бројни извори, домаћи и страни. Као врховни државни ауторитет, а уз то специфично женски, лик владарке који је потенциран кроз улогу мајке и мајчинства, сведочи о вишедимензионалности конзервативног и традиционалистичког дискурса у Србији у 19-ом веку.

„Једна мајка донесе на свет лепог дечака који је у њеном загрљају цветао као нежни пупољак руже. Мајка га миловаше, јер он беше читава њена срећа. Због велике љубави мишљаше да он није као остала деца, већ анђелак којег сам Бог посла да је утеши. Али док беше сва обузета радошћу, он преживи догађаје који јој сломише срце” (Обреновић, 2015: 75).

Неке од најизразитијих краљичиних особина које су помињали и српски и румунски савременици и биографи, знаменити српски историчар Слободан Јовановић сажео је у тврдњи: „Наталија се показала бољом као мати него као жена” (Јовановић, 1934: 366). И Драгутин Илић често се позива у својим текстовима на улогу Наталије као „мајке, супруге, владарке и интелектуалке”. Његове *Успомене из Румуније „из бележника емигранчевог”* (1904/1905) говоре о краљици Наталији као „страдалници, изгнанику и мученици”. Аутор ју је сместио у историјске оквире живота несрећних српских владарки које се нису могле похвалити брачном верношћу својих супруга.

С друге стране, вредно је присетити се да је новинар, књижевник и политичар, Пера Тодоровић (1852–1907), градећи краљев портрет у *Успоменама на краља Милана* (1903), приказао српског владара кроз фигуру „краља страдалника, мученика и жртвеника”. Аутор правда краљеве слабости (колебљив карактер, несталност, манипулативност, плаховитост и ђудљивост) бројним атентатима на њега¹¹ и превртљивошћу народа. Ево како је Тодоровић доживео краља:

„Имао си душу обилну добротом и срце богато љубављу и често си оберучке сејао милосрђе, па опет где год да си ногом стао, за тобом је изницало оштро трње мржње и тешке незахвалности. Много си радио и много урадио, али си био човек, а не анђео, и у твојим човечанским делима било је и човечанских погрешака” (Тодоровић, 19976: 126).

Са пуно глорификације Тодоровић пише и о краљу Александру у делима: *Српска ствар у Старој Србији: Успомене на краља Милана*¹², *Огледало* (1903) и *Силазак с престола* (1889–1891).

¹¹ Бројни атентати на краља Милана Обреновића, а нарочито Ивањдански атентат који се одиграо 6. јула 1899. узбудили су европску јавност. Припреме за атентат одигране су у великој мери у румунским центрима руске обавештајне службе. Видети: Andrija Radenić, *Progoni političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1893-1903*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda 1973.

¹² Дело *Српска ствар у Старој Србији: Успомене на краља Милана* излазило је у наставцима 1901. у часопису *Мале новине* три месеца после краљеве смрти.

Након развода са Наталијом, углед краља Милана, као и углед целе династије страдао је не само у патријархалној Србији, већ је овај скандал нашао одјека и у високим политичким круговима и штампи водећих европских држава. Да некњижевни текстови нису просто „неутралне транскрипције реалности”, показују рубрике домаће и стране штампе и периодике. Наталији је додељен статус прототипа мајке који је тада имао потпуно аутономан и аутентичан новински живот. Иако је европска штампа налазила разумевање за владарку-мајку која је протерана из Србије, било је и опречних ставова. Као русофил, краљица Наталија приказана је са много више грубости у односу на краља Милана, нпр. у бечком листу „Фигаро” / „Figaro” (1889/1891).

Начин на који је краљ Милан извршио развод брака био је „нов доказ о његовој необузданој нарави и ћуди” (Јовановић, 2005: 441). Тако су се и најчешће теме домаће штампе односиле на Миланову омраженост од стране Радикала, карикатуре на рачун краљевог карактера и бројних атентата на њега. Осећала се огорченост на све видове тираније, од политичке па до културне, у времену последњих Обреновића¹³. Мађарски листови (*Ústökös* и *Borsszem Jankó*)¹⁴ предњачили су у исцрпном извештавању о разводу краљевског пара, о напуштању Србије или повратку у њу, увек под скандалозним околностима. Притом, Миланово напуштање Србије због новца и забаве много је драстичније приказано у односу на Наталијино удаљавање, а потом враћање у Србију. Управо су публицистички прилози доказ колико се актуелна политичка ситуација и периодика прожимају и не могу једна без друге.

Представа о краљици као жртви која је током бракоразводне парнице креирана у јавности била је у оштром контрасту са сликом краљице као политички амбициозне жене како су је видели поједини савременици, али и британска штампа. Томе у прилог иде следећи цитат:

„Енергична, упорна и неретко непопустљива у својим ставовима и принципима, краљица-мајка Наталија временом је младом краљу и делу политичке елите постала оптерећење које је требало елиминисати” (...) Ма какве да су погрешке Краља Милана, он је показао мудрост абдицирајући на свој престо пре 2. године, а што је сада драговољно напустио земљу, он је радио у најбољем интересу за династију Обреновића. Краљица, пак, поткопавала је престо свога сина, и њено присуство у земљи није се могло дуже трпети” (Ристић, 2016: 16–21).

¹³ Видети српске хумористично-саркастичне часописе који су се бавили политичким темама за време апсолутистичког обреновићевског режима: „Врач погађач”, „Гецца”, „Бич”, „Брка”, „Зврчка” итд.

¹⁴ Ágnes Tamás, „Names of Characters of Non-Hungarian National Groups in Hungarian and Austrian Humour Magazines in the second half of the 19th Century”. 2011 <http://www.gencat.cat/llengua/BTPL/ICOS2011/179.pdf> (сајт консултован 12.02.2021.)

Некадашњи краљев лични лекар, повереник и пријатељ, Владан Ђорђевић посветио је неколико дела из дворског живота породици Обреновић: роман *Голгота. Силазак са престола. Роман из балканског живота* (1909), роман *У фронт* (1913) и *Успомене* (1927). Због књиге *Крај једне династије* (1905–1906) Ђорђевић је био оптужен да је одавао државне тајне и завршио је у затвору.

Владан Ђорђевић је у роману *Голгота* прикрио идентитет краљице Наталије и краља Милана. Главни ликови су заправо Краљица Јерина (Наталија) и краљ Емилијан IV (Милан). Аутор се послужио паралитерарним дискурсом који обилује алегоријама пружајући искривљену слику дословне стварности. Патње краљице Наталије, која не жели да остане без свога сина, постају ефектније због њеног маскирања у лик Проклете Јерине која је у српском народном предању опевана као негативан лик безосећајне мајке и сурове владарке. Ево на који начин тим поводом Ђорђевић баца сенку на милосрдну појаву краљице Наталије:

„Нетрпељивост према краљици Наталији јасно се читава и у роману *Голгота*. Иако се не налази међу јунацима романа, њен дух је присутан – и у мислима младог Александра и у разговорима министара, али пре свега у Милановој исповести о животу без љубави и топлине, поред краљице охولة, горде и неосетљиве „санте леда”, „јадне, дивне, лепе жена без срца, заљубљене у своју лепоту” (Костић, 2019: 461).

Истом техником послужио се аутор у књизи *У фронт* који представља својеврсни наставак претходног романа и у коме се такође определио да преименује ликове (краљица Наталија је Јерина, „проклета Јерина”, док је краљ Милан поново Емилијан, у Паризу познат и као „гроф од Бруснице”). Роман прати живот краља Милана након напуштања престола и пресељења у Париз.

Однос Србије са Румунијом у време владавине Милана Обреновића

Важан садржај националне политике био је свакако однос Србије са Румунијом и румунским краљевским двором за време владавине Милана Обреновића која је трајала рачунајући и период његовог малолетства 21 годину.

Један од конкретних резултата за време владавине Милана Обреновића био је стицање независности 1878. године, након чега је уследио интензиван рад на модернизацији Србије. Конгрес у Берлину изазвао је промене у спољној политици Србије. Разочаран у руску дипломатију на Балкану, кнез Милан се окренуо Бечу. На трагу Румуније која је проглашена за краљевину

14. марта 1881. године (Самарцић, 2007: 40)¹⁵ постигнут је договор са владом у Бечу, тако да је Аустроугарска пристала на идентичан корак Србије. Већ наредне 1882. године дошло је до међународног признања Србије за краљевину. Кнез Милан постао је „краљ Милан Обреновић IV”, а Наталија као прва нововековна српска краљица важна политичка фигура која је давала садржај националној историји у другој половини 19. и почетком 20. века.

Румунски принц Карол I (Carol I), био је одушевљен кнезом Миланом који га је 1874. године посетио у Букурешту. Велики румунски историчар Николај Јорга (Nicolae Iorga) забележио је детаље ове посете. Том приликом је Милан добио одликовање од принца Карола I. У униформи румунског пуковника „са сузама у очима и подрхтавањем у гласу” кнез Милан изговорио је здравицу на румунском језику упућену „племенитом витезу и брату” принцу Каролу I и принцези Елизабети (Elisabeta)¹⁶: „Reinnoiesc cu acest prilej mulțumirile mele cele mai calduroase pentru Suveranul vostru și strig Să traiască bunul meu frate Principele Carol! Sa traiasca Elisaveta Doamna! Sa traiasca Romania”¹⁷ (Iorga, 1916: 111–112). По оцени Карола I, Милан је био врло пријатне спољашности. Имао је урођену интелигенцију, али се видно осећао недостатак високог образовања и опште културе (Iorga, 1916: 188).

Наредне године, 1875. на церемонији венчања Милана и Наталије у Београду, Румунију је представљао генерал Николај Лупу (Nicolae Lupu) који се потом вратио у Букурешт уручивши писмо кнеза Милана упућено принцу Каролу, поводом овог догађаја (Milin, 1992: 100).

Миланову посету Букурешту краљ Карол I узвратио је 1884. године доласком у Србију и том приликом је краљица Наталија у својим *Мемоарима* записала следеће: „Румунски краљ је примљен у Београду као још нико дотад и био је очаран” (Н. Обреновић, 2006: 137).

Забележена је још једна посета Милана Обреновића Букурешту у првој половини јуна 1877. године када је боравио у гостима код свог ујака Ласкара Катарџија (Lascăr Catargiu) који је са руским званичницима договорио Миланов сусрет са руским царем у граду Плојешти (16-28 јун 1877). Како је забележено, пријем код руског цара у Плојештију био је прилично „хладан” (Catana, 2013: 25). У *Мемоарима Краља Карола I* наговештено је да је „својим доласком у Румунију кнез Милан креирао невоље” (Iorga, 1916:

¹⁵ У припремама за проглашавање краљевина Румуније и Србије значајну улогу одиграли су: Председник румунске владе Јон Брацијану (Ion Brațianu), са румунске стране; Јован Ристић подржавао је „идеју да Србија треба да прати кораке Румуније, односно да и српски кнез треба да узме титулу „Краљевско Височанство” (Самарцић, 2007: 40).

¹⁶ Оно што је Елизабету издвајало од многих европских краљица биле су њене уметничке склоности, нарочито оне које су се односиле на књижевност. Кармен Силва (Carmen Sylva / Cântul pădurii) био је литерарни псеудоним краљице Елизабете.

¹⁷ „Овом приликом изражавам најтоплију захвалност вашем Владару уз речи: Живео мој добри брат Принц Карол! Живела владарка Елизабета! Живела Румунија!” (Iorga, 1916: 111–112).

188). Карол I није био одушевљен Милановим присуством у Румунији вероватно због чињенице што је дошао у незгодном тренутку када се земља суочавала са руским одбијањем румунског предлога за војну сарадњу (руско-турски рат). Овај Миланов долазак у Румунију спомиње се и у *Успоменама краљице Наталије* у контексту заједничке акције са Русијом и његовим сусретом са руским царем о којем се, према речима Наталије Обреновић, кнез Милан ипак није негативно изјаснио:

„Господин Ристић га је пратио на том путу и нећу никад заборавити његову погруженост и узнемирење, које није успевао да прикрије, пред предстојећим пријемом с обзиром на лош глас који је уживао код руске владе”. (...) „Милан се вратио из Плојештија прилично задовољан, мада ништа одређено није закључено” (Обреновић, Н. 2006: 87).

Квалитету и динамици румунско-српских односа допринела је у великој мери краљица Наталија. Она је успела да остави леп утисак код краља Карола I и краљице Елизабете и како тврде румунски извори „имала је значајне сусрете на румунском двору у току владавине Милана Обреновића (Catana, 2013: 22).

Забележено је да су током свог боравка у Букурешту, принц Милан, принцеза Наталија и њихов син Александар били чести гости једног од најпрестижнијих боемских локала румунске елите онога времена – „Casa Carpa” (Ioniță, 1997: 35) који постоји и данас.

Упоредивањем стандардних навода српских историчара и румунских извора примећено је да нема солидне основе за неке доскорашње тврдње о Наталијином руском пореклу. Бројни су записи следеће садржине: „Наталија је пореклом Русиња” (Рајић, 2013: 251), „Наталија је пола-Русиња” (Трговчевић, 2006: 24), „Наталијин отац је био из Русије” (Јовановић, 1934: 427), па чак „Наталија је рођена Русиња” (Драговић, 2017: 318). Познавајући политичку климу у Србији, на заседању Народне скупштине Србије 1875. године, кнез Милан Обреновић је на следећи начин саопштио вест о својој женидби:

„Радујем се што вам могу навести догађај који једнако годи и Мом срцу и мојој владалачкој дужности. Као потомак оне лозе за коју је народ српски свагда засведочавао своју оданост мислим да сам, испуњавајући своју личну жељу, изашао у сусрет и народној, одабравши себи за другарицу у животу и на престолу своме Наталију Петровну из *суплеменог нам народа руског*, за који нас вежу и везе вере и крви и многобројне драгоцене успомене прошлости” (Милић, 2006: 183).

Тврдње о Наталијином руском пореклу носе извесну дозу традиционалне уопштености, а понекад и стереотипних закључака о српско-руским односима. Процеси преиспитивања не крећу се само унутар затворених научних кругова појединих дисциплина (књижевности, историје), већ су део јавног говора, политичке културе и конструисане историјске свести. Ова је

свест донекле била уграђена и странцима који су боравили у Београду и били савременици дешавања на српском двору:

„Упола Рускиња, упола Румунка, Наталија по свом пореклу свакако припада двама земљама у којима је жена одавно ослобођена источњачког гинецеума. Пријемни које је она завела у салонима Конака учиниће мало-помало да српске госпође упознају чари овог пријатног живота за који Београђани нису скоро уопште знали за претходне владавине” (...) „Њој ће свакако поћи за руком да својим поданицима пружи приближну слику друштвеног живота какав се води у Петрограду и у Букурешту, да их научи оној вештини примања којој човек може да не буде вичан и кад најсрдчније испуњава дужности гостопримства” (Léger, 1967: 118–119).

У румунској историографији нема много нејасноћа о пореклу краљице Наталије, што потврђују експлицитни наводи, како традиционалних историчара попут Николаја Јорге, тако и савремених историчара:

„У Србији се није много говорило о Наталијином пореклу из Румуније, већ се на њу гледало кроз истицање руског порекла, што уопште није тачно ако узмемо у обзир да су оба њена родитеља потицала из Румуније. Наталијин отац, који је заиста имао јаке везе са Русијом, умро је када је Наталија имала само 6 година. Осим тога, њена мајка, која је била болешљиве природе, врло кратко време је живела у Русији. Дакле, од малих ногу о Наталији су се бринуле бака по мајци и тетке, које су пореклом такође из старих молдавских бојарских породица” (Catana, 2013: 22).

Као што је Милан Обреновић био Румун по мајчиној линији, из породице Катарци (Catargiu) из Јашија, судбина је удесила да је и Наталија била Румунка по својој мами Пулхерији (Pulcheria Sturdza) из чувене румунске породице Стурдза (Sturdza), такође из Јашија (Iorga, 1916: 66 /115–116). Тако је и њихов син Александар, последњи Обреновић, имао рођаке у Јашију и био у сродству са бојарима Молдове преко породица Катарци (Catargiu) и Стурдза (Sturdza). Румунски историографи сагласни су такође да је Наталијин отац, Петар Кешко (Keşco) пореклом из Басарабије, био пуковник у руској војсци. Стара молдавска фамилија Кешко (Keşco) након освајања Басарабије 1812. године, добила је титулу руске племићке породице” (Лесса, 2000: 289). Завређује пажње да се укаже на чињеницу да је Наталија била рођака чувене румунске породице кнежева Гика (Ghica).

Наталија Обреновић, рођена је у Фиренци 14. маја 1859. године. Рано је остала сироче и бригу о њој преузели су рођаци из кнежевске породице Моруци (Moruzzi). Принц Константин Моруци (Constantin Moruzzi) и његова супруга, принцеза Катинка (Catinca) су бринули о њој. Своје детињство Наталија је провела на породичном имању у Басарабији у месту Бужор (Bujor) у Молдавији, а затим у конаку Дануцени (Dănuţeni) на обали реке Прут. Значајан период детињства провела је код своје баке Маргиолице Разновеану (Marghioliţa Rosetti-Roznoveanu) у Јашију. Једно време боравила је у Одеси (Odessa) где су сахрањени и њени родитељи. Али, свакако од судбоносног значаја је њен боравак у Бечу где је упознала свог будућег супруга, кнеза Милана Обреновића.

Извори српске и румунске историографије сагласни су у тврдњи да су Милан и Наталија били рођаци. По запису српског историчара Радоша Љушића, били су „друга братучад”. Родитељи кнеза Милана и кнегиње Наталије били су деца од две рођене сестре” (Љушић, 2001: 171).

„Нема сумње да су се Милан и Наталија венчали из љубави. Обоје су били маркантне појаве. И личили су међусобно на први поглед, што не треба да чуди јер су били рођаци: имали су заједничког прадеду. Да ли овој нечистој крви треба приписати мане њиховог сина Александра? Или пре можда инцестуозну страст која их је распалила? Обоје? Њихов брак је требало да буде утеха и надокнада за ломове у детињству, а постао је страст нечисте крви” (Stefanović, 2017: 67).

Историчар Слободан Јовановић објашњава „влашке црте карактера Милана Обреновића” (Јовановић, 1934: 271) пореклом његових родитеља. Милан се родио у градићу Марашешти (Măgărești) у близини града Јаши на имању своје мајке у време када се династија Обреновић налазила у прогонству (1839–1859) из Србије. Миланов отац, Милош Обреновић (1829–1860), био је син господара Јеврема, рођеног брата кнеза Милоша Обреновића. На Милановом крштењу кумовао је сам кнез Милош који му је дао име по свом брату, чувеном војводи рудничком и по свом најстаријем сину који је млад умро. Отац Милана Обреновића служио је као официр у румунској војсци и у време његовог рођења службовао је као капетан у градићу Марашешти. Погинуо је у борби са Турцима у близини Букурешта. Након погибије његовог оца, бригу о младом Милану преузео је рођак, Михаило Обреновић. О Милановом оцу Слободан Јовановић написао је да је живео неуредно и неверно: „коцкао се, јурио за женама и био распикућа. Много моралног осећања није имао, залагао је накит своје жене да би се могао проводити са другим женама, и није тражио од своје жене да му буде верна” (...) „За разлику од кнеза Милоша и кнеза Михаила, Милан није био богат. Од оца му је остало само једно имање у Влашкој и то презадужено” (Јовановић, 1934: 301). Након убиства Михаила Обреновића III, 1868. године, о коме су написана бројна књижевноисторијска дела¹⁸, малолетни Милан је са само четрнаест година проглашен за кнеза Србије.

¹⁸ Династија Обреновића владала је Србијом укупно 72 године. Конкретно, Кнез Михаило Обреновић (1823–1868) владао је Кнежевинам Србијом у два наврата (1839–1842. и 1860–1868). У значајне доприносе који припадају тематском кругу о Обреновићима убрајамо рукописе драмског ствараоца, песника, критичара и историчара Ђорђа Малетића (1818–1888) који са посебним пијететом пише о кнезу Михаилу Обреновићу: *Посмртна слава кнеза Мијалка М. Обреновића III „слика из народног живота с певањем”* (1869), *Спев његовој светлости, милостивејшему господару и књазу србском Михаилу Обреновићу, Чувствование србског народа о доласку М. Обреновића* (1860), *Химна приликом повратка из Цариграда светлога господара, кнеза Михаила М. Обреновића* (1867). Незаобилазна грађа за свестраније упознавање владарске личности Михаила Обреновића представљају: драма *Кнез Михаило*, затим *Бездно* (1995) ауторке Светлане Велмар Јанковић, историјски романи *Кнез Михаило*, а затим и *Милан Обреновић*, аутора Душана Баранина; *Убише књаза*, аутора Живорада Лазића; *Смрт кнеза Михајла* (1893) *Прогонство Обреновића* (1896); Подсећамо да је Ђура Јакшић песмом *На гробу кнеза Михаила* глорификовао лик кнеза Михаила Обреновића.

Мајка Милана Обреновића, Марија Елена Катарци (Maria Elena Catargiu)¹⁹, припадала је румунској аристократији. Била је пореклом из Молдавије. Њени родитељи били су: Костин Катарци (Costin Catargiu) и Смаранда Балш (Smaranda Balș). Развела се од Милановог оца 1855. године и било јој је забрањено да прати одрастање сина Милана. Милан никада није успео да премости подвојеност која је постојала у односу са његовом мајком. Ова подвојеност од кључне је важности за формирање Милановог карактера. И Наталија је за нарав свога супруга често кривила Миланову мајку.

Миланова бака помиње се у књизи *Ружа и трње* у контексту Миланове изненадне одлуке да након посете бугарском кнезу у Рушчуку (данашње Русе) 1882. године, оде у Букурешт са жељом да је посети јер је била на самрти. Ту се једном реченицом открива колико се Милан „обрадовао што је опет међу својима, да није ни помишљао на враћање у Србију”. Ево како је у својим *Мемоарима* Наталија описала карактер свог мужа:

„Интелигентан и лукав, али без суштине под блиставом спољашношћу, размажен, сумњичаве и лажљиве нарави, склон заповедању, али неспособан да наметне своју вољу, док је његова истрајност у одабраном понашању била више тврдоглавост него ма шта друго. Уз то невоспитан, груб и сурово себичан, слабог карактера, подложен ласкању и женском утицају [...] не изгледа зао, али је способан да учини зло из подозрења. Презире људе и неспособан је да поверује у племенита осећања и оданост [...] Снисходљив пред вишима, дрзак према нижима, недовршена природа, несрећна за себе и неспособна да пружи срећу другима. Заиста достојан сажалења. То је Милан” (Обреновић, Н., 1999: 112–113).

У Милановом владарском веку догодиле су се многе турбуленције: политичке, друштвене и оне које се односе на приватан краљев живот. По Јовановићу „Милан је био нарцисоидан и сујетан, осион, подозрив, плаховит, без икаквих позитивних емоција. Али и паметан и прорачунат и немилосрдан, рибар и трговац људским душама. Живео је расипно и разудано. Тако је и владао” (Јовановић, 2005: 94–97). Из угла посматрача са стране, краљ Милан умео је да приреди сјајне гозбе и зачини разговором пуним хумора дворске свечаности на којима је Наталија, „лепа, витка жена, играјући и сама, радо остајала често до зоре” (Kanitz, 1967: 285).

Миланову немоћ да обузда страсти пред „лепим, духовитим, страстним и врло амбициозним младим удовицама” потврђује неколико извора. Миланова афера са његовом сестром од ујака Маријом Катарци, која је била штићеница на београдском двору 1884. године допринела је заштра-

¹⁹ Марија Елена Катарци (1835–1876) била је позната због љубавне везе коју је дуго имала са владаром Уједињене Румуније, Александром Кузом (Alexandru Ioan Cuza). Да би му била ближа, Александар Јон Куза купио је Марији кућу у Букурешту (у улици Амзеј, бр. 3) где је често проводио време са њом. Марија је румунском владару родила два сина: Александра и Димитрија, које је он законски признао, у договору са својом супругом Еленом Розети (Elena Rosetti) са којом није имао деце.

вању брачних односа Наталије и Милана. Непрестане политичке и брачне несугласице, нарочито 1884. и 1885. године су Милана „нервно истрошиле”. Вест о Милановим љубавним аферама стизале су преко Лондона до Букурешта до румунског краља Карола I: „Краљев однос са ћерком генерала Катарци, дворском дамом краљице, била је позната афера у Београду, будући да краљ и његова љубавница нису могли обуздати погледе за столом” (Lukács 1884: 86).

У *Успоменама* је Владан Ђорђевић потврдио да је захваљујући дугогодишњој сарадњи с краљем Миланом могао да дочара сву сложеност карактера српског владара. Аутор даје приказ Миланових авантура: најпре са удовицом Лепосавом Новаковић због које је био спреман само три године након ступања на престо да побегне у Румунију и „служи у шестом пуку влашке пешадије, да буде свој човек и да се ожени онако како му је срцу драго”, а затим са Мицом Протић – дворском дамом, женом генерала Косте Протића, кнежевог верног сарадника.

Највише трага, међутим, оставила је Миланова афера са Артемизом Христић, Гркињом из Цариграда са којом је имао непризнатог сина Ђорђа (Stefanović, 2017: 73). У својим настојањима да постане законита жена краља Милана, Артемиза је напустила свога мужа. Када је остала трудна, уцењивала је краља и прогонила га, не размишљајући о последицама ни о томе да ли је уопште дорасла да буде на престолу. Владан Ђорђевић се у поменутом роману *Голгота*, послужио иронијом те је ову краљеву љубавницу насликао као одговорну, савесну и образовану жену што Артемиза Христић свакако није била. Романсу под називом *Љубавна прича о доњу Нунешу и дона Клари*, Војислав Илић посветио је управо овом љубавничком односу.

Било да су у питању оде у славу краљице или краља, или пак писање у „непријатељском духу” уперено против српског краљевског дома²⁰ сложићемо се да је репертоар посвећен овој владарској породици разноврстан. Отуда су аутори у својој поезији, прози или драми често градили субјективну истину, неподударну са историјском истином, намењену одређеном преломном историјском тренутку српске нације. Понекад су стављали књижевност у неки периферни план те је она била у функцији диктата историјске стварности.

Од великог књижевноисторијског значаја су историјске драме посвећене овој владарској породици: *Силазак с престола* (1941) аутора Ранка Младеновића и *Конак* (1958) аутора Милоша Црњанског. Затим, пажње су вредне политичке сатире Радоја Домановића (*Страдија*, *Вођа*, *Данга*, *Мртво море*, *Укидање страсти*) настале у неколико последњих година обреновићевског апсолутизма, између 1889. и 1903. године. О стању унутар

²⁰ Због песме *Погреб два раба* Бранислав Нушић осуђен је на две године робије јер је увредио краља Милана. Због песме *На прекор другу Стев. Сремцу*, у којој се аутор жали на време у којем живи, против Драгутина Илића је 1900. спроведен судски поступак.

владарске породице Обреновића и о оновременим културним, политичким и друштвеним збивањима у краљевини Србији, послужила су нам и публицистички текстови Лазе Костића²¹. Интегрисање документарне прозе у канонске токове српске књижевности наставља се и данас па тако издвајамо лирску приповест *Страст нечисте крви* (2017), аутора Ненада Новака Стефановића.

Поменуте текстове осим теме, повезују: исповедни дискурс, колебање између документарности и литерарности, нефикционалности и фикционалности, али и „условљеност дела друштвеним околностима и колективном друштвеном енергијом” (Greenblatt, 2003: 42).

Путеви које пролази краљица Наталија у функцији су осликавања једног друштвеног и државног уређења које се рефлектује на плану политичког и културолошког нивоа тадашње Србије. Наталија Обреновић није желела да пристане на Миланов захтев да сина виђа једном годишње у неком од страних летовалишта, како је предложио краљ након развода. Миланов циљ био је да краљица Наталија напусти земљу, те да нема директног утицаја на малолетног сина. Наталија, међутим, није намеравала да попусти јер је као мајка сматрала да је њен син лоше васпитаван. Осим тога, противила се идеји свог супруга да се њихов син Александар васпитава у Бечу.

Након што се настанила у Визбадену са Александром, краљица Наталија и њено дете постали су жртве политичких скандала. По жељи краља Милана и његове владе и немачке полиције, краљевић је отет од мајке и одведен у Београд. Овај догађај приближио је њен савременик Драгутин Илић у *Успоменама из Румуније „из бележника емигранчевог”* (1904/1905). Драматичне догађаје из српске историје Илић ставља у раван јаким литерарног исказа:

„У то време пуче глас о Висбаденском догађају – отмици српскога престолонаследника из руку мајчиних. Српска и бугарска емиграција, па и сами Румуни у Турну Северину, беху толико узрујани овом отмицом, која беше на онако недостојан и дивљачки начин извршена, да се тих дана ни о чему другом није говорило већ само о несретној мајци којој отимљу дете. До тога времена краљицу Наталију сваки је жалио као честиту жену, која не беше ни издалека налик оним госпођама на трону, које се, после краће или дуже душевне борбе, мире са својом брачном судбином и у складу живе са својим крунисаним супругом, задовољавајући се сујетом круне и ... Она не имајаше снаге за то те, борећи се за своја брачна права, изгуби и мужа и круну, али очува једно, што јој чак ни њезин највећи непријатељ, краљ Милан, није могао порећи. После Висбаденскога догађаја краљица доби име: мајка – мученица. Људи од срца и душе отворено су изјављивали своју грозу према краљу – не човеку; они исти Румуни у Турну Северину, који су после 29. маја тукли и пребијали Србе, да би осветили смрт краља Александра и Драге, и који су тих дана величали име

²¹ Видети: Лаза Костић, *О политици; О уметности: новински чланци*. 4, 1887–1891, 1903, Нови Сад 1990.

краља Милана и рођакали се њиме, тада су јавно говорили, како су Срби кукавички народ кад трпе на престолу „једног Нерона” који је упропастио своју кућу, па сада и државу” (Илић, 1904: 341).

Врло је убедљиво писала румунска штампа о епизодама након развода брака Милана и Наталије. Наталија се вратила у Јаши код своје баке Маргиолице Разновеану (Marghiolița Rosetti-Roznoveanu) из Станке (Stânca), која је уједно била прабака малог Саше Обреновића. Тим поводом цео град Јаши изашао је на железничку станицу да дочека Наталију и њеног сина Сашу којег је носила у наручју. „Са бројним познаницима и рођацима упутила се према палати породице Разновеану у улици Стефана Великог у Јашију”, писала је румунска штампа 1938. године, још за живота Наталије Обреновић. У истом чланку наводи се да је краљица Наталија живела неко време у Румунији: у градовима Јаши, Букурешт и Станка (Rașcanu, 1938: 7).

Дугогодишња борба око развода и политичке размирице Милана и Наталије пољуљале су углед српског престола и династије, али и оставиле трајне последице на њиховог сина Александра. Ђорђе Генчић преноси разговор са краљем Александром Обреновићем који у свом одрастању праћеном осећајем празнине замера родитељима због развода:

„Да много не говорим о моме детињству. Ви знате да га ја нисам ни имао и да сам благодарећи разводу између мојих родитеља био лишен сваке радости и милоште родитељске у детињству. Прилике у којима сам живио од раног детињства мог па до сада, тако су чемерне и тешке биле, да су оне оставиле неизгладив траг и на душу и на срце моје које је очврстало. Осећаји нежне љубави према родитељима мојим давно су ишчилели, јер моји родитељи немађаху ни трунке љубави за мене. Њихова узајамна мржња беше јача од љубави родитељске. Та мржња беше извор свемогућих домаћих несрећа, по среди којих стајаш ја, не знајући куда и на коју ћу страну. Покадшто мислих да ћу полудети, јер око мене никада не беше који би ме прихватио и пригрлио, који би ми реч утехе рекао” (Крстић, 2018: 71).

Наталија ће се након четири године од протеривања из Србије вратити у Београд спремна на нови обрачун са Миланом. Била је одлучна у намери да активно помогне свом сину у вођењу државне политике. Услед тога дошло је до несугласица између ње и Александра.

„Наталија је била жена високог, можда и претераног самопоштовања, али и јаких страсти. Исто онако како је најпре волела, а потом мрзела мужа, тако се растала и са сином. Љубав према њему надвладана је осећањем срама, увеређеност због његових поступака је потиснула нежност, сујета је била јача од потребе да буде уз њега” (Трговчевић, 2006: 31).

Раскораку мајке и сина, међутим, највише је допринео Александров избор Драге за будућу краљицу.

„Ја знам да родитељи моји женидбу са Драгом не одобравају, да јој се срцем противе. Ја искрено патим због тога и несрећан сам што су односи између

мојих родитеља и мене поремећени и срцем својим желим да се они поново доведу у склад. Јасно је мени да је у интересу династије да се са својим родитељима измирим. Али моји родитељи условљавају измирење са мном мојим разводом са Драгом” (Милић, 2006: 231).

Старија 10 година од Александра, Драга је била одлучна у намери да прекорачи границе своје класне позиције и класног идентитета. У колективном сећању, махом и у литератури, Драга је остала упамћена као ограничавајући и узнемирујући фактор монархије.

Милош Црњански у драми *Конак* настоји да у фикционом контексту, не спомињући директно краљицу Наталију, одјекну историјска егзактност и драматичност догађаја који су емотивно ломили краљицу. Радња се одвија у двору у Београду и у Бијарцу. Сликајући раскол унутар личности на лични приватни/јавни живот, аутор пише о љубави и трагичној смрти Наталијиног сина, краља Александра Обреновића. Црњански је конципирао лик са акцентом управо на несређене односе оца и сина, али и мајке и сина. У драми је краљица Драга осликана као један од главних фактора који је допринео гашењу династије Обреновић. У средишту пажње су преламања у књижевном лику Александра Обреновића, његове борбе и напуклине, као и начин на који оне утичу на његову судбину. Александрова женидба са бившом дворском дамом краљице Наталије, али и обесно понашање Драгине браће изазвали су климу која је довела до свирепог убиства краљице Драге и краља Александра (у 27. години живота) 29. маја 1903. године. О овом немилу догађају писао је и Драгутин Илић у *Роману краљице Наталије: Одломци из дневника*. Без потомства, династија Обреновића била је осуђена на нестанак.

Крвавом исходу, према наводу Сузана Рајић, претходиће упозорење краљу Александру са румунског двора од стране краља Карола I: „Упозорење је добио од своје тетке Маврокордат, сестре краљице Наталије која је упозоравајућу поруку послала на изричит налог румунског краља Карола, затим од бугарског кнеза Фердинанда, али и руске тајне службе” (Рајић, 2011: 487).

После Мајског преврата 1903. и убиства сина, Наталија је живела у манастиру Сионске Богородице у Француској. У овом контексту вредно је поменути и телевизијску драму насловљену *Крај династије Обреновић*, али и један од првих филмова који је рађен на основу новинарских извештаја, настао непосредно након Мајског преврата – *Убиство српске краљевске породице*.

Поремећени породични односи „краља, краљице и престолонаследника” су у средишту драме, *Силазак с престола* (1941), аутора Ранка Младеновића. Аутор је дочарао опште незадовољство народа, изазвано краљевим подношењем захтева за развод брака. У драми се инсистира на Наталијиној изванредној лепоти и омиљености у народу. То је још једна потврда да зна-

чење књижевног дела није резултат пишчеве личне намере, већ је резултат контекстуалних асоцијативних веза које симболи једног дела успостављају са укупном симболиком књижевне традиције.

Као јунак *Романа о краљици Наталији*, Драгутин Илић размишља о могућим разлозима за Александрову извитоперену личност и приписује је пре свега недостатку мајчинске фигуре и дисфункционалној породици којом је управљала политика. Наталијин идентитет у драми *Конак* откривамо кроз епизоду у којој Александар разговара са мајчином сликом. Из лирске реплике краља Александра сазнајемо да је Наталија поражена непослушношћу свога сина и због тога напушта православље:

„Гледам ову слику, коју ми је татап послала. Како ме чудно гледају њене очи. Пише ми, да је због тебе, прешла у католичку веру. Неће са нама ни у исту цркву. Сад сам јој ја крив што са мужем није била срећна у животу. Како ме те очи прате. Ви сте при вечери пили шампањ, ја нисам... Да сам пио, мислио бих да сам цврцнуо ... *Nom de Dieu*... Како ме те очи гледају (...) Шта сам се подетињио... Јојјоу! Јојјоу... Ходи овамо... МОГАО БИХ СЕ ЗАКЛЈЕТИ да видим сузе у материном оку... да плачу... “ (Црњански, 1985: 330).

Прави разлог преласка у католичанство „лежао је у повређивању прекомерне женске сујете, што је краљицу побудило на чин који је изазвао осуду друштва и штампе. Преверавањем краљица Наталија је покидала све везе не само са православном црквом, већ и са Русијом, исказујући доста дуго пре тог чина неразумевање и неслагање са руском политиком према Србији, а напосе према њој лично. Висока политика је за њу била само прљава игра, у којој је Русија окаљала свој образ” (Рајић, 2013: 251).

Закључне напомене

Бројне су приповедне творевине и историјске драме посвећене краљици Наталији и краљу Милану које отварају културу сећања и интертекстуалних релација српске и румунске књижевности, историје и уметности. Битно је нагласити да културна поетика није само пуко историјско контекстуализовање књижевног текста, већ се ради о узајамном прожимању књижевности и културе схваћеном као неискрпан процес. Нови историзам књижевно дело дефинише као интегрисани део културе у акцији које чини мноштво гласова и прихвата га као чиниоца друштвено-историјске моћи, као поље борбе, као место сукоба које се јавља због незадовољства које је било усмерено ка књижевној историји.

Замисао нашег излагања односи се на неколико сегмената: реакцију на формалистички приступ књижевности, неопходност разбијања представа о строго одређеној зони књижевне продукције, преиспитивање конструкција о стабилном националном језгру, сламање граница између друштвене и при-

ватне представе о Наталији, проблематизовање разлика између књижевног и политичког дискурса, схватање историје као текста о којем се „преговара” на пољу уметности, политике, културе и структура моћи, а затим и схватање историје као кретања и сталне смене вредности.

У том смислу су приметна извесна историјска неподударана, али и ситуације које су део неиспричане историје. Доминантна историографска линија приповедања која прати преломне тренутке у Наталијином животу: „руско” порекло, долазак на српски двор, рођење сина Александра, политичке размирице са супругом, Миланове љубавне афере, развод брака, прогон из Србије, сукоб са сином због избора супруге-краљице Драге, прелазак у католичанство у њеној 43. години живота, и најзад Мајски преврат 1903. године и убиство њеног сина, у литерарним делима и новинским чланцима каткад губи контакт са фактографијом.

На основу бројних извора, књижевних текстова, историјских чињеница који се односе на комплексан доживљај краљице Наталије и владавину династије Обреновића уопште, препустили смо се игри интерпретација, истраживања, имагинације и комбиновања. Посреди је флукс, кретање, размена, будући да се историја у многоме представила не више као откривање прошлости, већ као инвенција и креација, као својеврсно језичко обликовање прошлости.

Упуштајући се у ма коју упоредну анализу владарских личности Наталије и Милана Обреновића, важно је да установимо у којој мери су овакве структуре уједно неисцрпне и отворене, те се непрекидно могу допуњавати новим подацима. За нова књижевнокритичка читања дела била је потребна већа временска удаљеност и другачија поетичка и књижевнокритичка контекстуализација. Као решење, на место субјективности писца, треба да стане објективност читаоца. Другим речима, текстове који се односе на личности краљице Наталије и краља Милана Обреновића требало је осмотрити у спрези са сложеном структуром институција, праксе и веровања који су обликовали културу у којој су настајали.

Најзад, културно-историјске релације краља Милана и краљице Наталије Обреновић, као део укупних међусобних веза српске и румунске културе неизбежно чине неодвојиви део румунског идентитета.

Литература

Бужињска, Марковски, 2009: А. Буџињска, М. Р. Марковски, *Књижевне теорије XX века*. Београд: Службени гласник.

Вивијен, 1897: Н. Vivian, М.А. (Херберт Вивијен), *Servia, the poor man's paradise / Србија-рај сиромашног човека*. (превела Мара Пандуровић), у *Београд у деветнаестом веку*. Београд: Библиотека града Београда, 1967. 149–180.

- Доћеа, 2007: Vasile Docea (превео текст са немачког језика), *Jurnal Carol I al României/Дневник краља Карола првог од Румуније*. Iași: Polirom
- Драговић, 2017: М. Драговић, *Наталија Обреновић: Из необјављене преписке прогнане краљице, у Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе V*. Горњи Милановац: Музеј Рудничко-таковског краја.
- Гринблат, 2003: S. Greenblatt, Kolanje društvene energije, Novi istorizam i kulturni materijalizam. Ka poetici kulture. Сомбор: *Домети*, 1–4, 108–111.
- Херман, 2005: David Herman, Manfred Jahn and Marie-Laure Ryan, *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, London and New York, Routledge.
- Илић, 1904: Д. Илић, Успомене из Румуније. *Босанска вила*, бр. 19. / бр. 20, Сарајево: Српска дионичарска штампарија.
- Илић, 1905: Д. Илић, *Успомене из Румуније*, у „Босанска вила”, Сарајево: Српска дионичарска штампарија.
- Илић, 2015: Д. Илић, *Роман краљице Наталије* (Приредила: Светлана Томић). Београд: Службени гласник.
- Јовановић, 1934: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, II, III, Београд: Издавачко Предузеће Геца Кон.
- Јовановић, 1990а: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића. Део 2*. Београд: БИГЗ
- Јовановић, 1990б: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*. Београд.
- Јовановић, 2005: С. Јовановић, *Портрети*. Београд: Народна књига.
- Јоница, 1997: М. Ioniță, „O casă de comerț bucureșteană – Casa Capșa – în competiții interne și internaționale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea”. București: Muzeul Național de Istorie a României IX.
- Јорга, 1914: N. Iorga, *Pagini despre Serbia de azi*. București: Editura Casei Școalelor.
- Јорга, 1916: N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I*. București: Inst. De Arte Grafice CAROL GOBL.
- Јорга, 1934: N. Iorga, *O viață de om: Așa cum a fost*. București: Ed. N. Stroila.
- Каниц, 1904: Felix Kanitz (Феликс Филип Каниц), *Das Konigreich Serbien und das Sebevolk von der Romerzeit bis zur Gegenwart / Краљевина Србија и српски народ* (превео професор Радослав Јанковић), у *Београд у деветнаестом веку*. Београд: Библиотека града Београда, 1967. 181–249.
- Катана, 2013: В. Catana, *Relații româno-sârbe 1875–1913, Scurt istoric al reprezentanțelor diplomatice de la Belgrad și București ale României și respectiv Serbiei / Rumunsko-srpski odnosi 1875-1913, Kratak pregled diplomatskih predstavnika Beograda i Bukurešta, odnosno Rumunije i Srbije*. Târgoviște: Ed. Cetatea de scaun.
- Косановић, Туцаковић, 1998: Д. Косановић, Д. Туцаковић, *Страници у рају*. Београд: Стубови културе.
- Костић, 2018: Љ. Костић, Успомене на краља Милана у контексту мемоарске прозе Пере Тодоровића, у *Зборник радова*. Ужиче: Педагошки факултет у Ужицу, година 21, бр. 20 децембар.

- Костић, 2019: Љ. Костић, Краљ Милан у књижевном делу Владана Ђорђевића, у *Зборник Матице српске*. Нови Сад: Матица српска, 449–462.
- Костић, 1990: Л. Костић, *О политици; О уметности: новински чланци*. 4, (1887–1891), 1903, Нови Сад.
- Крестић, 2018: П. В. Крестић, Министар Генчић о женидби краља Александра Обреновића, у *Зборник Матице српске за историју*. Нови Сад: Матица српска, 67–79.
- Лека, 2000: Octav–George Lecca, *Familiile boierești române*. București: Libra/ Muzeul Literaturii Române.
- Лежер, 1884: М. L. Léger (Јуј Леже), *La Save, le Danube et le Balkan. Voyage chez les Slovenes, les Croates, les Serbes et les Bulgares / Сава, Дунав и Балкан*, Paris, Librairie Plon, (превео Радослав Јанковић), у *Београд у деветнаестом веку, из дела страних писаца*. Београд: Библиотека града Београда, 1967. 107–121.
- Лукас, 2013: Antal Lukács, Raportul politic al arhiducelui Rudolf de Habsburg asupra călătoriei sale în Orientul european (Imperiul Otoman, Principatul Bulgariei, România și Serbia) din anul 1884, у *Caiete diplomatice*. București: Institutul Diplomatic Român бр.1 <https://www.idr.ro/publicatii/Caiete%20Diplomatice.pdf> (сајт консултован 11.02.2021.)
- Љушић, 2001: Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*. Београд: Народна књига/ Алфа.
- Милин, 1992: М. Milin, *Relații politice româno-sârbe în epoca modernă (secolul al XIX-lea)*. București: Editura Academiei Române.
- Милић, 2006: Д. Милић, *Српски политички говор модерног доба*. Београд: Службени гласник.
- Милутиновић, 2007: Д. Милутиновић, Положај историје у интерпретацији књижевног текста, у *Зборник Матице српске за књижевност*. Нови Сад: Матица српска 409–420.
- Обреновић, 1891: Н. Обреновић, „Мајка”, *Une mère, Natalie, reine de Serbie*, Le Petit journal, 1891, Numéro 28, превод са француског Сандра Трипковић, Горњи Милановац: „Слово Ћирилово” 2015. <http://www.bibliotekagm.com/wp-content/uploads/2017/12/Slovo-Cirilovo-12.pdf> (сајт консултован 13.01.2021.)
- Обреновић, 1999: Н. Обреновић, *Моје успомене*. Прев. Иванка Павловић, (приредила: Љубинка Трговчевић). Београд: Српска књижевна задруга.
- Падуреан, 2020: Bianca Pădurean, *Pagina de istorie: Povestea româncei Natalia Obrenovici, prima regină a Serbiei /Stranica istorije: Priča Rumunke Natalije Obrenović, prve kraljice Srbije*, 15 maj, 2020. <https://www.rfi.ro/politica-121186-pagina-de-istorie-poveste-romanca-natalia-obrenovici-prima-regina-serbia> (сајт консултован 10.01.2021.)
- Перић, 1967, О. Перић, *Београд у деветнаестом веку. Из дела страних писаца* (Приредила: Олга Перић). Београд: Београдски графички завод.
- Раденић, 1973: А. Radenić, *Progoni političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1893–1903*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.

- Радонић, 1973: А. Radenić, *Progoni političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1893–1903*. Београд: Историјски архив Београда.
- Рајић, 2011: С. Рајић, *Александар Обреновић, Владар на прелазу векова, сукобљени светови*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Рајић, 2013: С. Рајић, Краљица Наталија и Русија – од развода до преверавања, у *Српске студије*, књ. бр. 4, Београд: Центар за српске студије, Филозофски факултет Универзитет у Београду.
- Ранчић, 2010: V. Rančić, *Konačna istina. Olga i Pavle Karađorđević između istine i sudbine*. Београд: Dereta.
- Рашкану, 1938: Th. Rașcanu, Ex-regina Nathalia a Serbiei n’a murit? – Amintiri și lămuriri / *Бивша краљица Србије Наталија није умрла? – Сећања и сведочанства*, у *Universul literar*, anul XLVII • Nr. 2, 9 Iulie, стр. 7. http://dspace.bcuccluj.ro/jspui/bitstream/123456789/18894/1/BCUCLUJ_FP_P3441_1938_047_0021.pdf (сајт консултован 3.01.2021.)
- Ристић, 2016: Д. Ристић, Британска штампа о прогонству краљице Наталије из Србије 1891. године, у *Историјске свеске*, бр. 29. мај, стр. 16–21.
- Самарцић, 2006: М. Самарцић, Његово Краљевско Височанство Кнез Милан, у *Зборник Матице српске за историју*. Нови Сад: Матица српска, 37–49.
- Станојевић, 2005: М. Станојевић, *Портрет народнога краља*. Београд: Чигоја.
- Станојевић, 2005: М. Станојевић, *Деветсто трећа: књижевни погледи: Лаза Костић, Драгиша Васић, Слободан Јовановић, Црњански...*, 136–148.
- Стефановић, 2017: N. Stefanović *Vodič kroz ljubavnu istoriju Beograda*. Београд: Laguna.
- Тамаш, 2011: Á. Tamás, *Names of Characters of Non-Hungarian National Groups in Hungarian and Austrian Humour Magazines in the second half of the 19th Century*. <http://www.gencat.cat/llengua/BTPL/ICOS2011/179.pdf> (сајт консултован 12. 02. 2020.)
- Тодоровић, 1997: П. Тодоровић, *Српска ствар у Старој Србији: Успомене на краља Милана* (приредила Латинка Перовић). Београд: Службени лист СРЈ.
- Томић, 2015: С. Томић, Значај књижевних радова краљице Наталије, у: *Наталија Обреновић, Ружа и трње*. Београд: Лагуна.
- Трговчевић, 2006: Lj. Trgovčević, *Kraljica Natalija Obrenović, Moje uspomene*. Београд: Srpska književna zadruga.
- Црњански, 1985: М. Црњански, *Конак*, у *Драме* (Приредио: Светозар Марков). Букурешт: Издавачко предузеће „Критерион”.
- Чубрић, 2012: Lj. Čubrić, *Spomenar*. Београд: Zavod za udžbenike.

Oktavija I. Nedelku

Lidija V. Čolević

WHEN I GROW UP I WILL BE A QUEEN: NATALIA AND MILAN OBRENOVIC

Summary

On the trail of new historicism, understanding the relationship between historical and artistic reality, visual culture and art, historiographical and literary ideas about Queen Natalia Obrenovic, helps to stratify the great number of roles she played in Serbian culture.

The cultural-historical relations between King Milan and Queen Natalia Obrenovic, as part of the overall mutual ties between Serbian and Romanian culture, are indisputably an inseparable part of Romanian identity.

Key words: new historicism, fictional and historical characters, Queen Natalia Obrenović, King Milan Obrenović IV, King Alexander Obrenović, Romanian identity.

НЕГОВАЊЕ КУЛТА СВЕТЕ ПЕТКЕ У РЕЛИГИОЗНОЈ ПОЕЗИЈИ СРПСКЕ ПЕСНИКИЊЕ ДАНИЦЕ ЗОРКЕ РАШКОВИЋ

Стваралаштво прве београдске романтичарске песникиње Данице Зорке Рашковић (1849–1910) посматрамо у контексту трагања за заједничким елементима српске и румунске културе. Њено стваралаштво остало је непознато широј читалачкој публици, а у центру наше пажње биће лирска песма о српско-румунској светитељки (Света Петка). Она је као веома млада песникиња објавила у Београду четири збирке песама, али књижевна критика није јој увек била наклоњена. Збирка религиозне поезије *Милосплет* (1868) садржи лирске и епске песме, а међу лирским текстовима је песма *Св. Параскеви*. Култ свете Петке негује се од 15. века, захваљујући кнегињи Милици и песникињи Јефимији. Света Петка је породични празник породице Рашковић, која је у време Турске царевине имала посебне повластице у Старом Влаху. Поред великог броја ратника и старешина у српским устанцима, породица Рашковић је српској култури дала велики број интелектуалаца. Њена књижевна појава веома је интересантна у српској поезији 19. века јер је реч о првој београдској песникињи, којој је признат статус књижевнице (1884).

Кључне речи: српска песникиња Даница Зорка Рашковић, српски романтизам, религиозна поезија, култ Свете Петке, песма о Светој Петки.

1. Стваралаштво романтичарске песникиње Данице Зорке Рашковић „Ужичанке” (око 1849–1910) посматрамо у контексту трагања за заједничким елементима српске и румунске културе, са тежиштем на песми коју песникиња посветила светој Петки Параскеви – што је крсна слава Рашковића. Циљ рада је да се реafirмише песничко стваралаштво заборављене песникиње Данице Зорке Рашковић, прве београдске песникиње, и прве српске песникиње „испод Саве и Дунава”, која је у романтичарском заносу додала симболично име „Даница”, али и за успомену на стари завичај својих предака Рашковића додала и надимак „Ужичанка” – што је и била „мода” тога времена.

¹ vid.nik47@gmail.com

2. У почетку дугујемо одговоре на два питања о мотивацији проширивања имена Зорке Рашковић: (1) зашто је песникиња поред „крштеног” имена *Зорка*, које је исто тако мотивисано народно симболично име, додала и име *Даница* и (2) зашто је уз презиме *Рашковић* ставила и додатак *Ужичанка* као географско одређење порекла своје породице, која је – макар она грана породице којој је Зорка припадала – одавно била напустила и заборавила стари завичај?

2.1. Мотив *Даница* је чест песнички фокус у лирској и епској народној и уметничкој српској поезији, то је преузета термилошка синтагма из разговорног функционалног стила „звезда Даница” – што је назив за планету Венеру. То је „звезда” која се види за време највећег сјаја и дању и ноћу, „прва излази и потоња залази на небу”. Метафорика имена „звезде Данице” је „дубока”, што се види из Вуковог превода *Новог завјета*:

„Добро чините што пазите на њу [пророчку ријеч], као на видјело које свијетли у тамном мјесту, **докле дан не осване и даница се не роди у срцима вашим**” (*Нови завјет*, 1938: 204, према *Речник САНУ*, 4: 52).

2.2. Зашто надимак *Ужичанка* уз презиме Рашковић? Прво, братлијска породица Рашковићи отишла је из старог завичаја Стари Влах (читај: шире ужички крај) пред појачаним турским терором у Угарску, где су стекли одређене привилегије. Друго, у време песничког формирања Зорке Рашковић, почеле су жестоке борбе за ослобађање Ужичког града у коме су још увек били Турци, што је био врхунац борбе српскога народа за национално ослобађање од „турске руке”.

3. Рашковићи су братлијска породица која је у време владавине Турске царевине према ферману од турског султана добијала одређене повластице у кнежини Стари Влах, са седиштем у Штиткову код Нове Вароши. Чак је и од песникиње слављени Михаило Обреновић био добротвор за градњу цркве у Штиткову, некадашњем седишту Рашковића, 1867, са „60 дуката ћесарских” (Милосављевић, Копуновић, 2019: 120).

„И Рашковићи су, дакле, од српске феудалне властеле постали повлашћени братлијски кнезови, који су српске владалачке повеље заменили турским султанским бератима и постали спахије али с нарочитим обавезама, не мењајући при том веру” (Ристић, 1963: 177).

3.1. После турско-аустријских ратова, Рашковићи су пристајали уз Аустрију те су се селили на Војну границу, где су напредовали у војној служби, добијали нове титуле и повластице и у великој мери учествовали у војном и културном животу у новој домовини. Рашковићи су у познатим

„сеобама” у трагању за бољим животом ишли и у Русију, речено језиком Милоша Црњанског: „бескрајни, плави круг; у њему звезда”. И тамо су страдали на бојиштима за „браћу Русе”: враћали се у „мајку Србију” или после укидања државе Мала Србија у Русији асимиловали се у земљи где је била иста вера, сличан језик и култура.

3.2. „Култна улога Рашковића у српском народу одавно је прешла границе Аустроугарске монархије, где је у доброј мери и створена. Приповест о овој породици и њиховој историјској улози у српском народу с временом је добијала митски карактер, а судбине знаменитих чланова, укључујући српског патријарха Гаврила, постојале су основ продирања у дубину векова у којима су, наводно, живели преци Рашковића” (Милосављевић, Копуновић, 2019: 64). У традицији Рашковића се приповеда да су пореклом од светорodne породице Немањића.

3.3. У својој историји Рашковићи су поред врлих ратника и у Србији у устанцима и у Угарској и Русији на европским ратиштима, српској култури оставили и прве школоване интелектуалце на познатим универзитетима у Европи (Димитрије и Мојсеј Рашковић – Беч, Лајпциг, Пожун), преводиоце, професоре универзитета, скупљаче народних умотворина (в. Вукова *Преписка*, књ. I: стр. 147, 877). Рашковићи су и у Србији кнеза Милоша и у Аустроугарској и Русији у новом времену доживели коначни пад и сишли са историјске сцене – што се може видети и из живота Зорке Рашковић.

4. У историјској, етнографској и географској литератури не постоји сагласје о границама Старога Влаха (подручје у западној Србији), које се практично нису увек ни подударале у административном, етнографском и географском смислу. У историјској димензији овај предео везује се за стравлашке кнежевске породице (бератлије) Бакићи и Рашковићи.

„Стари Влах је простран планински предео, тешко приступачан и пролазан, оштре и сурове климе, а све до најновијег времена и предео примитивне економике и заостале материјалне културе и просвећености. У етничком погледу Стари Влах је обухватао област између Ибра на истоку и Дрине на западу, Лима на истоку и Ђетиње на северу, док су му у административно-политичком погледу припадали само крајеви око Сјенице, Нове Вароши, Прибоја, Ивањице и Студенице” (Ристић, 1963: 7).

5. Шта данас знамо о животу и стваралачком портрету наше песникиње?

5.1. Београдска песникиња Даница Зорка Рашковић (око 1849–1919), појавила се „на песничком небу” српске романтичарске литературе 60-тих

и 70-тих година XIX века, а о њој се врло мало писало, а оно што се зна махом је везано за библиографије њеног времена. „Ниједан податак о њеном животу, ниједан помен њеног имена у књижевноисторијским студијама, ниједна валидна оцена њених песничких збирки у новијим истраживањима о српским песникињама XIX века” (уп. Перић, 2015: 129–130).

5.2. Зорка Рашковић је прва српска песникиња „испод Саве и Дунава”. Из њених стихова се види да је имала за то време солидно образовање које је било доступно девојкама: била је учитељица, вероватно са завршеном вишом женском школом. Највећи број пренумираната за њена дела били су управо ученици женских школа у Србији. Почела је писати у седамнаестој години живота, а већ у деветнаестој је потпуно утихла њена песничка лира. Њен приватни живот је био посве трагичан и завршила је живот потпуно усамљена као психијатријски случај.

Због тога што је подражавала народну поезију, била је на удару филолошке књижевне критике свога времена (Новаковић, 1866: 196; Јагић, 1869: 270). Критичари су пренебрегли чињеницу да у Старом Влаху (ужичком крају) није било још преврело „епско доба”, по чему је ужички крај био познат, јер се нису били испољили и иживели фолклорни облици. Најкасније су у односу на друге културне средине у Србији добили писце уметничке књижевности.

5.3. Савремени историчар књижевности Ђорђе Перић је покушао да се окрене „Ка светлости једног живота и заборављеног песничког дела”: да јасно формулише како „праву вредност сваког књижевника дознајемо само тада када га оцењујемо према приликама у којима је живео и радио”. Тиме је допринео да се поново поставе на дневни ред питања живота и стваралачког портрета заборављене песникиње.

5.4. Даница Зорка Рашковић је писала дела религиозне и родољубиве садржине (уп. Перић, 2015):

(1) *Славопој педесетогодишњој светковини*. Књига периодична у песмама, у две свеске. Прва свеска. Спевала Даница З[орка] Рашковића. – У Београду. Штампарија Николе Стефановича, 1866. 90 страна.

(2) *Славопој педесетогодишњој светковини*. Књига периодична у песмама. Друга свеска. Спевала Даница Зорка Рашковића. – У Београду, у штампарији Николе Стефановича, 1867, 122 стране и 6 страна уписника.

(3) *Милосплет од лиричних и епских разних наслова у 12 свезака*. А. Босиљак. Прва свеска Данице-Зорке Рашковића „Ужичанке”. – Београд 1868. 54 + 2 стране. Штампарија Николе Стефановича.

(4) *Тугоспев Данице Зор.-Рашковић*. На смрт Михаила М. Обреновића III, књаза српског погинувог од разбојничке руке 29. маја 1868. године у

Топчидерском Кошутњаку. – Београд, Штампa Државна штампарија. 1868. Стр. [2] + VIII + 9–54 + [4].

6. Ко је света Петка Параскева? – Преподобна Петка (944–1012), рођена у Епивату, светица која се подвизавала и испоснички живела у Тракији. Бугарски цар Асен пренео је њене мошти из Епивате у Трново (1204–1230), из Трнова су пренете у Видин (1393), а одатле у Србију (1398). Падом Београда у турске руке, прогнани Београђани носе мошти у Цариград (1521), а молдавски војвода Василије Лупул искупио је мошти из Цариграда и пренео у свој престони град Јаши (1641), где и данас почивају.

„На њен гроб у цркви Св. Апостола Петра и Павла, у Цариграду, леже болесници да би оздравили. Њене мошти пренесене су 14. 10. 1641. из Цариграда у румунски град Јаши. За тај дан спрема се у народу колач и ломи за здравље стоке. Црквиште код Лапљег Села, на Косову, посвећено Св. Петки Параскеви посећују нероткиње да би постале гравидне. Жене које су јој се заветовале посте седам дана, а на њен дан носе поклоне црквама. Име Петка Параскева настало је по многобожачком празновању дана петка с додатком црквеног имена Параскева” (*Српски митолошки речник*, 1989: 390–391).

Православна црква слави свету Петку 14/27. октобра, а њој су посвећени већи број цркава и манастира у Србији, као и капела свете Петке код цркве Ружице на Калемегдану, где су боравиле мошти светице – то је култно место где је долазила и сама песникиња Даница Зорка Рашковић.

7. За успостављање култа Свете Петке у српској цркви заслужан је средњовековни писац Григорије Цамблaк.

За Григорија Цамблака, игумана манастира Дечани и митрополита, продуктивног средњовековног књижевног ствараоца космополитског духа, који је дошао у Србију из Бугарске и после преко Молдавије отишао у Русију, каже се да је „редак пример писца који је прошао кроз више духовних и литерарних средина” (Петровић, 1989: 9). „Одиграо је, наиме, врло важну улогу у бугарској, српској, румунској и руској књижевности, оставивши у свакој од њих значајан траг” (Петровић, 1989: 9).

7.1. Што се тиче свете Петке, Григорје Цамблaк пише два списка: (1) „са пуно поште и задовољства” кратки популарни хагиографски спис *Слово о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију* (Цамблaк, 1989: 117–122) и (2) *Стихире преносу моштију свете Петке* (Цамблaк, 1989: 123–127).

7.2. Турски султан Бајазит, који је после Косовске битке, где је наследио султана Мурата, био оженио кћер кнеза Лазара и кнегиње Милице, освојио је бугарски град Видин, где су биле похрањене мошти свете Петке. Кнегиња Милица је дошла са Јефимијом и својим синовима да измоли кости ове светитељке. О том сусрету говори Григорије Цамблак:

„Догоди се да је ту на цареву султан Бајазит виђење дошла благочастива кнегиња Српске земље, супруга увек помињаног и светог кнеза Лазара, са двојицом јој благочастивих изданака, Стефаном деспотом и Вуком, и са супругом великог и најхрабријег деспота Угљеше – по имену Јефимијом. Будући испосништвом украшене, делима и врлинама у премудрости и оштроумљу многе превазилажаху. Они заједно имајући слободу у цара, не молише ни града, ни његове околине, ни имања, нити такво нешто друго што малу и привремену слабост има, а бесконачну погибао, већ му приђоше љубављу крепко држани и молећи непропадљиве мошти Преподобне ове матере. А он, насмејавши се, рече:

– Зашто од других многе и велике цене достојних имања не молите, већ само кости сухе и одасвуд непокретне.

А они, о, блажене ли жеље, о, добрих ли душа богољубазног одређења, рекоше:

– Ако хоћеш све то што бисмо имали да замениш са жељене нам мошти, готово смо то уступити” (Цамблак, 1989: 120).

7.3. Критичке оцене Милана Кашанина, једног од наших најбољих зналаца књижевности средњег века, биле су веома оштре (1) о хагиографском спису Григорија Цамблака посвећеном животу свете Петке и (2) о Цамблаковом религиозном одређењу када је отишао из Србије.

(1) „Други популарни хагиографски спис [*Живот св. Ђорђа*] је био *Живот свете Петке*. Он је мање занимљив и мање добро писан, али то није сметало култу светитељке” (Кашанин, 1975: 58).

(2) „У животу, кратковремени игуман дечански Григорије Цамблак није био много осетљив на границе, ни моралне ни географске; у књижевним саставима, више него и у једног нашег средњовековног писца, у њега се слуте црте лицемерства” (Кашанин, 1975: 348).

8. Судбина свете Петке у српској култури уско је повезана са судбином српског народа после двеју катастрофа које је доживела српска држава на великим бојним пољима: Маричка битка (1371) и Косовска битка (1389). У изградњи и очувању култа „женске” светитељке издвајају се две жене, обе удовице после погибија њихових мужева: Јефимија (муж деспот Угљеша, погинуо на Марици) и кнегиња Милица (кнез Лазар, погинуо на Косову).

8.1. О значају учешћа жена у очувању култа свете Петке у Срба, Милан Кашанин каже:

„У тешким тренуцима своје земље – или баш стога што су били тешки – кнегиња Милица је дала пренети мошти те светитељке из Бугарске у Србију – у стварању култа св. Петке највише су учествовале жене. Утицај жена у држави и у културном животу код нас одувек је био велик, али се можда највидније и најразноврсније обележио у активности кнегиње Милице, монахиње Јефимије и кнегиње Јелене [Балшић], жена које су живеле на међи XIV и XV века” (Кашанин, 1975: 58).

8.2. Интересантно је да су обе жене које су учествовале у доношењу моштију свете Петке у Србију биле и познате песникиње српске средњовековне књижевности: (1) Јефимија, доста слављена и помињана као прва српска песникиња има три антологијска текста (в. Стојановић-Ђорђевић, 1986: 131–135); (2) мало помињана као песникиња кнегиња Милица има један текст (в. Стојановић-Ђорђевић, 1986: 144–145).

9. О светој Петки постојим обимна литература, неколико стотина јединица. За ову прилику издвајамо једну од најлепших похвала посвећеној светој Петки коју је написао барокни писац Гаврил Стефановић Венцловић у стилу хомилија српског средњег века. То је песма у прози (ритмичка проза) остварена у само два исказа. Милорад Павић је приредио Венцловићев текст као лирску песму и графички је ускладио њен ритам са могућим стиховима.

ПОХВАЛА СВЕТОЈ ПЕТКИ СРПСКОЈ

„Једни људи себи воду с медом за пиће услађују, а она је своје пиће с плачем себи разблаживала; нису толико повише ни ветрови духали у тој пустињи, колико су прси њене трудили се ударањем и од срца уздицавањем. Нису тако хубаво текле чесме градинске, како су бистре ишле из очију сузе њене, не тако красне бише разликих птица песме, како што су преподобне биле сладогласне до Бога с јаком великим молитве; нити толико високо расту дрва, како но њена душа, ка феникс и високи бор Богу се узвисиваше својом мишљу; не тако се у вис дижу летуше птице, колико је високо у небо летила њена памет; нити су онолико јелени желили планинскога извора воденога, колико је њено срдце желило к Богу, источнику живу; ни лоза се тако у винограду разрасте а ни дрво које се у воћњаку расцвета, како но што је њено чисто девојаштво у пустињи поникло и разгранало се цветасто” (Венцловић, 1996: 156).

10. Зорка Рашковић светој Петки посвећује песму, која је настала на дан када се ова светитељка празнује.

„Сви Рашковићи славе Свету Параскеву и тиме се разликују од других [који носе презиме Рашковић], са којима нису род” (Милосављевић, Копуновић, 2019: 64).

10.1. У многим сакралним објектима (црквама и манастирима) налазе се чудотворне воде, иконе и слично у које наш народ верује. Издвајамо ону појаву која је везана за капелу Свете Петке на Келемегдану, где је – како смо напоменули – долазила наша песникиња.

10.2. „У капели Св. Петке уз цркву Ружицу у калемегданској тврђави у Београду, налази се чудотворна и лековита вода (ацијазма), у чију су се исцелитељску моћ многи поуздали и уверили. Због тога се ова светица назива још и Петка Српска и Петка Београдска” (Недељковић, 1994: 325). *Ацијазма* (грч. *agiasma*) – „освештана вода коју доносе хаџије са Божијег [Христовог] гроба” (*Речник САНУ*, 1: 214).

10.3. Доносимо у целости песму Данице Зорке Рашковић.

СВ. ПАРАСКЕВИ

Устала сам ал' ведра;
Јер сам диван снила сан,
С ког запојим духа једра,
Славећ' светли овај дан

Од весеља тог пун жара
К небу горе дигнем взор,
Из свег срца хвалећ' дара
Од превечне владе гор';

Благог неба светлог дара
Којим данас здравље Бог
С њим милости двер отвара
Кључ је име дана тог.

Параскева то је света
Овог светог дана грб,
Песма моја с ње процвета
Њено име свет је стуб.

С крстом лавром у десници
Кад јој свети сину стас,
Тад тој светој заступници
Овог дана дигох глас:

О небесна посланице
Свети растри покров свој
И дом славећ' Твоје лице
Нек освешта лавор Твој.

Твој пресвети крепки покров
Славећ' Т' је дома стуб,
С воштаницом и 'шеницом
Сад те слави дичан Срб!

Твој небесни свети лавор
 Нек му на дом слије мир,
 Крст пречасни покров свети
 Благодети с неба вир.

*

А сви скупа добру жељни
 С чистим срцем диж'мо глас;
 Нек нам Србу „Слава” цвати
 Ко у мају руже клас!

И још једном топло, скупа,
 Глас дигнимо Светој сви,
 Србу нека дом свећ чува
 Што ја српска желим кћи.

На Св. Параскеву 1867. год.

11. Треба истаћи да је робољубиво осећање, као и религијско, пренаглашено и посвећено српском кнезу Михаилу Обреновићу. Седиште Рашковића за време док су били кнежеви у служби Турског царства, било је у месту Штиткову, код Нове Вароши, а за обнову цркве у том месту, како је речено, био је приложник и кнез Михаило Обреновић.

11.1. У односу према домовини, када се друге љубави биле потиснуте у строгим законима патријархалне средине, Даница Зорка Рашковић је у својим родољубивим песмама стајала као велики борац на „првој линији одбране”. Изгледа као да је била претеча онога што ће касније Исидора Секулић поставити као гесло српској жени у истоименом есеју „Српској жени” (Секулић, 1966: 108–110).

„[Ми српске жене] притихле смо, и изгубиле смо и страх и гнев, и жељу и освету, и као празне чахуре нас одмотава спори и закаснили живот једног народа, у коме би жене требало да су људи, а људи да су надљуди, а у коме нико није на свом правом месту. [...] Пробуди се српска жено, и куцни по срцу и поносу и друге српске жене, и пођите од огњишта до огњишта, и од гнезда до гнезда, и пепелом гушите ватре око којих се мекушци греју и из гнезда бацајте децу која се у име народног завета не крсте” (Секулић, 1966: 108–110).

11.2. У својој родољубивој поезији, подгрејаној на романтичарској поезији која се ослањала на косовски мит – где је спојено историјско и митско, где се овоземаљском жртвом улазило „у царство небеско” – Даница Зорка Рашковић је у буђењу националне свести и поштовању славне српске прошлости, када је Србија доживела највећи историјски успон (у време цара Душана), са погледом у будућност, спојила религијско и родољубиво.

Ево како гласи мото збирке песама *Светковина*:

„Давно прође пет стотин година / Како српство изгуби Душана – /
Неће проћи још година дана / Па ће Српство угледат Душана: / Но новoga –
Михаила свога!”

12. Да закључимо. – За српску културу не би требало да има „малих песника”, нарочито малих жена-писаца, и треба их критички само посматрати у времену у коме су стварали. Даница Зорка Рашковић „Ужичанка” пише у времену када се није очекивало да списатељица испољава своја друга осећања осим религиозних и родољубивих. Тако је и њена песма *Св. Параскеви* зрнце љубави и истинског дубоког поштовања и налази се у ланцу свих оних који су допринели култу ове светитељке у српској култури и повезали је са румунском и бугарском културом, где се, исто тако, поштује култ свете Петке Параскеве.

Литература

- Димић, 1996: Т. Димић, *Света Петка од Епивата до Јаши*. Нови Сад: Друштво Војводине за језик и књижевност Рома.
- Jagić, 1869: V. Jagić, *Plodovi književnosti hrvatsko-srbske od posljednje dvie godine*. Zagreb: *Vienac*, 14, 270.
- Јовановић, 1902: А. Јовановић, Рашковићи, стара српска властела. Београд: *Коло*, IV/1.
- Кулишић, Петровић, Пантелић, 1998: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*. Београд: Етнографски институт САНУ, Интерпринт.
- Кашанин, 1975: М. Кашанин, *Српска књижевност средњег века*. Београд: Просвета.
- Милосављевић, Копуновић, 2019: Д. Милосављевић, Б. Копуновић, *Штитково, историјско, духовно и културно наслеђе*. Штитково–Ужице: Епархија милешевска.
- Недељковић, 1994: М. Недељковић, *Календар српских народних обичаја и веровања за просту 1995*. Ваљево: Агенција Ваљевац.
- Новаковић, 1866: С. Новаковић, нотица уз књигу *Славопој*. Вила, 12, 196.
- Перић, 2015: Ђ. Перић, Животопис и заборављене песничке збирке Данице Зорке Рашковић. Београд: *Прилози за језик, књижевност и фолклор*, 81, 129–146.
- Петровић, 1989: Д. Петровић, Цамблакова литерарна делатност у Србији, у: Григорије Цамблак: *Књижевни рад у Србији*. Београд: Просвета, СКЗ, 9–45.
- Ристић, 1963: М. Ристић, *Стари Влах до ослобођења од Турака*. Београд: Туристичка штампа.

- Секулић, 1966: И. Секулић, Српској жени, у: *Служба*. Нови Сад: Матица српска, 108–110.
- Венцловић, 1966: Г. С. Венцловић, *Црни биво у срцу*. Београд: Просвета.
- Стефановић Ђорђевић, 1986: Ј. Стефановић Ђорђевић, *Стара српска књижевност*. Београд: Рад.
- Цамблак, 1989: Г. Цамблак, *Књижевни рад у Србији*. Београд: Просвета, СКЗ.

Vidan V. Nikolić

CHERISHING THE CULT OF SAINT PETKA IN RELIGIOUS POETRY BY A SERBIAN POETESS DANICA ZORKA RAŠKOVIĆ

Summary

The subject matter of this paper is the work of the first romantic poetess Danica Zorka Rašković (1849–1910) from Belgrade, which is observed in the context of searching for common elements in Serbian and Romanian culture. Her work has remained unknown to a wider readership, and this time the focus will be on a lyric poem about Serbian-Romanian saint (Saint Petka). As a very young poetess, Danica Zorka Rašković published four poem collections in Belgrade: *Slavopoj* (two collections, 1866 and 1867), *Milosplet* (1868), *Tugospev* (1868). Literary critique had no positive reaction to the poetic texts by the young poetess (S. Novaković, V. Jagić). The collection of religious poetry *Milosplet* (1868) contains lyric and epic poems, and among the lyric texts there is a poem *Saint Petka*, which speaks about this uniquely revered Serbian-Romanian saint. The cult of Saint PetkaParaskevahas been nurtured since the 15th century, owing to Princess Milica and a poetess Jefimija. Saint Petka Paraskeva is a patron saint of the Rašković family, which had special privileges in the region of Stari Vlah in western Serbia during the Ottoman Empire in the Middle Ages. The Rašković family gave a great number of warriors and elders in the Serbian uprisings, as well as a great number of cultural intellectuals.

Keywords: the Serbian poetess Danica Zorka Rašković, Serbian romanticism, religious poetry, the cult of Saint Petka, a poem about Saint Petka.

ЛИТЕРАРНО-ДОКУМЕНТАРНА ПРОЗА У НАСТАВИ ЗАВИЧАЈНЕ КУЛТУРЕ: НА ПРИМЕРУ ПИСАЦА ИЗ УЖИЦА

У раду се разматра образовни потенцијал литерарно-документарне прозе писаца који су рођени у Ужицу, а живели су у другој половини 19. и првој половини 20. века. Циљ је да се испитају могућности унапређивања ученичких компетенција применом ових дела у настави завичајне културе. Анализа је показала да литерарно-документарна проза завичајних писаца представља наратив богат подацима и детаљима, који наставнику омогућавају да из различитих перспектива осветли догађаје, личности и појаве. Фактографска подлога ове прозе, у комбинацији са сликовитим описима и живописним причама, помаже ученику да оживи догађаје у својој свести. Закључује се да литерарно-документарну завичајну прозу треба користити у настави завичајне културе: (1) за унапређивање вештина читања и разумевања; (2) за упознавање завичајне историје, као и улоге завичајних личности и догађаја у националној историји; (3) за стицање представа о начину на који се одвијао приватни живот (породица, школа и сл.). На овај начин код ученика се развија свест о припадности одређеној заједници и жеља да се личним деловањем допринесе очувању завичајне културне баштине.

Кључне речи: литерарно-документарна проза, настава српског језика и књижевности, настава историје, образовни потенцијал, завичајна културна баштина.

Увод

Како се указује у методичкој литератури, задаци савременог образовања јесу: (а) да припреми ученика за живот у мултикултуралним свету у коме постоји дијалог између различитих култура; (б) да изгради код ученика свест о припадности одређеној заједници и жељу да се личним деловањем допринесе очувању њених духовних и материјалних добара (Елез, 2012: 13; Николић, Вељовић, 2018: 125). Сматра се да ће дете које је свесно идентитета своје уже средине моћи да са изоштренијим критеријумима прихвата

¹ milkanik75@gmail.com

² Овај рад написан је у оквиру пројекта *Динамика структура савременог српског језика* (2011–2020), број 178014, који финансира Министарство науке и просвете Републике Србије.

тековине опште културе, као и појединачних других култура (Тежак, 1980: 155).

Завичај представља емоционалну, књижевну, педагошку и дидактичко-методичку категорију (Урошевић, Урошевић Хушак, 2012: 128). „У богатству, особености и снази завичајног народног говора, језика, усменог ставралаштва, фолклора, пејзажа, друштвено-економске, социоетничке, понекад психоменталне структуре и читаве баштине – налазе се непресушна изворишта, подстицаји и надахнућа за књижевноуметничку реч и ликовност, за завичајни филм, фотографију и стваралаштво уопште“ (Цветковић, 2011: 262).

У овом раду разматра се образовни потенцијал изабраних дела *литерарно-документарне прозе* аутора различитог профила (занатлије, трговци, уметници), који су рођени у Ужицу, а живели су у другој половини 19. и првој половини 20. века. Циљ је да се испитају могућности унапређивања ученичких компетенција применом одломака *завичајне литерарно-документарне прозе*.³ Очекивано је да обрада текстова *завичајне књижевности* може да допринесе: (а) упознавању завичајне баштине и изграђивању завичајног идентитета; (б) јачању трансферних и генеративних знања из различитих наставних предмета и области (*српски језик, књижевност и историја*).

Образовни потенцијал завичајне литерарно-документарне прозе ужичких писаца

Литерарно-документарна проза има значајан образовни потенцијал јер омогућава ученицима: (а) да свестраније упознају личности уметника и научника, као и да разумеју њихова стваралачка одређења; (б) да запазе и да схвате важност изграђивања националног и културног идентитета (в. Костић, 2012: 450, 455). Жанрови овог типа прозе – *дневници, аутобиографије и мемоари* – представљају погодне текстове за обраду у настави српског језика и књижевности захваљујући „двострукој читљивости“ којом се одликују ова остварења (в. Стефановић, 2010: 6–7). Наиме, у текстовима тзв. *мешовитих (књижевно-научних) жанрова* интерферирају *фактографија* и *фикција* тако да се они могу читати и као „историјско сведочанство“ и као „књижевно дело“.

Аутор литерарно-документарне прозе примењује механизме селекције, редукције, интеграције и интерпретације чињеница из сопственог живота, као и чињеница везаних за историју уже и шире заједнице. „Аутобиографски текстови се тако указују као паралелни живот, као знаци културе,

³ Припадност одређеног текста завичајној култури (завичајној књижевности) одређује се према (1) тематици текста или према (2) родном крају аутора (Бењак, Љубешић, 2013: 19).

као присутна одсутност, као залажење у пределе поетског и документарног, као залога истинитог и могућег, па се у зависности од ових параметара могу проучавати са аспекта културе (као знаци културе), из перспективе онтологије (као знак конституисања живог бића) или у складу са поетичким намерама ствараоца (као знак илузије стварности и уверљивости, као знак истинитог, као знак везивања књижевног текста за стварност, као знак документарног)” (Јоковић, 1998: 462).

Према препорукама које даје методичка литература, избор *завичајних текстова* за наставу заснива се на следећим параметрима: (1) уметничка вредност; (2) интересантна тематика; (3) језичко-стилска изражајност; (4) психолошка, етичка и идејна примереност узрасту ученика; (5) васпитна адекватност (уп. Скок, 1975; Николић, Вељовић, 2018). Обраду завичајних литерарно-документарних текстова треба усмерити према општим циљевима савремене наставе: (1) развијање вештина прикупљања, анализе и евалуације података; (2) подстицање ученика да се баве интелектуалним радом; (3) развијање креативности; (4) изграђивање умења за спровођење једноставнијих истраживања; (5) оспособљавање за трансфер знања из различитих области; (6) формирање вредносног система заснованог на јачању сопственог и уважавању туђег идентитета (уп. Вељовић, 2018: 510).

У овом раду размотрићемо три жанровски различита примера литерарно-документарне завичајне прозе ужичких писаца која се могу применити у настави српског језика и историје (на различитим узрастима ученика): (а) Миладин Радовић – мемоари; (б) Марија Мага Магазиновић – аутобиографија; (в) Борисав Малиша Атанацковић – дневник.

Миладин Радовић (1852–1915) у мемоарима, постхумно објављеним под називом *Самоуки рукопис*, предочава догађаје који су обележили историју Ужица и Србије у другој половини 19. и почетком 20. века.⁴ Обухваћени су догађаји од одласка Турака из Ужица 1868. године до почетка Првог светског рата, с тим што се помињу и историјски детаљи из прве половине 19. века. Миладин Радовић није био школован (научио је самостално да чита и пише док се припремао за пекарски занат). Учествовао је у друштвено-политичком животу ужичког краја и објављивао разноврсне текстове у часописима. Из његових мемоара за наставу је погодан одломак о уређењу Ужица, који сведочи да прегалаштво појединца може да буде далекосежније него залагање читаве заједнице:

Ристо Тешић, сајција обрати се општинској управи и саопшти јој да се против воде, која у варош за време кише увлачи крш и камен, мора озбиљна повести брига и да та ругоба мора да се спречи. [Пошто општина није уважила његов предлог] он се реши да почне сам колико може и зна. Образује један мали одбор и са њиме почне пошумљавати она мјеста одакле је највећа опас-

⁴ О животу, друштвеној активности и стваралаштву Миладина Радовића постоје малобројна истраживања (уп. Радовић, 2006; Николић, 2019).

ност била и једва умоли општинску управу да му даде понекога кулучара. [...] Онај Парк према Жељезничкој станици он је подиго. А знате ли како је било пре? Усред пола дана туда нико није пролазио. Ту су сваки дан долетале каменнице озго из брда, нешто саме, а нешто козе отискивале. Онде су извлачили из вароши стрвине. Онде је извођена заражена стока те убијата. Једном је онде убивено око дваес шапљиви волова. То се звало коњско гробље. Но Ристо од купатила [која је претходно саградио у околини града] начини воденице и од целокупног прикода начини Парк, пошуми сва брда и потоке, погради путеве, начини воденице и купатила и рибњак у Парку. Једном речи, створи од пустиње башчу без паре да кошта општину, осим нешто кулучара (Радовић, *Мемоари*: 127–128).

Претходни пример упознаје ученике са начином на који је њихов град добио првобитно модерно урбано уређење, а прича уједно има и васпитну вредност. И следећи одломак има наглашену поучну компоненту, која представља својеврсни интегративни фактор Радовићевих мемоара на макроплану:

[...] Једног љета била је јака суша. Три мјесеца није падала киша у селу Маковишту и један човек, коме сам име заборвио, а виђо сам га, гледајући како неће имати ништа у кућу унијети, наљути се и на бога и на све па узме пушку, напуни је, изађе пред кућу и уз велику псовку окрене пушку на сунце, снишани и гађа право пут сунца, вичући:

– Ти мене ове године све изгоре.

Гађо је у оној љутњи три пута. То је било љети.

Дан по дан дошо је и Божић. Спремио је и он за празник пецивицу. Кад је дошло време ручку, била је тишина – обичан зимски дан. Он оде у подрум под кућом да осијече пецивице. Таман је он поче сећи, а дуну неки ветар и он се нађе на равни. У који је ма ветар дуно, он му је смако кућу са подрума и однио на двеста метара дањине са свима чељадима и са стварима. И ветра нестале. Кад је тамо дошо, чељад изгруката и престрашљена. Једне му девојчице од 12–13 година нема. Тражили су је и тражили и никад је нису нашли ни мртву ни живу. [...]

Откуд вјетар само њему кад га у околини тога дана није било, кад у околини ни једна шиша валила и нико није осетио тога дана вјетра. [...] Зар то није божја казна? Људи не могу да казне као бог (Радовић, *Мемоари*: 54–55).

Марија Мага Магазиновић (1882–1968) на почетку аутобиографије *Мој живот* показује како је изгледао градски, породични и школски живот у Ужицу крајем 19. века (други део аутобиографије односи се на њен живот после пресељења њене породице у Београд 1896. године).⁵ Мага Магазиновић има значајно место у култури ужичког краја и у националној култури. Као што је познато, била је балерина, новинар, преводилац, писац књижевних текстова, аутор стручних текстова из педагогије, као и претеча аван-

⁵ О школовању, уметничком, публицистичком и педагошком раду Марије Маге Магазиновић постоји више истраживања (уп. Корићанац, 2000; Костић, 2014; Николић, 20206).

гардних уметничких покрета на почетку 20. века. Наредни пример из њене аутобиографије доноси интересантне детаље о томе како су се у ужичком крају гајиле свилене бубе и како се у домаћој радиности производила свила:

Гајила је [мајка] кроз више година свилне бубе. Дудова је било доста у Рајићевој и дединој кући. Чинило нам је задовољство да беремо лишће и хранимо бубе, иако у њиховој соби није баш најпријатније мирисало. Кад грицкају, то је шуштало као кад пада киша. А тек кад се стану завијати у красне беле или жуте чаурице. [...] Известан број био је намењен „за семе”. Оне би се брижљиво справљале и чувале. А кад из њих излете лептири, остајале би у њима ружне мрке рупе. Остале чауре стављале су мама и тетка у врућу воду или у сито над пару, те су чистим дрвцетом поткачиле конце од извесног броја чаурица. Тако су на мотовило снурале тање и дебље свилене конце, некад и на лакат, те добијале кануре од свиле, беле или жуте, или шампањ боје. То није било лако гледати, пошто су луткице у чаурама од топлоте морале угинути, те су их, пошто се свила скине, бацали да их живина зобље. Нама их је било тако жао. Свила се потом искуавала у сапуници, добијала мекоту и сјај, те била припремљена за ткање платна „свилењака” (Магазиновић, *Аутобиографија*: 100).

Одломци у којима Мага Магазиновић говори о свом школовању у Српској краљевској реалки сведоче о тежњама ужичких грађана тог времена да иду у корак с модерним европским образовањем и модерним начином живота:

Физику нам је предавао Г. Теофановић, јако оригинална изгледа и он и његова госпођа, од које се одвајао само за време школских часова. Обоје су се за ондашњу паланку носили врло необично. Он у реденготу цимет или грао боје, док су остали професори носили тамне жакете, браон или тегет. И шешир му је био друкчије фазониран него у осталих грађана [...]. Машна му је такође била нарочита, неке пастел боје. Госпођа је свако предвече ишла с њим испод руке. Одевена у „кринолин” с безброј машини, волана, плетеница на сукњама [...]. Одакле су они запали у Ужице – није ми било познато. Да ли из Чешке, из Аустрије? [...]

Предавао је он такође необично. Одмерено, некако уљудно а зналачки, убедљиво и занимљиво. Све физичке законе објашњавао нам је изврсно и формуле су нам постајале одмах јасне. У III разреду смо се служили уџбеником Гановим, управо прописаним за више разреде. Нама је то јако импоновало. Одушевљено смо радили у III и IV разреду из математике степеновање, кореновање и логоритмовање те нам ипак математичко знање није потпуно достигало висину коју наш уџбеник из физике захтева. Али нам је он све умео упростити и учинити доступним (Магазиновић, *Аутобиографија*: 78–79).

Борисав Малиша Атанацковић (1860–1919), ужички трговац и предузетник, пише дневник током Првог светског рада путујући по Еворпи као члан избегличке државне делегације (према датумима у дневнику, обух-

ваћен је период од августа 1915. до јануара 1919. године).⁶ Ово дело има и завичајни и интеркултурални образовни потенцијал јер показује Атанацковићево поштовње према европској култури и његово настојање да вредности и достигнућа европских земаља пренесе у свој завичај (путеви, железница, хидроцентрала, улично осветљење, пољопривреда, индустрија, грађевинарство, шумарство и сл.). Завичајну и интеркултуралну компоненту има следећи одломак:

15. мај 2016. године. – Јуче у два сата пошао сам из Нице, овде [у месту Екс] сам био у пола седам сати увече. [...] Екс је лепа варош, мирна, без велике ларме, изгледа чисто школска варош. И овде се види да су Франузи много полагаали увек на путеве, јер од Марсеља до Екса куд год погледаш путеви као длан, све је то насуте шодером и песком, па утврђено добро тешким ваљком тако да се лако не може ни изровити ни покварити. Нису жалили ни материјала ни икаквих средстава, да кад се пут прави да се направи како ваља. [...] Како је са путевима среским, сеоским и окружним, тако је и са железничким пругама. Ама и оне се праве тако стабилно и јако да ти је милина погледати. Чини ми се да се у почетку кад се раде, предвиде све евентуалности и све елементарне непогоде које би могле наступити, па се при првом раду отклоне, да после не могу наступити апсолутно никакве сметње у саобраћају.

Како је код нас на свим пругама? [...] Никад сигурности иако је нова пруга, више кошта оправка и одржавање за две-три године него на овдашњим пругама што ће бити за 20 година. Врло чести прекиди саобраћаја. Тек се сад може видети како је неозбиљно грађена пруга Крушевац–Ужице (Атанацковић, *Дневник*: 138).

Уметнички интонирани и језичко-стилски ефектни сегменти Атанацковићевог дневника налазе се у својеврсним лирским интроспективним описима чежње за породицом и завичајем:

20. децембар 2017. године. – Непрестано мислим: па докле ће све ово трајати? Шта ми раде моји у Србији по овој великој зими и мразу? И трећи Божић хоће да проведу без мене. Две и по године, то су два и по века. Силна ме жудња мори за Драгом и децом, за нашом милом домовином, за мојим Ужицем и Ужичанима, где сам сила добра протурио и запамтио. Мој лепо породични живот. Мој дивни живот међу грађанима ужичким, са којима сам се вазда дичио и поносио, а и они ваљаде са мном. Сад одвојени, раздвојени, многи моји пријатељи помрли, многе море прогутало, а Бог једини зна ко ће се још жив вратити.

Те мисли ме обузму у овом великом Паризу, јер баш овде нема за мене ваздуха, нема за мене ни сласти ни задовољства, кад видим лепоту Париза како и она чами у мраку, суморна без светлости, како се нико сад честито не може огрејати, како се уметност ни лепота Париза не може осветлити, онда помислим: А шта је тек по нашој милој Србији? Како тамо народ живи? Шта рада

⁶ Дневник Борисава Малише Атанацковића објављен је са подацима о његовом животу и друштвено-политичком анагажовању (в. Мисаиловић, 2006).

моја Драга са својом и мојом децом? Имају ли хлеба? Имају ли с хлебом? Имају ли шта обући? Имају ли се са чим огрејати? О, Боже милостиви, хоће ли оване бити краја? (Атанацковић, *Дневник*: 513).

Поменута три литерарно-документарна остварења ужичких писаца одликују се различитим типовима микродискурса, као што су наратија, дескрипција, аргументација, интерпретација. Захваљујући комбиновању различитих типова микродискурса, дневници, аутобиографије и мемоари омогућавају ученицима: (а) да унапређују логичко и критичко мишљење, да изграђују интелектуалну аутономију и стваралачки афинитет, да развијају истраживачки дух и културноисторијску свест; (б) да побољшавају читалачке компетенције – аналитичко читање и синтетичко уопштавање, рефлексiju и евалуацију прочитаног, диференцијацију чињеница од њихове интерпретације, запажање значењских и стилских нијанси у тексту (в. Николић, 2020а).

Савремени дидактички концепт *завичајности* подразумева тежњу „да се школа врати животу и повеже са животом, да буде одраз живота и у служби живота”. „Истовремено, појам завичајности укључује и јединствени простор идентитетског упоришта, а завичајна култура је и мост према другим културама“ (Урошевић, Урошевић Хушак, 2012: 128). За наставу *завичајне културе* дају се следеће методичке препоруке: (а) текстове завичајне књижевности треба обрађивати применом савремених наставних система (корелацијско-интеграцијски, проблемско-стваралачки, компаративни и мултимедијални систем); (б) завичајну књижевност треба укључити у редовну наставу, додатну наставу и секције; (в) погодно је да се сусрет ученика са завичајном културом остварује и у ваннаставним активностима (в. Вељовић, 2018). Дакле, постоје различити начини којима се у завичајној настави могу обрадити мемоари Миладина Радовића, аутобиографија Маге Магазоновић и дневник Малише Атанацковића.

Закључни осврт

У завичајној култури ужичког краја постоји више стваралаца чија се литерарно-документарна проза може обрадити у оквиру редовне и додатне наставе или на ваннаставним активностима. Од текстова чији су аутори живели и стварали на размеђу 19. и 20. века издвајају се три жанровски различита примера литерарно-документарне завичајне прозе: (а) мемоари Миладина Радовића (1852–1915); (б) аутобиографија Марије Маге Магазиновић (1882–1968); (в) дневник Борисава Малише Атанацковића (1860–1919).

Литерарно-документарна проза завичајних писаца има висок образовни потенцијал јер представља наратив богат подацима и детаљима. Наставници матерњег језика и историје могу користити целовита дела или одломке како би на редовној или додатној настави живописно и динамично освет-

лили догађаје, личности, појаве и процесе из прошлих епоха. Фактографска подлога у овим делима није сведена на статистичку збирку информација о прошлости него је дата из личне перспективе аутора које је био учесник или сведок догађаја, што помаже ученику да оживи догађаје у својој свести. Изабрани одломци из литерарно-документарне прозе пружају динамичне, сликовите и живописне наративе за млађе ученике, као и фактографски богатије текстове за старије ученике.

Литерарно-документарну завичајну прозу треба користити у настави завичајне културе: (1) за унапређивање вештина читања и разумевање; (2) за упознавање завичајне историје (политичке, друштвене, културне), као и улоге завичајних личности и догађаја у националној историји; (3) за стицање представа о начину на који се одвијао приватни живот (како је функционисала породица, каква је била организација школе и сл.). На овај начин код ученика се развија свест о припадности одређеној заједници и жеља да се личним деловањем допринесе очувању завичајне културне баштине.

Извори

- Радовић, *Мемоари*: М. Радовић, *Самоуки рукопис* (Приредио: Слободан Радовић). Ужице: Народни музеј, 2006.
- Магазиновић, *Аутобиографија*: М. Магазиновић, *Мој живот* (Приредила: Јелена Шантић). Београд: СЛЮ, 2000.
- Атанацковић, *Дневник*: Б. М. Атанацковић, *Дневник 1915–1919* (Приредио: Илија Мисаиловић). Ужице: Историјски архив, 2006.

Литература

- Бењак, Љубешић, 2013: М. Benjak, М. Ljubešić, *Od Peruška do otvorenog sustava*. Zagreb: Školska knjiga.
- Вељовић, 2018: Ј. Вељовић, Завичајна књижевност у савременом књижевном образовању (методички приступ). Београд: *Учење и настава*, IV/3, 499–512.
- Елез, 2012: К. Elez, Појмовно одређење завичајне баштине, у: *Завичајна баштина и одрживи развој*. Split: Књижевни круг, 13–23.
- Јоковић, 1998: М. Јоковић, Аутобиографско као документарно. Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 27/1, 461–470.
- Корићанац, 2000: Т. Корићанац, *Марија Мага Магазиновић*. Београд: Музеј града Београда.
- Костић, 2012: Љ. Костић, Мемоари и аутобиографије као извор за реализацију васпитно-образовних циљева у основној школи, у: *Настава и учење – циљеви, стандарди, исходи*. Ужице: Учитељски факултет, 447–458.

- Костић, 2014: Љ. Костић, Етнографски записи у аутобиографији *Мој живот* Маге Магазиновић, у: *Наука и савремени универзитет*, Историографија и савременео друштво. Ниш: Филозофски факултет, 451–462.
- Мисаиловић, 2006: И. Мисаиловић, О Борисаву Малиши Атанацковићу, у: Б. М. Атанацковић, *Дневник 1915–1919*. Ужице: Историјски архив, 679–797.
- Николић, Вељовић, 2018: М. Николић, Б. Вељовић, Нарација и дескрипција у аутобиографији Марије Маге Магазиновић (лингвистички и методички аспект), у: *Језик, култура, образовање*. Ужице: Педагошки факултет, 125–136.
- Николић, 2019: М. Николић, Мемоари Миладина Радовића у културној историји ужичког краја (језичко-стилске одлике), у: *Живот посвећен трагању за етничким идентитетом*, Зборник радова у част проф. Мијаху Миљи Радану. Темишвар: Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета, 303–314.
- Николић, 2020а: М. Николић, Зборник уметничких и научних остварења тематски обједињених око легенде о војводи Пријезди: образовни потенцијал (Небојша Лапчевић, *Завет војводе Пријезде*). Београд: *Учење и настава*, VI/1, 239–246.
- Николић, 2020б: М. Николић, Новински текстови Марије Маге Магазиновић у листу „Политика” (рубрика „Женски свет”) из 1905. и 1906. године, у: *На темељима народних говора*, Зборник радова посвећен проф. Јордани Марковић. Ниш: Филозофски факултет, 469–482.
- Радовић, 2006: С. Радовић, Поглед са Татинца – прилог биографији Миладина Радовића, у: М. Радовић, *Самоуки рукопис*. Ужице: Народни музеј, 7–14.
- Скок, 1975: Ј. Skok, Princip zavičajnosti u nastavi književnosti u osnovnoj školi, u: *Zavičajna književnost u nastavi*. Žminj: Čakavski sabor, 59–70.
- Стефановић, 2010: М. Стефановић, *Аутобиографија*. Београд: Службени гасник.
- Тежак, 1980: S. Težak, *Gramatika u osnovnoj školi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Урошевић, Урошевић Хушак, 2012: N. Urošević, J. Urošević Hušak, Tematske rute u zavičajnoj nastavi – istarski književni itinereri. Pula: *Metodički obzori*, VII/3, 125–139.
- Цветковић, 2011: Н. Цветковић, Поетика завичаја и завичајности, језик и фолклор, у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност*. Лесковац: Лесковачки културни центар, 262–279.

Milka V. Nikolić

DOCUMENTARY PROSE IN LITERATURE TAUGHT IN THE CLASSES OF HOMELAND CULTURE: USING THE WRITERS FORM UŽICE AS AN EXAMPLE

Summary

Modern education prepares student for a life in the world where a dialogue between different cultures exists. On the other hand, modern education enables the growth of student's conscience about the belonging to a certain community and desire to personally contribute to preservation of homeland cultural heritage. It is believed that a child who is aware of the identity of its closer environment will have harsher criteria for accepting the legacies of general culture and understanding the separate cultures. Autobiographies, memoirs, and journals are characterized by different types of discourse (narration, description, argumentation, interpretation). The works in question (entire or in fragments) should be used as a didactic tool for developing and promoting students' different abilities. The paper discusses the educational potential of documentary prose in literature by the writers of different profiles (craftsmen, entrepreneurs, soldiers, artists), born in Užice, who depicted the social and private life from the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The goal is to examine the possibilities for the development and improvement of students' abilities by using these works in history and literary classes. Documentary prose in literature by homeland writers represents the narrative rich in information and details, which allows teacher to enlighten the events, characters, and occurrences from different perspectives.

Key words: documentary prose in literature, Serbian language and literary classes, history classes, educational potential, homeland cultural heritage.

ХОРСКО ПЕВАЊЕ КАО НАЧИН ОЧУВАЊА КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА СА ДАНАШЊЕ ТЕРИТОРИЈЕ РУМУНИЈЕ (Студија случаја: српски градски хорови 1836–2020)

Српска етничка заједница на данашњој територији Румуније с поносом чува дугу и племениту традицију хорског певања, која непрестано траје од 1836. до данашњих дана. Мада је хорско певање на почетку имало као главни циљ улепшавање богослужења, оно се убрзо развило, постало разноврсније, носећи у себи и националну компоненту, која се огледала претежно, али не искључиво, у негованом репертоару. Тако је хорско певање постало један од начина очувања културног и националног идентитета током времена, пратећи тадашње геополитичке прилике. У раду је сагледана ова појава претежно из перспективе репертоара али и целокупне активности српских хорова у градским срединама данашње Румуније.

Кључне речи: хорско певање, хорски репертоар, културно-национални идентитет, Срби у Румунији.

Увод

Досадашња истраживања хорског певања Срба са данашње територије Румуније у извесној су мери дотакла и проблематику очувања културно-националног идентитета током скоро 185 година деловања српских хорских ансамбла на овим просторима. Овај, најстарији види организоване културне делатности у нас, био је не само начин уметничког изражавања током богослужења или свакодневног живота, већ и начин испољавања националне припадности. Стога је, путем негованог репертоара, али и других начина, чак и у временима када се „није могло” или „није смело”, хорска музика донела свој допринос у очувању све окрњенијег националног и културног идентитета Срба са данашње територије Румуније. Циљ овога рада је да се ближе сагледају чињенице у вези са најављеном темом, а због ограничености писаног рада, у овој студији случаја разматрани су само хорови из градских средина³.

¹ deian.popov79@e-uvt.ro

² Рад је настао у оквиру пројекта ЦНИКСР *Истраживање културе и историје Срба у Румунији*.

³ Специфичност хорова из сеоских средина биће приказана у неком нашем следећем раду.

Деловање српских хорова и певачких друштава са данашње територије Румуније током времена

Претежно на основу објављених књига Саве Илића (Илић, 1978 и Илић, 1982) али и наших потоњих истраживања, устврдили смо да се хорска активност Срба са данашње територије Румуније може временски поделити на пет раздобља⁴:

а) Прво раздобље (1836–1866)

Овај почетни временски интервал у знаку је оснивања мушког хора при тадашњој Православној саборној цркви у Темишвару (Граду), као последица одлуке темишварског градског „Обшчества” о увођењу „хармоническог пјенија” при богослужењима. Из тога времена сачувани су уговори са хоровама (први диригент био је Аустријанац Александер Нусер), платни спискови певача, па чак и поједине музикалије⁵, које сведоче о озбиљном делању једног од најстаријих хорова у целом Српству.

б) Друго раздобље (1867–1921)

Ово значајно раздобље обележено је оснивањем Српске певачке дружине (у наставку текста: СПД) новембра 1867. године у темишварском кварту Фабрици (где је Срба било знатно више него у самом Граду). СПД је било прво световно певачко друштво у граду на Бегеју. Као самостална установа с правним статусом, активност СПД ће имати велики одјек у културно-уметничком животу темишварских Срба током следећих осамдесет година. Основана под утицајем идеја Уједињене омладине српске, СПД је „уживало свестрану моралну и материјалну подршку не само српске јавности Темишвара и околине [...] у борби за национално и социјално ослобођење” (Илић, 1978: 17–18). При друштву је деловао извесни број певача, али и тзв. „потпомажућих” чланова, те је СПД редовно приређивало беседе и села, те константно ширила свој репертоар и нотни фонд. Након изнуђеног десетогодишњег прекида због политичких прилика (1875–1885), СПД је наставила рад – уз неминовне успоне и падове – и консолидовала свој положај међу темишварским хорovima свих националности.

Из овог периода вреди напоменути и епизодно, али енергично деловање Српске фабричке црквене певачке дружине (1896–1906), Црквеног певачког друштва (потоње „Зоре”) у темишварском предграђу (касније кварту) Мехали, као и хора средњошколаца српске народности, при Саборној цркви (1905–1919).

⁴ Раздобља су подробније описана у монографији поводом двадесетогодишњице садашњег, мешовитог хора Православне српске саборне цркве у Темишвару (Попов, 2017: 10–20).

⁵ Значајна је у овом смислу *Литургија за четир мушка гласа од Нуссера* нађена (у препису) у Архиву Православне српске црквене општине Темишвар (Фабрика). Ноте су припадале фонду „Српског певачког друштва у Тамишграду”, то јест Српске певачке дружине у Темишвару, основане 1867. године, која је своје седиште имала управо у просторијама Фабричке црквене општине (Попов, 2014: 89–90).

Већ крајем XIX века, и у другим варошким срединама на данашњој територији Румуније је забележена активност српских (црквених) хорава: у Чакову, Араду и Великом Семиклушу.

в) Треће раздобље (1922–1947)

Мада је завршетак Великог рата донео велике социјалне и геополитичке промене у целом историјском Банату, међуратно раздобље се без претеривања може сматрати као најплодније и најмасовније по питању хорског музицирања Срба у Румунији. Прави процват хорског певања збио се у селским срединама, где су, заслугом месних учитеља и свештеника, оснивана или обнављана црквена певачка друштва, са лепим бројем певача, и редовним учешћем на богослужењима, али и иним светковинама. Не мање занимљива су, међутим, дешавања у већ поменутиим градским срединама. Ако се у Чакову већ тада хор гасио, ако је у Семиклушу црквено певачко друштво наставило своје деловање, ако је у Араду уз мешовито певачко друштво при Текелијиној цркви основан и мушки хор Срба-Прњаворчана (Илић 1978: 121), а такође и црквени хор у Гају, у Темишвару је динамика била још већа. Почетком 1922. основано је Српско добротворно друштво трапезе „Слога”, чије је најзначајније одељење био певачки мешовити хор, који је своју активност одвијао у Граду. Радећи озбиљно и располагајући великим бројем певача (при првом званичном наступу 1923. било их је четрдесетак), хор „Слоге” је постигао значајне уметничке домете, имајући на репертоару дела југословенских и европских композитора. Не омаловажавајући деловање мехалске „Зоре” (нешто скромнијих размера и могућности), у Темишвару су главни актери били СПД у Фабрици и „Слога” у Граду, међу којима се развила позитивна конкуренција. Резултат тога био је значајан пораст њиховог извођачког квалитета, који је признат не само на локалном нивоу, већ и приликом хорских концерата и такмичења у Краљевини Југославији. Мада су оба друштва појединачно наставила рад и након Другог светског рата (уопште и не помишљајући да се уједине), она ће, услед политичких прилика, нагло престати да постоје 1947. године.

Исто у овом раздобљу вреди напоменути и оснивање Савеза српских певачких друштава у Румунији 1936. године, као последица указане потребе за стручним организовањем и руковођењем певачких друштава, спремањем хоровађа, снабдевањем партитурама, као и организовањем смотри певачких друштава. Међутим, допринос Савеза „треба тражити у томе што је анализирао постојеће чињенично стање, сагледао целину хорског феномена, што је извео потребне закључке и допринео међусобном упознавању певачких друштава.” Његово деловање „током трогодишњег постојања било [је] изразито силазно, оставши највећим делом на нивоу лепих жеља” (Бугарски 2015: 76).

г) Четврто раздобље (1948–1996)

У околностима након Другог светског рата основан је 1945. године Савез словенских културно-демократских удружења у Румунији (ССКДУР), при којем је 1946. покренут и мешовити хор, са декларисаним циљем (највероватније по задатку нове власти) „уједињења у јединствену културно-уметничку дружину” чланова СПД, „Слоге” и „Зоре” (чиме би се њихова засебна делатност умањила, па чак и угасила, што се и догодило 1947. године). Новонастале прилике су убрзале и гашење хорова у Великом Семиклушу и Араду.

Пријатно ће изненадити чињеница да се, упркос нестанку предратних темишварских друштава (чије се деловање претежно и заснивало на појању у цркви), упркос програмској атеизацији у Румунији, и упркос деловању Хора ССКДУР (1946–1953), односно потоњег хора при Српском државном ансамблу песама и игара у Темишвару (који је у суштини деловао само првих година функционисања Ансамбла), хорско црквено музицирање Срба у Темишвару одржало током читаве четири деценије комунистичког режима, непрекидним деловањем обновљеног Хора Православне српске саборне цркве. Истини за вољу, хор јесте био махом сачињен од старијих певача, није имао посебно зацртан уметнички програм, али је здушно појао у свим српским храмовима у Темишвару од 1948. до 1973. у мешовитом, а затим још двадесет година у мушком саставу.

Чинило би се да је промена власти у Румунији децембра 1989. године одмах отворила перспективе и одстранила препреке у раду културних делатеља и из редова српске мањине. Међутим, требало је да прођу године док је наступила истинска ревивирација хорског певања са овог поднебља.

д) Пето раздобље (1997–данас)

На размеђи 1996. и 1997. године, коначно је обновљена хорска делатност при Српској саборној цркви у Темишвару, оснивањем мешовите поставке, која делује и данас. Под зналачком управом Јоце Бугарског, хор је не само наставио постојећу традицију, већ је током свога досадашњег деловања постигао завидан уметнички ниво, окупио око себе знатан број певача, и, снагом примера, допринео општој ревивирацији хорског музицирања Срба у Румунији. Од осталих српских хорова у градским срединама, бележимо скромно, али истрајно деловање црквеног хора у Арад-Гају, ентузијазан новооснованог хора при младој српској парохији у Решици, али и обнову темишварских црквених хорова у Фабрици (2000) и Мехали (2003), односно појачког вокалног састава у Великом Семиклушу.

Неговање културно-националног идентитета путем репертоара

Гео-политичке особине поменутих раздобља у деловању српских хорова са данашње територије Румуније директно су утицале на избор репер-

тоара, без обзира да ли је у питању духовна или световна музика. Чињеница је да су малтене сви хорови имали везе са Црквом, те су изводили претежно црквену музику. То је претпостављало извођење углавном српског појања (то јест хорских обрада српских певничких мелодија), или, у најмању руку, музике са црквенословенским текстом. Мада је богослужбени, црквенословенски језик и у прошлости а поготово данас тешко разумљив широј публици, он је – у несловенској средини (како за време Угарске, тако и за време савремене Румуније) – прихваћен и протумачен као „наш”, као део верског и националног идентитета. У случају световне музике, улога самог српског текста била је још већа, те су обраде народних и родољубивих песама, па све до Мокрањчевих *Руковети* биле свагда омиљене не само због самих мелодија, већ и због њихове садржине.

Због обима расположиве грађе, нећемо доносити целокупне спискове песама за које поуздано знамо да су извођене током времена, већ ћемо, из перспективе описаних раздобља сагледати извођачки репертоар у целини, илуструјући га примерима.

а) Црквена музика

Као што је раније изложено, почеци хорског музицирања Срба у Хабзбуршкој империји у тесној су вези са црквеним појањем. У Темишвару, али и у другим градским срединама Царства где су живели Срби оснивани су хорови са искључиво богослужбеном наменом, ради „поспешенија” црквеног благолепија: у Сремским Карловцима, Араду⁶, Новом Саду, Панчеву, Трсту, Петрињи, Карловцу, итд. (Петровић, 1985: 142–143).

У првом разматраном раздобљу забележена је хорска делатност при Саборној цркви Епархије темишварске. Почев са првим хороуправитељем (Александером Нусером, који је за потребе хора и сам саставио *Литургију*), хорови су на богослужењима изводили претежно хармонизације певничких напева. Опредељење за хармонизације српског појања, а не за слободне композиције на црквене текстове било је предвиђено и у уговорима између темишварско-градског Обшчества и првих запослених диригената⁷.

Од значаја је и деловање хороуправитеља Спиридона Трбојевића на челу хора Саборне цркве (у два маха, 1844–1845. и 1851–1852). И његова *Литургија* (настала 1851, извођена несумњиво и у Темишвару) је, са малим изузецима, такође збир хармонизација традиционалних црквених напева (Петровић, 2002 : 203), што употпуњује слику о хорским богослужбеним звуцима тога времена.

⁶ Поједини извори помињу хорску делатност („музикално пјеније”) при Текелијиној цркви у Араду (Мандић, 1846: 203). До сада нисмо упели да пронађемо конкретне доказе у овом смислу.

⁷ У то време, широм Карловачке митрополије се страховало од било каквог негативног утицаја западне (католичке) културе, чији је експонент била и вишегласна, хармонска музика (уп. Попов, 2014).

Потоњи, (у доброј мери страни) диригенти хора Саборне цркве у Темишвару (Граду), али и касније основаних хорова у Темишвару (Фабрици), Темишвару (Мехали), Чакову, Великом Семиклушу и Араду користили су се било већ постојећим музикалијама, али и новијим делима. Као последица веће доступности нотног материјала, пораста музичког стваралаштва али и музичке писмености, на репертоару хорова нашла су се духовна дела не само српских аутора, већ и руских. Због њиховог црквенословенског текста (који се и данас користи у Српској цркви), она су радо прихваћена и присвојена, поставши, уз српске песме, експоненти националног и верског идентитета.

О плодној и интензивној хорској активности како у градским, тако и у сеоским срединама у међуратном периоду сведоче бројни чланци у епархијском листу „Гласник”, али и у „Темишварском веснику”. Док су Великом Семиклушу и Араду предратни црквени хорови наставили своју активност, у Темишвару је, успоном „Слоге”, и СПД доживела свој препород, а ни мехалска „Зора” није у многоме заостајала.

Ипак, помало збуњује чињеница да обиље сачуваних музикалија, чланака, па и саме архивске грађе говори сразмерно мало о црквеном репертоару. Познато је, свакако, да је Мокрањчева *Литургија* (својеврсно ремек-дело српске хорске музике, засновано управо на традиционалним напевима српског појања) била омиљена, али да су често извођена и дела руских композитора, претежно Архангелског, Бортњанског, Чајковског и Чеснокова. У Араду је пронађено штампано издање Станковићеве *Литургије*, али нам ипак, досадашња истраживања не могу пружити целокупну слику богослужбеног репертоара српских хорова у Румунији из тога периода. Стиче се, ипак, утисак да је српски елемент био и у овом раздобљу добро заступљен, било путем наслеђених композиција пре Великог рата, било путем новијих дела (која су за потребе певача умножене тада модерном техником литографисања)⁸ или пак, путем стваралаштва локалних музичара, међу којима се истиче Вадим Шумски⁹.

Успостављање новог режима у Румунији након Другог светског рата означило је почетак мрачног доба за црквене хорове, који су постали по-

⁸ Међу прегледаним музикалијама које су у раздобљу 1918–1947. умножене за потребе српских хорова у Темишвару, Стеван Бугарски помиње следећа дела српских композитора: *Царју небесниј* (Јосиф Маринковић), *Литургија Св. Јована Златоуста*, *Акатист*, *Опело* (Стеван Стојановић Мокрањац), *Тон деспотин*, *Свјатиј Боже*, *Свјатиј Боже* (сомборско), *Јелици во Христа*, *Иже херувими*, *Милост мира*, *Отче наш*, *Днес на Синајсјеј горје*, *Скажи ми Господи кончину моју*, *Благословен грјадј*, *Христос воскрес*, *Не ридај мене мати*, *Светосавска химна* (Вадим П. Шумски)(Бугарски, 2007: 596-608).

⁹ Диригент, музичар и педагог Вадим Шумски (1900–1956) рођен је у Кишињевоу (Молдавија), није био Србин пореклом, али је, стицајем околности, значајан део своје делатности у вези са српским хоровима у Темишвару (СПД и „Слога”). Из његовог стваралаштва сачуване су композиције световне, али и духовне садржине.

литички неподобни, као и њихов репертоар. Због нагло прекинуте везе са матицом, црквени хорови су ушли у процес „енклавизације” или (само)опстајања: репертоар није обнављан нити обогаћиван, већ се одржао у мери у којој је, уз све добре намере, то гласовно било могуће.

Последњих деценија, међу српским хоровима у Румунији који су успели да опстану, српска црквена музика је солидно заступљена. Од свог поновног оснивања па све до данас, хор Православне српске саборне цркве у Темишвару изводи значајна дела српске духовне хорске музике (у већ наведеном смислу хармонизација српских црквених напева), односно оригинална дела српских композитора: *Божанствена литургија Светога Јована Златоустог*, *Опело*, *Рождество Твоје* (Стеван Ст. Мокрањац); *Достојно јест, Христос воскрес*, *Предварившија утро*, *Господи возвах (2. глас)* (Корнелије Станковић), *Покајничка молитва* (Владимир Милосављевић) и др.¹⁰ Хорови мањих размера (у Темишвару-Мехали, Темишвару-Фабрици, Великом Семиклушу, Решици) изводе једноставније хармонизације српских црквених напева, али и бројне богомољачке песме уместо прописаних причасна¹¹.

б) Световна музика

Мада делатност СПД није за сада детаљно истраживана, Сава Илић тврди да је „у периоду од 1867. до 1869. године архива Српске певачке дружине [...] располагала са око педесет хорских партитура, разних народних и патриотских песама” (Илић, 1978: 17). Нотни фонд СПД је и након обнове активности 1885. непрестано обогаћиван партитурама све до 1947 (када је друштво престало да функционише) и очуван је у прилично добром стању у Архиву Православне црквене општине Темишвар (Фабрика). Чак и летилички преглед овог вредног фонда јасно говори о доброј заступљености српских хорских песама, односно дела српских композитора. Чињеницу да је СПД радо изводила српске композиције потврђују сачувани штампани програми још из аустроугарског доба, али и новински написи из међуратног периода. Тај се правац сусреће и код осталих градских хорова из међуратног периода („Слога”, „Зора”, итд.)

Најчешће су извођене копозиције: *Богови силни*, *Боже братимства* (Даворин Јенко); *Падајте браћо* (Гвидо Хавлас; текст: Ђура Јакшић); *У бој!* (Иван пл. Зајц); *Народни збор („Хеј, трубачу”)* (Јосиф Маринковић); *Ој*,

¹⁰ Из потпуног списка песама на репертоару Хора Православне српске саборне цркве у Темишвару произилази да су заступљени следећи српски аутори: Корнелије Станковић, Стеван Стојановић Мокрањац, Тихомир Остојић, Исидор Бајић, Димитрије-Мита Топаловић, Зоран Христић, Владимир Милосављевић, Тамара Петијевић, Миодраг Говедарица и Јоца Бугарски (Попов, 2017: 193–204)

¹¹ Богомољачке песме (*Људи ликујте*, *Крст је сила и знамење*, *Источничке живоносни*, *Путник усамљен*, *Знаш ли ко те љуби силно* и др.), најчешће су у стиховима и имају једноставну мелодију, те се лако могу отпевати на два гласа. Пређутно су се одомаћиле у Српској цркви те се, сходно садашњој пракси, на многим местима певају уместо прописаних, али много захтевнијих причасних песама.

Србијо (Војтех Шистек); *Винска песма, Српкиња, Еј, ко ти купи* (Исидор Бајић); *II руковет* („Осу се небо звездама”), *X руковет* („Биљана”), *Козар* (Стеван Ст. Мокрањац) и др¹².

Прилике након Другог светског рата наметнуле су, како је већ речено, строго усмерене културне правце, укључујући и веома строг одабир хорског репертоара. Међу „класичним” делима, на репертоару хорова ССКДУР и Ансамбла задржала су се већ поменута *X Руковет* или *Еј, ко ти купи*, као и *Вода и сузе* Роберта Толингера. Већински део репертоара био је ипак сачињен од новијих композиција или обрада народних песама, без икакве идеолошке колоратуре, као и (очекивано) дела совјетских композитора (Илић, 1982: 28–38).

Политичке промене у Румунији децембра 1989 подигле су постојеће препреке, али малтене прекасно. Већ тада, хорови су се суочавали са озбиљном бројчаном кризом певача, која је наставила да се продубљује све до данашњих дана. Међу хоровима из градских средина, сем традиционалних коледа, једино Хор Православне српске саборне цркве данас негује шири световни репертоар, као што су обраде народних и родољубивих песама и химне. Истичу се: *Руковети* Стевана Мокрањаца, дела Корнелија Станковића, Исидора Бајића, циклус традиционалних српских коледа, и др¹³.

Примећује се да се, без обзира на околности и политичке прилике, српски музички елемент јесте задржао на репертоару наших хорова, и да је, неминовно, играо најважнију улогу у очувању националне, и културне свести Срба певача и публике која је током времена пратила хорске наступе.

Ини видови неговања културно-националног идентитета

Са гледишта историјских прилика, српски етнички елемент је у сагледаном раздобљу (1836–2020) свагда био у мањини, било да је то било у Хабзбуршкој монархији, било у Краљевини, односно Републици Румунији. Ако изузмемо богослужбене прилике и околности у којима се српска хорска музика могла чути, појавом Српске певачке дружине створени су услови музицирања и у световним срединама, уз већу слободу избора репертоара и концепта самога наступа. Прикривени циљ СПД али и потоњих друштава било је управо буђење националне свести, (и) путем редовно организованих беседа и сѐла, које су се скоро увек завршавале „балом” (игранком). Таква

¹² Сличан световни / родољубиви репертоар изводила су и певачка друштва у Србији. (уп. Мишков, 2011; Томић, 2018).

¹³ Потпуни списак световних песама на репертоару данашњег Хора Православне српске саборне цркве у Темишвару дат је у монографији посвећеној двадесетогодишњици друштва (Попов, 2017: 193–204).

догађања су, упркос начелно „космополитском” програму¹⁴, редовно садржала родољубиве или народне песме, а такође и пригодне уводне говоре (беседе), у вези са значајем тога дана (обично црквеног празника) или са неком другом темом.

Међуратни период је уприличио тесније везе између српских градских хорова (поготово темишварских) и хорова из Југославије. Те су везе омогућиле не само размену нотног материјала, већ и гостовања на концертима и такмичењима, као резултат чланства (СПД и „Слоге”) у Јужнословенском певачком савезу¹⁵. Таква гостовања – у својству представника српског живота у Румунији – својеврсно су донела свој допринос очувању културно-националног идентитета својих актера.

Световне манифестације музичког (али и националног) карактера приређене су у нашој средини у међуратном периоду било приликом разних свечаности (као што су освећења барјака појединих црквених певачких друштава – које су редовно завршаване заједничким концертном свих певачких друштава¹⁶), било приликом наменски организованих хорских сусрета, тзв. слетовима) од стране Савеза српских певачких друштава, и то: у Темишвару (19. априла 1936, са учешћем 15 певачких друштава), Араду (16. маја 1937, 11 друштава) и Великом Семиклушу (13. јуна 1938, 6 друштава).

Традицију хорских сусрета обновила је деведесетих година XX века Епархија темишварска, организовањем тзв. смотри црквених хорова, које се редовно одржавају сваке године¹⁷.

Слободно кретање физичких лица, али и организованих група и удружења задњих тридесетак година знатно је допринело јачању културних веза српских хорова и певачких друштава са матицом и Србима у региону. Од изузетног су значаја гостовања Хора Саборне цркве на „Мокрањчевим данима” у Неготину (2003. и 2006), Вуковом сабору у Тршићу / Лозници (2004) или Васкршњем концерту у Храму Светог Саве у Београду (2014), на разним свечаностима у Сентандреји, Будимпешти и Сегедину, односно Приједору, Ужицу, Панчеву, Сремским Карловцима, Новом Саду, Неготину, Вршцу, Зрењанину, као последица сарадње са хорovima или установама из дотичних места.

¹⁴ Овде се односимо на репертоаре/програме ових догађаја, који су – да би привукла што бројнија публика – укључивали хорске песме, оперске арије, инструментална концертна дела, итд.

¹⁵ У овом смислу, вреди поменути њихово учешће на такмичењу у Сомбору 1931, као и гостовање СПД у Београду 1934. (са одржаним концертном на „Коларцу”).

¹⁶ Свечаности су одржане, међу осталом, у: Варјашу (1934), Наћвали (1934), Великом Семпетру (1935), Шенђурцу (1936), Немету (1936), Кетвељу (1936), Арад-Гају (1937).

¹⁷ Због пандемијских услова, редовна смотра није одржана 2020. године. Истину за вољу, у односу на првих петнаестак издања (када је сваки хор/певачко друштво изводило по неколико нумера), задња издања су сведена на заједнички сусрет и учешће на литургији у Саборној цркви (обично о епархијској слави, празнику Светога Јосифа Темишварског) и дефиле учесника са хорским барјацима на Тргу Уједињења у Темишвару.

Сем Хора Саборне цркве, гостовања у српским срединама у окружењу остварило је и Црквено певачко друштво „Зора” при српском храму Св. Оца Николаја у Темишвару-Мехали – у Мађарској, као и Црквено певачко друштво при српском храму Успења Пресвете Богородице у Великом Семиклушу (такође у Мађарској).

Закључак

На основу свега изложеног, може се устврдити да је хорско певање Срба на данашњој територији Румуније од свог самог почетка допринело очувању културно-националног идентитета певача и публике. Хорска делатност је током времена директно или индиректно, намерно или ненамерно, играла своју улогу у горенаведеном смислу, највише преко негованог репертоара, али и путем специфичних манифестација.

Питање опстанка овога вида културне делатности међу Србима у Румунији јесте и данас актуелно. Засигурно, највећи изазов са којим се преостали српски хорови у Румунији данас суочавају јесу проблеми кадровске природе, као и општа (не)заинтересованост према оваквом, прилично захтевном виду културне активности. Мера у којој ће се и ова традиција одржати, зависи, као у већини ситуација, највише од добре воље и свести појединаца.

Литература

- Бугарски, 2007: С. Бугарски, *Завичајна књижевност Срба из Румуније 1918-1947. Преглед и библиографија*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Бугарски, 2015: С. Бугарски, Савез српских певачких друштава у Румунији, у: *Темишварски зборник* 8. Нови Сад: Матица српска, 67–78.
- Илић, 1978: С. Илић, *Српски хорови у Банату – Прилог о хорској делатности Срба у Темишвару и Банату (1868-1944)*, Букурешт: Издавачко предузеће Критерион
- Илић, 1982: С. Илић, *Доба потпуног признања – Културно-уметничка делатност Срба у Банату (1944-1979)*, Букурешт: Издавачко предузеће Критерион
- Мандић, 1846: Т. Мандић, О музикалном изображенију, у: *Сербскиј народниј лист*, 30. 06. 1846, Пешта, 203.
- Мишков, 2011: М. Р. Мишков, *Српска певачка друштва и други уметнички извођачи на простору Баната (период до Првог светског рата)*, Књига прва, Зрењанин: Арт-Пројект
- Петровић, 1985: Д. Петровић, Карловачко појање и дело Корнелија Станковића,

- у: *Корнелије Станковић и његово доба*. Београд: Српска академија наука и уметности · Музиколошки институт, 137-146
- Петровић, 2002: Д. Петровић, Спиридон Трбојевић – Непознати српски црквени музичар у Темишвару половином XIX века, у: *Темишварски зборник 3*. Нови Сад: Матица српска, 199–209.
- Попов, 2014: Д. Попов, Хорско појање при Српској саборној цркви у Темишвару (1836–1844), у: *Темишварски зборник 7*. Нови Сад: Матица српска, 87–102.
- Попов, 2017: Д. Попов, *Мешовити хор Православне српске саборне цркве у Темишвару 1997–2017*, Темишвар: Савез Срба у Румунији
- Томић, 2018: Д. Томић, *Албум 100 српских родољубивих песама*, Нови Сад: Сајнос · Музеј Војводине

Dejan D. Popov

CHORAL SINGING AS MEANS OF PRESERVING THE CULTURAL-NATIONAL IDENTITY OF SERBS IN THE PRESENT TERRITORY OF ROMANIA (Case Study: Serbian Urban Choirs 1836-2020)

Summary

The Serbian ethnic community in the present territory of Romania proudly nourishes a long and rich tradition of choral singing, which spans from 1836 continuously until nowadays. Initiated with the initial purpose of embellishing the church services, it quickly developed and became richer, carrying along a national component reflected mainly, but not exclusively in the repertoire. Choral singing thus became a means of preserving the cultural and national identity throughout the times, following the current geo-political contexts. The present article analyzes this phenomenon by looking at the repertoire and the overall activity of Serbian choirs in urban areas of today's Romania.

Key words: choir singing, choral repertoire, national-cultural identity, Serbs in Romania.

Михај Н. Радан¹
Западни универзитет у Темишвару²
Филолошки, историјски и теолошки факултет

УДК 811.163.41'373:664.7(498 Карашево)
<https://doi.org/10.46630/ish.7.2021.18>

Миљана-Радмила Радан Ускату
Западни универзитет у Темишвару
Филолошки, историјски и теолошки факултет

ВОДЕНИЧКА ТЕРМИНОЛОГИЈА И ВОДЕНИЧАРСКА ЛЕКSIKA У СРПСКОМ ГОВОРУ КАРАШЕВА

Овај рад јесте један у низу наших радова насталих у оквиру личног мини пројекта аутора чији је циљ испитивање оних области сеоског живота Карашевака, тачније оних занимања и заната који су у условима све убрзаније глобализације пред издисајем или су већ нестали³. Након неколико уводних напомена о теренској анкети и казивачима, о воденицама и воденичарству у Карашеву, истиче се да је основни циљ рада да се прибележи и на тај начин конзервише воденичка терминологија и лексика воденичарског заната који је у Карашеву изумро. Садржај рада састоји се у приказу прикупљене грађе и њеној анализи која има за циљ да укаже на порекло термина и лексема из овог домена људске активности и да установи у којој мери су други језици утицали на овај сегмент лексике.

Кључне речи: Карашево, воденице, воденичарство, воденичка терминологија, воденичарска лексика.

1. Вода је, поред земље, ваздуха и ватре, једно од основних природних елемената и један од предуслова за живот на нашој планети (Милорадовић, 2013: 11). У директној вези са водом јесте воденичарство, једно од врло старих занимања које је, све до недавно, заузимало веома важно место у животу сеоских заједница и представљало значајан део привредне снаге старог, традиционалног села, а млинови и воденице представљају основу воденичарства. На жалост, већина старих, традиционалних сеоских воденица и млинова скоро да више и нема, а оне које су до данас опстале

¹ mradan54@yahoo.com , mihai.radan@e-uvt.ro ; miliana83@yahoo.com , miliana.uscatu@e-uvt.ro

² Рад је настао у оквиру пројекта *Истраживање културе и историје Срба у Румунији* Центра за научна истраживања културе Срба у Румунији.

³ До сада штампани су радови о коларској, ковачкој, кожухарској и пастирској терминологији (види: Радан, 2017: 329–344; Радан, Ускату, 2016: 55–67; Радан, Ускату, 2018: 41–53; Радан, Ускату, 2019: 615–626).

запуштене су и, ако се нешто не буде хитно предузело, оне ће сасвим пропасти и нестати. Узрок оваквог катастрофалног стања воденичарства лежи у томе што се ово занимање међу првима нашло на удару убрзаног процеса индустријализације савременог света (Финдрик, 1983: 95; Тешић, 1988б: 287) и, у последњим деценијама, процеса глобализације. Овакво садашње стање воденичарства свуда у цивилизованом савременом свету (в., нпр. Муњић, 2017), укључујући ту и карашевску област, потакло нас је да спроведемо анкету о воденицама и воденичарском занимању у карашевским селима. Истраживање има у виду постизање неколико главних циљева, наиме, да се: 1) у последњи час попише воденичарска терминологија и лексика везана за ово занимање; 2) опишу елементи погонског дела карашевске воденице и начин функционисања целокупног воденичног постројења (млиноског механизма); 3) открију одредбе старог воденичарског обичајног права (власнички односи) у Карашевака; 4) значај воденичарства у свакодневном сеоском животу. Пошто је дужина радова који се штампају у овом часопису ограничена, првенствени нам је циљ да за сада дамо преглед и порекло забележене воденичке терминологије и лексике везане за овај домен, те да у грубим цртама опишемо стање воденичарског заната и воденица у последњих седамдесетак и више година, са напоменом да остале циљеве намеравамо остварити објављивањем монографске студије о карашевским воденицама у блиској будућности.

2. Хидрографска мрежа Баната је богата. Нера, Брзава, Поганиш, Тамиш (извиру из планине Семеник), Караш (извиру из Анинских планина), Бистра, Черна спадају у веће реке које протичу јужним брдско-планинским делом Баната и свака од њих има бројне притоке, а у равничарском Банату (Тамишка жупанија) највеће су реке Мориш и Бегеј. Такав богат хидрографски басен погодовао је развоју воденичарства у Банату још у средњем веку, а можда и раније. Први сачувани документ који говори о постојању двеју воденица на банатском тлу (на рекама Тамишу и Брзави) налазимо у једном канцеларијском запису из XIII века (1256. године), а први запис о постојању једне воденице на Карашу потиче из XIV века (1363) (Teicu, 2012: 374–377). Постојање многобројних млинова и воденица потврђују и разни новији статистички подаци од XIX века навамо, од којих наводимо неколико: 1828. пописано је 380 воденица у Карашкој жупанији, а у Тамишкој – 367, 1957. у (румунском) Банату било је 74 воденице са вертикалним и 500 са хоризонталним колом, а у првој деценији XXI века, према најновијим статистикама, „сачувано је мало преко 100“ воденица у Банату (Teicu, 2012: 381).

3. Као што је познато, у јужном брдско-планинском делу данашњег

румунског Баната, у једној котлини у горњем току реке Караша са подножја највеће банатске планине Семеник, Караш-Северинска жупанија, смештено је седам карашевских насеља: Карашево (Carășova), Јабалче (Iabálcea), Нермиђ (Nérmed)⁴, Клокотич (Clócotici), Лупак (Lúpac), Равник (Ráfnic) и Водник (Vódnic)⁵.

3.1. Кроз Карашево, највеће међу карашевским насељима у којем живи скоро половина Карашевака, протиче река Караш. Захваљујући тој чињеници у Карашеву су одувек постојали повољни услови за развој воденичарства, што потврђује знатан број воденица у овом насељу. Кроз сва остала карашевска насеља, осим Јабалча, протичу мали поточићи на којима нису постојали неопходни услови за градњу воденица. Једино кроз Јабалче, најмање карашевско насеље, не протиче никакав поточић и оно је све до недавно, често у летњим месецима, поготово у сушним годинама, због карстног тла на којем се налази, кубурило са пијаћом водом. Дакле, осим Карашева, ни у једном другом карашевском насељу нису постојале воденице.

3.2. Према информацијама које смо добили од ниженаведених и од других, случајних казивача, претежно из Карашева и Јабалча, али и из других карашевских насеља (Клокотич, Нермиђ, Равник) (в. Списак казивача у Анексима), у старије време (до седамдесетих година XX века), Карашевци из осталих шест насеља доносили су џакове кукуруза на кочијама, волујским колима и магарцима на млевање у воденицама у Карашеву. Мештани из Карашева, најчешће жене, доносили су велике џакове пуне кукурузних зрна и потом из млина односили џакове брашна на глави (в. и код Sebestyén, 1908: 59). Карашевци из нешто удаљенијих насеља од Карашева, из општине Лупак – Лупак, Равник, Водник, и Клокотич, млели су кукуруз понекад и у оближњим мање удаљеним румунским насељима, као што су *Житин* (рум. Jitin), *Дукњаџа* (рум. Доцнесеа), *Мали Тиквањ* (рум. Tícvaniul Mic)⁶.

3.3. Почев од седамдесетих година прошлога века, знатан број домаћинстава из свих седам насеља почео је израђивати мале воденице на електромоторни погон⁷ (сл. 5) или куповати мале млинове чекићаре у трговинским радњама. Тај период означио је почетак нестанка традиционалне карашевске воденице, а оне које су се до тада одржале – већ у последњој деценији прошлога века сасвим ће изаћи из употребе (в. сл. 1, 2, 3 и 4).

⁴ У заградама су дати званични румунски називи карашевских насеља.

⁵ Детаље о географском положају ових насеља и становништву види код Радан, 2015: 21–23.

⁶ Према казивањима *Миље Бóшке* из Равника и *Марјана Лукач'еле* из Клокотича.

⁷ Имају исти механизам и исте компоненте (укључујући два млинска камена – горњи и доњи, изузев, наравно, точка са перајима) као воденице поточаре.

4. Анкету у Карашеву за прикупљање воденичарске терминологије и, у опште, лексике из овог домена, спровели смо у два наврата – 9. августа 2020. и 5. марта 2021. године. За прву анкету (2020) грађа је прикупљена на основу упитника из рада Милете Букумирића (Букумирић, 2002: 159–174)⁸ од четири казивачице, све из Карашева⁹ (в. сл. 6), а за другу анкету користили смо претежно Тешићев (Тешић, 1998), а када је било неопходно и Букумирићев¹⁰ упитник. За ову другу анкету за казивача изабрали смо Марјана /Петра/ Калину (в. сл. 7). Користимо прилику да се најискреније, топло захвалимо свим нашим љубазним и предусретљивим казивачима, који су током анкета исказали велику стрпљивост и уложили видне напоре да одговоре на што већи број питања и подсети се што већег броја назива воденичних делова.

Упркос чињеници да смо имали чак пет казивача, изванредан број питања из упитника остао је без одговора, а узрок томе јесте чињеница што су прошле најмање четири деценије од када воденице ефективно више не раде, па су казивачи поједине називе воденичних делова заборавили или их се у моменту анкете нису могли сетити. Услед тога намеравамо спровести и трећу анкету са другим казивачима ради попуњавања што већег броја питања из упитника, па да потом целокупну добијену грађу детаљно прикажемо и анализирамо у планираној будућој монографској студији.

4.1. Све воденице у Карашеву биле су са хоризонталним колом (точком). Тачан опис архитектуре можда највеће воденице у Карашеву (*Велика воденица*) дао је почетком прошлога века мађарски етнолог Кароји Шебешћин (Sebestyén, 1908: 50–59), што се може закључити упоређивањем са архитектуром исте воденице која се до данас одржала (премда у веома лошем стању) (в. сл. 1 и 2). Иначе, последње три воденице које данас још постоје у Карашеву постојале су и те 1908. године, што значи да су оне, судећи према изгледу данашње наведене воденице, као грађевине остале у суштини нетакнуте. У основи то су правоугаоне грађевине, неке у облику издуженог четвороугаоника (в. сл. 1–4), постављене на надзиданим каменом (*zám /zid*/¹¹*) темељима (*фундамент /fundament*/*), саграђене од хоризонтално слаганих, на крајевима ућертаних брвана */obad*/*, */brona*/* (требало би *брвно*, највероватније Шебешћин није добро чуо лексему или је погрешно забележио њен облик) /, без тавана, са једним улазом (*врата /*

⁸ Понекад ређе, онда када је било потребно појаснити неки термин који је код казивача изазивао недоумицу, користили смо и Тешићев упитник (Тешић, 1998а: 529–534).

⁹ Види, на крају рада, списак казивача са њиховим основним подацима.

¹⁰ Види горњу фусноту (6).

¹¹ Називи написани латиничким писмом и означени звездичом унутар косих заграда (/ */) забележени су у раду мађарског истраживача (Sebestyén, 1908).

*vrata**/) и двоводним (*пóкров у двé вóде* – сл. 3) или четвороводним кровом (*пóкров у четíри вóде* – сл. 1, 2) /*pokrov**/. Неке од њих биле су једноделне, и имале су у унутрашњости само једну просторију у којој се обављало млевење кукуруза (мање жита или овса), док су друге биле дводелне и имале су још једну малу собу (*сóбица*) која је служила за одмор воденичара. Било је и воденица које су имале један *облук* („прозор), обично мали прозорчић (*облúч'ић*), неке и два, чак и три прозорчића. Једна од њих, поменута *Вéлика воденица* (сл. 1, 2) (можда и још нека у прошлости), има кров нешто дужи од саме зграде образујући тзв. *трнац* /*trnac**/ „трем“, који штити врата и *брвна* једног од чети зида млина од кише или снега. У недавној прошлости биле су покривене *ши́ндром*, а последњих деценија *плéкам* (лимом) или *ци́глом* (црепом). У једном углу имале су (понеке) мало *огњиште* /*ognjište**/¹² *бес коша* („без димњака“), а брвна у ћошку око огњишта била су обложена *гњилом* („глином“) и тај део се зове *камина* /*kamina**/ (в. Sebestyén, 1908: 54; нацрт 8). Извесне мање промене у односу на оно што је у том раду забележено пре сто и више година тичу се самог воденичног механизма млевења и уређаја за пренос снаге, што се може видети упоређујући нацрт млина из 1908. (нацрт 8) са нашим нацртом који илуструје механизам с почетка XXI века (нацрт 9).

4.2. К. Шебешћин је у свом чланку о карашевској воденици, штампаном 1908. године, навео податак да је у Карашеву тада било 14 воденица (Sebestyén, 1908: 50). Наше казавачице се присећају да је у њиховој младости било 10 воденица у Карашеву. На самом излазу из кањона и улазу Караша у село, на месту *Три воденице* и *Гургúутег*^к, биле су, као што и први микротопоним указује, три воденице, наиме, на десној обали Караша налазиле су се *Вéлика воденица* (једина од трију која још и данас постоји на локацији *Три воденице*), *Кáменица* (која се срушила негде средином прошлога века) и *трећа*, чије име ниједан од казивача више није знао, налазила се (*^ж)¹³ *прико рéке*, на левој обали, која се највероватније урушила почетком XX века. На рукавцу који се на том месту издваја од Караша, само стотинак метара ниже налазила се *Ђ'инкулова воденица*, а још ниже, опет на неколико стотина метара, налази се и данас *Арсuлова воденица* (на четрдесетак метара од центра насеља) (сл. 4). Наведених пет воденица налазе (налазиле су) се у горњем делу насеља (четврти) званом *Поткрúше*. Неколико стотина метара ниже, у централном делу насеља, ниже од главног пута званог *Вéлики Сокáк* (или *Вéлики пúт*),

¹² Највероватније ватра није служила за кување (спремање хране), већ само за загревање (Sebestyén, 1908: 54).

¹³ Знак * испред одговора означава информацију добијену од Марјана Петра Калине, а знаком ж испред одговора маркирали смо информацију добијену од казивачица у току прве анкете (в. Списак главних казивача). Одговори немаркирани неким од ова два знака потичу од четири главне казивачице са напоменом да се њихови одговори у суштини поклапају са одговором петог главног казивача (Калина).

налази се *Гѐрина воденица* (сл. 3). У доњем делу насеља, у четврти *Курјач'ица*, налазила се *Кáрлина воденица*, а ниже ње, на излазу Караша из Карашева, у *Паланкуци*, била је још једна воденица чије име информаторке нису знале да нам саопште, једино је пети информатор знао тачније одредити место где се налазила (*) *кот Пíрче за градином*. Од друге информаторке¹⁴ сазнали смо да је у том доњем делу насеља, било седам воденица: већ наведена *Кáрлина*, потом *Прикаја*, *Судорач'е* /*Со̀дорáч'е*/ (две са овим називом), *Факрач'ица* и *Стенџáч'а*. Према казивању Петра Калине, једна воденица налазила се негде близу циганске четврти (део насеља у којем су груписане ромске куће).

4.3. Осим наведених воденица којих је било или их још има у самом селу (укупно три), информатори су нам саопштили да су од својих старих чули да су постојале још две воденице ван села. Прва, удаљена око 5 км узводно, налазила се у малој ували званој *Прóлаз*. У тој ували било је петнаестак салаша и до ње се могло стићи само пешке, путањом исклесаном у стени изнад Караша званом *Рајумáјк*¹⁵ или, у најбољем случају, магарцем једним околним путањем. На тим салашима су све до прве половине прошлог века, преко целе године стално обитавали најмање један или више чланова породица који су ту имали салаше, узгајали стоку, живину, сејали кукуруз, кромпир, поврће, садили воћке (постојао је и казан за печење ракије), па им је на том изузетно тешко приступачном месту био неопходан млин. Друга воденица се налазила низводно, недалеко од насеља, на месту званом *Кот Фíриза*¹⁶.

Такође ван села, узводно око 2,5–3 км, између места *Пéћ'ка Љи́љач'ка* (Пећина Слепих мишева) и *Си́њак* на Карашу, на месту званом *Ваља́вица*, постојало је некада постројење за ваљање сукна (*: *ту се ваља́ле хаљíне*)¹⁷.

4.4. Скоро од самог извора све до суседног насеља Грлишта (рум. *Gârliște*), Караш протиче кроз карашевски атар, тако да се са леве и са десне стране реке налазе шуме, пашњаци, воћњаци и ливаде које су некада биле, а и данас су добрим делом у власништву општине и/или становника

¹⁴ Називе ових пет воденица у доњем делу насеља (*Курјач'ица* и *Паланкуца*) саопштила нам је информаторка Марија Радан (Кумесарка).

¹⁵ Сложен топоним немачке провенијенције настао од лексема *Reich* „царство“ и *Steg* „путања, стаза“, што би у преводу значило „Царска путања“. Највероватније је ова стаза пројектована и изграђена по налогу аустријске администрације у Банату или од аустро-француског трговачког друштва *StEG (Staats Eisenbahn Gesellschaft*, комплетни назив – *Kaiserliche und königliche privilegierte österreichische Staats Eisenbahn Gesellschaft*), основаног у Бечу 1834. године, које је изградило прве железничке пруге у Банату и Румунији и имало све до Првог светског рата у свом власништву велике површине планинског Баната (<http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/StEG>).

¹⁶ На истом месту налазила се и једна пилана.

¹⁷ Сам топоним указује да се ту налазило такво постројење (в. значење лексема „ваљарица, ваљаоница“) са погоном на воду.

Карашева и Јабалча. На том подручју било је безброј салаша на којима су живели током целе године чланови породица (понекад и целе породице) из наведених двају насеља. Недалеко од извора Караша, на удаљености од око 19 км узводно од Карашева, налази се место *Жрџвањ* /*Жрџвањ*/ (рум. *Jerváni*) (в. Sencu, 1983: 32). Семантика овог топонима упућује на то да је на том месту вероватно некада постојао било неки жрвањ, било мала воденица поточара која је опслуживала становнике тих карашевских салаша.

5. Дајемо у наставку одговоре (*курзивом*) на питања из упитника М. Букумирића¹⁸ (Букумирић, 2002) и М. Тешића (Тешић, 1998а), као и из упитника који смо ми урадили.

1. КСЗ (како се зове/зову) просторија у којој се мељу житарице? → *воденица* /*vodenica**/.
2. КСЗ мала воденица? → *мала воденица, воденичка*¹⁹.
3. КСК (како се каже) за миша који живи у воденици? → *воденични миш*.
4. КСК кад се подигне ниво воде толико да поплави воденично коло да не може да се окреће? [^] → - [*не меље, не ради, не мељемо, не пушићамо кад је толика вода*].
5. За спречавање воде да тече јазом користи се глагол „јазити“ [*смо јазили*].
6. Канал којим се спроводи вода до воденице назива се *јас*³ или *јаруга* /*jaruga**/ [*све исто је, идеш да чистиш јас или јаругу, да јазимо*].
7. Место где се скреће вода да тече јазом: - .
8. а) Канал кроз који се вода слива у воденичко коло назива се *жљеп* /*žljeb**/ (уп. *жљѐб* → Букумирић, 2002: 160);
б) Корито кроз које се вода слива у воденичко коло назива се: [*] *дебело дрѐво* (величине, од прилике, 50x50 цм)²⁰ [*дебело дрѐво од^m го^rуна или б^ука ископано*].
9. За сужени отвор на доњем крају жлеба од казивачица нисмо добили одговор – [*жљеп је по узак /од јаза/ ?*], али у току друге анкете сазнали смо [*] да горњи крај жљеба није шири од доњег.
10. Преграда на јарузи пре жлеба помоћу које се вода зауставља или пушта да тече на воденично коло зове се *ставило* /*stavilo**/. Током друге анкете казивач нам је саопштио да постоје две преграде (*: *два ставила*), а друга преграда се подизала онда када воденица није радила, те се вода из јаруге пуштала у реку (в. Нацрт 9 у Анексима).

¹⁸ Нека од дотичних питања су реформулисана, адаптирана карашевском говору.

¹⁹ *Воденичка* јесте и назив за једну омиљену друштвену игру (в. и уп. „воденица“ – РСХКНЈ, књ. II, стр.729).

²⁰ Данас се више не користи, место њега данас је цементни канал.

11. Точак испод воденице на који пада и покреће га млаз воде зове се *ка́рика* /*peračna* [ʔ] *karika**/²¹.
12. Пераје (некада издубљене дашчице, данас гвоздене) на воденичком колу називају се *пéра* /*pera**/.
13. Гвоздени круг који учвршћује пера на колу/точку назива се [*] *обруч* ' [обруч' от желéза].
14. Доњи део кола, онај у који су уграђена пера зове се [*] *главина*; [*] -.
15. Метално лежиште причвршћено на попречној греди (*ра́сови*) у које улази врх воденичког вретена зове се [*] *бронза* [*нарч'е желéзно, оцел што се не ујéда*] /*brónca**/.
16. Ни један од казивача није знао назив за шиљати комад гвожђа усађен у средину главине који кружи у бронзи: - /*љер**/.
17. Само један казивач је знао назив за попречну греду на којој је фиксиран воденични точак [*] *ра́сова*; * -] /*rasova**/, која једним својим крајем лежи у једном отвору каменог зида (темеља), а други јој је крај причвршћен железном узенгијом /званом *слога**/ за другу греду /звану: *medvedica**/, која је „обично за педаљ-два изнад дна јаруге испод млина непосредно изнад површине воде“ (Sebestyén, 1908: 57). Ове две греде служиле су за подизање воденичног точка/кола²² након заустављања рада воденице. За другу греду и гвоздену узенгију нисмо добили називе ни од једног казивача. Један крај попречне греде на којој је фиксиран воденични точак био је рачвастог облика, двокрак, одакле и назив *ра́сова* („рачва“).
18. Назив направе за подешавање размака између горњег и доњег камена није био познат казивачицама [* *Не знамо, то је како се спушћ'а!*; *то је овако било – да суч'еш, то је пак било нешто у желéзу ... не знамо како се вели то!*], али смо добили назив током друге анкете: [*] *дигáč* ' (?), *имáл филét*.
19. Гвоздена оса која спаја воденично коло са првим, већим точком [*вéлика кáрика, по велика кáрика*] који се налази унутар воденице назива се: [*] *вртéљка* и *вретéно*; [*] *ос* /*vreteno**, *os**/ (уп. *вр/е/тéно, вртíло* → Букумирић, 2002: 161).
20. Гвоздена оса (шипка, стуб), која спаја мањи точак са горњим воденичним каменом и тако га окреће, зове се такође [*] *вртéљка* или *ос*, [*] *ос*, *вретéно*.
21. За назив за усправно постављен горњи гвоздени део вретена на којем лежи горњи камен у виду крста добили смо одговор само од једног казивача [*] *прпелџица* /*prepelica**/.

²¹ Дрвени точак какав је био почетком прошлог века замењен је касније (негде средином века, вероватно) железним точком и перајима.

²² Изгледа да су у ту сврху коришћене у прошлости, не и у последњим деценијама (према казивању П. Калине).

22. Казивачима је непознат назив за трупчић у доњем камену кроз који пролази осовина.
23. Један од два камена круга који мељу жито зове се *ка́мен, ка́мен воденич'ни* /*vodenični kamen**/.
24. Камени круг који се окреће зове се *го́рњи ка́мен*, а камени круг (доњи) који је непокретан зове се *до́љњи ка́мен*.
25. Дрвена направа обложена лимом, оклоп у виду круга који опасује камење и спречава да се оно што се меље не расипа свуда унаоколо зове се [✱] *око́лиш*; [✱] - /*mašnici**/.
26. Отвор на горњем камену кроз који пада зрневље назива се [✱] *ду́пка* [?] („рупа, отвор“).
27. Кроз цевчицу причвршћену на дну коша зрневље пада у мали претинац звани [✱] *каба́л*.
28. За греде које служе као лежиште за доњи камен каже се [✱] *постаме́нт*.
29. Скоро половину просторије у унутрашњости млина чини постоље од брвана, узвишено око 50 цм, на којем је смештено воденично камење и кош, а које носи назив *пóт*⁰.
30. Направа за пењање *на_пóт*⁰ зове се *стџба, стџбица*.
31. За сандук изнад воденичног камена у који се сипа кукуруз (ређе жито или овас) забележена је лексема *ко́ш* /*koš**/.
32. Сандук поред воденичног камена у који пада брашно назива се *ла́дица* [*ла́дица (от дрџва) за бра́шно*] /*korito**/.
33. Дрвена кашика којом се купило и сипало брашно у врећу зове се [✱] *лопа́ч'ица* [*лопа́ч'ица с ко́јом се метало бра́шно у врећ'у*].
34. Мало корито испод сандука у који се сипа житарица која се меље, према тврдњама наших казивача, не постоји у карашевској воденици.
35. Забележили смо два назива за дрвце које удара по воденичном камену док се кукуруз меље: [✱] *трџскалица* [σ] и [✱] *тетџрес* (*је фиксиран за ко́ш*) /*teterez**/.
36. Нисмо успели сазнати назив за примитивну справу која служи за подешавање количине кукуруза (Н: *куку́руц*, Г: *кукуру́са* / [?] *kukuruz**/), жита (*жџито*), овса (*о́вас*)/ који пада из коша на воденични камен да се меље²³.
37. Кратка цевчица фиксирана на дну коша кроз коју пада зрневље кукуруза у каблић смештен изнад горњег воденичног камена зове се [✱] *ду́дица*.
38. Направа на дну коша са које пада зрневље из коша у каблић смештен на горњем воденичном камену зове се [✱] *вало́в*^ф, (дем.) *вало́вак* [*вало́вак је би́л над^м каба́л*].

²³ Убеђени смо да постоји назив али га се казивачице нису могле сетити.

39. Нисмо добили одговор за направу (која сигурно постоји и у карашевској воденици) за најављивање недостатка зрневља у кошу.
40. На питање како се зове статична направа за мерење тежине житарица донете да се самеле (вага) одговор је био: [✱] *Не се мерило. Ми нисмо имали кантар у воденици, Миљо!*. Истом лексемом – *кантар* – означава се и направа за мерење тежине која се састоји од полуге са поддеоницама, покретне кугле, две куке (*куке*) и таса (*тањир*) окаченог на три ланца (*ланч'ић'и*).
41. За лексему „тег“, различите величине и утврђене тежине, који се ставља на тас ваге при мерењу тежине, употребљавају се две лексеме *греутаћ'е* и *килаши*.
42. Лексемом *бота* именује се покретна кугла на кантару.
43. Будући да у воденицама није било справа за тачно мерење тежине (вага или кантар), житарице оних који нису сувласници мерене су дрвеном посудом званом */керес*/* (у прошлости), а данас се користи само лексема *мера /merica*/*. Има више различитих таквих посуда за мерење: *литра*, *половак* који има *десет литре* (= *седам ипо киле / 7,5 кг*) (дем: *половакч'ић'*), *метер* који има *двадесет литре* (= *петнајст киле / 15 кг*).
44. Шта се млело (које житарице) у воденицама у Карашеву? – *Жито и кукуруз...*, *друго се не млело ... оvas ... кој што имал ... млело се за мору највише, али се ч'инила и ч'рна пита* („хлеб“) ..., *кукуруз за мандру* („проја, качамак, палента“), *то се млело*.
45. Прах од самлевеног кукуруза (жита, овса) зове се *брашно /brasno*/*.
46. Назив за љушчице од самлевеног жита које се при млевењу одвајају од брашна: *трице*.
47. Како се зове брашно:
- а) од кукуруза: *кукуружно брашно / брашно кукуружно*;
 - б) од жита (пшенице): *шинич'но брашно / брашно шинич'но*;
 - в) од овса: *брашно от овса*;
 - г) од јечма: [✱] *брашно от јеч'мена*.
48. Крупно самлевен кукуруз што се меље за исхрану стоке назива се [✱] *о'руј*, [✱] *оруј*, *о'руј*.
49. У вези са крупноћом брашна, воденица може да меље:
- а) крупно (на крупно): [✱] *бобасто*;
 - б) ситно (на ситно): [✱] *дробно*.
50. Цак од тканине у којем се доноси у воденицу кукуруз (ређе, жито или оvas) и потом се кући односи брашно назива се *вреш'а [вреш'а ткана на разбоју] /brasnena vrec'a*/* и *меј* (Н. мн: *мејове*) „мех“ */mej*/*.
51. Зависно од материјала од којег је израђен и/или запремине, за цак се користе још следећи називи:

- а) цак од материјала тканог на разбоју или од неког другог платна: *вѣлика врѣћа, врѣћа по веліка; врѣћа* (дем.) „врећица, мала врећа“;
- б) цак од телеће коже: *мѣј* „мех“ (*мѣј от кóже от тѣлац, мѣј от кóже от телѣта*), *мѣч'ић' от* ... (дем.);
- в) цак од овчије коже: *мѣј от кóже от óвац*;
- г) цак од козје коже: – (*нѣсмо /имáли/, ч'е /јер/ мѣ нѣсмо имáли кóзе*).
52. Алатка која је употребљавана да се врећа максимално напуни назива се [*] *батáч'* [*се збѣва брашно да стáне у врѣћа'у или у мѣј*] или [*] *побијáч' /батач'**. Према Шебешћину, *батáч'* јесте алатка од врбовог дрвета дуга око 1,5 м (Sebestyén, 1908: 50).
53. Алатка којом се мете брашно у сандуку за брашно назива се [*] *перушка* [*перушка от крила от гуске*].
54. Количина брашна која се узима као надокнада за млевење онима који нису сувласници воденице зове се [*] *ујум*, [*] *ојум*.
55. Забележили смо две лексеме којима се именује особа која ради у воденици, која меље кукуруз, наиме, за особу мушког пола назив је *воденич'ар* и *помељар*, а за особу женског пола – *воденич'арка* и *помељарка*.
56. За посао који обавља воденичар каже се да је то *воденич'арски посáл*.
57. Пошто карашевске воденице нису имале само једног већ више *гáзде* („власника“), они се зову [*] *ортáци* [*Ортáци, ортáци Мѣљо! Свѣ смо давáли кóту*²⁴ *и свѣ смо контрибу'итали с нóвцам и рáђ'ом!*], [*] *óртáк, ортáци*.
58. Чекић за посецање, оштрење камена нема посебан назив: [*] *ч'ѣкан, ч'икáни, су бѣли от оцѣла*.
59. На питање да ли је неко од „ортака“ био главни, важнији од осталих, добили смо следећи одговор: [*] *Нѣ, (али) јѣни су имáли цѣл дáн* (право да мељу), *јѣни пóлак дан, и тѣ* (неко ко није сувласник) *кад дóђ'еш он* (онда) *тѣ у́змемо ту ујум*; [*] *Ортáци су имáли пóлак дáн, јѣдан, двá или ч'ак трѣ дáна*.
60. На питање како и када су могли млети они Карашевци који нису били сувласници, одговорено нам је да су дотични могли млети онда кад им неко од *ортáка* уступи свој (део) дан(а). Углавном, већина мештана била су сувласници у некој од постојећих воденица (*Су бѣли по двадѣсет-тридѣсет ортáка... триз'двá у стрáжње врѣме /у Великој воденици – наша примедба/*).

²⁴ Казивачица Марија Ардељан овде говори о износу (доприносу) у производима који су сељаци у време комунистичког режима педесетих и шездесетих година прошлог века били приморани да дају држави.

61. На питање „Онај који донесе житарице (*ра́на* „храна“) на млевење, а није био међу ортацима (сувласник), оставља ли ту цак док се не самеле па се потом враћа по брашно или чека док се не самеле?“ – добијени су одговори: [*] *Ма́не ту́, ту́ ма́не... ка́т⁰ стíгне на рѐт... На при́мер, де́сет врѐћ'е, (је) де́сети ка́т⁰ стíгне у водени́цу; го́ри („горе“) је́ст по́т⁰, про́ти ко́ша* (ту стави врећу); [*] *че́ка на рѐду.*
62. Онда када се нешто поквари на воденици, сви сувласници учествовали су, физички или новцем, да се квар отклони: [*] *сви́ контрибу́итају та́мо, да се ја́зи... сви́ ја́зе, или сви́ контрибу́итају но́вцам... и ч'и́кáne* (чекићање воденичног камења), и су ју завијали (покривали), *купува́ли плѐк от цркве²⁵ ... и ши́не²⁶ ме́ћ'у... .*
63. На питање да ли су запамтили/чули од старијих да у појединим годинама воденице нису извесно време радиле због суше, одговор је био потврдан: *Па то́ лѐти... не́ ишла ни́како. Не́ ишла лѐти кад не́ во́да!*
64. Да ли је могла једна особа сама да пусти воденицу да ради и да меље или му је био потребан за то још неки, добијен је одговор: [*] *Са́м си мо́гал... ди́гне ста́вило пр́во и по́си ну́шћ'аш водени́цу... са́мо ко́ј не́ умѐл* (... није могао).
65. На питање да ли се у неком годишњем добу више млело него у другом, одговор гласи: [*] *Цѐло врѐме, Ми́љо, цѐло врѐме! Сва́ки да́н, смо има́ли ма́ру! Кра́ве, о́вце, сви́ње... (јер је требало) за ма́ру и за на́с... .*
66. На питање да ли је постојао неки утврђени редослед за млевење, добијен је следећи одговор: *Не́, ко́ј ка́т⁰ те́л, ми́, орта́ци, ко́ј ка́т⁰ имáл нево́љу да ме́ље. | У на́шој не́су, не́го ли та́мо су има́ли, у Арсуловој водени́ци. | Би́ло је на́прѐт⁰ (неки редослед), бо́јсем, ма́н по́си не́ ви́ше.*
67. Воденични кључ се налазио код једног од сувласника, обично неког који је становао близу воденице: [*] *Кљу́ч' је пр́во се́дел кот⁰ ба́бе Шћ'ефанко́ње* (наше казивачице) *у ста́ро до́бо, а по́си кот⁰ Марја́на, покóјног Стоја́на, де́ сам ја́ би́ла млá'да. | Кот⁰ не́ко́к по́ про́ти ре́ке, про́ти водени́це, овѐј сока́к.*
68. На питање да ли су воденице радиле само дању или и ноћу, одговор гласи: [*] *Ка́ко да не́, и ноћ'ом, и при́дан, и у по́лноћ', најпа́ч'е ка́д не́ во́да! Се ди́гнеш ку но́пћ'ан ка́п²⁷, и на́веч'ер, и та́мо се ме́ље до*

²⁵ Исказ казивачице се односи конкретно на случај када је купљен плех којим је била покривена црква и који је био замењен новим плехом.

²⁶ Шинама (гвозденим тракама) су негде педесетих година прошлога века почели замењивати иструлеле греде из основе грађевине (воденице) (в. сл. 2).

²⁷ Румунска синтагма преузета мот-а-мот (са мало прилагођеним фонетизмом у духу

- поранини („ујутро“) | *Се радило на лампашу („фењер“) !.*
69. На питање да ли су и Карашевци из других карашевских насеља млели у Карашеву, добијени су не баш уверљиви одговори²⁸: [*] *Карашевци само, ја не сам запамтила из други сели. Кад су додџили ми се... из Јабалч'а памтим ч'е су додџили, а други не знам, им се узимал ујум тџе... У Арсулову знам ч'е су додџили, а у ову не памтим, бић'у додџили, ман не памтим!* [Питање: *А Нермиц'ање?*] *Не знам за Нермиц'ање!*
70. Према казивачима, Карашевци се нису окупљали у воденицама ради разговора и забаве [?].
71. На питање да ли Карашевци сматрају воденице опасним местима, односно да ли су чули приче о опасним, чудноватим бићима који се налазе у води и око воденица који нападају, утапају људе, одговор је био одричан [?]²⁹.
72. На питање колико од постојећих воденица данас још ради, добијен је категорично одрични одговор: *Нијена! Ниџи јена! Све су се сурупатале, пропале! Све су се сурупатале, ова малко* (Велика воденица) *што јџите ...* (...није сасвим пропала).
73. Недељом и благоданима није се млело: *Не, тако не смо по недељи, ни по светков! Мџемо и у суботу, ноћ'ом, саму у недељу не!*

6. На основу коришћених упитника прикупљена грађа садржи укупно **126** лексема. Примењујући еимолошки критеријум, те воденичке термине и воденичарске лексеме³⁰ коришћене у воденичарском занату сврстали смо у две велике групе (в. ниже – 6.1. и 6.2).

6.1. Термини и лексеме словенског порекла (92). У оквиру ове групе разликујемо две подгрупе, наиме:

6.1.1. *Карашевски термини и лексеме* (15):

батáч', -ч'и³¹ /batač*/ „врбов штап дуг око 1,5 м“ (<бáтати, бáћ'ем

карашевог говора) која значи „У праскозорје; У цик зоре“.

²⁸ То је тако јер већ шездесетак година, тачније – од када су се појавили мали кућни млинови, све ређе су из осталих насеља долазили да мељу у Карашеву.

²⁹ Мислимо да таква бића постоје и у карашевским веровањима, јер се сећам (М. Радан) да сам у детињству чуо бројне приче о таквим створењима, у овом случају реч је о *водењаку* („водени дух који мами људе и утапа их у воду“).

³⁰ Такве лексеме користе се и у другим доменима људске активности (в. нпр. лексеме *бóта*, *облук*, *бс* и др).

³¹ У највећем броју случајева, лексеме добијене на постављена питања из упитника јесу најчешће у облику Н. једине (ређе множине), па смо ми допунили додајући и онај други, множински облик (и обрнута).

„кљукати (живину); пунити, препунити“ [се зби́ва бра́шно да ста́не у врѣ́ћу или у ме́ј] /син. *побија́ч*'/; **бо́та**, -те „покретна кугла на кантару; чобанска тојага, штап са заокруженим горњим делом“ – вероватно је стара словенска лексема конзервисана у КГ (в. слов., пнслов. *būtī*; Skok, I: 194), али не искључујемо могућност да је позајмленица из мађарског језика (мађ. *bot* <слов. *būtī*; уп. и рум. дијал. *bótă, bóată* <мађ. или из слов.); **дигач'**, -ч'и „направа за подешавање размака између горњег и доњег камена“; **дрѣво** (*дебело* ~) (мн. *дрѣва*) „дрво“ – конзервисана архаична словенска лексема у КГ (стслов. *drěvo*); **lobad***/ „ћерт, усек на греди брвнаре; горња и доња водоравна дрвена пречка на шарагама (коларски термин – в. Радан, Ускату, 2019)“; вероватно је стара конзервисана словенска лексема коју су позајмили и Румуни (уп. рум. *obádă*; према етимолошком речнику Чоранескуа, лексема је вероватно словенског порекла настала контаминацијом двеју лексема *obedŭ, obodŭ* „круг“ и *obežŭ* „свежа“ <*obežati* „(по)везати“; уп. срп. „обод“); **облук**, мн. *облѹци* „прозор“ (дем. *облѹч'ић'*, -ћ'и „прозорчић“) прасловенска конзервисана лексема коју су позајмили неки балкански народи (в. мађ. *ablak*, рум. дијал. *oblóc*); **ос**, *осове* /*os**/ „ос, осовина“ (слов. *osŭ*); **пераџна** [?] /~ *karika**/ „који се односи на пераје воденичног кола/точка“; **побија́ч'**, -ч'и „алатка која је употребљавана да се врећа максимално напуни“ (син: *батач'*); **пџт**⁰, *подџве* /*пџдовел* „таван“ – стара конзервисана словенска лексема у КГ (<слов. *podŭ*, уп. рум. *ród* <слов.); **пџпелица** (мн. *пџпелице* ?) /*prepelica**/ „чекетало; (фиг.) каже се за неког који стално брзо хода“ (можда је лексема у вези са глаголом *пџпати* „чепкати“ ?); **трџац**, -ци „трем“ / *trnac**/ „трем“ – према Скоку, лексема је или словенског или балканско латинског порекла (в. мађ. *tornác* и рум. *târnaț*); **ч'џкан**, мн. *ч'икáni* „чекић“, словенска архаична лексема конзервисана у КГ (слов. *čekanŭ*); **ч'икáne** (3. л. мн) „чекићање (воденичног камења)“.

6.1.2. Термини и лексеме заједнички српском језичком ареалу (77):

бџбасто (<*бџба* /<слов. *bobŭ* / „семенка; зрнасто вариво (пасуљ, грашак и сл); ситан округласт предмет уопште“); **brasnena vreća***/ (*брашнџна*); **бра́шно** /*brasno**/; **кукуруџно бра́шно** (*бра́шно* *кукуруџно*); **шини́ч'но бра́шно** (*бра́шно* *шини́ч'но*) (<пшеница); **бра́шно от џвса**; **брџвно**, -на / *brona**/; **валџв**^ф, -ви „валов, жљеб, олук“ (дем. *валџвак*, -ки); **водени́ца**, -це /*vodenica**/ /*мала* ~/ (дем. **водени́ч'ка**, -ке „мала воденица; друштвена игра за коју се користи картон са специјалним цртежом на њему на којем играчи покрећу округласте предмете /најчешће семенке пасуља или кукуруза/ по извесним правилима“); **воденич'ар**, -ри; **воденич'арка**, -ке; **воденич'ни** (~ *миш*, ~ *камен*); **воденич'арски** (~ *посал*); **врџта** /*vrata**/; **врџ'а**, -ћ'е [*врџ'а* *ткána* на *разбџју*] /*brasnena vreća**/; **вџлика** *врџ'а*, *врџ'а* *пџ* *вџлика*; (дем. **врџ'ка**, -ке) „врећица, мала врећа“; **врџџка**, -ке (уп. *врџџло* → Букумирић, 2002: 161); **врџџно**, -на /*vréteno**/ (уп. *врџџтџно* → Букумирић, 2002: 161); **гџи́ла**, -ле „глина“; **гџрџи** (~ *камен*); **гџџа**, -де /*greda**/; **дџлџи** (~ *камен*);

(*дрóбан, дрóбна*) **дрóбно** „дробно, ситно“, конзервисана архаична словенска лексема (слов. *drobi*); **дúпка**, -ке „рупа, отвор“; **дúдица**, -це дем. (~ *карич'áста*) (<*дúда* „дúда, цев кроз коју се доводи или одводи вода или друга материја, у овом случају – семенке кукуруза, жита, јечма“); **зúт**, *зúдове* /*zid**/; **желéзо**, -за (конзервисани архаизам) „гвожђе“; **жљéп**, мн. *жљéбове* /*žljeb**/ [*жљéп је по úзак* /од јаза/]; **жúто**, -та; **јáс**, мн. *јáзове* [*све úсто је, úдеш да ч'úстиши јáс* или *јарúгу, да јáзимо*]; **смо јазúли** „јазити“; **јарúга**, -ге /*jaruga**/; **брáшно от јеч'мéна** (Н. јд. *јеч'мен*, мн. *јеч'мéни*) „јечам, јечмен“; **кабáл** „кабао“, мн. *каблóве*; **кáмен** (мн. *камéње*) (*воденич'ни* ~) /*vodenični kamen**/; **кљýч'**, *кључ'éве*; /*korito**/ (*корúто*, -та) /*láдица*/; **кóш**, *кошéве* /*koš**/ „воденични кош; оцак“; **кúке** (јд. *кúка*); **лáнч'ућ'и** (јд. *лáнч'ућ'*) дем. (<*лáнац*); **лопáч'ица**, -це дем. (<*лопатка* + *-ица*); /*medvedica**/ дем. (<*мédвит* /Н мн. *медвéћ'e* /„медвед“); **мéј** /*mej**/ (Н. мн: *мéјове*) „мех“ (*мéј от кóже от тéлац*, ~*от кóже от óвац*); **мéч'ућ'**, -ћ'и дем. (~ *от ...*); **се мéри(ло)** „мерити“; **мéљем** „млети“; **мéра**, -ре /*merica**/; /*merica**/ дем. (<*мéра*); **мúш**, -ши (*воденич'ни* ~); **óбруч'**, -ч'и; **óвас** (мн. ?); **огњúште**, -та /*ognjište**/; **окоlíш**, -ши (син. /*таšnici**/) „òколúш, ограда око млинског камена, која спречава расипање брашна“; **перу́шка**, -ке [*перу́шка от кри́ла от гúске*] „перушка“; **пóкров**, *пóкрóви* (~ *у двé вóде*, ~ *у четúри вóде*) /*prokrov**/ „покрров, кров“; **пéра** /*pera**/ (јд. *пéро*) „издубљене дашчице на воденичном колу/точку у које удара вода“; **половáк**, -ци (= *дéсет лúтре = сéдам úпо кúле* / 7,5 кг) (дем. **половáкч'ић'**) (уп. „полòвáк“); **помељáр**, -ри; **помељáрка**, -ке; **посáл**, *послóве* „посао“ (*воденич'арски* ~); **прáк** (*прáгове*) /*prag**/; **рáна** (пл. тант.) „храна, житарице и др.“; **рáсова**, -ве /*rasova**/ „рaчва, расохе“; **ремéн**, -ње „каиш, ремен“; /*sloga**/ (в. горе 5.17); **сóбица**, -це (дем.); **се спúш'а** „спуштати“; **стáвило**, -ла /*stavilo**/ „направа за спречавање течења воде кроз жљеб“ (<*зауставити, уставити*); **стúба** (мн. *стúбе*) (дем. **стúбица**, -це) „стубе, мердевине“; **сúч'еш** „сукати, завијати“; **трéскалица**, -це /син: *teterec*/ „чекетало“; **три́це** (пл. тант.) „трица“ (<слов. *trice*); **ујúм** /фон. лик: *ојúм*/ (мн. *ујúми, ојúми*) „ујам“ (уп. рум. *uiim* < буг. *ујем*, срп. *ујам*) – словенска лексема која је у КГ, под утицајем румунског облика, претрпела фонетску промену лика; /*čep**/ „шиљати комад гвожђа усађен у средину главине који улази у брóнзу (*bronca**); грана (дрвета); божићна јелка“.

6.2. **Позајмљени термини и лексеме (34)**. У овој групи имамо позајмљене термине и лексеме, непосредно или посредно, из неколико језика, наиме из:

6.2.1. **Румунског језика (13)**:

греутаћ'а, -ћ'е „јединица за мерење тежине, тег“ (<рум. *greutăți*) / син. *килáш*/; (**смо**) **контрибу'итали** „допринети, учествовати“ (<рум. *a contribui* „исто“); **кóта**, -те „допринос који су сељаци били приморани давати држави у време комунистичког уређења“ (<рум. *cóta* „износ, део; допринос“); **мањивéла**, -ле „ручица, ручка“ (<рум. *manivéla*); **ор'уј**, -ји

„прекрупа (за сточну употребу)“ – највероватније је позајмљеница из румунског језика (в. рум. *ur/luiálă* „исто“ <мађ. *örölni* „крупно млевење житарица за прекупу“); **оуџел**, -ли „челик“ (<рум. *oțel*); **постамџент**, -ти „постамен(а)т“ (<рум. *postamént*); **сурунџан**, -на, -но – позајмљеница из румунског језика, в. и уп. *a /se/ surpá* „пропасти, срушити /се/, уништити, упропастити /се/“, в. и заст. варијанту *a surupa* (<лат. **subrūpāre*)(DER: 763), уп. срп. *сурвати*; **тетџерес** /*teterez**/ „чекетало; човек који много, стално говори, брбља“ (<рум. *titiréz* „чекетало /на воденици/; петица /на вретену/; чигра;“); **је фиксџран** „фиксирати, утврдити“ (<рум. *a fixá* „исто“); **филџет**, -ти „завртањ, спирални рез“ (<рум. *filét* „исто“); **фундамџент**, -ти /*fundament**/ „фундамен(а)т, темељ“ (<рум. *fundamént*); **кукурууц** (Н. мн. *кукурусу*) „кукуруз“ (<рум. дијал. *cucurúdz* <мађ. *kukorica*).

6.2.2. Немачког језика (9):

брџнза (фон. лик: *брџнз, брџнц*) /*bronca**/ „метално лежиште причвршћено на попречној греди (*рџсови*) у које улази врх воденичког вретена; бронза“ (<нем. *Bronze*, уп. рум. *brónz*); **камџна**, -не /*kamina**/ „камина, отворена пећ у зиду собе“ (<нем. *Kamin* <лат. <грч.); **лџдиџа**, -це „сандук; ладиџа“ (<нем. *Lade*) [*лџдиџа (от дрџва) за брџино*]; **ташџници*** арх./ (син: *околџи*) „дрвена или лимена ограда око млинског камена, која спречава расипање брашна“ (највероватније изведеница од лексеме „машна“ <нем. *Masche*); **мџетер**, -ри „метар, основна јединица за мерење дужине и (у овом случају) запремине житарица /*има двадџет литре (= петнајст киле / 15 кг)*/ (<нем. *Meter* или мађ. *méter*, према грч. *мџетров*); **плџк** (мн. *плџкове*) „плех, лим“ (<нем. *Blech*); **џџгла**, -ле „цреп; опека“ (<нем. *Ziegel*; в. и рум. *џџглџ* „цреп; опека“ <нем. или срп. „џџгла“); **шџна**, -не „шина, дугачак комад профилираног челика који служи као носач“ (<нем. *Schiene*); **шџндра**, -дре „шиндра“ (<нем. *Schindel*).

6.2.3. Мађарског језика (5):

џџзда, -де „човек који има велико имање или новац, богаташ; домаћин, глава породице, старешина“ (<мађ. *gazda*); **карџика**, -ке /*[?] peračna karika**/ „точак“ (<мађ. *karika*) [*по велџка карџика*]; **лампаш**, -ши „фењер“ (<мађ. *latrás* < грч. *λαμπάς*); **мџра** /пл. тант./ „марва“ (<мађ. *tarha*); **тањџр**, -ри „тас на ваги; тањир“ (<мађ. *tányér*; в. и рум. бан. *тањџр*)

6.2.4. Грчког језика (4):

килџи, -ши „јединица за мерење тежине, тег“ (<килограм <грч.) /син. *греутањ'а*/; **литра**, -тре „литар/литра; нарочити суд за мерење течности; старинска мера за тежину од око 320 г.“ (према срлат. *litra*, лат. *libra* <грч. *литра*; уп. и нем. *Liter*); **мџндра**, -дре „проја, качамак, палента“ (уп. и срп. *мџндра* и *мџндра*) (<грч. *mandra* – према Скоку је балкански греџизам – Skok, II: 369; в. и тур. *mandra*); **пџта**, -те (*ч'рџна ~*) „хлеб (црни ~)“ – вероватно је балкански греџизам (сргрч. *питџа*; в. и рум. дијал. *питџа*), али не

искључујемо могућност да је слов. порекла (уп. рус. *питáть*, *питáться* „хранити, хранити се“).

6.2.5. *Турског језика* (3):

кантáр, *-ри* „вага у облику металне шипке по којој се помера тег; вага, теразије (у опште)“ (<тур. *kantar* <ар.); /*кepec**/ „посуда за мерење житарица“ – нејасна етимологија, можда је турцизам (в. срп. „кѣпчија, кѣвчија“ <тур. *kerçe*, *kefçe* <перс.; в. и уп. кѣпѣц); *óртак* (мн. *ортáци*) „сувласник (сувласници) воденице; ортак, сарадник или улагач капитала у заједничком послу, партнер“ (<тур. *ortak*).

6.3. За неколико од наведених позајмљеница није могуће прецизно утврдити из којег су језика позајмљене (предност је дата првом наведеном етимону), односно да ли су у КГ из неког језика ушле посредством другог језика, као у случају лексема *о'рúј*, *мѣтер*, *лáмпаш*, *мáндра*, *пíта*, *куку'руц*, можда и још понека.

7. Закључне напомене

7.1. Из горе изложеног описа стања воденичарства у Карашеву, неоспорно је да је оно изумрло пре неколико деценија. Иако је до спровођења анкете дошло са закашњењем, сматрамо да је истраживање ипак постигло основни зацртани циљ, наиме, да се спаси од заборава терминологија и лексика везана за воденичарство у Карашевака, бар већи део ње.

7.2. У односу на почетак прошлога века, уочене су поједине мање промене што се тиче грађевинског материјала, коришћеног једино при оправкама постојећих воденица (замена шиндре са лимом, делимична замена брвана са железним шинама и сл.), јер нове нису грађене. Уочена је, међутим, једна крупна иновација у погонском делу воденичног механизма. Наиме, почетком прошлог века воденично коло је директно било повезано са горњим воденичним каменом и окретало га је. Неколико деценија касније, међутим, ради повећања убрзања окретања воденичног камена, у механизам ће бити уграђена још два точка – *вѣлика кáрика*, коју је покретало воденично коло са перајима, а ова је посредством *ремѣна* (каиша) покретала *мáлу кáрику*, која је покретала горњи камен (в. нацрт 9).

7.3. Од укупно 126 лексема и термина, **92** словенског су порекла (= **73,01** %). Од тих 92 лексеме и термина 15 су својствени КГ (16,30 %), а осталих 77 (83,69 %) налазимо и у другим говорима са српског лингвистичког ареала. Такође. забележене су **34** позајмљенице, што од укупног броја забележених термина и лексема представља **26,98** %. Према очекивањима, највише је

румунских позајмљеница – 13 (38,23 %), следе потом немачке – 9 (26,47 %), мађарске – 5 (13,51 %), грчке – 4 (10,81 %) и турске – 3 (8,10 %).

7.4. Мештани Карашева и, уопште, сви Карашевци требали би под хитно консолидовати, рестаурирати и конзервисати ово значајно културно благо за потомство.

Литература

- Букумирић, 2002: М. Букумирић, Из воденичарске лексике Горње Метохије. Приштина – Лепосавић: *Гласник Баитина*, св. 14, Институт за српску културу, стр. 159–174.
- Милорадовић, 2013: С. Милорадовић, Вода и понешто од воде у српским дијалекатским речницима. Београд: *Aquatica: књижевност, култура* (ур. Мирјана Детелић и Лидија Делић), Балканолошки институт САНУ, стр. 11–32.
- Муњић, 2017: Ј. Муњић, *Воденице Шумадије / Watermills of Šumadija*. Крагујевац: едиција Наслеђе, књига 2, Завод за заштиту споменика културе Крагујевац (84 стр).
- Радан, 2015: М. Н. Радан, *Фонетика и фонологија карашевских говора. Прилог проучавању српских говора у Румунији*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду • Институт за српски језик САНУ, Београд • Матица српска, Нови Сад.
- Радан, Ускату, 2016: М. Н. Радан, М-Р. Ускату, Карашевска пастирска терминологија (са посебним освртом на страни утицај у њој). Нови Сад: *Језици и културе у времену и простору, V, Тематски зборник*, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет Нови Сад, стр. 55–67.
- Радан, 2017: М. Н. Радан, О пореклу карашевске ковачке терминологије у говорима Карашева и Клокотича. Темишвар / Ниш: *Исходишта*, 3, Савез Срба у Румунији • Universitatea de Vest din Timișoara • Филозофски факултет Универзитета у Нишу, euv, стр. 329–344.
- Радан, Ускату, 2018: М. Н. Радан, М-Р. Ускату, О козухарској лексици и терминологији у српском говору Карашева. Нови Сад: *Језици и културе у времену и простору, VII/1. Тематски зборник*, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет Нови Сад, стр. 41–53.
- Радан, Ускату, 2019: М. Н. Радан, М-Р. Ускату; Неке позајмљенице у коларској терминологији говора Карашева. Београд: *Наш језик, I / св. 2*, Институт за српски језик САНУ, стр. 615–626.
- Радовић, 1953: Б. Радовић, Воденице у Доњем Банату. Београд: *Зборник Етнографског музеја Београд*, стр. 78–85.
- Тешић, 1998а: М. Тешић, Основни текст упитника за воденичку терминологију. Београд: *Српски језик*, бр. 3/1–2, година III, стр. 529–534.
- Тешић, 1998б: М. Тешић, Из воденичке терминологије рачанског краја. Београд: *Српски језик*, бр. 3/1–2, година III, стр. 287–292.

- Финдрик, 1983: Ранко Финдрик, Увод у проучавање старих воденица. Београд: *Саопштења*, XV, Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, стр. 95–117.
- L. Hadrovics, *Ungarische elemente im Serbocroatischen*. Budapest: AKADÉMIAI KIADÓ, 1985.
- Sebestyén, 1908: Sebestyén Károly Cs, A Krassovánok Kanalas-malma. Budapest: *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője. Az "Etnographia" Melléklete*, стр. 50-59.
- Sencu, 1983: V. Sencu, *Plaiuri din Banat – Caraș-Severin* – . București: Editura Sport – Turism.
- Ђеицу, 2012: D. Ђеицу, *Moara de apă din Banat*. Presa universitară clujeană.
<http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/StEG>

Речници

- И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*. Треће допуњено и исправљено издање. [Нови Сад]: Прометеј, 2008
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Том 1-20. Београд: Српска академија наука и уметности • Институт за српски (српскохрватски) језик, 1959-2017.
- Речник српскохрватског књижевног језика*. Књ. 1-6. Нови Сад (• Загреб): Матица српска (• Матица хрватска), 1967-1976.
- DER: Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*. București: Editura SAECULUM I. O., 2007.
- Dicționarul explicativ al limbii române*. [București]: Academia Republicii Socialiste România, Institutul de lingvistică din București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975.
- Skok, I-IV: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I – 1971, knj. II – 1972, knj. II – 1973, knj. IV – 1974. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku (Šesto izdanje)*. Sarajevo: «Svjetlost» Sarajevo, 1989.

Дијакритички знаци

- [] Унутар угластих заграда даје се шири одговор, са коментарима, објашњењима и слично, на карашевском говору (говорима).
- [?] Стављен иза одговора означава да испитивач сумња у тачност одговора.
- [^] Стављен иза питања означава мишљење испитивача да казивач/и/ нису разумели питање, а то је узрок одсуства или погрешног одговора.
- [σ] Стављен испред једног одговора показује да је термин сугерисао испитивач.

Поједини знаци коришћени у транскрипцији
одговора казивача³²

é = затворено *e* (под акцентом)
e = затворено *e* (неакцентовано)
ĵ = вокално *p* (под акцентом)
p = вокално *p* (неакцентовано)
ĵ = вокално *l* (под акцентом)

ļ = вокално *l* (неакцентовано)
č', μ', ħ', ħ' = африкати са мекшим изговором од истих у књижевном језику

Скраћенице

ар. - арапски
арх. - архаично, застарело
бан. - банатски (говор, поддијалекат)
Г - генитив
грч. - грчки
дем. - деминутив
дијал. - дијалекатски
КГ - карашевски говори
л. - лице
лат. - латински
мађ. - мађарски
мн - множина
Н - номинатив
нем. - немачки
перс. - персијски

пнслов. - панонскословенски
пл. тант. - плуралија тантум
рум. - румунски језик
рус. - руски
син. - синоним
сл. - слика
слов. - словенски (језик)
сргрч. - средњогрчки
срлат. - средњовековни латински
стслов. - старословенски
топ. - топоним
тур. - турски
фиг. - фигуративно
фон. лик - фонетски лик

Списак главних казивача

Марија Добра (надимак: *Шћ'ефањкоња*), рођ. 1946, Карашево, бр. 225.
Марија Ардељан (-), рођ. 1955, Карашево, бр. 239.
Стана Крста (Зароњка) /девојачко име: *Ђ'инкул*, надимак: *Миклошиоња*/, рођ. 11. X. 1946, Карашево, бр. 240 А.
Марија Филка (Ордашица), рођена 1960, Карашево, бр. 240 Б.
Марјан³³ /*Петар*/ Калина, рођ. 05. 07. 1937, Карашево, бр. 216.

Сучајни казивачи:

Миља Бошка (Гобан), Равник, бр. 67.
Маријан Лукач'ела (Свирка), Клокотич, бр. 237.
Петар Бирта (Микул), Клокотич, бр. 241.
Петар Ђрсул (Журкеј), Јабалче, бр. 9.

³² Детаљније о овоме види код: Радан, 2015: 84-85.

³³ У званичним документима (крштеници) уписано је име Марјан, али га сви у селу знају и зову *Петар*.

Миља Словѣнски (Дугалија), Карашево, бр. 98 А.

*Марија Радан (Кумесарка) /дев. име: Гѣра, надимак: Гаџ'оња/, рођ. 1962 ,
Карашево, бр. 492.*

Mihai N. Radan

Miliana - Radmila Uscatu

TERMINOLOGIE DES MOULINS À EAU ET LEXIQUE DE LA MEUNERIE DANS LE DIALECTE SERBE DE CARAȘOVA

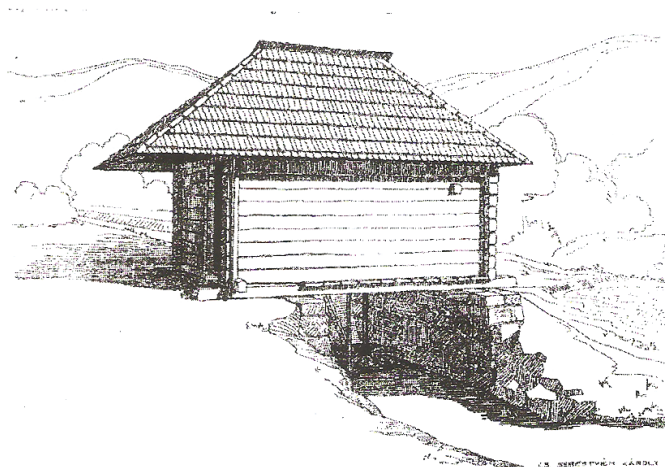
Résumé

Cet ouvrage fait partie d'une série d'ouvrages des auteurs qui visent à enquêter sur ces sphères d'activités rurales des habitants de Carașova, plus précisément, ces professions et métiers qui, dans les conditions d'une mondialisation de plus en plus accélérée, sont menacés d'extinction ou ont déjà disparu. Dans la partie introductive du document, il y a quelques clarifications sur l'enquête sur le terrain et les informateurs, sur les moulins et la meunerie à Carașova, la plus grande localité de Carașoveni, indiquant également que l'objectif principal de cette recherche est d'inventorier les termes et le lexique liés à la meunerie, contribuant ainsi à leur préservation et à leur sauvetage de l'extinction.

Le contenu proprement dit de l'article consiste en la présentation du matériel collecté et son analyse afin d'indiquer l'origine de la terminologie et du lexique dans ce domaine de l'activité carasovienne et de voir dans quelle mesure d'autres langues ont influencé ce segment du lexique carasovien.

Mots-clés: Carasova, moulins à eau, terminologie et lexique de la meunerie.

Анекси

Сл. 1. *Велика воденица*. Цртеж из 1908 (према Sebestyen, 1908: 51)

Сл. 2. *Велика воденица* (Једина од двеју воденица која се још није срушила, на месту званом *Кот три воденице*) -2020.

Сл. 3. Гѣрина воденица (На Вѣликим сокаку)

Сл. 4. Арсулова воденица (Арсуљач'а)

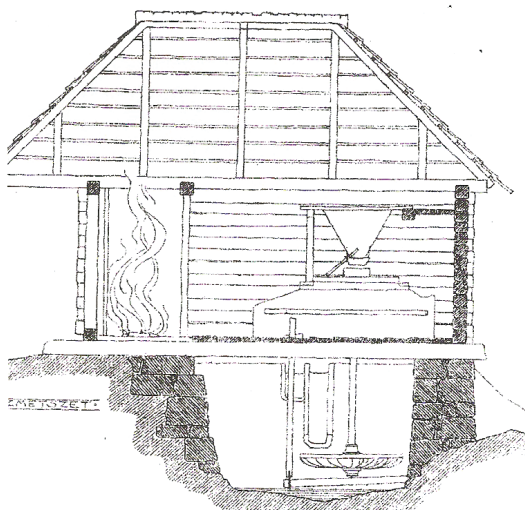
Сл. 5. Кућни млин на погон електромотора (Карашево, око 1975)

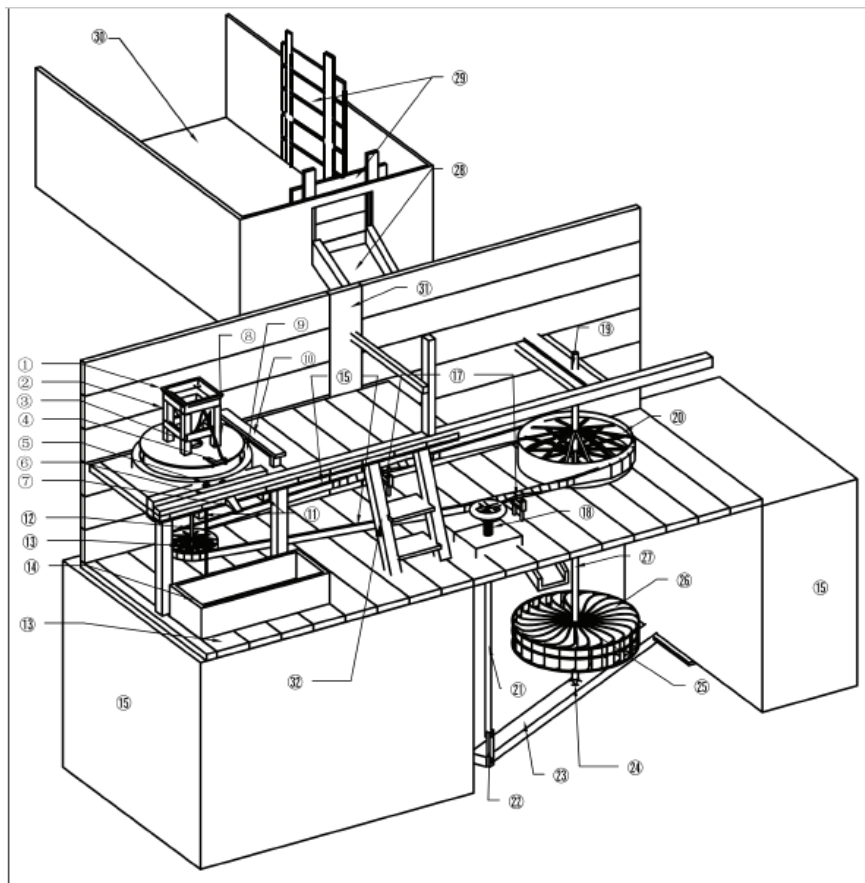
Сл. 6. Казивачи (с лева на десно: Марија Ардељан, Марија Филка, Стана Крста, Марија Добра)

Сл. 7. Казивач *Мáрјан (Пéтар) Калина*

Нацрт 8. Попречни пресек млина из 1908 (Према Sebestyén, 1908: 54).

Нацрт 9. Функционална шема карашевског млина (2020. г).

1. <i>Kóш</i>	13. <i>Mála kárika</i> (мали
точак)	22. <i>/Sloga*/</i>
2. Стубови који држе
кош (<i>стлпци</i>)	14. <i>Лáдица /korito*/</i>	23. <i>Páсова /rasova*/</i>
3. <i>Ду̀дица</i>	15. <i>Ре́мѐн</i> (каиш)	24. <i>Брónза /bronca*/</i>
4. <i>Тетѐрес' трѐскали-</i>
<i>ца /teterez*/</i>	- <i>Фундамент /</i>
<i>fundament*/, zít /</i>
<i>zid*/</i> (темељ)	25. <i>Кáрика /peračna</i>
<i>karika*/</i>
5. <i>Околíш /mašnik*/</i>	17. Потпора, супорт за
каиш	26. <i>Пѐра /pera*/</i>
6. <i>Постамѐнт</i>	18. Полу̀га за подиза-ње
воденичног ко̀ла	27. <i>Вртѐљка, вретѐно,</i>
<i>о̀с /vreteno*, os*/</i>
7. Отвор кроз који
пролази брашно	19. <i>Вртѐљка, вретѐно,</i>
<i>о̀с /vreteno*, os*/</i>	28. <i>Жљѐн /žljeb*/</i>
8. <i>Горњи кáмен</i>	20. <i>Вѐлика кáрика (по</i>
<i>вѐли́ка кáрика)</i>	29. <i>Стáвило /stavilo*/</i>
9. <i>Дóлни кáмен</i>	21. <i>/Medvedica*/</i>	30. <i>јáс³, јарýга /jaru-</i>
<i>ga*/</i>
10. <i>/Клира*/</i>		31. <i>Грѐда /greda*/</i>
11. <i>Дигáч'</i>		32. <i>Стл́б(и)ца</i>
12. <i>Вртѐљка, вретѐно,</i>
<i>о̀с /vreteno*, os*/</i>		

ФОРМЕ СТАНДАРДНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У СИРИНИЋКОМ ГОВОРУ

Прилог се заснива на анализи транскрипта разговора у којем учествују четири особе, говорници сиринићког говора, који припада призренско-тимочкој дијалекатској области. Иако се у свакодневној комуникацији служе локалним варијететом, саговорници су у оквиру образовног система усвајали стандардни српски језик, којем су свакодневно изложени и преко медија које прате, па се у њиховом изразу могу приметити и стандарднојезичке форме. Оне чине предмет овог истраживања. У раду се истражују њихова употреба и заступљеност у деκлинацији именица и личних заменица са циљем да се утврди да ли је реч о контекстуално условљеним одступањима или о потенцијалним променама у систему овог говора. Анализи је приступљено издвајањем граматичких облика који припадају стандардном српском језику и проналаском њима еквивалентних дијалекатских. Квантификацијом варијаната потврђено је да је вернакулар заступљенији, а применом квалитативне анализе примера утврђено је да је присуство стандарднојезичких форми у вернакулару контекстуално условљено. Говорници стандарднојезичке елементе користе у три случаја: у посебно стилизованим исказима и у онима који се односе на одређену тему; у оквиру идиоматских израза, који се перципирају као целина са јединственим значењем због којег говорници мање или уопште не примећују да се у оквиру њих служе формама нетипичним за свој уобичајен говор; и као средство за емфатичко истицање, у комбинацији са логичким акцентом у реченици.

Кључне речи: периферни говор, вернакулар, стандард, деκлинација, именице, личне заменице, варијација

1. Увод

Једно од кључних питања у дијалектолошким истраживањима јесте избор информатора, јер су традиционална дијалектолошка истраживања углавном усмерена на документовање „основног” дијалекта (или локалног варијетета / говора), без примеса и утицаја других језика и језичких варијетета. Имајући у виду да се претпоставља да ове дијалектолошке критеријуме

¹ andjela.redzic@gmail.com

² Рад настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200170 од 05.02.2021.

задовољавају само најстарији говорници дијалекта (или говора), који током свог живота нису напуштали место рођења и на чији говор нису утицали формално образовање и медији (Белић, 1905: ХCVIII–ХСІХ), говор младих се најчешће изоставља из дијалектолошке анализе. Претпоставља се да је говор млађе генерације (младих) ‘контаминиран’ елементима из других језичких варијетета (у које се убраја и стандардни језик) који у њихов говор улазе путем школе, медија, личних контаката са говорницима различитих варијетета српског језика. Говор млађих се пак узима у истраживањима урбане дијалектологије,³ када се испитује говор града, пошто она „морају обухватити говорну продукцију испитиване средине у њеном тоталитету” (Бугарски, 2009: 19).⁴ Овде се као главно питање издвајају варијације „у зависности од саговорника, говорне ситуације и друштвеног контекста” (Бугарски, 2009: 19). Када се у обзир узму данашња урбанизација села и савремене миграције⁵ могло би се поставити питање да ли би постулати урбане дијалектологије били од значаја уколико би се применили и у истраживању говора села. Ипак, за истраживање говора мањих места из угла урбане дијалектологије било би пре свега потребно имати одговоре на теоријска питања⁶, а затим и саме поставке додатно прилагодити. Стога се у овом раду њихов говор испитује полазећи од тога да је одабрана категорија (деклинација) једнака дијалекатском опису, али и да би се пронађене варијанте морале истражити у складу са неким додатним параметрима попут утицаја саговорника, говорне ситуације, теме и сл. Оправдање за овакав мешовит приступ проналазимо у томе што се и у традиционалном приступу дијалектолошким истраживањима све више посвећује пажња и говору младих (нпр. Трајковић, 2015: 342–368), иако се он изузима из основног дијалекатског описа.

Термин вернакулар, који В. Лабов дефинише као први језик који говорник научи, контролише перфектно и користи у комуникацији са блиским

³ Један од најзначајнијих и пионирских радова у испитивању говора града свакако јесте *The Social Stratification of English in New York City* В. Лабова (Labov, 1966), а оваква истраживања такође дају значајне резултате и у српској лингвистици нпр. *Говор Новог Сада* (Бошњаковић и др., 2009), а посебно у вези са диглосијом у говору Ниша (Тома, 1998, Трајковић, 2018 и Трајковић, 2017).

⁴ Јер „постаје мање важно ко потиче одакле у географском погледу, а све је важније ко је ко у социоекономском смислу, на скали друштвеног престижа” (Бугарски, 2009: 16).

⁵ Под савременим миграцијама подразумевамо данашње кретање становништва из села у град, некада и на дневном нивоу (о дневним миграцијама на релацији село–града пише и Милорадовић, 2016: 86), што је понекад случај и са онима из Сиринића који путују у Косовску Митровицу због посла или студија.

⁶ Питања попут да ли је тип насеља довољно значајан да диктира теоријски оквир и методологију (и да ли се једнако могу проучавати говори села из различитих дијалекатских зона); с друге стране, да ли узраст и образовање заједно са модерним технологијама, односно медијима, могу имати толико значајан утицај на језик, односно промену у њему.

пријатељима и породицом (Labov, 2006: 86) могао би се користити и у дијалектолошком контексту као језички варијетет, различит од стандардног језика, који се усваја и користи у породици, од говорника који су у дијалектолошком смислу „идеални информатори”. Иако свој говор мењају, млађи говорници познају одлике свог локалног говора које су постојане у говору старијих генерација. Вернакулар млађе генерације чине језички обрасци усвојени најраније у породици заједно са обрасцима из других варијетета прихваћеним у току школовања, језичког контакта и путем медија. Код ових говорника дијалекатске црте могу коегзистирати са касније прихваћеним цртама из стандарда и они их могу користити у различитим приликама и са различитом интенцијом. Језичке црте млађих говорника могле би се истражити у ситуацијама за које је наведено да се у њима вернакулар јавља, како би се дошло до прецизнијих сазнања о односу употребе локалног говора каквим се служе старији говорници и новина насталих под различитим околностима. Предуслов за такво истраживање био би материјал добијен у породичном, блиском окружењу и детаљан опис говора о којем је реч. У овом раду се на таквој грађи и са ослоном на дијалектолошки опис изворног говора истражује вернакулар млађих житеља Сиринићке жупе. Предмет анализе су форме стандардног српског језика у деклинацији именица и личних заменица у њиховом вернакулару. У овом се раду полази од тога да је деклинација која се испитује идентична деклинацији сиринићког говора, а да се форме које том систему не припадају јављају спорадично, ексклузивно, у контекстуално условљеним приликама.

Циљ рада јесте, с једне стране, идентификација стандарднојезичких црта у документованом теренском разговору и проналазак њихових дијалекатских еквивалената, а с друге квалитативна анализа исказа у којима се јављају форме стандардног језика како би се увидео њихов однос према вернакулару, потенцијални узроци њиховог јављања, односно улога коју имају у вернакулару.

2. Методологија теренских истраживања и корпус

Овај рад се заснива на разговору забележеном у Штрпцу 5. 1. 2020. године у трајању од седамдесет минута који је транскрибован у програму Ексмаралда (о програму в. Schmidt, 2009). На снимку је забележена спонтанна конверзација између четири особе (у тексту: говорник 1 (1996), 2 (1998), 3 (1995) и 4 (1993))⁷. Транскрипт разговора се састоји од укупно 9.825 речи, а за потребе овог истраживања користи се део транскрипта који броји 5.480 речи. Делови су за анализу одабрани на основу тога ко их изговара: користе се само искази говорника 1 и 2 јер се они сматрају релевантним саговор-

⁷ Говорници 1, 2 и 3 су особе женског пола, а говорник 4 мушког.

ницима за дату тему (о разлозима в. ниже) и они се не пореде међусобно јер нису квантитативно једнаки (говорник 1 изговара 4.329 речи, а 2 свега 1.251 реч). Оба говорника цео живот живе у Штрпцу, с разликом у томе што говорник 2 често путује у Косовску Митровицу, где студира. Говорник 3 је истраживач. Он у разговору учествује једнако као и остали. Користи вернакулар пошто је и сâм изворни говорник. Говорник 4 изузима се због њему својственог идиолекта. Ради се о особи која је основну и средњу школу завршила у Штрпцу (у којем и тренутно живи), а факултет у Косовској Митровици. Међутим, никада се није користио локалним говором, већ идиолектом који је ближи стандарду, тј. једнак је њему на граматичком нивоу, док одступања постоје пре свега у квалитетским обележјима и месту акцента. Иако особине његовог говора неће бити предмет испитивања, његово присуство би могло имати утицаја на говор осталих.

3. Аналитички приступ

Истраживање спонтано продукованог говора има предности у виду квалитета материјала, пре свега у томе што саговорници не надгледају своју продукцију говора, већ су усмерени на сам разговор, тј. његов садржај.⁸ Притом, сам разговор није усмераваан ни на коју тему од стране истраживача, нити су говорницима постављана питања, па грађа има вредност у потпуности природног говора. Недостатак је у томе што је реч о конверзацији која често садржи кратке исказе, елидирани реченице и сл. У разговору нема дугих наратива, међутим, тај недостатак не утиче толико на актуелну анализу, будући да се испитују форме појединачних речи. У разговору постоје и међусобна прекидања и преклапања која отежавају разумевање.

Из транскрипта су прво издвојени сви падежни облици именица и личних заменица који припадају стандарду. Припадност односно неприпадност неког облика локалном говору одређује се на основу описа сиринићког говора (Младеновић, 2019). Након издвајања стандарднојезичких форми, из остатка материјала ексцерпирају се њихови дијалекатски еквиваленти. Услов да се нека именица сматра дијалекатским еквивалентом за реч исказану у стандарднојезичкој форми јесте да се оне поклапају у категорији рода (и аниматности), броја и падежа. Овако одабрана грађа презентована је у два табелама од којих прва садржи личне заменице, а друга именице.

⁸ Према Белићу, кључно за квалитет грађе јесте управо то да говорникова пажња није усмерена на сам језик, већ на садржај који се његовом употребом ствара: „Само догле док он [саговорник] тако прича, да и не примећује да то чини ради самога језика, темпом обичног говора, његов ће материјал вредети” (Белић, 1905: XXXIV). Такође, материјал добијен из спонтане конверзације као значајан истичу и истраживачи градских говора јер, како Лабов наводи (Labov, 2002: 85), он омогућава и праћење стила и промене стилских регистара говорника у зависности од саговорника и говорне ситуације.

Стандарднојезичке црте и њихови дијалекатски еквиваленти постављени су паралелно, а колоне у којима су наведени разликују се и по боји. Ради лакшег сналажења у тексту и боље прегледности, искази са стандарднојезичким цртама су нумерисани. У тексту је дат квантитативни однос вернакулара и стандарда.

4. Теоријски приступ

За анализу примењену у овом раду од значаја може бити теорија акомодације у комуникацији (Communication Accommodation Theory) којом се истиче да „по уласку у конверзацију људи одмах (и најчешће несвесно) почињу да прилагођавају аспекте свог вербалног (нпр. акценат, брзину говора) и невербалног понашања (нпр. гестове, држање) једни другима” (Dragojevic i dr., 2014: 36). Кључни појмови овде су конвергенција и дивергенција. За разлику од схватања конвергенције и дивергенције у историјској лингвистици и дијалектологији, где се под њима подразумева „[...] повећање, односно смањење сличности између два дијалеката” (Hinskens i dr., 2005: 1), они су према овој теорији тренутна појава промене у изразу појединаца у одређеном сусрету. Промена се најчешће одвија у оквиру једног језика, не више њих.⁹ Облик и степен акомодације могу варирати у зависности од различитих, најчешће социјалних, фактора (в. Dragojevic i dr., 2014: 36–59)¹⁰, а за ово истраживање кључни су (а)симетрија у акомодацији и вертикално прилагођавање¹¹. Асиметрија подразумева конвергенцију само једне стране према другој, обично се примећује у сусретима особа различитих моћи, али и пола. Вертикално прилагођавање се односи на социјалну вредност, тј. престиж варијетета, при чему се стандарду обично приписује виша вредност¹². Одређену врсту престижа могу имати и нестандардни варијетети. Према Купланду (Coupland, 2007: 42–43)¹³, они могу имати обрнути прес-

⁹ Битно је разликовати овакву акомодацију од мењања (и напоредне употребе) језика у конверзацији и иначе у говору билингвала, за шта се користи термин *code switching* (исп. Auer, 1998) или промена кода.

¹⁰ О овој теорији детаљно у Giles, 2016.

¹¹ Вертикално прилагођавање односи се на перцепцију вредности, односно престижа варијетета у друштву, па се обично сматра да се, уколико се неко прилагођава прелазећи на стандард, ради о прилагођавању 'на више' (*Upward/downward adjustment* (Dragojevic i dr., 2014: 37)).

¹² Нпр. може се наћи да „стандардне форме указују на средњу класу, образовану или на релативно формалан говор, док је други симбол радничке класе, необразованих или веома колоквијалног говора” (Chambers/Trudgill/Schilling-Estets, 2006: 4).

¹³ „They [non-standard varieties] might (in addition) have what has been called ‘covert prestige’ [...] – prestige that is somehow endorsed below the surface of public discourse, but which leaves

тиж – престиж који постоји ван јавног дискурса и који оставља њихову површну стигматизацију недирнутом, па би однос вернакулара и стандарда у погледу престижа требало посебно испитати, те након тога било којем приписивати одређену позицију у заједници. Bitно је, такође, и да акомодација може бити пуна или парцијална у погледу језичких параметара које захвата (може се нпр. променити варијетет или језик у потпуности, али може бити промењен само акценат или темпо (Dragojević i dr., 2014: 38)) и дуготрајна и краткотрајна у погледу језичких сусрета на које се протеже (говорник с једне стране може конвергирати према саговорнику у свега неколико исказа, а с друге стране може у свакој интеракцији с неким мењати свој израз (Dragojević i dr., 2014:39)).

5. Сиринићки говор – неке језичке/дијалекатске карактеристике

Говор северношарпланинске жупе Сиринић један је од говора призренско-јужноморавског типа који Р. Младеновић издваја у засебан део призренско-јужноморавског дијалекта: косовско-метохијско-сиринићки поддијалекат (Младеновић, 2015: 405). Детаљан дијалектолошки опис овог говора дат је у монографији посвећеној овом говору (Младеновић, 2019), а на овом месту су издвојене само неке језичке/дијалекатске карактеристике, које овај говор чине упадљивим у односу на стандардни српски језик. У овом говору стабилан је пенултимски експираторни акценат у именској и глаголској флексији, док се код прилошких речи са затвореном ултимом може наћи на ултими. Његов вокализам састоји се од основних пет вокала, а садржи и полугласник и вокално *p*, док вокално *l* зависи од сугласника испред, па иза дентала може имати рефлекс *lu*, што је, међутим, недоследно и ретко. Између осталог, консонантизам у којем се формирају симетричне корелације опструената по звучности *d:t*, *d':t'* (*h:h*), *ц:ч*, *s:ш*, *з:с*, *ж:ш*, *б:п*, *г:к*, (*в:ф*) (фрикатив *x* је испао из система) говор Сиринића сврстава у варијетете који припадају Балканском језичком савезу. У погледу номиналне морфологије, говор Сиринића има четири деклинациона типа (именице м.р. на *Ø*, *-o*, *-e*, *-и*; с.р.; ж. и м. р. на *-a*; именица *мати*), код којих „у јд. има више падежних дистинкција него у мн., најбоље је очувана флексија у јд. именица *-a* деклинационог обрасца, аналитизам је највише унапредовао у с.р.” (Младеновић, 2019: 843). Балканистички процеси се огледају и у компарацији: „Поред придева и прилога, у сиринићком говору аналитички се компарирају и именице, заменице, глаголи, предлози (предлошко-падежне конструкције)” (Младеновић, 2019: 564). Младеновић према односу основа бележи осам глаголских врста, а када је реч о глаголским облицима, у Сиринићу је инфинитив смењен конструкцијом *да+презент*. За грађење футура првог упо-

their ‘overt’ stigmatisation untouched”.

требљава са граматикализовано *ће* за свако лице са одговарајућим лицем презента. Од осталих српских говора сиринићи се у презенту разликује само по 3.л.мн. у којем се најчешће уопштава наставак -у, мада не сасвим доследно (Младеновић, 2019: 633–635). У овом су говору јасно аспектуално издиференцирани аорист и имперфекат. Имперфекат је ређе у употреби у односу на аорист, али се фреквентније употребљава у односу на призренско-јужноморавске говоре Косовске и Метохијске котлине. Плусквамперфекат је врло редак, а у систему претериталних облика централно место има перфекат код којег у једнини опстаје моција рода, док је у множини неутралисана наставком -ле. Императив има облике за друго лице оба броја, а могућ је и за 1.л.мн. са конструкцијама *ваља да / треба да* + презент. Помоћни глагол бити у потенцијалу сведен је на један облик – би.

6. Однос стандардног језика и вернакулара

6.1. Деклинација личних заменица¹⁴

У анализираној грађи уочени су стандарнојезички облици личних заменица у дативу (1. и 2.л. оба броја) нпр. *Мени [изгледа] нормално што знам; Она нам је морална подршка; Мислим њему не теби; Не могу да вам кажем де*; у инструменталу (3.л.јд.) нпр. *Нисам ништа имала с њим и генитиву (3.л.мн) нпр. Ево их*. Пуни облици личних заменица за 1. и 2. лице оба броја у Сиринићу имају различите форме за номинатив и акузатив (који у овом говору служи и као општи падеж) и оне се формално подударају са стандардом, док разлике постоје у енклитичким облицима. У Сиринићу су облици заменица у дативу следећи: „Датив 1л. јд. и 2. јд. Пуна форма мене, тебе [...] Енклитике ми ти (Младеновић, 2019: 425), „Енклитике [за 1. и 2. л.мн] ни, ви; не, ве” (Младеновић, 2019: 428). Код заменица 3.л.јд. м. и с. р. инструментал се изражава предлошко-падежном конструкцијом с(эс)+ОП (=А) (в. Младеновић 2019: 430), а генитив 3.л.мн. у енклитичком облику гласи *ги* (в. Младеновић, 2019: 436). У теренском разговору однос стандарда и вернакулара код личних заменица јесте 9:20 (Д 1.л.јд. 2:10; Д 2.л.јд. 1:0; И 3.л.јд 1:2; Д 1.л.мн. 1:3; Д. 2.л.мн. 3:4; Г 3.л.мн. 1:1).

¹⁴ В. табелу 1.

Лице	Једнина	Множина	
1.	<p>1. [Убеђује саговорницу да на Бадње вече оде код ње] Ће попиемо винце, мартини немам, опрости, али ће терамо, ће... Ако је то услов да дођеш <i>к мени</i> сутра;</p> <p>2. [Одговара на саговорничину оцену изгледа особе која није присутна] <i>Мени</i> [изгледа] нормално што знэм;</p>	<p>[Одговара на коментар “Лепо сте окитили јелку”] <i>Мене</i> ми дава да китим само од иза; [Коментарише свој лапсус] Што ми <i>мене</i> црне беше; [Укључује се у разговор о нивоу шећера у крви] <i>Мене</i> ми је испод [границе]; <i>Мене</i> два три сата да спавам више доста; [У шали оцењује узрок своје несанице] Она ми краде <i>мене</i> спавање, <i>Мене</i> много ми је ружан; <i>Мене</i> ич не ми се свиђа; <i>Мене</i> ми је грозан; <i>Мене</i> два сата ми треба [за буђење и устајање из кревета]; [Заборавила је да госте понуди соком] О леле тешко <i>мене</i>;</p>	
2.	<p>3. [При изласку из собе са кревета обара ранац] Паде Дуки Дасо, извини. Мислим њему не <i>теби</i>;</p>	Ø	<p>6. [Препричава филм] Ово <i>вам</i> је прича само за Вулверин, оно кад био у рат па кад спасио оног што изгорео цео;</p> <p>7. Не могу да <i>вам</i> кажем де, ако гледате филм ће видите да је то у ствари да гледаш то буквално ће се зажалиш што ниси гледала од почетка;</p> <p>8. Сутра ће макнем <i>точкиће</i>, <i>кунем вам</i> се;</p>
3.	<p>4. [Оцењује своју везу с особом која није присутна] Не знам стварно, нисам ништа имала <i>с њим</i>;</p>	<p>Мој тата [кад иде] на Прчево [брдо] оволикви нож има <i>с њега</i>;</p> <p>[Планира шта ће радити док остали скијају] Ће седим <i>с њега</i>;</p>	<p>9. [Показује и коментарише видео-снимак] Ево <i>их</i>. Борба са Волдемором, молићу лепо, уживо са сета;</p>
			<p>[Одговор на коментар саговорнице да ће им нешто позајмити] Ће <i>ни</i> га даш?;</p> <p>[Говорник 2 говорнику 4 каже “Једи торту” мислећи на то да ће скоро поноћ и да треба избећи да једе мрсно на Бадње вече. Будући да је она и домаћица, та реплика се могла протумачити и као коментар да би гости требало скоро да пођу кућама] Сам оћала да кажем не <i>ни</i> је срам што је касно ал сам сконтала да му рекла после због пос;</p> <p>[Разговара се о одласцима на скијалиште на Шар-планини] Али нај <i>ни</i> било лепо прошли пут;</p> <p>[Одговара на поновљено питање саговорница да ли је гладна] Не бре људи што <i>ви</i> је добро ми е;</p> <p>[Случајно нагло помера сто] Точкове сте макле сутра од сто. Чисто да <i>ви</i> кажем;</p> <p>[Препричава свој разговор са особом која није присутна] Викам “идем да <i>ви</i> купим нешто”;</p> <p>[Одговара на лоше коментаре саговорника на филм] Али што <i>ви</i> је само искулирајте да је повезано са прву Зоне и нормалан филм је то;</p>
			<p>Кад ми реко он “Колко <i>ги</i> имаш” сам сватила да е више сам чувена за <i>мачке</i>;</p>

Табела 1.

6.2. Деклинација именица¹⁵

Код именица су забележена одступања од вернакулара у м.р. у трима падежима: генитиву, инструменталу и локативу. Овај деклинациони образац (именице мушког рода на Ø) у говору Сиринића има различите форме за номинатив, датив, акузатив (ОП) и вокатив (Младеновић, 2019: 294–320). За значења генитива и локатива у Сиринићу не постоје посебне форме, већ се најчешће користе предлошко-падежне конструкције са општим падежом: „[...] у предлошко-падежним конструкцијама генитивног значења овог деклинационог обрасца аналитизам је практично истиснуо флексију [...]” (Младеновић, 2019: 301), а „Лјд. опире се аналитизму у конструкцији с предлогом по +, док је уз остале предлоге у овом деклинационом образцу практично преовладала аналитичка конструкција” (Младеновић, 2019: 319). Стандардне форме генитива и локатива пронађене у грађи јављају се највише у устаљеним изразима који су у исказ уграђени окамењени: *из два душе*¹⁶, *из чиста мира, без обзира, циљ у животу*. Синтагма *мањак шећера у крви* има граматичку структуру преузету у целини из медицинске терминологије. У њој партитивни генитив¹⁷ прати и локатив именице женског рода (именица *крв* у Сиринићу спада у именице мушког рода)¹⁸, што додатно указује на уношење стандардних падежних форми у оквиру честе уобичајене конструкције, не на појединачну замену. За потребе овог рада, све наведене конструкције убрајамо у идиоме, који као појам означавају „више врста вишелексемних спојева, односно синтаксички повезаних лексема с конотативним значењима. У том смислу, он [идиом] је хипероним којим се обухватају и: изреке и терминолошке синтагме, афоризми, пословице, колокације [...] и др.” (Вуловић, 2017: 249).¹⁹ Последње уочено одступање је у инструменталу који је иначе у Сиринићу аналитичке форме и изражава се предлошко-падежном конструкцијом с(эс) + ОП (Младеновић, 2019: 309).

¹⁵ В. табелу 2.

¹⁶ Генитив јд. именице душа није необичан за деклинациони образац именица женског рода на -а у Сиринићу: „Беспредлошки Гјд. јавља се по правилу у предлошко-падежним конструкцијама” (Младеновић, 2019: 365).

¹⁷ „У партитивној синтагми у служби субјекта, партитивна реч налази се у Гјд., партитивна допуна у Нмн” (Младеновић, 2019: 417). Будући да именица *шећер* нема множину, било би очекивано да и она буде у једнини, односно на вернакулару би ова синтагма гласима *мањак шећер у крви*.

¹⁸ „Именице на сугласник некадашњих меких основа ж. р. пришле су именицама м. р.: никакви помоћ немам, па да му тече крв” (Младеновић, 2019: 297).

¹⁹ У овој групи, могла би бити проблематична предлошко-падежна конструкција *без обзира*, будући да предлог нема лексемно, већ граматичко значење. Међутим, без амбиције да се посебно бавимо терминологијом у овој области, решење за наше груписање грађе остављамо у њеном убрајању у идиоме на основу тога што је употребљена у значењу сличном речци, или чак као поштапалица са значењем ~ *небитно*.

Однос стандарда и вернакулара у теренском разговору јесте 7:13 (Г 5:7, И 1:1, Л 2:5). Разлог за наведени однос код инструментала (у исказу 9, односно 9*) је тај што је у обзир узето само значење друштва, односно именица са значењем живог, како би парирало маркираном инструменталу из претходног исказа. Уколико би се рачунала и остала значења, која су у овом говору заправо изједначена,²⁰ однос би био 4:1 у корист вернакулара.

Г	<p>10. Ја имам књигу за будућност, Мач од Шанаре, много добра. <i>После рата</i> раса... [Прекида је саговорница са „Читала сам”];</p> <p>11. [Одговара на „А што не може да функционише овде?”] Па на пример можда оће музику да слуша <i>из чиста мира</i>;</p> <p>12. [Одговара на коментар саговорника 4 да воли прскалице позивајући се на његову причу да дуже време чека потврду да је положио државни испит за лекара] Дете. И он оће после папир од министарство ћути бре ти [...] <i>без обзира</i> [као] из вртић да си изашо;</p> <p>13. [Разговара се о саговорниковом прамену седе косе] То му је печат. Аа <i>од зрачења</i> оседео;</p> <p>14. [Одговара на коментар „Волим телевизор кад је укључен”] Ја га мрзим <i>из дна душе</i>;</p>	<p>[Прича о некимa који долазе у црквено двориште после сече бадњака] Мртви пијани <i>од бадњак</i>;</p> <p>Ће ме крене бићи <i>од Божић</i>;</p> <p>[О плану за одлазак на скијалиште] Мислела сам <i>после Божић</i>;</p> <p>[Препричава своје дописивање] Кажем “Па дођи” и тој сэм гу питала да л’ ради мислећи <i>од посо</i> тамэн да дође у цркву;</p> <p>[Одговара на коментар саговорника 4 да воли прскалице позивајући се на његову причу да дуже време чека потврду да је положио државни испит за лекара] Дете. И он оће после папир од министарство ћути бре ти [...] <i>без обзира</i> [као] <i>из вртић</i> да си изашо;</p> <p>[Светлост ватромета изгледа] као <i>од Хари Потер</i>;</p> <p>Точкове [да] сте макле сутра <i>од сто</i>;</p>
И	<p>9*. [Показује и коментарише видео-снимак] Ево их. Борба <i>са Волдемором</i>, молићу лепо, уживо са сета;</p>	<p>Можда треба <i>са Вучића</i> да прича.</p>
Л	<p>15. Ће га припитомим, само на мене не ће ржми. То ми је циљ у <i>животу</i>;</p> <p>16. [У шаливом тону прича о томе како је чула да алкохоличари имају мање шећера у крви] Мањак шећера у <i>крви</i> тера на алкохол;</p>	<p>[Обраћа се мачки] Мáрија а шта носиш у <i>стомак</i>?;</p> <p>[Укључује се у расправу о средњевековном језику представљеном у серији „Немањићи”] У <i>средњи век</i> не причали уопште;</p> <p>[Реплика на „Ја сам имао страшнији”] Ја сам имала најстрашнији [гнојну ангину] три месеца не дај боже три недеље сэм легала у <i>кревет</i>;</p> <p>[Прича о филму] Ово вам је прича само за Вулверин, оно кад био у <i>рат</i> па кад спасио оног што изгорео цео;</p> <p>[Прича о лошем квалитету звука на видео-снимку] Само он се чуе <i>на крај</i> метните у по далеко како више ће каже не знам;</p>

Табела 2.

²⁰ „Инструментал са значењем оруђа и заједнице у свим деклинационим обрасцима доживео је потпуну аналитизацију” (Младеновић, 2019: 380).

7. Дискусија

За квалитативни однос стандарда и вернакулара у овом материјалу значајни су постулати из угла теорије акомодације у комуникацији (в. т. 4). На првом месту се истиче једна од поменутих социјалних варијабли, а то је пол. Према овој теорији се „жене чешће прилагођавају мушкарцима него они њима” (Dragojević i dr., 2014: 38), што би и овде могао бити случај ако узмемо у обзир стандарднојезичке црте код говорника 1 и 2 (женског пола), док говорник 4 (мушког пола) ни у једном тренутку не одступа од свог уобичајеног говора. У истраживаној грађи (сем исказа 12)²¹ нема примера директног обраћања говорнику 4, но таквих примера има у остатку материјала, нпр. *Ja sam imala најстрашину [прекладу]*, где се говорник 1 користи синтетичком компарацијом (у Сиринићу се користи аналитичка, в. т. 5) заједно са променом места акцента (акценат је у овом говору на пенултими, в. т. 5). У сваком случају употребе стандарднојезичких црта, не само у вези са говорником 4, ради се о промени једне или неколико речи, тј. акомодација је парцијална и краткотрајна, изузев у исказу 9 – *Ево их. Борба са Волдемором, молићу лепо, уживо са сета*, у којем заправо изостаје вернакулар. То потврђује да неутралну језичку основу говорника 1 и 2 чини вернакулар, а да се појава стандарднојезичких црта у вернакулару може посматрати као варијација на синтагматском плану, у појединачним исказима, у односу на исказе на вернакулару.²² Према (Finegan/Biber, 2002: 235) испитивање варијације изискује анализу унутрашњих (лингвистичких) и спољашних (социјалних и ситуационих) варијабли које са њом корелирају. Унутрашње варијабле подразумевају лингвистичко окружење варијанте; социјалне се тичу пола, етничитета, социјалног статуса итд, док ситуационе подразумевају рецепијента, тему, пажљив говор, познатост контекста и формалност, која се најчешће везује за стил (Finegan/Biber, 2002: 235). Узимајући у обзир врло близак и једнак однос саговорника (сви су чланови шире породице), социјалне варијабле се могу изузети (са изузетком пола, који је већ размотрен). То значи да је потребно испитати лингвистичко и ситуационо окружење.

Када је о лингвистичком окружењу реч, не уочава се разлика између паралелно постављених исказа, речи исказане стандарднојезичким формама, као и њихови дијалекатски еквивалетни врше исте службе у реченици, могу се повезивати са истим осталим члановима реченице и место у речени-

²¹ Такође, помињање радијације (исказ 13, табела 2) односи се на говорника 4, а и прецизна формулација медицинске терминологије (16, табела 2) у вези је са његовим присуством, будући да је он доктор медицине.

²² Поједини истраживачи варијацију виде као претходницу језичкој промени: „Initially [...] dialect contact often leads to abundant variation as a result of dialect mixing, the partial merging of the lexicons and grammars of different but related dialects” (Hinskens, 2005: 9), односно мешању граматика, међутим, у овој грађи нема мешања, већ различите форме коегзистирају због тога што је једна од њих маркирана.

ци ниједне од њих ничим није условљено. Оно што се код једног броја исказа који садрже стандарднојезичке црте може приметити јесте нешто другачија интонација којом се посебно стилизује исказ.²³ Они то у овим исказима постижу променом боје гласа (тембра)²⁴, указујући тиме на додатно значење исказа: на иронију *Паде Дуки Дасо, извини. Мислим њему не теби* (исказ 3, табела 1); *Она нам је морална подршка* (5, табела 1); *То му је печат. Аа од зрачења оседео* (13, табела 2); *Ће га припитомим, само на мене не ће ржми. То ми је циљ у животу* (15, табела 2) или шалу *Ће попиемо винце, мартини немам, опрости, али ће терамо, ће... Ако је то услов да дођеш к мени сутра* (1, табела 1); *Сутра ће макнем точкиће, кунем вам се* (8, табела 1); *Мањак шећера у крви тера на алкохол* (16, табела 2). У исказу 1 употребљена је предлошко-падежна конструкција к + датив, која осим стандарднојезичке форме датива садржи и предлог који не улази у инвентар овог говора.²⁵ На основу тога закључује се да говорник одабир морфолошких (морфосинтаксичких) нетипичних средстава за овај говор користи комплементарно са супрасегментним обележјима ради стилизације исказа и помоћу њих указује на додатни смисао исказа. На супрасегментном нивоу приметно је, такође, да се у исказима 2 (табела 1) *Мени [изгледа] нормално што знам* и 4 (табела 1) *Не знам стварно, нисам ништа имала с њим*; врло изразит логички акценат налази управо на стандарднојезичкој форми. Овако постављен логички акценат проналази се и у већ поменутих исказима 1 и 3 (в. горе), као и у 11, 12, 14, 15 и 16, о којима ће бити речи касније. За разлику од њих, ова два исказа (1 и 4) немају никаква додатна обележја. Ипак, на основу логичког акцента се стандарднојезичка црта јасно издваја од остатка речи од којих је такође одвојена и паузом, што указује на то да су говорници свесни да се служе формом која не припада њиховом говору.

Када је реч о ситуационим варијаблама, може се издвојити тема²⁶ која се у појединим деловима конверзације може јасно дефинисати. У том случају прво се као тема може издвојити филм *Ово вам је прича само за Вул-*

²³ Изучавајући стил и промену стила у тренутном изразу, као индикаторе промене лингвистичког понашања и емотивне укључености, тј. преласка из једног у други говор или нијансе у њима, Лабов наводи промену у интензитету тона, у тону, темпу, дисању, смеху (Labov, 2002: 89).

²⁴ Тембрална компонента односи се на боју гласа, на јединственост гласа и реченичног тона код сваке особе и њена промена нужно сигнификује и промену израза, тј. у њега интегрише додатне информације „њене основне функције везују [се], готово без изузетака, за емоционални аспект исказа” (Јокановић-Михајлов, 2013: 219–220). Користи се у сценском говору и сродним дисциплинама најчешће као средство за имитацију и сл. док је у свакодневном говору ређа и обично указује на иронију, тепање, шаљив тон и слично.

²⁵ „Није забележен предлог *к(а)*” (Младеновић, 2019: 768).

²⁶ Тему разговора као значајну за одабир израза код говорника из Ниша примећује и П. Л. Тома: „пропорција стандардних и дијалекатских облика зависи од теме разговора” (Тома, 1998: 434).

верин, оно кад био у рат па кад спасио оног што изгорео цео (6, табела 1), *Не могу да вам кажем де, ако гледате филм ће видите да је то у ствари да гледаш то буквално ће се зажалиш што ниси гледала од почетка* (7, табела 1), *Ево их. Борба са Волдемором, молићу лепо, уживо са сета* (9, табела 1), уз њега и књига сличног жанра *Ја имам књигу за будућност, Мач од Шанаре, много добра. После рата раса...* (10, табела 2), што се посебно види у исказу 9 (односно 9* у табели 2), који је у целини на стандардном језику, за разлику од свих других исказа на вернакулару. Говорница 1 овај исказ изговара враћајући се у разговор након потраге за видео-снимком на свом телефону, не прилагођава се било коме од саговорника, већ налази ‘доказ’ за претходну тему (како је учествовала у ватромету за Нову годину), о којој је говорила на вернакулару. Исказ се односи на нетипичну ситуацију и она има потребу да је опише на шаљив начин, користећи се модерним реалијама: референцом на филм и терминологијом из области филма.

Како је у одељку 6. 2. наведено, у грађи постоји и одређен број идиома који су унели синтетичку деклинацију у вернакулар (искази 11, 12, 14, 15, 16). Осим у исказима 15 и 16 (в. табелу 2), ови елементи нису инационално маркирани, што указује на њихову потпуну адаптираност у исказу, не чине се као граматички или функционално страни делови реченице. На овакав статус утиче њихов идиоматски карактер: они су семантички маркирани као целина, па се њихове појединачне граматичке особине занемарују.

8. Закључна разматрања

Целокупна грађа у погледу деклинације јесте одраз датог вернакулара, а тек поједини искази садрже стандарднојезичку црту. Премда се ради о грађи малог обима и селектованим језичким формама које се паралелно посматрају у вернакулау и деловима исказа на стандардом језику, квантитативни однос примера на вернакулару и стандарду говори у корист првог, односно указује да је вернакулар постојана језичка структура. Употреба стандарднојезичких форми указује на висок степен компетенције говорника за стандардни језик – свака стандарднојезичка форма употребљена је у значењу и функцији коју би имала и у исказу на стандардном језику. Осим морфосинтаксичких стандарднојезичких црта, промену облика прати и промена на плану прозодије – у највећем броју примера промењено је и место акцента. Учесници у разговору праве разлику између вернакулара и стандарда и на основу тог знања се повремено у говору на вернакулару користе елементима из стандардног језика како би унели додатна значења у реченични смисао. Појединачне речи (или синтагме) имају контекстуално и/или тематски условљену функцију у исказу у којем се употребљавају, али не утичу на његову морфолошку структуру. Контекстуално условљене

стандарднојезичке црте јављају се у исказима чија интонација указује на интенцију говорника да њиме пренесе додатну поруку, да укаже на иронију, шалу и сл. У тим случајевима стандарднојезичка црта, на којој је и логички акценат, функционише као још један показатељ да се не ради о неутралном исказу. Тема разговора која елицитира већи број стандарднојезичких црта јесте филм, односно књига. О каквој је корелацији реч, требало би посебно изучити, могло би имати везе са одвајањем реалија које се тичу образовања и модерног живота и њиховог везивања за стандардни језик од свакодневних, мање специфичних тема за које се користи вернакулар. Трећу групу исказа у којима се јављају стандарднојезичке црте чине они који нису ни на који начин маркирани. Они садрже изразе идиоматског карактера који су у потпуности уклопљени у исказ и разговор, а њихово присуство се може објаснити преузимањем из стандардног језика без морфолошке адаптације у вернакулару.

Спроведена анализа и одабран смер истраживања дали су резултате у истраживању употребе морфосинтаксичких облика стандардног језика у вернакулару. За овај прилог одабрана је деклинација именица и личних заменица, а на материјалу који је овде коришћен могу се спровести даља испитивања других врста речи и њихових категорија, попут глагола и глаголских облика, компарације придева и прилога итд. Такви би радови допринели комплетнијем сагледавању односа употребе стандарднојезичких и вернакуларних морфосинтаксичких облика.

Литература

- Белић, 1905: А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*. Београд : Државна штампарија краљевине Србије.
- Бошњаковић и др., 2009: *Говор Новог Сада. Св. 1, Фонетске особине*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за српски језик и лингвистику.
- Бугарски, 2009: Р. Бугарски, Теоријске основе урбане дијалектологије. *Говор Новог Сада. Св. 1, Фонетске особине*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за српски језик и лингвистику. 13–31.
- Вуловић, 2017: Н. Вуловић, Употреба основних фразеолошких термина у српској (и словенској) лингвистици. у: *Словенска терминологија данас*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 243–252.
- Јокановић-Михајлов, 2013: Ј. Јокановић-Михајлов, *Акцент и интонација говора на радију и телевизији*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност (друго издање).

- Милорадовић, 2016: С. Милорадовић, *Говорни тип града – комуникацијска стратегија и идентификацијска пракса у Србији данас. У: Релација град-село на словенска територија денес: (лингвистичко-социолошка анализа)*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 77–92.
- Младеновић, 2015: Р. Младеновић, Акценат и гласови подримског говора. *Српски језик*, XX, 441–457.
- Младеновић, 2019: Р. Младеновић, *Говор шарпланинске жупе Сиринић. Српски дијалектолошки зборник*, LXVI/1, 1–1050.
- Тома, 1998: П. Л. Тома, *Говори Ниша и околних села*. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ.
- Трајковић, Татјана (2015) *Говор Прешева*. <<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/5537/Disertacija3464.pdf?sequence=6&isAllowed=y>>. Датум преузимања: 10.11.2020.
- Трајковић, 2018: Т. Трајковић, *Говор Ниша кроз призму диглосивности. Јужнословенски филолог*, LXXIV/2, 89–108.
- Auer, 1998: P. Auer, *Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity*. London: New Fetter Lane.
- Chambers, Trudgill, Schilling-Estets, 2006: J. K. Chambers, P. Trudgill, N. Schilling-Estets. *The Handbook of Language Variation and Change*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Coupland, 2007: N. Coupland, *Style (Language Variation and Identity)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dragojevic, Gasiorek, Giles, 2014: M. Dragojevic, J. Gasiorek, H. Giles, Accommodative Strategies as Core of the Theory, in: *Communication Accommodation Theory: Negotiating Personal Relationships and Social Identities across Contexts*. Cambridge: Cambridge University Press, 36–59.
- Finegan, Biber, 2003: E. C. R. Finegan, D. Biber, Register variation and social dialect variation: the Register Axiom, in *Dialect Change Convergence and Divergence in European Languages*, 11. Cambridge: Cambridge University Press, 235–267.
- Hinskens, Auer, Kerswill, 2005: F. Hinskens, R. Auer, P. Kerswill, The study of dialect convergence and divergence: conceptual and methodological considerations, in: *Dialect Change (Convergence and Divergence in European Languages)*, 10, 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1–48.
- Giles, 2016: H. Giles, *Communication accommodation theory: negotiating personal relationships and social identities across contexts*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Labov, 1966: W. Labov, *The Social Stratification of English in New York City*. Washington: Center for Applied Linguistics.
- Labov, 2002: W. Labov, The anatomy of style-shifting, in: *Style and Sociolinguistic Variation*, 8. Cambridge: Cambridge University Press, 85–108.
- Labov, 2006: W. Labov, *The Social Stratification of English in New York City*. Cambridge University Press (second edition).

Schmidt, 2009: T. Schmidt, Creating and Working with Spoken Language Corpora in EXMARaLDA, in: LULCL II: Lesser Used Languages & Computer Linguistics II, 151–164.

Trajković, 2017: T. Trajković, Niš speech in the light of the newest sociolinguistic research. Teme, XLI /1, 41–54.

Andela N. Redžić

ELEMENTS OF STANDARD SERBIAN LANGUAGE IN A LOCAL VARIETY OF SIRINIĆ

Summary

This paper is based on an analysis of a transcribed conversation between four people who are speakers of Sirinić speech variety, which belongs to Prizren-Timok dialect area. Although the interlocutors use this local variety in daily communication, they adopted the standardized forms of Serbian language throughout their education. They are also exposed to it on a daily basis through media they consume. Therefore, even though based on a vernacular, their expressions also contain standard language forms. In this paper we examine the usage and the representation of standard language forms of nouns and personal pronouns with the goal to determine the reason of their appearance in this vernacular: we want to answer whether they are deviations caused by a specific context or whether they are potential changes in this speech system. In the transcribed data, grammatical forms which belong to standard Serbian language are identified and their dialectal equivalents are found. The quantification of variants confirmed that vernacular is more represented, and applying qualitative analysis to the usage of standard language forms confirmed that they appear in vernacular forms only in specific situations. Speakers use standard elements in three cases: as a part of stylized statements and in those statements related to a particular topic; within idiomatic expressions, which are perceived as a unit with its unique meaning: this leads to speakers being less likely to notice they are using forms atypical for their usual speech; and within a combination with a logical accent in the sentence, used as a means of emphasizing a particular part of the sentence.

Key words: peripheral variety, vernacular, standard language, declination, declension, noun, personal pronouns, variation

СРБИ У ПОМОРИШЈУ: ИЗМЕЂУ СЕЛА И ГРАДА

На основу теренских истраживања Срба у Арадској жупанији (2013–2015) у раду се анализирају биографски наративи о одласцима из села и пресељењу у град Арад, као и фрагменти биографских прича забележени у форми дигресија у оквиру конверзацијских наратива на теме традицијске културе. Користена је грађа из насеља Моноштор, Мунара, Наћфала, Торња и Фелнак, затим из града Арада, као и сећања жртава комунизма објављених у историографским изворима. Временски период обухваћен у наративима почиње од периода комунизма, преко Револуције 1989. све до савременог света румунске посттранзиције. Наративи су подељени у пет тематских целина који покривају садашње стање у насељу, сећања на фелначки тамбурашки оркестар чији су сви чланови запослени у једној градској фабрици, одласке у Арад из дечије перспективе, фрагменте о свакодневици у Араду и данашњу ситуацију распоућености између села и града. Приложени транскрипти су дословни и одражавају различите степене очуваности српског језика (шумадијско-војвођанског дијалекта) и одговарајући утицај румунског језика код сваког појединог саговорника.

Кључне речи: депопулација, радне миграције, Срби у Румунији, усмена историја, биографске приче, Арад.

’Град’ у наслову овог прилога припада истраживачком метајезику: Срби у Поморишју би рекли: *варош*. Та *варош* за њих је Арад, али је за многе, као и већину Срба у Румунији, град у који се одлази, између осталог и зато да би се школовање наставило на српском језику, па се тамо касније и дефинитивно пресељава, обично – Темишвар.³ Овај прилог се пак, бави само градом Арадом у коме је могућност да се користи матерњи језик сведена на породицу, пријатеље и Текелијину цркву.⁴

¹ biljana.sikimic@bi.sanu.ac.rs

² Рад је настао у оквиру пројекта „Истраживање културе и историје Срба у Румунији” ЦНИКСР.

³ Само један саговорник из Поморишја истраживачима је говорио о свом некадашњем животу и раду у Букурешту (касније се са породицом вратио у Арад и своје родно село). О Србима у Букурешту в. студије Неделку и Чолевић, 2016, 2017.

⁴ Настава српског језика у Поморишју била је једна од тема истраживача Балканолошког

Теренска грађа из данашњег румунског дела Поморишја, на којој се заснива овај прилог, прикупљена је током тимских теренских истраживања Балканолошког института САНУ започетих крајем новембра 2013. године, затим настављених током јуна 2014. и јуна 2015. у оквиру међуакадемијске размене САНУ и Румунске академије наука и пројекта „Срби у Румунији и румунско-југословенске везе у другој половини 20. века” (руководиоци пројекта су били академик Војислав Становчић и др Миодраг Милин).⁵ У прилогу се користи само мали део тада прикупљене теренске документације и то из насеља Наћфала (рум. *Satu Mare*), Фелнак (рум. *Felnac*), Моноштор (рум. *Mănăştur*), Мунара (рум. *Munar*) и Торња (рум. *Turnu*). Према попису из 2011. године у Наћфали је живело 115 Срба, у Фелнаку – 162 (у овом селу се налази и једина основна школа на српском језику и Арадској жупанији), у Моноштору – 11, у Мунари – 27, и у Торњи – 35. Данас је тај број вероватно знатно нижи. За град Арад и његово данашње предграђе Арад Гај постоје само збирни демографски подаци – укупно 425, што износи само 0,3%.⁶ Некадашње сеоско насеље Арад Гај, још у међуратном периоду интегрисано у град Арад, повезано је трамвајском пругом са центром и није узето у обзир у овом прилогу, а историја овог данас приградског насеља исцрпно је осветљена у низу монографија локалног активисте Љубомира Шандића (уп. нпр. Шандић, 2011, 2012).⁷

института САНУ и приликом теренског рада у оквиру пројекта „Истраживање културе и историје Срба у Румунији” Центра за научна истраживања и културу Срба у Румунији при Савезу Срба у Румунији током 2016. године. Том приликом прикупљена документација обједињена је са грађом из претходних истраживања Поморишја у студији Светлане Ћирковић која анализира актуелно стање наставе српског језика у насељима Фелнак, Арад Гај и Велики Семпетер (Ћирковић, 2017).

⁵ Теренски рад са Србима у Арадској жупанији у периоду 2013–2015. омогућио је и непосредно организовао господин Драган Воштинар, потпредседник Савеза Срба у Румунији. Од велике помоћи истраживачима на терену била је и антрополог др Елена Родика Колта (Elena Rodica Colta), као и сарадници на пројекту – др Миодраг Милин и др Андреј Милин. Сви снимљени разговори и фотографије архивирани су у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ и доступни су на интерној мрежи САНУ. У прилогу су коришћени транскрипти 11 разговора из Дигиталног архива Балканолошког института САНУ: Felnac 1 BS (2013), Monoštor 1 SC (2014), Munara 1 SC (2014), Načfala 1 SC (2013), Načfala 1 BS (2013), Načfala 3 BS (2013), Tornja 1 BS (2013), Tornja 4 BS (2013), Tornja 5 BS (2013), Tornja 1 SC (2013), ME Arad LJD (2015). Истраживачи: Биљана Сикимић (БС), Светлана Ћирковић (СЋ) и Љубица Ђурић (ЉЂ). Транскрипција Биљана Сикимић.

⁶ Највећи проценат Срба је био у Наћфали – 13,7%, док је у другим поморишким насељима удео српског становништва знатно испод 10%. У граду Темишвару исте 2011. године пописано је 4843 Срба, али њихов проценат и овде износи само 1,5%. Сви статистички подаци преузети су из монографије Степанов и Степанов, 2014.

⁷ Шандић, између осталог, описује и процес запошљавања дела становника Арад Гаја у градској индустрији и његове последице по руралну економију. Овај његов опис парадигматичан је и за демографску трансформацију других поморишких села и комплементаран је са биографским наративима о Араду представљеним у овом раду: „Најмлађи су одмах отишли,

Сва истраживана сеоска насеља у Поморишју су етнички мешовита и у свима су Срби мањина: јавно декларисани позитивни ставови о мулти-етничности и интеркултуралности, као и вредностима мултикултурализма важе само за 'старо' стање, не и за новодосељене Румуне који насељавају куће дефинитивно одсељених Немаца, што је тема за посебно истраживање (уп. Colta, 2010).

Присутством Срба у граду Араду у новије време бави се серијска публикација *Арад кроз време*, у форми зборника научних и публицистичких радова нешто мањег обима и научних амбиција, а као резултат редовних годишњих скупова који се одржавају у овом граду почевши од 1999. године. У питању су доминантно историографски прилози на српском и румунском језику посвећени историји града и животу Срба у њему, затим знаменитим Србима (пореклом из Арада, али и не само Арада), манастиру Бездин и другим српским црквама. Истраживачима је на располагању и монографија историчара Љубивоја Церовића (Церовић, 2007), а Араду у периоду социјализма посвећена је, између осталих, и тротомна монографија на румунском језику (Nițu, 2017).

Прилог се састоји од одломака из транскрипата разговора систематизованих у пет тематских целина: ставови о депопулацији поморишких руралних средина, сећање на чланове тамбурашког оркестра из Наћфале запослене у фабрици у Араду, град Арад из перспективе сеоског детета, индивидуална искуства о пресељењу у град и повратак у родно село и, на крају, данашње стање располућености између живота у граду и родног села. Као наслови одељака издвојени су цитати из одабраних текстова, што је, уосталом, као и сам избор и систематизација – ауторски чин којим се овај прилог делимично удаљава од уобичајене научне методологије. Као документ⁸ у форми полилога, ова збирка различитих сећања може се читати и као засебна целина. Полилог који води десетак саговорника из пет различитих насеља садржи њихове биографске приче и локалне историје испричане

после првих година колективизације (да се разуме 1962–1964) иако су тада резултати били добри, ка индустрији, док су се други професионално оспособили баш у тим арадским фабрикама, зато што је месечна плата била привлачна а исто су им се, мало касније, нудили и станови, а све је то било лепше од рада у пољу и башти. У колективу су остали старији, који више нису имали ни вољу а ни моћи за рад у индустрији... Остали су код куће. Свака кућа имала је башту, а та је била и извор прихода, зато што су ови људи радили, а не ленчарили. Они су производили не само за њих, него и за њихову децу и унуче који живе у арадским солитерима. Треба подвући да је део варошана долазио у помоћ својим родитељима. Арадске пијаце биле су пуне производа из гајчанских башти." (Шандић, 2012: 181, у питању је дослован, нелекторисан цитат; наиме, језик Љубомира Шандића, близак локалном говору Поморишја, заслужује посебно лингвистичку анализу).

⁸ Екстракција 'документарних' елемента из интегралних транскрипата разговора представља сложени задатак (јер је, у крајњој консеквенци, цео снимљени разговор – документ). 'Документарност' као истраживачки циљ је имплицитна приликом институционалних интервјуа, посебно када је саговорник унапред упознат са планираним темама.

'делимичном' странцу – истраживачу са којим се дели исти језик и који долази из матичне државе, али који, због различитог историјског искуства, не може да буде упућен у све околности живота у периоду комунизма и транзиције у Румунији.⁹

За разумевање стварности свакодневице Срба у Поморишју у периоду комунизма одличан извор представља монографија Стевана Бугарског и Љубомира Степанова („Кад Мориш потече кроз перо”). Монографија је била објављена 1991. године, али је грађа за кратке слике о сваком од насеља прикупљена током лета 1989, дакле, непосредно пре Револуције. Написана у духу социјалистичког реализма, ова монографија с поносом помиње централне репере арадског социјалистичког урбанитета: све фабрике, међу којима посебно текстилну фабрику, нову робну кућу „Зиридаву”, новоизграђене станове, фудбалски клуб УТА, а посебну пажњу поклања врло развијеном културном животу града (Бугарски и Степанов, 1991: 36, 36, 39–42, 92–94). Монографија зрачи атмосфером одушевљења успесима социјалистичке производње у граду и ентузијазмом који људи на селу имају за рад у пољопривредним 'коллективима'.¹⁰ На делу је глорификација колективног рада и такмичарског радног духа, иначе, у директној супротности са исказима саговорника који следе у овом прилогу а усмерени су искључиво на приватну својину и индивидуална радна и животна постигнућа [8, 9, 10, 14].¹¹

Осим прикупљања језичке документације, временски ограничени на само четири до пет радних дана, истраживачи Балканолошког института на терену Поморишја углавном су се оријентисали на теме из традицијске кул-

⁹ Дијалектолог Гордана Драгин (Драгин, 2020: 187) описује свој неспоразум на терену око употребе термина *информатор*. Наиме, саговорници још увек памте негативно значење овог термина из времена репресије и доминантне улоге Секуритате (у румунској теренској лингвистици и антропологији данас је у употреби термин: *interlocutor*, еквивалент српском: *саговорник*).

¹⁰ Утисци из једнодневне посете селу Наћфали обављене лета 1989. године пренети су у форми репортаже: „Председника Пољопривредне производне кооперативе Владу Воштинара чекали смо дуго. Стигао је, најзад, на бициклу, прашњав али оран: био је да процени јечам и чини му се биће добра жетва. На председничко место изабран је од скоро. (...) Сада кооператива располаже са 1573 хектара обрадиве земље и 204 хектара пашњака и сенокоса. (...) Истини за вољу, није ни земља као на другим странама, као у Печки и Винги, па да се Наћфала хвата у коштац са њима. Нека их, нека обарају рекорде у производњи житарица, а овде се спрема изненађење: држаће се житарица – пшеница, јечам, кукуруз, не може село без тога, али ће полако прелазити на поврће, најпре и највише на купус. Са улице Милорад Петков дозива председника: треба да пођу на договор у Предузеће за механизацију. Стасити, црномањсти Влада Воштинар устаје, облачи блузу. Супруга га опомиње да није ручао (схватамо то као прекор нама што смо га задржали). Он сталожено полази: ништа за то, није му први пут; нека она послужи нас, а он ће боље вечерати...” (Бугарски и Степанов, 1991: 78–79).

¹¹ Ставови о раду Срба из насеља Банатске Црне Горе као и њихов однос према запослењу у граду (Темишвару), на основу етнолингвистичке теренске грађе анализирани су у прилогу: Сикимић, 2019.

туре које се могу повезати са заштитом нематеријалне културне баштине и чине део колективног памћења. У питању су календарски обичаји, пре свега, Божић¹² и литије поводом других празника,¹³ затим обичаји животног циклуса – свадба (али се она истраживачима често прича из личне перспективе саговорника као једног од учесника), обичаји везани за годишње клање свиња,¹⁴ историју локалних црквених хорова. Сећања везана за теме из области усмене историје – обавезан рад у 'колективу' и принудно пресељавање у Бараган – углавном су персонализована и у форми су биографских или породичних прича (за разлику од усмене историје о досељавању и за живот и опстанак заједнице пресудних збивања у некадашњој Војној граници током 18. века, која и данас чини централни идентитетски наратив Срба у Поморишју, уп. Сикимић, 2015).¹⁵ Све остале теме зависиле су од расположења и иницијативе саговорника. Биографске приче нису током овог истраживања посебно и систематски елициране, ова се тема отварала само ако би саговорник преузео иницијативу током разговора и желео да говори о себи и својој породици (што се током антрополошко лингвистичког теренског истраживања са отвореним упитником повремено дешава, обично на крају разговора или ако саговорнику није довољно објашњен циљ интервјуа). Питања о животу у граду, која би евентуално поставио истраживач, пре су била куртоазне природе у циљу јачања поверења у истраживача.

Тако су на маргинама интервјуа саговорници из Поморишја причали историју своје заједнице и историју своје породице, јасно маркирајући свој етнички, верски и језички идентитет (у неким случајевима порекло и статус истраживача који долази из *Југославије* често је довољан мотив да се говори о себи), узредно коментарисале политичке околности (мада таква питања истраживачи нису постављали). Као допуну 'прећутане', политичке историје у овај прилог укључен је и један разговор [9] чије су основне теме политичка репресија и траума, преузет из већ објављених извора. Осим овог, сви други саговорници у прилогу су анонимни. Женски 'гласови' нису по-

¹² Традиционална израда чеснице за Божић као још увек живо наслеђе Срба у Поморишју било је предмет истраживања Светлане Ћирковић (Ћирковић, 2015 – где је истовремено детаљно описана и теренска методологија примењивана приликом овог истраживања; Ćirković, 2015, 2016).

¹³ Истраживачи Етнографског института САНУ, у оквиру поменутог пројекта Центра за научна истраживања културе Срба у Румунији, у Фелнаку су током 2018. године истраживали славске обичаје, уп. Трубарац Матић, 2019. Етнолог Андреј Милин у својим истраживањима промена у традиционалној српској породици у Румунији обухватио је и простор Поморишја (Milin, 2003)

¹⁴ Уп. студије Sikimić, 2015 и Сикимић, 2015, 2016.

¹⁵ О депопулацији као последици расељавања Поморишја после развојачења Војне границе и сеобе Срба у Русију у 18. веку в., између осталог, Степанов и Бугарски, 2004. Сећање на успостављање државне границе Румуније и Мађарске, којим је од румунског Поморишја одвојено насеље Батања, требало би да буде тема посебног рада.

себно издвојени: теренско искуство је показало да су за теме везане за традицијску културу (данас углавном за њену реконструкцију) жене погоднији саговорници, а у пракси се разговори са мушкарцима често свode на усмену и породичну историју, у случају Поморишја и на црквени живот.

Одабрани наративи осветљавају локални систем вредности на фону релације село – град, а депопулација се као црвена нит провлачи кроз све разговоре. Ипак, издвојени су само ставови о депопулацији као последици емиграција из села у градове, али не и други важни разлози депопулације, као што је то негативан природни прираштај – који су саговорници такође повремено помињали (*У пошли у варош, отишли, нису се вратили више* [1], *они стари људи многи су отишли у варош* [2]). Друге чворишне теме до којих је спонтано долазило јесу старост сеоског становништва (*они други који су остали све остариду, остариду, остариду* [2]), затварање школа на српском језику и смањивање броја активних верника у цркви (*ти млади не дођеду тако у цркву* [2]). Говорило се и о самачким домаћинствима као последици депопулације и високе просечне старости становништва (*Већином шта умиреду су стари и сами (...) и то жене, све су старе, све су прико осамдесет и пет, осамдесет шест, саме, немаду никог.* [3])¹⁶

Без обзира на то што је аутор прилога као заједничку нит извукао 'град', фокус наратива је увек на самом саговорнику, омогућен спонтаним одмицањем од почетно инициране теме традицијске културе (о феномену дигресија у теренском интервјуу в. Ћирковић, 2004). Саговорници говоре оно што лично знају, што су лично доживели и видели. Дакле, није у питању препричано, већ непосредно знање, непосредно искуство (на језичком нивоу изражено галголима *сетити се, знати*), а које указује на то да је процес сећања, присећања у току:

Онда, *шта се ја сећам*, смо имали тамбураше [4]
Оних старих *ја се не сећам*, али ови нови *се сећам* [4]
То су били у оркестру који *се ја сећам* [4]
чекајте да *се сетим*, Миле, Миле Никић [4]
ја се сетим јел ја сам вуко млека у Арад [7]
Данас *знам да* покажем кут'е ди сам вуко [7]

Позивање на себе, као сведока и актера, битно је за фолклористичко одређивање одабраних наратива као жанра биографске приче.¹⁷ Ипак, посматрано и даље из фолклористичког угла, неопходни елемент 'поновљивости' практично је немогуће установити на терену, односно, веома је тешко знати да ли је у питању прича о себи коју саговорник и иначе повремено

¹⁶ Књижевница Јаворка Марков Јоргован у својим радовима често проблематизује тему старења и депопулације насеља српског становништва Поморишја, уп., на пример, Марков Јоргован, 2001.

¹⁷ Савремена фолклористика у новије време знатну пажњу поклања свакодневном животу у граду у оквиру рада на усменој историји, уп. Петровић, 2015, 2018.

прича свима који желе да га слушају или је у питању *ad hoc* прича поверена само истраживачу. Провера припадности фолклорном жанру могућа је само ако на њено понављање укаже неко из саговорникове близине, што је обично ситуација која се на терену намерно избегава. Друга врста понављања неке биографске приче током самог разговара среће се приликом интервјуисања старих људи, али су на терену такве ситуације прилично ретке. У таквом случају, приликом дефинисања жанра фолклориста се мора позабавити и психологијом.

баш ја сам био једне зиме за једног Светог Саву [7]

кад сам ја био дете [2]

Ја кажем за мене, ја већ нећу бити жив [3]

на пример, *код мене кад сам крстио, имам два сина [4]*

Па пре, *кад сам био дете, кад сам ја дошо у Арад [6]*

Саговорник некада говори у име своје породице (што се изражава употребом инклузивног *ми*), а што постаје јасно тек из ширег контекста:

ми кад смо стигли кући ми смо радили, ми смо оно време мећали (=саговорник и његова супруга) [8]

то кад је било лето *ми смо* узели кончед, као да радимо то [8]

Ми смо морали д идемо кући, *смо* имали радње, да радимо [8] (=можда се односи на све раднике из Наћфале који су били у сличном статусу радника-пољопривредника)

тамо *смо* направили стан, то није државни, то *смо ми, ми* правили [11]

син ми инцилир, и *ми* правимо пројекте за куће [17]

Ми смо отшли тамо, сам имо стан [14]

шта да радимо. *Ми смо* задовољни [16]

Ситуација у којој саговорник говори у име своје локалне заједнице (овде – Срба у Поморишју) јавља се само у једном одабраном примеру. То не значи да оваквих ситуација у транскриптима нема много више, на пример када се говори о историји црквених хорова, али је употреба инклузивног *ми* тада лингвистички маркер за други жанр – пре свега за усмену историју:

ми смо, ми смо овде на крају српства, на граници српства у Румунији, од нас онамо нема више Срба [14]

Осим истраживачевих директних питања наведених у заградама и означеним курзивом, присуство истраживача је видљиво на разним другим нивоима. Некада је у питању директна провера правилно забележеног, јер истраживач, осим што снима диктафоном, истовремено нешто бележи у свеску (*Милан Митров, сте га написали? БС: Јесам.*) У неколико случајева [3, 10] запажа се упорно саговорничково реферисање на истраживача и провера његовог разумевања што је свакако индивидуална одлика самог саговорника, ипак, у транскрипту нема евентуалних истраживачевих потврдних одговора али је разумевање саопштеног вероватно било сигнализираним

но неким гестом. Језички коментари дати су у напоменама, а односе се на етимологију одређене лексеме, њен ареал употребе поређењем са лексиком потврђеном у Речнику српских говора Војводине, семантичке калкове према румунском изворнику, преводе са румунског и слично.¹⁸ За лингвистичку анализу говора у насељима јужно од Мориша релевантан је дијалектолошки опис говора Наћфале, Драгане Радовановић (2019), а језичке одлике говора Торње, северно од Мориша, чине се ближим говору Батање у Мађарској.

Млоги су отишли у варош

Осим у Арад, људи из Поморишја одлазе и у Темишвар.¹⁹ Последице по српску заједницу која је остала у селу су непоправљиве и у том погледу нико од саговорника није био оптимиста:

[1] Овде Срба има око двадесет, двадесет и три лица. (СЋ: *Само толико?*) Само толико. Једно дванајс куће. (СЋ: *Јел некада било више?*) Некада било о-о, око три стотине, четир стотине људи. (СЋ: *И где су сада они?*) Умрели сви. И пошли у варош, отишли, нису се вратили више. Продали куће и. (СЋ: *А где су обично одлазили, у Арад или у Темишвар?*) У Темишвар. И у Арад, а у Араду мало њи, у Араду нема толико Срба, мало има. Ал су отишли у Темишвар. (СЋ: *А кад су почели да одлазе у Темишвар?*) Педесете, педесет и треће, четврте, до шездесете. (СЋ: *А што баш тад?*) Тако је дошло колектив²⁰ и се мењао влада, се мењао, не. И су отишли. [Моноштор, 2014]

[2] И тако је било до хиљаду девет стотине, онда се направила ова црква, се служило само српски овде, а, и кад сам ја био дете, око педесет и треће, четврте године, црква је била пуна, а сад они стари људи млоги су отишли у варош, они други који су остали све остариду, остариду, остариду, и ти млади не дођеду тако у цркву. Све држиду они српске обичаје, а почне глобализација. [Фелнак, 2013]

[3] (СЋ: *Мислим, ипак ће бити Срба у Наћфали.*) Да, па нећеду пропасти још, кад још осамедест, каже, три, четир, значи да још има. А докле ће трајати, то могу да Вам кажем. Већином шта умиреду су стари и сами.²¹ Па, како да вам

¹⁸ У прилогу се не реферише на постојећу лингвистичку литературу о румунским позајмљеницама и калковима која је у новије време већ исцрпно описала већину ових феномена, уп. Бошњаковић и Радан 2010.

¹⁹ О Србима у Темишвару постоји неколико квалитетних монографских студија (нпр. Бугарски и Степанов, 2008, 2011; Павловић, 2012) као и бројни специјализовани мањи прилози (нпр. Бугарски, 2004, Касац, 2020 и серија радова етнолога Мирјане Павловић).

²⁰ Сви саговорници доследно користе термин *колектив*, за разлику од вероватно службеног назива ове институције код Срба у Румунији – *пољопривредна производна кооператива*, уп. Бугарски и Степанов, 1991: 71.

²¹ О синтакси релативизатора *шта* у банатским говорима в. Бошњаковић, Урошевић, 2013.

избројим тако, само ту на Велики сокак треба да имамо, један, два, три, четир, пет, шест, седам, осам. Осам и то жене, све су старе, све су прико осамдесет и пет, осамдесет шест, саме, немаду никог. Знате колико још може да живи? Коју годину оде и те. После њи ћеду остарити ови други још. И тако да пада здраво. Ће пасти, Наћфала ће пасти село. За двадсет година не знам колко Србина ће бити оде у Наћфалу, не знам. Ја кажем за мене, ја већ нећу бити жив. Ни не мислим кад сад имам седамдесет четри, још двадсет година деведесет четри. Ја ћу живити до деведесет четри године? Не би верово. [Наћфала, 2013]

Сви су били запослени у Араду

Прича о фелначком тамбурашком оркестру чији су сви чланови били запослени у Араду испричана је из два угла. Скоро у сваком српском поморишком насељу током двадесетог века постојао је тамбурашки оркестар, а у којој мери је његова активност била значајна за локалне заједнице може се сагледати из чињенице да се и данас памте имена његових чланова: године 1989. Стеван Бугарски и Љубомир Степанов, у то време новинари из Темишвара, успели су да напишу имена чланова тамбурашких оркестара из међуратног периода у Арад Гају,²² Фенлаку,²³ Моноштору, Торњи, Наћфали (Бугарски и Степанов, 1991: 160–162).²⁴

Саговорник из Фелнака са којим је разговор вођен 2013. године сећа се свих, или скоро свих чланова тамбурашког оркестра, његовог, вероватно, последњег састава, а за неке од тамбураша даје и одређене биографске податке [4]. За овај прилог од велике је важности чињеница да су сви чланови овог оркестра већ били запослени и арадским фабрикама [4, 5].

[4] Онда, шта се ја сећам, смо имали тамбураше, тамбурашки оркестар, који је имао, сад ја не знам то, значи, који се састоје од, све оне инструменте које имао осим виолине. Од примице, брач, па и тако даље оно све што се садржи један оркестар. Значи, како да кажем, на сваки инструмент, на сваки инстру-

²² Састав тамбурашког оркестра из Арад Гаја који узгред помиње саговорник из Торње [5], поименично је пописан у монографији о Поморишју Бугарског и Степанова (1991: 161) и монографији Арад Гаја Љубомира Шандића (2011: 35–36).

²³ „Према казивању Фенлачана, њихов тамбурашки збор био би најстарији у Поморишју: основан је још 1904. године. Неко време наступали су заједно са хором, учествујући на свечаностима приређеним приликом државних празника, на омладинским забавама и на свадбама, у месту, али и у Араду, Арад-Гају, Иратошу, Торњи, Печки, Кетфељу итд. По традицији нису имали уз себе посебне певаче, него су певали сви групно, остављајући и по томе јединствени утисак у широј околини. Оркестар се одржао до наших дана. Његов последњи састав изгледао је овако: Сава Митров, прима; Милутин (Гута) Сележановић, терц-прима; Драгомир Филиповић, терц-прима; Пера Нецин, терц-прима; Милан Митров, брач; Трајан Никић, бегеш; уз њих је свирао Миливој Никић, на хармоници.” (подаци су вероватно добијени од једног од чланова оркестра, Пере Нецина, уп. Бугарски и Степанов, 1991: 161).

²⁴ О тамбурашким оркестрима у Темишвару в. рад етномузиколога Марије Думнић (2017).

мент је био тамбураш. Било седам, осам, не знам колко. Ту смо имали старе тамбураше, па после ове нове. Оних старих ја се не сећам, али ови нови се сећам. Да кажем који су били. Био је Филиповић Драгомир, мислим да се звао Филиповић Драгомир, у загради – Цоју су му казали, Цоју, не знам зашто. Цоју²⁵ то је иначе једна тако мала, мало стаколце из које се пије ракија, а он је воло по мало то. Био је и солиста, одличан солиста и примаш. Па онда су били Пера Нецин, сад ја не знам те инструменте, госпођо, да Вам кажем, брач или тако нешто, Пера Нецин. Па чика Милан Митров, па неки Трајан Никић, он је био бегешар, Трајан Никић. Арманику је свиро Никић, Никић, чекајте да се сетим, Миле, Миле Никић. Касније је посто свештеник, али сирома кроз годину дана се упокојио, је имао оно у крв, рак у крви. [...] Значи, смо имали тамбурашки оркестар, само да нисам казо све, значи Филиповић Драгомир, сам га казо, звани Цоју, Пера Нецин, чика Милан Митров, Милан Митров, сте га написали? (БС: *Јесам.*) Да. И Трајан Никић. Е, био је и Јефта, Јефта Митров, ту има више инструмената, не знам ни ја баш све. И Јефта Митров. То су били у оркестру који се ја сећам. Е овај оркестар из Фелнака, ми смо, ми смо овде на крају српства, на граници српства у Румунији, од нас онамо нема више Срба,²⁶ само у Араду. Су свирали недељом игранке, сва српска кола, па и оно модерно у оно време валцер и шта ти ја знам, танго. [...] Значи, су свирали свадбе, разне прославе, српске мислим, на рођендане. Ето, на пример, код мене кад сам крстио, имам два сина, у Темишвару су обадва, на крштење ми свирали они, значи ко их је звао. А свирали су они већина, значи сви, не већина, сви су били запослени у Араду, у фабрику вагона. Се звала UVA, по румунском *Uzina de vagoane Arad, UVA*, Фабрика вагона у Араду. Е, ту су долазили у посетама Деж, па после Чаушеску. Е толико су били препознати да директор фабрике их је звао на банкету на крају, се завршило банкетом кад су ови завршили посету, Чаушеску поготово, и се завршило банкетом, они су били звати да свирају, да се веселу тамо. А су знали и румунске, не само српске, и румунске, и сви ови које сам казо, сви су били и певачи добри, сви су били добри певачи. [Фелнак, 2013]

[5] (БС: *Ко је знао да свира овде у Торњи?*) Били су Цигани који су свирали лепо у та времена и добро. И после за ове српске су се донели тамбураши јел из Гаја, били су из Гаја тамбураши, Гаји су имали лепе и добре тамбураше. И после су се и на Светог Саву, смо и донели из Фелнака. Сад не знам да кажем тачно које године, баш ја сам био једне зиме за једног Светог Саву са соницама. За шес сати зајутра сам стига у Арад, они ондак су изашли из фабрике. Било је зима једно, ја знам, минус десет, петнес, сам имо шубе, бунде, како ви кажете то? (БС: *Бунда.*) И куване ракије и вина и су се пењали у сонице су се, су се увели, су и спавали, а кад су стигли на крај села су извадили тамбуре, су скочили како су свирали. (БС: *Ови из Фелнака?*) Да. [Торња, 2013]

²⁵ Рум. *țoi*, 'чокањче, фићок'.

²⁶ Сличног је мишљења књижевница Јаворка Марков Јоргован, у свом раду о српској културној баштини она бележи да су поморишка села „српска мртва стража” (рум. *fruntarii moarte ale sârbilor*), Marcov Iorgovan 2018: 116.

Пре, кад сам био дете

Одломци који следе рефлектују перспективу једног детета са села (из Наћфале) које ретко одлази у град и другог детета (из Торње) које је приморано да свакодневно иде у град и разноси млеко купцима по кућама.²⁷ У првом примеру [6] сећање се односи на послератни период када је одлазак у град детету са села био доживљај који се памти и који је причињавао радост. Други пример [7] се вероватно временски смешта у нешто ранији период, у време Другог светског рата или непосредно после рата када је у Торњи цветала индивидуална пољопривредна производња (узгред се у наративу помиње цена уља јер је овом фрагменту претходила прича о доброј заради од продаје уља од бундеве – *олаја*).

[6] Па пре, кад сам био дете, кад сам ја дошо у Арад, у две године једаред да ми купи мама аљине, знате како се радујем, па кад се попнем у ајзибан²⁸ сам био радостан, дођем, се возам, дете са села. Ја кад сам дошо у професионалну у школу, ја још нисам видио телевизор. У оно време је имао покојни прота наш у Наћфали и још један човек. Нисам ја отпо код проте да видим као дете телевизор јел то, јер ја нисам видео један меч, дивизија²⁹ А, као УТА³⁰ је била онак и то, кад сам отишо први пут као прост, били су петнес хиљада стадиони, као дете, дете са села. Знате како је то било, да. [Арад, 2015]

[7] Четири леја је била литра, ја се сетим јел ја сам вуко млека³¹ у Арад сваког петка. Данас знам да покажем кут'е ди сам вуко, је био метут лонац и под лонца новце. И колко новце је било метуто, толике литре млека сам. Тамо сам водио једно две године, у тај сокак, са млеком. Ја нисам позно газде коме сам носио млека и знам да четири леја је било олај³², а ниси га мого продати увек, па силно олаја је било. Силно. [Торња, 2013]

После смо се приместили у Арад

Одломак који следи [8] вођен је као неформални разговор, није имао институционални оквир и одвијао се спонтано у близини Текелијине цркве

²⁷ Причања о детињству новија су истраживачка тема у савременој фолкористици, уп. Marković, 2012.

²⁸ *Ајзибан*, *ајзлибан*, 'воз'. РСГВ потврђује ову лексему у многим насељима у Војводини и код Срба у Мађарској.

²⁹ Рум. *divizie*, 'лига'.

³⁰ УТА, фудбалски клуб из Арада.

³¹ Калк према румунском *a căra lapte*, 'возити/вући/носити млеко'.

³² *Олај*, 'уље, зејтин'. РСГВ потврђује ову лексему у многим насељима у Војводини, као и код Срба у Мађарској и Румунији.

у Араду. Истраживач (БС) покушава да разјасни правни статус становника града који је у периоду комунизма у Румунији обезбеђивала одговарајућа лична карта (*булетин*). Саговорник је био запослен у фабрици и поседовао арадска лична документа, али му она нису дозвољавала да се свакодневно враћа у родну Наћфалу и тамо бави пољопривредом, нити је имао право на месечну карту за превоз возом до свог села, чини се да ова рестриктивна правила истраживачу остају нејасна до краја разговора (*Док нисте имали тај булетин за град путовали сте у село, сваког дана сте ишли из Наћфале? (..) Али макар тај воз је ишао редовно?*).

[8] Ја већ сам имо, ја и Милан смо имали гарсоњеру, смо добили од фабрике, на ту базу³³ сам мого да правим булетин³⁴ за град. Ниси мого друкчије и на ту базу после кад сам се оженио сам мого да правим блок,³⁵ ако ниси имо булетин за варош, за град ниси мого да. [...] (БС: *Док нисте имали тај булетин за град путовали сте у село, сваког дана сте ишли из Наћфале?*) Ниси мого. Да, да. Госпоја, у четир сата смо морали да устанемо зајтре, ја и моја супруга. У полак пет смо се кренули од куће и си имо до станице петнес минута. И ту на, око пет без нешто³⁶ дошо ајзибан, ми тако смо спавали у ајзибан, до Арада сат времена. Кад смо ишли кући, у четир сата се крено, у три сата изиђеш, они су, није било леба на селу, си треба да тражиш да купиш леба, тако нас је држо Чаушеску, на, да те бог склони. И онак, од четир до пет и нешто спавамо. У ајзибан, спаваш. А не, сви спавамо тако, заш ми кад смо стигли кући ми смо радили, ми смо оно време мећали по три, четри хиљаде струка пардајса, пас-те, не на пијацу, него ишо експорт га узимо, и долазили из Западне Немачке су га носили, цело село је мећало тај, тај пардајс. Е кад је дошла револуција, готово, више не треба никоме, не знам шта је, све је, све је то. Пазн, у оно време да правиш по тридесет хиљада леја, поред салара,³⁷ добро то, да није била мати не би, али мати така вредна била, и за Делију се бринила и за Бранку, и скувана вечера и обран три хиљаде струка пардајса и онак се метули у шопру³⁸ и бирај га, заш ниси мого гата³⁹, га изручим, не, не, то је требало све убрисан, метут по. Било три, три, како се каже, три дименсиуне,⁴⁰ како се каже, већи, средњи и мањи, знате. И то си треба да га мериш, шес кила да има тачно. Сандук је имо кило и нешто и после кад си га придо, ти га прегледо, си треба да га улепиш с неком артијом и. Тако је било. Али смо легли увече, смо

³³ Калк према румунском: *pe bază astă*, 'на основу тога'.

³⁴ Рум. *buletin*, 'лична карта'.

³⁵ Рум. *bloc*, 'стан у згради'.

³⁶ Калк према румунском: *cinci fără ceva*, 'нешто пре пет'.

³⁷ Рум. *salar*, 'плата'.

³⁸ *Шопра*, 'шупа, помоћна зграда'. РСГВ потврђује ову лексему код Срба у Румунији и у источном Банату.

³⁹ Рум. *gata*, 'готово'.

⁴⁰ Рум. *dimensiune*, 'величина'.

легли око два сата, у четир смо морали д устанемо. Онак, мож да мисте какви смо били ми уморни. Зато ја нисам знао море, то кад је било лето ми смо узели кончед⁴¹, као да радимо то, да, тако је било. И на ту базу смо купили блок. Што сам ја имо булетин за град друкчије, а после револуције си мого да купи ко. А онак тако је држо Чаушеску да ако немаш булетин за варош не можеш да купиш блок. (БС: *Иако радите, иако имате посо у варошу?*) Не, не, не. (БС: *Значи посо у варошу Вам није гарантовао да станујете?*) Није ништа, ништа, ништа, не. (БС: *Али макар тај воз је ишао редовно?*) Ишо редовно, а шта, вите, после није, није било слободно, кад имаш булетин за варош да имаш абонамент.⁴² И ја и Милан, овај, црквењак, тај. Онак смо средили у предузеће нам је давала она да мож да га. Ал је казала: „Пазите, дође контрола.“ Да не [?]. Иште булетин, и булетин види да имаш за варош. И онак шта смо радили, смо сишли у какво село и, доле и, прошо ајзибан смо узели други, ил смо изашли на неку оказију⁴³, ил смо узели машину⁴⁴ да не туримо ове који су нам дали, знате то да. Ми смо морали д идемо кући, смо имали радње, да радимо. [Арад, 2015]

Следећи одломак [9] представља изузетак у овом низу транскрипата теренских разговора јер је преузет из збирке разговора које су током 2010. године водили (и објавили у посебној монографији) румунски историчар Миодраг Милин и сарадници са жртвама политичких процеса у Румунији у периоду комунизма (Милин, Милин и Михајлов 2011). Већина ових интервјуа објављена је новинарски приређеној форми, али су уз монографију приложени оригинални снимци разговора омогућили израду потпуног транскрипта. Саговорник историчара Миодрага Милина је био Живко Илин, рођен у Нађфали, а ухапшен 1961. као средњошколац у Печки из политичких разлога. У одломку [9] Илин сведочи о проблемима са којима се суочио у Араду по повратку са робије где је иначе изучио столарски занат.⁴⁵ Нема велике разлике у примењеној методологији вођења теренског разговора у односу на методологију коју су примењивали сарадници Балканолошког института, разлика је само у личности истраживача: наиме, историчар Миодраг Милин (ММ) долази са Института за банатске студије у Темишвару, одлично је упознат са целокупним историјским и политичким контекстом, осим тога саговорник нема потребе да му преводи цитате разговора вођене на румунском језику на које реферише у својој биографској причи. Истраживачеви коментари и умешно постављена питања, са своје стране,

⁴¹ Рум. *concediu*, 'годишњи одмор'.

⁴² Рум. *abonament*, 'претплатна карта'.

⁴³ Рум. *ocazie*, 'прилика'.

⁴⁴ Рум. *mașină*, 'аутомобил'.

⁴⁵ Делови интервјуа са Живком Илином објављени су у: Милин, Милин и Михајлов, 2011: 196–201, али су сви оригинални румунски цитати преведени на српски језик, будући да је монографија намењена српским читаоцима.

сведоче о његовој упућености у специфичне и трагичне околности из савремене румунске историје (*оном систему требали су такви људи*. ММ: *Је био по мери сваког система, да, да. (...) Није било неко сажалење према Вашој ситуацији кад Вас је упропастио?*).

[9] После ослобођења примио ме је у Араду исти командант Секуритате који ме је и отпремио. Чито сам јучер од ономадне да има већ шеснајс година од како је умро и чуди ме да после толиког времена није напредово у чину официра, само један степен, један град. Ја сам га мано мајор и умро је као потпуковник. Звао се Дамша Трајан, ако се, не верујем, не правим никакву, овај, разлику да кажем, био је Циганин. Мали, дебео, поткултуру колко може, али био је човек који је, како да Вам кажем, се уклопио добро у систем. Онај систем, или оном систему требали су такви људи. (ММ: *Је био по мери сваког система, да, да.*) После, кад смо дошли имали смо, овај, обавезу да у року од две недеље, петнес дана да се. (ММ: *Није било неко сажалење према Вашој ситуацији кад Вас је упропастио?*) Никад. Само ћу Вам стићи да Вам приповедам, мислим да једног датог момента⁴⁶ имо је неки трзај савести. У року од две недеље требали смо да се ангажујемо да радимо. Ја у столарији, што сам познавао, а мој друг Гјоргов, овај, био је тапицер⁴⁷. Нико није тео да нас прими. Кад смо однели документа, и овај каже: „Дођите сутра”, не знам шта, један чак у фабрици вагона секретар партије нам је казо јасно неће да сам себи прави проблеме. Будући да ће да истече рок ми нисмо нигди били, овај, са радом, отишли смо натраг у Секуритате код Дамше. Примио нас је врло кратко, каже: „О чему је реч?” Причали смо, неће нико да нас прими да радимо и. „Не,” каже, „сете само оде.” Узо телефон, у оно време био је *Oficiu forțelor de muncă*.⁴⁸ Говорио је, неки Попа је био који, код њега смо били, „О, не може.” Дао му је Дамша телефон, каже: „Сутра, зајтре,” каже „у осам да сте код њега.” „У реду.” Идем кући у Наћфали, Титус ми колега у Винги је седео и зајтре идемо. Каже: „*Dați documentele încoace*”⁴⁹ каже. „*Uite, nu pot să vă dau un loc de muncă la întreprinderi de stat*”⁵⁰ каже „*numa în cooperatie. La voi scrie clar aicea muncă de jos*”⁵¹. Добро је, били смо радосни да ћемо имати једну плату и то ћеду ствари почети да теку нормално. Тако је и било. После нам је дао документа, отишли смо и, овај, запослили се. Гјоргов је радио једно двадесет година, ја сам чак радио двадесет и шест на исто место где нас је послао Дамша. Оданде могу да кажем да сам чак изашао у пензији⁵², али за

⁴⁶ Калк према румунском *la un moment dat*, 'у једном тренутку'.

⁴⁷ Рум. *tapiter*, 'тапетар'.

⁴⁸ Рум. *Oficiu forțelor de muncă*, 'Биро рада' (дословно: 'Биро радне снаге').

⁴⁹ Рум. *Dați documentele încoace*, 'Дајте овамо документа'.

⁵⁰ Рум. *Uite, nu pot să vă dau un loc de muncă la întreprinderi de stat*, 'Види, не могу да вам дам радно место у државним предузећима'.

⁵¹ Рум. *numa în cooperatie. La voi scrie clar aicea muncă de jos*, 'само у кооперацији. Код вас овде јасно пише најнижи посао'.

⁵² Калк према румунском: *a ieși la pensie*, 'отићи у пензију, пензионисати се'.

цело време важио сам као сумњив елемент и стално су ме држали под присмотром, ствар коју ми је⁵³ после Револуције признао секретар Партије. [Jivko Ilin 2, 2010]

[10] Ја сам радио у, како то ви кажете, у пољопривреду, машине, машинска бригада, је л како? – Станица. – Станица. А све због комунизма. И онда сам стигао у фабрику стругове у Арад. И тамо сам се разболело, дакле, сам имо један камен на бубрежак, сам био опериран и је било мора да напустим фабрику и сам ишо у робној кут’и у „Зиридаву“⁵⁴, ходили сте тамо, не? Та велика робна кут’а у Арад. Тамо сам радио четрнес године ко бравар. И тамо су се донели из Загреба степенице. Добро сам казо, не? И је дошо један из фабрике који и мето на место. Тај се зове, па не знам, мош т’емо стиг’и и на то. Се Фридрих Јозеф, неки Хрват, а швапско име. Је знао добро српски и човек с’ам, реко, „Хај, спавај код нас.“ Не? Ми-слим доста лепо смо. И тако сам се упозно ш њима. На месец дана је дошо јопет, е, ја сам то, те степенице руководио, сам и мазо, сам и тако дал’е. [Торња, 2013]

Осим запослења у граду – не обавезно у фабрици – дефинитивни прекид са селом, показало се, представљало је добијање или (у периоду транзиције) куповина стана у граду [8, 11, 14, 15].

[11] После смо се приместили у Арад, тамо смо направили стан, то није државни, то смо ми, ми правили, још са две породице. Сад тај стан је остао, син тамо, само т’ерка још нема. Има стан, само није њен још. Кад т’емо тешко, не знам како правити да се купи и њози. [...] (БС: *А ви сте га* [земљотрес 1977] *и овде осетили?*) Не, смо били у Арад, и деца су учили лекције. И ја седим тако и гледам децу, једаред бацим очи⁵⁵ горе, полилеј⁵⁶ поче да се љуља. Па кажем на децу⁵⁷: „Који сте стигли?“ „Па нисмо, тато, ни један.“ „Па где га како се камит’а.“ „Па нисмо ниједан.“ „Море, па да л се мож тај сам дрмати?“ Није трајало десет минута дође Иванка кут’и уплашена: „Сте живи сви? Живите сви?“ „Да.“ „Па је био земљотрес, па је пуко дувар у фабрику.“ Па шта знам ја шта још. – Да, било. Бегали сви доле, так како смо били свучени, босе, зими. И после нико није тео више да се пење горе, ни да се обучемо, ништа, сви кући, које куд. [Торња, 2013]

⁵³ Калк према румунском: *lucru care mi a*, ’што ми је’.

⁵⁴ Зиридава је дачки град који помиње Птоломеј у својој „Географији”, налазио се у Поморишју у околини данашњег Арада. Назив *Зиридава* носе данас многе комерцијалне организације у Араду (тржни центри, угоститељски објекти), као и археолошки часопис који издаје Музеј у Араду. Робна кућа „Зиридава”, коју помиње саговорник, била је саграђена 1978. године (Magazinul universal „Ziridava”).

⁵⁵ Калк према румунском: *a arunca ochii*, ’бацити поглед; погледати’.

⁵⁶ Лексема *полелеј*, осим у основном значењу ’велики свећњак који виси на сред цркве’, у једном примеру из Врдника у Срему потврђује и значење ’лампа’ (РСГВ).

⁵⁷ Дијалектолог Драгана Радвановић (2019: 399) само код једне саговорнице запажа ’тенденцију ка аналитизму’ (њени примери су из Наћфале: *казала на деду, казала на мене*). Као и у овом примеру из Фелнака (*кажем на децу*) у питању је калк према румунском где се у говорном језику уз глаголе говорења често користи акузатив са предлогом (**spun la copii*).

Зарада од неформалне економије у периоду комунизма, било у граду [14], или у родном селу [7, 8], која је омогућавала додатне приходе али подразумевала и велика одрицања, ипак није била опште место [12]. Или, бар, није била тема о којој се говори непознатом истраживачу.

[12] (СЋ: *А у Араду? Радиле сте негде?*) Сам радила прво у фабрику од конфекцији⁵⁸ и после сам радила у продавницу, „Зиридаву”. Сам правила школу економик⁵⁹ две године још, и сам. „Зиридаву” за кад су водили Срби у „Зиридаву” тамо сам била увек. (СЋ: *А, кажите ми, нисте радиле као снајдерка? Да сте шили?*) Не. Нисам радила партикуларно⁶⁰, не. Кући сам почела врло мало ал сам се удала млада, од седамнес године и онда кад сам дошла овде нисам радила, нисам познала, ни не познам никог, онда кад сам ишла у Арад тамо сам радила у фабрику, ето снајдер. [Торња, 2013]

[13] Водем, но, велико коло, мало коло, сељачицу⁶¹, јел Жикино коло, у-у, то сам играла, Жикино коло, боже мој! Да сам, све сам и крљала, све, све, сам здраво играла. И кад сам била у Араду, кад смо седели тамо у цркву, онак је био, на Петровдан била слава, а ови, има тамо, баш у цркву смо седели, тамо последњи онај стан тамо, но, и ондак, ови ту су били само Цигани, су седели, богати Цигани, онак кад је била слава, онак они дођеду па вичеду, тако су ме звали: „*Hai sârboaicu, nu te lasa!*”⁶² А ја сам играла ондак само тако. А они само вичеду: „Немој се манти.” [Наћфала, 2013]

[14] Неки попа био у Арад, Рајић Стева⁶³ се звао, а ја сам био у Арад, тако некако онда оно време сам био појац већ у цркву, ја сам појац, појим, појим у цркву. Е дође попа тај из Арада код мене, ме чуо у Арад тамо де сам појо, ја сам био у цркву, каже: „Милане, знаш шта сам дошо? Ми треба један појац у Арад, нећеш ти да дођеш,” каже, „у Араду?” У-у, мало ми је било незгодно, живе ми отац и мати. А мој отац каже и слуша, ту смо седели, у соби, ту. Мој отац каже: „Ја сам слуша сад све и ја би казо тако. Ја би те светово,” на мене, отац, „имаш два сина, имате.” А они су били онако млади, дечурлија, деца. Каже: „Кад господин те иште, те траже д идеш у Арад, иди,” каже. „Не за тебе и за Олгицу, за супругу, за децу,” каже, „ите. Тамо ћеду ићи у школу, а нас двоје,” каже, „манте нас, смо стари већ, а како можемо тако ћемо се одмрсти⁶⁴ нас двоје. А ви ите због деце.” И тако ме убеди, отиднем у Арад појац. Шеснес година. (СЋ: *Живели сте у Араду?*) Тамо смо живели и ја и супруга и

⁵⁸ Калк према румунском: *fabrica de confectie*.

⁵⁹ Рум. *Liceu/Colegiu economic* 'економска школа'.

⁶⁰ Према рум. *particular*, 'приватан'.

⁶¹ Коло „сељанчица”.

⁶² Рум. *Hai sârboaicu, nu te lasa!* 'Хеј, Српкињо, не пуштај се!'

⁶³ Прота Стеван Рајић био је парох у Араду од августа 1979. све до пензионисања 2004. године (Бугарски, 2009: 28–30).

⁶⁴ Вероватно калк према румунском: *a descurca*, 'снаћи се'; РСГВ уз лексему *одмрсити*, бележи само значења 'распести' и 'помирити завађене'.

деца. А отац и мати су ми остали сами оде. Ми смо отшли тамо, сам имо стан, баш у, баш у цркви, ди је црква. Да, није био стан велики, како да кажем, једна соба, кујна, за нас је било доста. Кажем, тамо смо спровели шеснес година. Послен тога ми умрла мати, осто ми отац сам. [...] Па, како да Вам кажем, ни ми је било хрђаво, нисам радио да кажеш да сам се убиво од радње. Ето шта сам имо, ја сам чистио цркву и ван цркве, напоред, поред цркве, ту сам ја све држо у реду цркву унутра и, и појо. Нисам радио тешко, како да кажем. А друго нисам радио да кажеш да сам се убиво од радње, не. (СЋ: *Е су Вам деца ишла у школу онда у Араду?*) Да, да, да. Су били у школу. И тако, онда сам се вратио натраг и тако прошло. Прошле године, шеснес година. [...] (СЋ: *Које то било време, које године сте били, отприлике?*) То је било шездесет и осме, шездес девете до, до осамдесете скоро. Да, седамдес девете сам дошо, сам се повуко натраг. [...] А ми је било жао онда кад сам се вратио натраг, сам био научен већ, мож да замисте, шеснес година, није било шеснес дани, ипак. Деца су били, тамо су ишли у школу, тако да. Супруга, и она била ангажована, тамо на ћошак од цркве је била нека зграда, то је била зграда црквена, и сад је црквена, та. Ал једно време извесно, нике године, за време комунизма, је био комунизам још, је била одузета та зграда, је био неки петрол. Петролиум, тамо су били неки инцилири⁶⁵ и супруга ми је била ангажована код њи тамо. Је радила на неки овај, како се каже, треба да знате Ви шта је то, серокс,⁶⁶ је вукла на серокс, правила тамо неке планове, неке шта знам. Тамо је била ангажована код њи. Није била кући, тамо. Тако, прошли смо, се вратили натраг и данашњи дан смо оде. Отац ми је умро, кажем, мати ми је умрла пре, отац живио сам неколико година и тако су прошле године. Моје године су прошле, седамдест и четир. [Наћфала, 2013]

[15] (СЋ: *А, кажите ми, Нова година како се слави? Та, као српска.*) Српска Нова година увек, увек. Мислим, у Араду се скупимо и славимо, да, славимо Срби у Араду. Тамо смо више Румуни него Срби. И Румуни дођеду на нашу Нову годину, воледу, воледу, мислим, воледу. На, тамо се и састанемо на српску Нову годину и на, кад славимо Светог Саву. Ондак се састанемо, Срби. Сви Срби из околина Арада. Не само у Араду. (СЋ: *То баи у, у граду Араду?*) У граду Араду. Да, у граду Араду. (СЋ: *То је у оној цркви, да?*) Да. У српској цркви и после, да, идемо негде где се слави, у позориште или, мислим, на Светог Саву. [...] Ја живим уопште у Арад, тамо радим, још радим и тамо станујем, али дођем сваког петка кући у Мунару. [...] (СЋ: *А кад сте прешли да живите у Араду?*) После револуције, деведест прве године сам отишла у Арад и од онда сам тамо остала. Сам откупила стан тамо и тамо сам остала, тамо сам радила даље и. Да, после револуције, деведест и прве године. До онда сам била у колектив. [Мунара, 2014]

⁶⁵ *Инцилир*, 'инжењер'. РСГВ потврђује ову лексему у истој форми у многим банатским насељима: Јасенову, Новом Милошеву, Томашевцу, Иђошу, Итебеју, Орловату, али и у градовима – Суботици и Новом Саду. У Румунији је лексема забележена у Иванди и Ченеју.

⁶⁶ Рум. *xerox*, 'ксерокс, апарат за копирање'.

Тамо сам рођен, тамо

Последња три наратива одабрана су да илуструју постојећу носталгију за родним селом, разлоге за потпуни или делимични повратак, истовремено се преклапајући са сећањем на дане младости и живота у великим породичним заједницама.

[16] (БС: *Овде је лепо, здрав живот.*) Па, како је, шта да радимо. Ми смо задовољни. И не знам ако знате ту песму „Ова кут’а не се прода, ни околина, ова кут’а је моја дедовина.”⁶⁷ (БС: *Не знам ту песму.*) Не знате ту песму? О, ови Срби из Мађарске певају често ово, ху, лепа песма је. Ја толико сам желио да се приместимо у Торњи. Овде је било опако, ја вам кажем, не ме верујете, пошто сам био тамо у робној кут’и четрнес године, ја сам водио бригу за те степенице. [...] Каже Иванка: „Не јеш?” „Не треба ми.” „Па кад си јео?” „Не знам, не, не треба.” Нот’ом не могу да спавам. Сам осетио ја нешто, беде имам, штогод’. Хајд да идем код доктора. Идем код доктора, оти ме гледају, тражу: „Аi, seva bai avefi”⁶⁸, штогод имате, ал не знамо шта имате.” Но, сам стиго код комисије да ме метеду у мировину. То је било деведесет и друге. Су ме метли у мировину и су казали: „Не, кажемо право, не знамо шта имате.” Сам стиго у Торњи [...] и да вам кажем, сам стиго у Торњи и мама још је живила, сам поче да јем, сам поче да спавам и ондак сам чуо јел у Мађарску у робној кут’и „Корвин”⁶⁹ је умро тај кој је водио бригу за степенице, би био и ја ирадиран⁷⁰, не бисте били познали. [Торња, 2013]

[17] (БС: *А радите земљу сад?*) Не, не радим више земљу, имамо земље ал сву сам је дао у асоцијe⁷¹, што сам [?] за земљу, не држимо, нисам оставио ништа, само једну реморку⁷², оно све друго све сам продо да не радим више. А радим, помогнем сину, ја сам инцилир, син ми инцилир, и ми правимо пројекте за куће, воду, све, све шта треба. Да, и посо он узме доста много да ради и онда „Хај, тато, помози ми.” Онак тата треба да му помогне, шта да радим, онак правимо овдена, идемо у Арад и опет дођем, то треба да радим. [Наћфала, 2013]

[18] Ја и радим тако по кући и помалко, као по башту, то. (БС: *А има нешто живине, имате?*) Не држим зашто, гледајте, ја једаред дођем у Арад, ни

⁶⁷ У питању је рефрен народне песме „Није кућа на продају, ни кућа ни околина, та се кућа не продаје, то је моја дедовина.” Позната је у извођењу Снежане Бабић – Снеки, али је певају и други певачи народне музике.

⁶⁸ Рум. *Ai, seva bai avefi*, ’неку болест имате’.

⁶⁹ Позната велика робна кућа у Будимпешти, Corvin Áruház.

⁷⁰ Немачки *radieren*, ’избрисати’.

⁷¹ Рум. *asociație*, ’удружење’. Саговорник користи овај савремени румунски термин вероватно зато што су практично синонимни термини *задруга* или *колеktiv* везани за специфичне и негативно маркиране реалије из периода комунизма.

⁷² Рум. *remorcă*, ’приколица’.

свиње више не. Зашто, данаске је недеља, а сутра је светац, ел имам сарану, а немаш више твоје Србе да кажеш: „Еј, иди, нарани ми пилиће. Иди, дај свиње.” Немаш више кога, ја морам да закључам све и да. Не, ништа не држим, не. (БС: *Само башту.*) Само башту. Кромпира, пардајса, паприке, воћа свакојакe феле сам мето, е саде, кад су биле трешње, те трешње сам доно код Бранкине, то не Бранка, њена свекрва, пет ведре, редом тако трешње. Онда капшуне⁷³ сам платио једну жену, ја не могу да с леђима да стојим, два сага ми обрала четир ведре. Сам и доно капшуне, тако. Сад је трава у капшуне, сад треба да и чупам, да и очистим, да и окопам, да. Имам грожђа, све је ово олтовано⁷⁴, не много, за нас тако метуто. Тамо тако живим, тамо сам рођен, тамо, и кад помислим била пуна кућа и сад сам осто сам. Тако, не знам како, знате, није више као оно како било пре, било деда, мајка, мама, тата, ја, сестра, шест у кућу смо били. Од ти шест ја сам сам остао. Ако споменем сад у село, па све српске куће су биле, све српске, сада је готово, како да вам кажем, сокаци, све Срби, Срби. [Арад, 2015]

Завршне напомене: јавни простори града и села у Поморишју

Причања о животу интерполирана у полуструктурирани интервју чији је основни циљ била језичка документација и само неколико тема везаних за традицијску културу (Божић, свадба, црквена слава, усмена историја социјализма – рад у задрузи – колективу, страдање у Барагану...) одликује фрагментарност: у питању су (од стране аутора прилога обликоване) фрагментарне наративне секвенце које међусобно повезује само 'простор' – родно село и/или (град) *варош* Арад. Употреба термина *град* уместо уобичајеног локалног: *варош*, чини се, била је сугерисана од стране истраживача (*То баш у, у граду Араду?*) У *граду* Араду. Да, у *граду* Араду. [15], или је условљена саговорниковом потребом да свој говор прилагоди истраживачу: ниси имо булетин за *варош*, за *град* ниси мого да [8]; правим булетин за *град* (...) сам ја имо булетин за *град* [8]. Чешће је, посебно у спонтаној нарацији: И пошли у *варош*, отишли [1]; стари људи многи су отишли у *варош* [2]; кад имаш булетин за *варош* да имаш абонамент [8], булетин види да имаш за *варош* [8].

Истраживач, са своје стране, покушава да прихвати аутентични локални термин: ако немаш булетин за *варош* не можеш да купиш блок. (БС: *Иако радите, иако имате посо у варошу?*) [8].

За крај прилога преостало је једно могуће језичко и антрополошко одређење тачака које у усменим историјама Поморишја маркирају простор града / урбаност у односу на руралне просторе, али треба имати у виду да

⁷³ Рум. *sărșună*, 'јагода'.

⁷⁴ *Олтован*, -а, -о, 'калемљен'. РСГВ бележи ову лексему углавном у Банату, са потврдама и из Румуније (Ченеј и Иванда).

су наративима временски хоризонти измешани и често се преклапају периоди комунизма и транзиције (за слична разматрања уп. Богдановић, 2020; Rogaly, Qureshi, 2017).

Село као простор у поморишким наративима дефинишу: куће, сокаци, башта [18], колектив [15], земља, *asociație* [17], црква [2, 14], Велики сокак [3], шопра [8]. Саговорници могу да наброје све куће у селу и сви становници се међусобно познају: *овде Срба има око двадесет, двадесет и три лица (...) једно дванајс куће [1], како да вам избројим тако, само ту на Велики сокак треба да имамо, један, два, три, четир, пет, шест, седам, осам [3].*

Са друге стране, *варош* Арад у просторном смислу одређују: српска црква, позориште, стан [15], робна кућа [16], школа [6, 12, 14], стан [11, 14], црква [13, 14], зграда [14], фабрика [4, 5, 8, 10, 11, 12], продавница [12], робна кућа [10], гарсоњера [8], стадион [6], кућа, сокак [7], *блок* [8], предузеће [8]. Приватни простор у граду ограничен је станом.

Транскрипти су у овом прилогу организовани у форми текста који има документарну вредност на више нивоа (у том смислу и лингвистичку јер представља дословни транскрипт разговора), тако да могу да се читају одвојено од ауторских коментара. Ипак, одлука о избору одломака из некада веома обимних транскрипата, као и њихов распоред, били су ауторски: постигнути резултат у форми полилога омогућио је да се чују гласови 15 различитих саговорника (са различитим наративним могућностима), уз три истраживача који су те разговоре усмеравали у зависности од својих личних научних интересовања. Овај прилог је тим приређивачким поступком задобио својеврсну 'књижевну' структуру коју карактеришу промена перспективе и комплементарни или дисјунктивни односи одабраних наратива. Лингвистичка апаратура (уз минималне фолклористичке коментаре), 'склоњена' у напомене испод основног текста, ојачала је научну димензију прилога.

Литература:

- Богдановић, 2020: Бојана Богдановић, Град као метатекст: студије из српске урбане антропологије, *Гласник Етнографског института САНУ LXVIII/1*, 7–12.
- Бошњаковић, Радан, 2010: Жарко Бошњаковић, Михај Радан, Досадашња истраживања утицаја румунског језика на лексику српских говора у румунском делу Баната, *Јужнословенски филолог LXVI*, 135–161.
- Бошњаковић, Урошевић, 2013: Жарко Бошњаковић, Данка Урошевић, О релативизатору *ита* у српским говорима румунског Баната, *Српско језичко наслеђе на мултикултурном простору Баната* (М. Радан, прир.), Темишвар: Савез Срба у Румунији, 7–26.

- Бугарски, 2004: Стеван Бугарски, Срби у Темишвару, *Теме* 2, Ниш, 765–778.
- Бугарски, 2009: Стеван Бугарски, Свештеници Текелијине цркве у XX веку, *Арад кроз време* 10, Темишвар, 23–30.
- Бугарски, Степанов, 1991: Стеван Бугарски, Љубомир Степанов, *Кад Мориш потече кроз перо*, Букурешт: Критерион.
- Бугарски, Степанов, 2008: Стеван Бугарски, Љубомир Степанов, *Срби у Темишвару. Град*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Бугарски, Степанов, 2011: Стеван Бугарски, Љубомир Степанов, *Срби у Темишвару. Мехала*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Драгин, 2020: Гордана Драгин, Међу Србима у Румунији, *На темељима народних говора, Зборник радова посвећен проф. др Јордани Марковић* (Т. Трајковић, Н. Јовић, ур.), Ниш: Филозофски факултет, 181–190.
- Думнић, 2017: Марија Думнић, Носталгија у интерпретацији тамбурашких оркестара у Темишвару 2016. године: староградска музика и тамбураштво. *Исходишта* 3, Темишвар – Ниш, 119–127.
- Касаш, 2020: Јована Касаш, Свакодневни живот Срба у Темишвару пре и након завршетка Првог светског рата, *Исходишта* 6, Темишвар – Ниш, 163–172.
- Марков Јоргован, 2001: Јаворка Марков Јоргован, Линија поморишке војне крајине, *Арад кроз време*, Темишвар: Савез Срба у Румунији, 83–85.
- Марков Јоргован, 2015: Јаворка Марков Јоргован, „Лебац је божје лице” (обредни хлеб и жито код поморишких Срба), *Исходишта* 1, Темишвар – Ниш, 201–210.
- Милин, Милин, Михајлов, 2011: Андреј Милин, Миодраг Милин, Цветко Михајлов, *Срби у Румунији за време комунизма*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Неделку, Чолевић 2016: Октавија Неделку, Лидија Чолевић, Срби у Букурешту. Општи приказ, *Исходишта* 2, Темишвар – Ниш, 159–170.
- Неделку, Чолевић, 2017: Октавија Неделку, Лидија Чолевић, Срби у Букурешту. Идентитет, *Исходишта* 3, Темишвар – Ниш, 277–284.
- Павловић, 2012: Мирјана Павловић, *Срби у Темишвару*, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Петровић, 2015: Соња Петровић, И град и варош: сећања на свакодневни живот у предратном Београду, *Гласник Етнографског института САНУ* LXIII/1, 85–99.
- Петровић, 2018: Соња Петровић, Свакодневни живот на улицама Београда: обликовање личних сећања у усменој историји и аутобиографској прози, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 47, Београд: МСЦ, 95–106.
- Радовановић, 2019: Драгана Радовановић, О дијалекатским особеностима Наћфале у румунском Банату – извештај са терена, *Исходишта* 5, Темишвар – Ниш, 389–402.
- РСГВ: *Речник српских говора Војводине* 1–10, Нови Сад: Матица српска, 2000–2010.

- Сикимић, 2015: Биљана Сикимић, Срби у Поморишју: сећања на војну границу, *Усмена традиција Банатске војне границе* (М. Матицки, ур.), Нови Сад: Матица српска, 133–160.
- Сикимић, 2016: Биљана Сикимић, Обредна јела у Војводини и Поморишју приликом клања свиња. Савремена теренска истраживања *Slavische Geisteskultur: Ethnolinguistische und philologische Forschungen*. Teil 1, (Alekseev, Anatolij A. etc. Hrsg.), *Philologica slavica vindobonensia 2: Frankfurt am Main* [u.a.], 157–180.
- Сикимић, 2019: Биљана Сикимић, Станчево: наративи о раду и сиромаштву, *Исходишта 5*, Темишвар – Ниш, 403–424.
- Степанов, Бугарски, 2004: Љубомир Степанов, Стеван Бугарски, Демографска слика Поморишја после сеобе Срба у Русију, *Арад кроз векове 5*, 7–21.
- Степанов, Степанов, 2014: Љубомир Степанов, Весна Степанов, *Статистички подаци о Србима у Румунији*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Трубарац Матић, 2019: Ђурђина Трубарац Матић, Славски обичаји у румунском Поморишју (Чанад, Фелнак) и Банатској Црној Гори (Краљевац): резултати теренског рада обављеног у јулу 2018. године, *Исходишта 5*, Темишвар – Ниш, 465–474.
- Ћирковић, 2004: Светлана Ћирковић, Мек љеб ко сунђур да једеш, *Лицеум 8, Избегличко Косово* (Б. Сикимић, ур.), Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ, 85–108.
- Ћирковић, 2015: Светлана Ћирковић, Истраживања српских заједница у жупанији Арад у Румунији: антрополошколингвистичка анализа наратива о прављењу [чеснице], *Исходишта 1*, Темишвар – Ниш, 455–472.
- Ћирковић, 2017: Светлана Ћирковић, Настава на српском језику у Поморишју данас, *Исходишта 3*, Темишвар – Ниш, 519–536.
- Церовић, 2007: Љубивоје Церовић, *Срби у Араду*, Нови Сад: Музеј града Новог Сада.
- Шандић, 2011: Љубомир Шандић, *Монографија српске заједнице из Арад Гаја. О нашем благу*, Арад Гај: Издање аутора.
- Шандић, 2012: Љубомир Шандић, *Монографија српске заједнице из Арад Гаја. То је мој Гај*, Arad: Editura Promun.
- Ćirković, 2015: Svetlana Ćirković, Tradiția vie a sârbilor din județul Arad: cesnița (česnica). Elena Rodica Colta (coord.). *Populații și Patrimoniul Imaterial Euroregional. De la stratul cultural profund la tradiții vii*. București: Centrul Cultural Județean Arad. Editura Etnologică, 148–176.
- Ćirković, 2016: Svetlana Ćirković, Food as intangible cultural heritage – the česnica among Serbs in Romania. *Porta Balkanica VIII*, volume 1, 29–42.
- Colta, 2010: Elena Rodica Colta, *Interetnicitate și construcții identitare în zona de frontieră româno-maghiară*, Arad: Editura Universității „Aurel Vlaicu”.
- Markov Iorgovan, 2018: Iavorca Markov Iorgovan, Cusăturile populare, parte a culturii naționale a sârbilor mureșeni, *Patrimoniul și patrimonializare* (coord. E.R. Colta), București: Editura etnologică, 115–125.

- Marković, 2012: Jelena Marković, *Pričanja o djetinjstvu: život priča u svakodnevnoj komunikaciji*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Milin, 2003: Andrei Milin, *Familia tradițională sârba în Banatul românesc*, Timișoara: Editura Presa Universitară Română.
- Nițu, 2017: *Arad, economie și societate 1945–1989*, I–III, (Adrian Henorel Nițu, coord.), Cluj Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Sikimić, 2015: Biljana Sikimić, Obiceiurile legate de tăierea porcilor la sârbi de pe Valea Mureșului (Pomorișje). Cercetări de teren contemporane, *Populații și patrimoniul imaterial euroregional. De la stratul cultural profund la tradiții vii* (E. R. Colta, coord.), București: Editura etnologică, 119–147.
- Rogaly, Qureshi, 2017: Ben Rogaly, Kaveri Qureshi, 'That's where my perception of it all was shattered': Oral histories and moral geographies of food sector workers in an English city region, *Geoforum* 78, 189–198.

Biljana Lj. Sikimić

SERBS IN THE RIVER MUREȘ/MAROS/MORIȘ REGION: BETWEEN VILLAGE AND TOWN

Summary

Based on the fieldwork research of Serbs in Arad county (Romania) done in 2013–2015, the paper analyzes narratives about personal relocation to the city of Arad and elements of biographical stories given in the form of digressions in narratives covering the themes of traditional Serbian culture. Collected material comes from the settlements of Nadjfala/Satu Mare, Felnak/Felnac, Monoștor/Mănăștur Munara/Munar, Tornja/Turnu, town of Arad, as well as from published memories of the victims of communism. The time period covered in the narratives starts from the period of communism, through the Revolution of 1989, all the way to the modern, parallel world and double life in the villages and Arad at the same time. The narratives are divided into five thematic units that cover the current situation in the settlement, memories of the Felnac tamburitza orchestra, trips to Arad from a children's perspective, fragments about everyday life in Arad and today's situation of emotional division between the village and the city. The attached transcripts are verbatim and reflect the different degrees of preservation of the Serbian language (Šumadija-Vojvodina dialect) and the corresponding influence of the Romanian language in each individual participant.

Key words: depopulation, labor migration, Serbs in Romania, oral history, biographical stories, Arad.

ЕПИСКОП ТЕМИШВАРСКИ ДР ГЕОРГИЈЕ ЛЕТИЋ (1904–1935) И ЊЕГОВ ДОПРИНОС СРПСКОЈ КУЛТУРИ У РУМУНИЈИ

Епископ темишварски др Георгије Летић (*1872†1935) спада у ред најистакнутијих архијереја наше помесне Српске Православне Цркве свог времена. Он је обележио своју епоху као угледни јерарх, књижевник и добар и свестрани организатор црквеног живота и просвете и културе у епархијама које су му биле поверене на сталну или привремену управу. Епископ др Георгије Летић је управљао темишварском епархијом од 1904–1931 као епархијски архијереј, а од 1931–1935 као администратор. Промена државног уређења (Аустоугарска монархија, Краљевина Румунија–Краљевина СХС) на подручју Баната (касније подељеном на југословенски и румунски део) – територији српске православне епархије темишварске, тешко и нередовно стање за време Првог светског рата, оставило је болан траг, као и последице у животу Српске цркве у Румунији. Епископ др Георгије је као свестрани организатор, сходно тадашњим (не)приликама, успео да организује функционисање епархијског живота и удари нове темеље за будућа поколења.

Кључне речи: Епископ др Георгије Летић, Епархија темишварска, Румунија, епархијски живот, култура.

Увод

Написати биографију неког црквеног великодостојника увек представља изазов, што је племенита и одговорна дужност, али често пута и незахвална. Блаженоупокојени Епископ шумадијски др Сава (Вуковић) у предговору своје капиталне књиге *Српски јерарси од деветог до двадесетог века* напомиње: „О српским јерарсима писано је много. Редак је наш историчар који није писао о српским епископима, архиепископима, митрополитима и патријарсима. Међутим, сви су ти подаци и биографије расуте по разним

¹ justinegzarh@yahoo.com

² Рад је резултат истраживања на пројекту: *Истраживање културе и историје Срба у Румунији*, у организацији Центра за научна истраживања и културу Срба у Румунији при Савезу Срба у Румунији.

часописима и шематизмима до којих је данас тешко доћи... Проучавајући њихов живот може се закључити да су архијереји рода нашега били свесни времена и своје велике одговорности пред историјом нашега народа и његове Цркве” (Вуковић, 1996: 5).

Историја Срба у Карловачкој митрополији (1708–1920) обухвата и животописе неколико десетина српских архијереја од којих до данас само мали број њих има написане детаљније биографије. Последњих година тај недостатак је значајније допуњен. Захваљујући прегалаштву многих истраживача и аутора о многим архијерејима су приређене разне научне конференције, симпозиони, предавања и публиковане књиге, споменице и радови који се баве различитим сегментима њиховог архијерејског деловања, док неки и даље „чекају” оне писце који ће бити вољни да се баве њиховим животописима.

Блаженоупокојени др Георгије Летић, Епископ темишварски (1904–1931) и банатски и администратор темишварски (1931–1935) спада у ред најзначајнијих архијереја Карловачке митрополије XX века. Сходно разним (не)приликама у првој и бурној половини XX века, као српски православни епископ темишварски чија се пространа епархија налазила на територији са више државних уређења [Аустоугарска монархија (затим делови Краљевине Румуније и Краљевине СХС (Југославије) и део Мађарске], у којој се предано посветио архијерејском раду и црквено-школским и народним пословима чиме је дао вишеструки допринос очувању и развоју српског културног идентитета.

У састављању овог рада коришћена је претежно грађа из Архива Српске православне епархије темишварске, архива манастира Бездина, као и сва расположива литература (из неколико књига, зборника, лексикона и часописа). Архивска грађа за период управе Епископа Георгија темишварског епархијом је обимна и различитог садржаја. У архивским кутијама се налазе многи акти (са назнаком Епископ (Дијецезан) темишварски, Конзисторија, Школски одбор) и у њима: дописи, одговори, извештаји о стању у манастирима, протопрезвитератима, парохијама, школама; кореспонденција са државним властима, различитим установама, пописи, бракоразводне парнице, рачунски акти и остало.

Од велике помоћи при истраживању лика и дела епископа др Георгија Летића нам је послужио и његов лични *Дневник* који је са прекидима водио од 1901. до 1923. године. Рукопис овог дневника је својевремено преписао вланичин протођакон Георгије Малошевић. Текст је у новије време прекуцао Епископ будимски Лукијан (Пантелић), а штампан је са додатним појашњењима у издању манастира Гргетега 2019. године.

Животопис Епископа Георгија

Рођен је као Ђорђе, 19. априла/1. маја 1872. године у Старом Бечеју од оца Милоша, учитеља, и мајке Милеве (р. Војновић). Завршио је основну школу у Бачком Градишту, гимназију у Новом Саду, богословске науке у Сремским Карловцима и Черновцима (данас Украјина), где је и промовисан за доктора теологије 1897. године.

Замонашен је 4. априла 1895. године у манастиру Беочину. На Цвети исте године је рукоположен за јерођакон. На Митровдан 1897. је постао архиђакон, а 20. марта 1898. рукоположен је у чин презвитера. За протосинђела је произведен на Божић 1899, а за придворног архимандрита 7. маја 1901. године. До избора за епископа био је редовни професор у Карловачкој богословији, извесно време настојатељ манастира Беочина и члан разних комисија.

За епископа темишварског је изабран 27. новембра 1903. године, а посвећен 27. марта 1904. у Карловачкој саборној цркви. Устоличен је у Темишварској саборној цркви 10. маја исте године. Из Темишвара се у лето 1919. године преселио у Велику Кикинду одакле је управљао и делом своје епархије у Румунији. После завршетка Првог светског рата, 1918. постаје и чувар патријаршијског престола у Сремским Карловцима. У исто време је био и администратор урпажњених епархија Горњокарловачке и Бачке. Од 1. јануара 1931. је администрирао Вршачком епархијом, када је 29. децембра део Темишварске и део Вршачке епархије у Југословенском делу Баната спојен у једну новоосновану Епархију банатску чије ће седиште бити у Вршцу. Они делови Темишварске и Вршачке епархије, који се налазе у румунском делу Баната, сједињени су у једну Епархију темишварску са седиштем у Темишвару. Те године је епископ Георгије изабран за епископа банатског, уједно оставши и администратор епархије темишварске. Упокојио се у Београду 8. новембра 1935. године. Сахрањен је у крипти Саборног храма у Вршцу (Вуковић, 1985: 78–89; Вуковић, 1996: 120–122; Јашин, 2020а: 250–259; Качарић 2013: 9–11).

Архипастирски рад

На основу одредби црквеног права и Устава СПЦ „Епархијски Архијереј је духовни поглавар своје епархије, или по западној терминологији дијецезе. Он је главни представник и руководилац свега црквенодуховног живота и црквеног поретка у епархији (чл. 13 став 2 УСПЦ). У својој епархији он има пуну јерархијску власт у пословима вере, морала, свештенодејствовања и архипастирског старања, и уз сарадњу свештенства и народа управља и свестрано руководи целокупним унутрашњим и спољашњим, верским и црквеним животом у епархији (чл. 102, 103 УСПЦ)” (Цисарж, 1970: 118–119).

Епископ др Георгије (Летић) убрзо после устоличења и ступања на дужност епископа темишварског, показује своју архипастирску ревност. На Петровдан упућује своју прву (приступну) архијерејску посланицу, у којој се прво обраћа свом свештенству:

*„...Ходите амо уз мене сви Ви, Духом Господњим помазани свештеници, братијо моја у Христу, који сте позвани да као будни стражари очи моје замењујете! Смилујте се на бедни народ, који је толико напуштан, а над којим се толике опасности витлају! Бог је Вас за народ везао, и од тих веза не може Вас нико разрешити. Учите народ у свакој прилици, и дижите га и умно и привредно! Без тих увета слабо ћете данас моћи и веру ширити. Учите народ делима својим, и водите га увек предњачећи! Ви сте светлост свету. Не гасите те светлости, него је пустите да из живота Вашег просијава, па да људи видећи добра дела Ваша, прославе Оца на небу!
Будите народу пастири добри, који ће народ не само хранити, него и бранити и за њега страдати! Обуците се у ревност великога апостола Павла, похвале васељенске, и уселите у себе огњени дух Петра, станца у вери. Идите за изгубљеном овцом, и не мирујте, док је не нађете. Требите губу назаренску! Прионите уз „побожне” и вежите их за себе! Будите све сваком, и пазите да не обљутавите! Али стрпљење не губите никад, и не сеците одмах мачем! Бацајте мрежу и по сто пута, и лов неће изостати! Будите поред свега смерни и љубазни, те се не хвалите ничим, осим немоћима својим, а мале не презирите, да Вас Господ зато на суду не презре! Подносите жртве мушки, јер је то најлепши украс за ученике распетог Христа! Не одавајте се уживању, јер Ви нисте од овога света! Не тежите ни за благом, јер се двојици господара не може служити! Никада не заборављајте да је баши сиротиња апостола горди свет победила! Растите у сваком добру, и не дајте дану да прође да нисте напредовали!”*

Учитељима поручује:

„...Ходите овамо и Ви просветитељи и учитељи народни! Без Вас је народ слеп код очију. Пазите на вредност поверенога Вам малог стада, и чувајте нам узданицу к`о очи у глави! Савијајте и везујте те младе шибљике за Цркву и веру, и ударајте тако најснажнији темељ народноме васпитању! Без вере не можете зидати, него само рушити, а са вером зида с Вама Бог. Ако пак Господ не зида, бадава ће се мучити зидари. Улазите са свештенством у народ, и тражите у њему помагаче себи! Мислите и радите увек за добро народа, оснивајте разна просветна и привредна друштва, и приређујте корисна предавања и читања! Будите учитељи не само деце, него и народа!”

Деци се обраћа речима:

„...Потеците амо и Ви, децо наша, на којој почивају наде и будућност наша! Растите и крепите се у добру! Слушајте родитеље своје, да дуго поживите на земљи, и благословени будете на небу! Са вољом у школу идите! У Цркви најрадије пребивајте! Чувајте се од лудих игара и забава, које шкоде здрављу! Будите учтиви и скромни!”

На крају каже:

„...Ходите амо сви, Драги моји! И не оклевајте! Наоружајте се непобедљивим оружјем мира које Вам Црква пружа, и збијте се у живи бедем, о који се руши свака сила непријатељска! Поверите се тако у љубави и поверењу бризи мојој, без страха и зазора!

А ја смирени архипастир Ваш заклињем се живим и свезнајућим Господом и Богом и Оцем сваке истине, да ћу Вам бити не само учитељ, него и узор, пријатељ и саветник верни, истински бранитељ и хранитељ, да се ни једна овца из нашег стада кривицом мојом не изгуби.”³

Банат и Темишвар као главни град ове области, од свога оснивања је једна мултиетничка, мултикултурална и мултирелигијска средина у којој на чудесан начин, складно живе припадници многих народа. Срби у темишварској епархији су заједно живели са Румунима, Мађарима и Немцима, Јеврејима, Бугарима, Украјинцима...а нови епископ је са свима њима успоставио добре односе. Приликом својих канонских посета парохијама, посећивао је и храмове других верских заједница, а на поздравне говоре одговарао је на њиховом матерњем језику.

Као одличан богослов, епископ Георгије је знао да је богослужење жила куцавица православља. Волео је богослужења и служио је и по педесет архијерејских литургија за годину дана, што је у то време била реткост. Исто тако је једини од тадашњих архијереја који је служио часове. Он је врло рано осетио потребу да се наша богослужења служе на разумљивом, народном језику. У то време су два млада професора старе Карловачке богословије, свештеник др Лазар Мирковић и јерођакон др Иринеј (Ћирић), почели свој рад на превођењу богослужбених текстова са грчког на српски језик. По Његовом благослову су 7/20 септембра 1919. у Саборном карловачком храму „на Великом вечерњу први пут читане паримије на српском језику. Тако продире помало мисао да се уведе српски језик у богослужење. Увешће се и читање пролога и класичних беседа, молитава и псалама.”⁴ У дневнику под датумом 27. август 1922. године пише: „Данас на литургији у Великој Кикинди уочи Велике Госпојине читао сам молитве причесницима после причешћа на српском језику. Утисак беше велик.”⁵ Следеће године, на Велики четвртак, епископ др Георгије је у Саборном кикиндском храму читао једно страсно еванђеље на српском језику.

По завршетку Првог светског рата, сиромашна српска деца и сирочићи су распоређивани по војвођанским домовима. Епископ Георгије их је често посећивао и водио бригу о њима. О томе је такође писао у свом дневнику.

³ Приступна посланица Епископа Георгија на Петровдан; АСПЕТ за 1904. годину.

⁴ *Дневник-др Георгије (Летић), епископ темишварски (1904–1931) и банатски (1931–1935), манастир Гргетег, 2019, 65.*

⁵ Исто, 27. август, 1922.

Епископ је будним оком гледао на све изазове у друштву и покушавао да искорени све оно што је било противно духовном напредку своје пастве. У том смислу је више пута писао упутства парохијском свештенству, међу којима напомињемо само неке: *Напомене свештенству у борби против алкохолизма*,⁶ *О неговању црквене свести и јачању верскога духа у Светој Четрдесетници*,⁷ *Позив на посао око народног просвећења*,⁸ *О Општем попису народа*,⁹ *Упутство свештенству за време опасне заразе*,¹⁰ *Окружница о пастирским посетама*...¹¹

За Србе из темишварске епархије је увидео да је од посебног значаја не само очување православне вероисповести, него и свог националног идентитета. Народни обичаји, усмено предање и историја свога народа, је према његовом мишљењу требало да отргне Србе од заборава. Већ 1907. године је увидео потребу да се о већим црквеним светковинама окупљеном народу предоче ове вредности. Према томе, свака би храмовна слава била организована још на свештеничком збору. Протопрезвитери су били дужни да одреде свештенике који ће увеличати ове светковине, а месном парохију је стављено у дужност да споразумно са учитељем и црквеном општином брину не само за лепо појање у цркви и примеран ред у и око цркве, него да уведе лепе обичаје као певање уз гусле вештих гуслара, народне игре и јуначке вежбе и утакмице, а увече беседе са певањем и декламовањем одабраних, нарочито народних песама, са представом особито из народне повеснице, српским играма итд.¹²

Од великог значаја су били и протопрезвитератски зборови на који-ма су разматране значајне теме из свештено-пастирске праксе. Обично је епископ Летић за ове зборове расписивао тематику. Тако су 1909. године разматране две теме: *Предлог за уређење парохијских књижница* и *Предлог за инструкцију парохијском свештенству око приређивања алфаветских течајева и вечерњих школа*. На крају ових зборова, констатовано је да подручно свештенство будним оком гледа на све изазове свога времена. Заслуга епископа Летића је та, што је поставио значајну основу заједничког рада свештенства за јединство и једнообразност црквеног и верског поретка темишварске епархије. Такође, ова иницијатива, дала је општу и потпунију слику духовног и културног стања српског народа на почетку двадесетог

⁶ АСПЕТ, Е бр. 8/1910.

⁷ АСПЕТ, Е бр. 143/1910.

⁸ АСПЕТ, Е бр. 394/ 1910.

⁹ АСПЕТ, К бр. 1295/ 1910.

¹⁰ АСПЕТ, К бр. 1015/1910.

¹¹ АСПЕТ, Ад. Бр. 661/ 497/ 1912.

¹² *Рад Епархијске Управе темишварске од 1906–1908. године*, Велика Кикинда, 1909, 123–125.

столећа, што је Епископу омогућило да доноси даље одлуке кристализоване на реалној основи искуства и образложене јединством уверења свега свештенства.¹³

Књижевни рад

Епископ Георгије је почео да се бави књижевним радом још као студент Богословског факултета у Черновцима. Својим књижевним радом, који је одавао солидну богословску спрему, подигао је, заједно са осталим професорима, ниво старе Карловачке богословије која спада у ред најзначајнијих богословских училишта код Срба.¹⁴

Избором Георгија Бранковића за патријарха српског 1890. године, настале су позитивне промене и унапређење рада ове школе. У духу новог Статута Карловачке богословије који је уведен одлуком Архијерејског Синода 1897/98. дошло је и до персоналних промена професорског кадра. За редовног професора је између осталих постављен и протођакон др Георгије Летић,¹⁵ који је предавао црквено право, катихетику и педагогику. Он је још као студент писао и преводио чланке, приказе и студије из области богословља. Године 1900. издаје (прво као манускрипт), а 1902. излази као књига *Катихизис православне хришћанске цркве за ученике III и VI разреда*.¹⁶ Књига је доживела више потоњих издања,¹⁷ а преведена је и штампана и на мађарском¹⁸ и словачком језику¹⁹ (Бугарски и Милин, 2016: 49–50).

Поред великог броја његових проповеди (изговорених у црквама до 150 годишње), као и говора приликом разних догађаја, што је и „много тога записано и објављено, али од свега што је из његова пера изашло можда је најзначајнија збирка архијерејских посланица, коју је помно неговао и редовно допуњавао. Своју прву, приступну архијерејску посланицу у Епархији темишварској је упу-

¹³ *Рад Епархијске Управе темишварске од 1909–1912. године*, Велика Кикинда, 1912, 129.

¹⁴ Богословија у Сремским Карловцима је основана 1794. године. Прве школе у Карловцима су оснивали Руси Максим Суворов и Еменуил Козачински. У времену између 1749–1768. осниване су Покрово-Богородичине школе, које су нарочито имале утицаја у време митрополита Павла Ненадовића. Оснивању Богословије, предходило је оснивање Прве српске гимназије у Карловцима 1792. године.

¹⁵ *Извештај Карловачке богословије за школску 1897/98 годину*, 51.

¹⁶ *Српска библиографија, Књиге 1868–1944*, том 9, Кна-Л, ур. Славица Глишић и други, Београд: Народна библиотека СР Србије, 1989, 349.

¹⁷ Потоња издања: Сремски Карловци 1903, 1909, 1911, 1912, 1918, 1920, 1924, 1927, 1930, 1933; Темишвар 1904, 1906.

¹⁸ Gör. kel. katekizmus, Hódmezővásárhely, 1911.

¹⁹ Katekizem..., Sr. Karlovci, 1930.

тио о Петровдану 1904, и од тада је редовно сваке године слао пастви *Божјиње посланице* које су биле тематске, неке су носиле и наслове по својим основним темама. Његове посланице су привлачне, јасно састављене, сликовито изражене, занимљиве што задиру у савременост, што се носе са тешкоћама које притискују вернике, што не остављају места разочарењу, безнађу, очају, него су стално уперене ка небу и позивају ка решењу, ка растерећењу, ка излазу из опхрваности, ка Христу. Много је његових званичних текстова, текућих и посебних, посебних штампано у периодичној публикацији *Окружнице и саопштења Конзисторије и Епископа парохијским звањима у Епархији темишварској*. Његова удела несумњиво има и у томовима *Рад Епархијске управе темишварске*”²⁰ (Бугарски, 2007: 58–68; Бугарски и Милин, 2016: 49–50). Епархија темишварска је од 1921. године издавала и *Гласник. Црквени, школски и друштвени лист*.²¹

По васпостављању Српске патријаршије 1919. године увидело се да за целу Патријаршију треба да важи један Устав. Нацрт Устава је израдила комисија у којој су од стране Светог архијерејског Сабора учествовали митрополит црногорско-приморски Гаврило, епископ темишварски др Георгије и епископ битолски Јосиф. Већ у првим данима васпостављене Патријаршије епископ темишварски др Георгије (Летић) је био изабран за члана Средишњег архијерејског Сабора уједињене Српске православне Цркве. Израда свих важнијих одлука била је поверена њему. Између осталих израдио је нацрт *Споразума између патријаршије цариградске и Уједињене Автокефалне Цркве Српске у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца* за регулисање међусобних односа, *Одлуку о успостављању Патријаршије*, редиговао је *Уредбу о избору Патријарха* заједно са викарним епископом Иларионом (Зеремским), предлог о *Зборнику* (кодексу званичних прописа о каталогу архијереја, квалификованих монаха, одликованих и о летопису), програм за испите учитеља и кандидата за примање свештеничког чина у Румунији.

„Од његових најважнијих заслуга на књижевном пољу истичемо реформу и организацију религиозне наставе у школама Карловачке митрополије, његову сарадњу на обрађивању и изградњи канонског права (црквеног законодавства), изучавање скоро свих важнијих катихетских питања, многобројне расправе и чланке који су објављени у стручним часописима, а нарочито у *Богословском гласнику* и *Српском сиону*” (Вуковић, 1985: 86–87).

²⁰ У раздобљу од 1906–1912 објављена су четири тома архивских докумената: *Рад Епархијске управе темишварске од 1872–1905*, прва књига; *Рад Епархијске управе темишварске од 1872–1905*, друга књига; *Рад Епархијске управе темишварске од 1905–1908* и *Рад Епархијске управе темишварске од 1909–1912*. Ове књиге садрже текстове записника са заседања епархијских скупштина и извештаје о раду епархијских органа.

²¹ Први број је изашао 1. децембра 1921. године. У току свог постојања, услед разних околности и (не)прилика, мењао је концепцију, наслове, садржај публикованих вести у њему, број страна као и динамику излажења (излазио је једанпут, двапут, трипут месечно, после више месеци, једном годишње). Излазио је у Темишвару (1921–1932; 1934–1940; 1946). Последњи број (1/1946) је изашао у августу 1946. године.

Рад на унапређењу школства и просвете

Љубав према школи и школској омладини Епископ Георгије је наследио од свог оца Милоша који је био српски православни вероисповедни учитељ, те је прво док је био професор богословије, а затим и у свом архипастирском раду посебну пажњу посветио црквеношколским и народним пословима своје епархије.

Већ на првој седници епархијске конзисторије у Темишвару 7. јуна 1904. године, Епископ је изјавио „*да је вољан у сврху оснивања једнога конвикта, у који би била примљена деца од 1. разреда средњих завода, уступити сав приход од свог Катихизиса – у износу од 3000 круна.*”²² Исте године је Епархијска конзисторија, на његов предлог, основала просветни школски фонд за помагање сиромашних црквених општина како би исте могле издржавати школе и учитеље.

„Вероисповедне школе су биле једне од главних институција и извор народног просвећења, те је ступање на снагу 27 законског члана 1907. године изазвало пометњу у народу. Епископ Летић је са сумњом гледао на развој и исход догађаја за српско вероисповедно школство у Епархији темишварској. Поред свега тога похвалио је повећање учитељских плата, јер тако обезбеђено учитељство латиће се са све већим маром свога посла.”²³ Његова брига се није задржала само на вероисповедним школама. Било је доста српских ђака који су похађали и друге школске установе (несрпски и неправославни заводи),²⁴ те је он од грађанских власти тражио дозволу да се и у овим установама дозволи присуство српских катихета, који би кандидате Србе подучавали њиховој вери.²⁵ У ту сврху је у више наврата од катихета тражио да тачно воде разредне књиге и да има увида у духовно и интелектуално напредовање ових ђака.²⁶ Да би додатно помогао интелектуално назидане српских ђака, епископ Летић је о свом трошку основао Стипендијски фонд од 400 круна годишње, из којег су се фонда издржавали питомци интерната учитељске школе из Сомбора²⁷ (Јашин, 2020а: 257–258).

²² *Српски Сион*, Сремски Карловци, 1904, 507.

²³ *Рад Епархијске Управе темишварске од 1909–1912. године*, Велика Кикинда, 1912, 6.

²⁴ На првом месту реч је о гимназијама у Перјамошу, Липови и Жомбољу, где су катихете долазили из оближњих места: Српске Црње, Великог Семпетра и Арада. У овим школама епископ Летић је прописао употребу књига: *Мали зборник молитава* од Васе Витојевића (АСПЕТ, К. бр. 603/1908) и *О Палестини и старима Јеврејима* од Васе Миросављевића (АСПЕТ, К. бр. 941/1908).

²⁵ АСПЕТ, К. бр. 584/397 из 1904.

²⁶ АСПЕТ, К. бр. 47/1909; К. бр. 857/613 из 1909.

²⁷ *Рад Епархијске Управе темишварске од 1909–1912. године*, Велика Кикинда, 1912, 294; Фонд Епископа Георгија за издржавање свештеничког и учитељског подмадка 1905. године је износио 2.506 круна, а 1908. године 7.858 круна. (*Рад Епархијске Управе темишварске од*

За средњошколце су његовим залагањем отворени интернати у Великој Кикинди и Темишвару, посебно мушки и посебно женски. „Он је потпомагао сироте и добре ученике. Старао се и за разна хумана и просветна удружења, нарочито за *Привредник* и његове питомце... како би српска средњошколска омладина не само лакше и боље у наукама напредовала, него да што боље пригрли и очува матерњи језик и српску народну свест.”²⁸

После завршетка Првог светског рата, мировним уговорима у Версају (1919) и Тријанону (1920), дефинисане су границе нове државе према Румунији и Мађарској. Према овим уговорима, територија Баната је подељена између Краљевства СХС, Румуније и Мађарске. Касније су током 1923. и 1924. учињене још неке мање корекције граница које су остале и до данас. На смањивање броја Срба у Мађарској и Румунији утицаја је имало и оптирање дела становништва у Југославију (Гаћеша, 1994: 107–118). Овим процесима је дошло и до осетног пада броја српског свештенства, монаштва и учитеља. У тим поратним и тешким годинама је било потребно радити и на занављању и образовању овог кадра. Према тадашњој статистици у Румунији су остале 54 српске православне црквене општине и 5 манастира, а свега 41 свештеник: 21 мирски и 20 јеромонаха (Костић, 1925: 31–33).

Епископ Георгије је у договору са својим сарадницима и управом манастира Бездина одлучио да при том манастиру отвори Монашки течај. После одобрења државних власти, свечано отварање течаја је обављено у манастиру Бездину 18. октобра 1922. године са 19 полазника. Течај је радио две године, и из њега је изашло 15 младих монаха који су убрзо упућени на свештеничку службу, углавном по удаљеним парохијама, са лошим саобраћајним везама, а неки су били и учитељи у српским вероисповедним школама. Монаштву је пало у дужност да у време међуратних тешкоћа буде духовни вођа у многим парохијама, и то не ретко у двојаком својству: као свештеници и као учитељи (Бугарски и Степанов, 1999:159–168; Јашин, 2020б:162–166).

Око 170 српских ђака се од 1921. до 1931. школовало и припремало за полагање испита по систему ванредне наставе за ниже гимназије у разним градовима Румуније и Југославије у приватној школи кетфељског проте Милана Николића која је носила назив *Четвороразредна српска нижа приватна гимназија Милана Николића у Кетфељу* (Степанов, 2003, 49–85).

Своје сећање на епископа др Георгија и осврт на његов плодан архипастирски рад у темишварској епархији је дала је у свом опроштају учитељица Ангелина Росић, која је и сама била његов питамац: „Стожер целокупног живота у овим крајевима представљају искључиво Црква и школа и Његово Високопреосвештенство свестан њихове моћи на том пољу, поклонио је све

1906–1908. године), Велика Кикинда, 1909, 206.

²⁸ Говор проте Душана Гајића на парасатосу блаженопокојног епископа Георгија Летића у Тем.- Фабричкој цркви дана 4/17 новембра 1935; у: ГЦШИДЧ, Темишвар, 1935, 133.

своје старање о чувању и унапређењу истих. У времену после рата многе наше цркве и школе биле су вођене од нестручних лица. Схватајући колико је њихово незнање ишло на уштрб нашем верском и националном животу, Његово Вископреосвештенство очински прима свако Српче, које изрази жељу за даљим школовањем, и увршћује га у ред питомаца своје Епархије. Тиме је дата воља и полет многој српској деци за свети позив свештеничког и учитељског рада. Убрзо је створен један леп број питомаца Епархије Његовог Вископреосвештенства, који су Његовом помоћи могли оспособити себе за просветитеља и духовне вође српског народа. Дубоко надахнут љубављу за све што је лепо и племенито, радовао се искрено када је успевао, да пружи могућности сваком да науком оплемени своју душу. Сваки је питомац налазио у личности Његовог Вископреосвештенства доброг Оца и мудрог саветодавца. Тиме је желео да свом народу створи добре и вредне националне раднике, који ће наш национални живот водити бољој и лепшој будућности и предати га будућим покољењима чистог и ничим неукаљаног... Поставио је чврсте темеље верске и националне самосталности јер је српском народу у румунском Банату осигурао самоуправну цркву и народну школу са оспособљеним верским и народним радницима у њима. Полазећи Богу на истину може мирне душе рећи: „што могох, то помогох”²⁹

Закључак

Епископ темишварски и банатски др Георгије (Летић) је једна од централних личности српске духовне и културне сцене Баната и спада у ред најугледнијих архијереја Српске Православне Цркве двадесетог века. Његово поље рада на духовном и националном просвећењу и практичном унапређењу своје духовне пастве је било вишеструко. За време свог 32-годишњег епископског рада дао је велики допринос управо тим идеалима: неуморним служењем, проповедањем, зидањем како материјалне, тако и живе Цркве; старањем о школовању и издржавању свештеничког, монашког и учитељског кадра; основањем и помагањем многих фондова за стипендирање, отварањем школских интерната; давањем благослова за оснивање певачких друштава, хорова, читаоница и земљорадничких задруга. Радом за будућност Цркве, школе и државе.

Својим благим речима и саветима (како усменим, тако и писаним) снажио је (особито у ратним и поратним годинама) хиљаде својих епархиота. Његовим упутствима, саветима и финансијском помоћи подизани су нови и обновљени стари храмови, капеле, школе, домови. Дугогодишњим искуством које је стекао уз свог рођака патријарха Георгија (Бранковића), затим од својих наставника током школовања, стекао је практичност у орга-

²⁹ Росић Ангелина, *Смрт нашег Архијереја Др Георгија Летића епископа темишварског и банатског*, у: ГЦШИДЧ, Темишвар, 1935, 134–135.

низацији рада на многим пољима архипастирског рада у својим Епархијама и дужностима које му је Црква поверавала, што је служило за пример многим. Нарочито су биле тешке године уочи, у време трајања и после Првог светског рата, које је и сам врло тешко подносио, заједно са страдањима и патњама свога народа, распетог између више држава и сила. Био је и нападан, како од стране својих сународника, тако и других по разним новинама, о чему нам је такође оставио трага у свом дневнику.

Из његових списа (особито посланица) најбоље можемо да видимо ко је у ствари био др Георгије (Летић): верни слуга Божији, одан Цркви и државама у којима је живео, богослов свога доба, мислилац и књижевник. Био је ризница многих знања, како богословских, тако и световних, и ширио их је другима. Дневник који је пажљиво водио, скрива у себи његове дубоке етичке и богословске мисли и осећања.

У овом раду смо (макар у сегментима) покушали да прикажемо живот и рад једног у истраживањима неправедно запостављеног српског епископа. Колико је задужио своју Цркву и народ најбоље је говорио његов достојан наследник, администратор темишварске (1980–1996) и банатске епархије (1980–1985), блаженоупокојени епископ шумадијски Сава (Вуковић):

„Православни Банат је дуги низ година живео, а и данас живи, од духовне заоставштине епископа Георгија, који је стигао у сваку парохију, цркву и манастир и који је убрисао многу сиротињску сузу, а Српска православна црква чува и данас светлу успомену на архијереја, који ју је у својим многобројним делима не само задужио већ и прославио.“

Извори и скраћенице

АСПЕТ – Архив Српске православне епархије темишварске– Темишвар
БСПВТ– Билтен Српског православног викаријата у Темишвару
ГЦШИДЧ – Гласник– црквени, школски и друштвени часопис
УСПЦ– Устав Српске православне цркве

Литература

Бугарски и Степанов, 1999, С. Бугарски и Љ.Степанов, *Манастир Бездин*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
Бугарски, 2007, С. Бугарски, *Завичајна књижевност Срба из Румуније 1918–1947*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
Бугарски и Милин, 2016, С. Бугарски и Ж. Милин, *Лексикон Срба књижевника са данашње територије Румуније (1705–2015)*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.

- Вуковић, 1996, С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић.
- Вуковић, 1985, С. Вуковић, Др Георгије Летић (поводом педесетогодишњице његовог упокојења), у: *БСПВТ*, бр. 3 (55) – 4 (56), 78–89.
- Гаћеша, 1994, Н. Гаћеша, Прилог проучавању насељавању Срба оптаната из Румуније у Југославију између два светска рата. *Темишварски зборник 1*, 107–118.
- Говор проте Душана Гајића на парасатосу блаженопокојног епископа Георгија Летића у Тем. – Фабричкој цркви дана 4/17 новембра 1935; у: *ГЦШИДЧ*, Темишвар, 1935, 133.
- Дневник–др Георгије (Летић), епископ темишварски (1904–1931) и банатски (1931–1935)*, манастир Гргетег, 2019. *Извештај Карловачке богословије за школску 1897/98 годину*.
- Јашин, 2020а, С. Јашин, *Архијереји темишварске епархије*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Јашин, 2020б, С. Јашин, Школовање парохијског свештенства и монаштва Епархије темишварске: историјски пресек, у: тематском зборнику *Култура Републике Србије и Срба у Румунији*, Београд: Институт за међународну политику и привреду, 155–171.
- Качарић, 2013, Н. Качарић и др, *Шематизам Српске православне Епархије банатске*, Вршац: Епархијски управни одбор Српске православне Епархије банатске.
- Костић, 1925, С. Костић, *Шематизам православне Епархије темишварске у Краљевини Румунији за 1924 годину*, Темишвар.
- Рад Епархијске Управе темишварске од 1906–1908. године*, Велика Кикинда, 1909.
- Рад Епархијске Управе темишварске од 1909–1912. године*, Велика Кикинда, 1912.
- Росић Ангелина, *Смрт нашег Архијереја Др Георгија Летића епископа темишварског и банатског*, у: *ГЦШИДЧ*, Темишвар, 1935, 134–135.
- Српска библиографија, Књиге 1868–1944*, том 9, Кпа-Л, ур. Славица Глишић и други, Београд: Народна библиотека СР Србије, 1989. *Српски Сион*, Сремски Карловци, 1904, 507.
- Степанов, 2003, Љ. Степанов, *Милан Николић (1888–1969) Живот и дело*, Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Цисарж, 1970, Б. Цисарж, *Црквено право I (општи део и организација цркве)*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

Ivan (hegumen Justin) Stojanović

SERBIAN ORTHODOX BISHOP OF TIMIȘOARA DR GEORGIJE LETIĆ (1904-1935) AND HIS CULTURAL CONTRIBUTION TO SERBS IN ROMANIA

Summary

Bishop of Timișoara dr Georgije Letić (*1872†1935) was one of the most prominent dignitaries of our Serbian Orthodox Church of his time. He marked his era as a respectable hierarch, man of letters, a good and skilled organizer of church life in the dioceses that have been permanently or temporarily entrusted to him. Bishop dr Georgije Letić led the Diocese of Timișoara for many years, between 1904-1931 as a diocese bishop, and between 1931-1935 as administrator. The change of state administration (Austro-Hungarian Monarchy, Kingdom of Romania - Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes) over Banat (which was later split between Romania and Yugoslavia), as well as the difficult and irregular times during the First World War left heavy marks on the entire territory of the Serbian Orthodox Diocese of Timișoara, as well as consequences on the life of the Serbian Church in Romania. Bishop dr Georgije managed, as a skilled organizer, despite of current conditions, not only to successfully organize the diocesan life, but also to build new foundations for the upcoming generations.

Key words: Bishop dr Georgije Letić, Diocese of Timișoara, Romania, diocesan life, cultura.

О ЈЕДНОМ НАЧИНУ ПРЕДБРАЧНОГ ПРОРИЦАЊА МЕЂУ СРБИМА У РУМУНИЈИ

Током теренског истраживања у српским селима Клисуре (2017) и Пољадије (2019) у Румунији, забележена су два казивања о томе како мајка и ћерка стасала за удају предсказују име ћеркиног „суђеника” користећи шипку од задњег вратила. Казивања ће бити анализирана компаративно, с фокусом на тачке подударања (време, радње, магијски објекат, жељени ефекат), а резултати ће бити упоређени са сличним обичајем етнографски забележеном међу Карашевцима. Биће сагледани у ширем контексту семиотичких веза и паралела које се тичу акционих и предметних кодова који се тичу ткања, разбоја и његових делова.

Кључне речи: Срби у Румунији, Пољадија, предбрачно прорицање, ткање, шипка вратила.

Током теренских истраживања у већински српским селима на територији Клисуре (13–15. јун 2017 и Пољадије 11–14. јун 2019)³ забележена су два казивања жена о специфичном начину предбрачног предсказивања у вези са именом мушкарца за кога ће се девојка удати. Овде ћу представити транскрипте најинформативнијих делова ових казивања, анализираћу их компаративно и указати на основне координате њихове даље семиотичке анализе. Обичај о којем ће бити речи је изобичајен данас – што, међу другим факторима, свакако има везе с тим да се ова врста предсказивања обавља непосредно након окончаног ткања, а данас готово да нема куће у којој се још увек тка. Казивања овог типа сам забележила смо код две казивачице (разговоре сам водила са њих девет). Једна казивачица (рођена 1927. год.) пореклом је била из Ланговета (Југовета), а удата у Соколовцу (оба села су у Пољадији), док је друга казивачица (рођена 1932. год.) била родом из Соколовца, а удата у

¹ djordjina.trubarac@ei.sanu.ac.rs

² Овај прилог је настао као резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200173.од 05.02.2021.

³ Теренска истраживања су обављена у оквиру рада на пројекту *Истраживање културе и историје Срба у Румунији* (2016–2019) под руководством проф. др Михаја Радана, а који су финансијски и логистички подржали Савез Срба у Румунији и Центар за научно истраживање културе Срба у Румунији.

Белобрешкој (Клисура). Ово би указивало на то да се обичај о којем ће бити речи вероватно дуже задржао у Пољадији, ако га је у Клисури уопште и било. Ипак, морало би бити да га је барем спорадично било, пошто су се девојке из Пољадије ипак удавале за Клисурце – што је и случај једне од казивачица – а овај начин предвиђања је, по природи ствари, првенствено преносила мајка на ћерку. Постоји велика вероватноћа да се „врачање помоћу шипке од вратила да би се дознало име суђеника” (Димитријевић, 1958: 237), а које се помиње у студији *Банатске Хере* (1958) односи управо на ову данас изобичајену праксу. У тој студији се о њој наводи тек горецитирани штурни податак без икаквих подробнијих информација у вези са начином на који је ово предвиђање вршено. Када га помиње, Софија Димитријевић не пружа податак у којим херским селима је забележила овај обичај, те не знамо да ли је пре седамдесетак година ове праксе било и међу банатским Херама са српске стране државне границе, или је податак ипак изнет на основу бележења у Пољадији (чије српско становништво спада у банатске Хере). Сем поменутих података, располажемо и описом варијанте истог обичаја који је забележила Мила Томић међу Карашевцима у другој половини двадесетог века (прем. Сикимић, 1998: 172), па ће и он накнадно бити анализиран и упоређен са моделима забележеним у Клисури и Пољадији.

Казивање бр. 1:

Разговор са Веселинком Николић (1927), рођена Симоновић, пореклом из Ланговета (Луговета), вођен је 13. јуна 2019. у Соколовцу, селу у које се удала и где је провела остатак живота. Снимак је архивиран под: БТМ Соколовац 2С; секвенца целог разговора на тему предвиђања имена будућег мужа: 10:10 – 14:20.

ВН: Ја знам још у Ланговет кад сам била, моја мати кад тка, знате, ондак има шипка једна од тога разбоја, од тог материјала што тка и кад се заврши то, то ткање, ондак ми да у шака то и да журим да изиђем до сокака [шаком десне руке показје као да испред себе држи шипку у руци у вертикалном положају]. И кад изиђем на сокак, кога првог видим, каже, тако ће име да ми буде момак. [...] И може да буде да је истина то. Јао кад сам ја изашла на сокак, а био један Цвеја, неки велики тако [управља главу и поглед на горе, ка плафону]: – *Иш, јао црна ја, ја мала, а тај велики, црна ја, како, ди ћу* – мислим. Каже то ће ми буде суђеник. Јао, уђем ја унутра, кажем ја – *Цвеју Ђуринога* – реко’ – *сам видела*. Па каже – *Суђено ти име човеку Цвеја, момку Цвеја*. [...] Кад тамо-вамо [удара дланом о длан] дош’о из Соколовца Цвеја, ме исти, био је и овај велики, већи од мене, само није био баш толики велики, а Цвеја исто...

БТМ.: Исто је Цвеја! [...]

А како се зове тај штап што сте Ви држали у руци? То што изађете на сокак ?

ВН: Па не могу се сетим... знала сам то, то је било там бележено све, не мог’да се сетим [...]

ЂТМ: А за шта је он служио? Када ткате, за шта је он служио?

ВН: Е знате за шта је он служио, па служио што је он, како да вам кажем, кад се тка то платно, знате, па ондак подметну, знате, кад се тка па се то вуче да се ово купи [показује рукама], тако ондак то.. колико мало откате, затегне отуд, затегне одовуд да би ишло право то платно.

ЂТМ: А штап, шта радите са њим?

ВН: Тај штап иде како се тка платно тако иде... иде испред ово што се завија, а то иде све испред ка концима, ка нитама, знате, да не би се купило.

Казивање бр. 2

Разговор је вођен 13. јуна 2017. год. у Белобрешкој. Казивачица: Ђурђевка Несторовић, (Соколовац, 1932 – Белобрешка 2019), рођена Драшковић. Снимак је архивиран под: ЂТ, Белобрешка, 1Дс 13.06.2017. Секвенца целог разговора на тему предбрачног предвиђања: 23:20-26:45.

ЂН: А да вам каже мајка ово: кад је моја мати ткала – да знате да има и о томе – кад је моја мати ткала, у разбоју је имала, је ткала много, много, једну годину девет пут је разбој награђивала, ткала, једну зиму, она каже мени – *Ђекна, знаш шта?* – Сестра већ ми се била удала. – *Мама, сад кад ово испадне, ова шипка што држи поред вратила конач да буде затегнут, кад испадне шипка, сад кад дотерам до шипке, пуштим вратило* – каже – *и шипка ће да испадне. Ти ћеш да узмеш ту шипк..., ја ћу да узмем шипку и ћу да 'итнем кроз прозор на улицу, и ти изиђи* – на врата смо улазили, била и капија велика, ал' на врата смо улазили ми тако; кола и стока излазила на капију, а ми кроз врата, патосано са циглом све поред куће – *а ти изађи* – каже – *пред кућу да узмеш шипку да видиш кога ћеш да видиш.*

ЂТМ: Тако она баци шипку кроз прозор?

ЂН: Кроз прозор ми бацила на улицу шипку.

ЂТМ: А ви сте чекали доле...

ЂН: А ја сам отишла да видим да узмем шипку и да видим некога да прође. Кад сам отишла пред кућу да узмем шипку – девојка, комшинка, млађа него ја, Љуба се зове и мој теча један, Миливој, био ковач, моје маме сестрица била за њега, теча Миливој на сокак. Кад сам, узела сам шипку, ушла сам унутра, моја мати каже – *Шта је било, кога си видела?* – *Па силан ми момак?! Љубу Шкрнетину сам вид'ла и теча Миливоја* – реко'. Па каже – *Ништа, кога си вид'ла, вид'ла.* Кад после, мој Љуба, он је Миливој, право му име Миливој, ал' Љубо га сви звали, мазили што се каже.

ЂТМ: Стварно? То му био надимак Љуба, у ствари.

ЂН: Да. Па да'л је то судбина, да'л то... Ето то сам провела и то могу да проповедам и на онај свет! Да, то сам, што су рекли... није било нека врацбина ил' нешто, то је... Моја мати каже – *Ја када се удајем, баба је опет 'итнула у двориште шипку кроз прозор* – и она каже узела шипку и комшинка виче – *Живо!* – сина – *Живо!* И мој отац се звао Живо. Ето. Да'л то је судбина, да изиђе тај моменат, тај глас, тај вид пред тебе. Зато мајка вам каже, то сам, што су рекли, видела и провела и то није нека лаж, ил' нешто. То сам вид'ла, и

сам ето, нит'... нит' сам знала Љубу, нит' познавала. Он из Белобрешке, ја из Соколовца. Нити сам ја ишла вамо дигод доле, по... по Клисуре, по... нисам ни ја њега знала ни он мене. И кад дош'о, ето нисам 'тела одма' на удају... и да се сретнемо и да се саставимо и... и ето.

БТМ: Био Вам је суђен дефинитивно.

[...]

БН: Да, ми је био суђен тако, име то, баш два имена да има.

Уследило је моје питање у вези са тиме шта каже народ, да ли постоји судбина, на шта је казивачица почела да говори о „три милостиве” које одређују судбину детета након рођења – добро документованим веровањима међу већином словенских и других индо-европских народа у три митске господарице судбине (међу балканским Словенима обично називаним суђајама), а које имају исте митске корене са античим моирама и паркама.⁴

У казивању бр. 2 имамо казивање у казивању, тј. казивачицину реконструкцију казивања њене мајке, коју она износи на основу сопственог сећања, а која се тиче исте врсте прорицања. Тако располажемо са три модела ове праксе која имају значајан број додирних тачака, али и извесна међусобна одступања.

Компаративна анализа забележених модела

Сва три поменута модела имају низ заједничких елемената: 1) време када се прорицање врши поклапа се са тренутком непосредно након окончаног ткања једног комада тканине; 2) место радње је двојако: 1. унутар куће, крај разбоја; 2. изван куће, на отвореном; 3) актери су у свим случајевима мајка, ћерка стасала за удају и „случајни” доносилац/доносиоци информације о имену будућег мужа; 4) реквизит који се користи је шипка од задњег вратила на ткачком разбоју; 5) резултат је истинито сазнање о имену (па и надимку) будућег мужа, којег бар у два поменута случаја, девојка није познавала у тренутку прорицања. Разлике су видне у следећим детаљима: 1) у оба модела која сусрећемо у казивању бр. 2 мајка, након пада шипке, узима шипку и баца је кроз прозор, док ћерка треба одмах да истрчи напоље и узме шипку, док у казивању бр. 1 изостаје бацање шипке кроз прозор, али и даље је присутно то да мајка узима шипку и даје је ћерки, те из сва три модела видимо да шипку након њеног пада рукама прво дохвата мајка; 2) модели у казивању бр. 2 се разликују и по томе што у једном мајка шипку баца на улицу, а у другом у двориште; 3) у моделима се доносилац/доносиоци информације о имену разликују по природи (у два казивања то су људи, у

⁴ О овој теми је већ доста писано, рецимо, в. СМР: 427–428 под *суђенице*; Зечевић, 1981: 77–84; Требјешанин, 1968; Бандић, 1991: 170–173. За шири словенски контекст, в. СМЕР: 518–521, под *суђенице*.

једном је то глас који се зачује) и по броју (у једном случају се појављују две особе чија имена откривају како име тако и надимак „суђеника”). Наравно, ова последња разлика је ирелевантна с аспекта семиотичке анализе овде описаних магијских радњи, јер улази у домен активности „више силе”, а не самих људских актера.

Временско везивање прорицања за тренутак одмах након завршеног ткања⁵ ослања се на семиотизацију границе као такве, па и граничног времена као неке врсте међувременског момента, тренутка који не припада ниједном времену (једно ткање се завршило, а разбој за друго тек треба да се „награди”), који као такав резонира са животном доби у којој се налази девојка која тражи одговор у вези са својим „суђеником”. Овако семиотизован исечак времена такође функционише као својеврсна временска капија између линеарног тока људске перцепције протока времена и безвремено-свевремене зоне (у којој паралелно постоје прошлост, садашњост и будућност), а из које је једино и могуће добити информацију коју девојка и мајка ишчекују. Све ово семиотички се директно ослања на неке од основних идеја које се генерално у традиционалној култури народа широм света везује за радње које се тичу обликовања нити (предење) и манипулације њима (ткање, плетење), а којима се приписује симпатетичка веза с утицањем на предење „нити живота” и „плетење судбине”: издвајање нити из неуобличене масе, намотавање на преслицу као космичку осу и коришћење за стварање нових облика даљим уплитањем. У магијском смислу све ове радње отварају могућност за међусобно сједињавање различитих садржаја за нит/тканину у самом чину предења/ткања и то навођењем речи/стања/радњи/мисли у одређеном правцу и уплитањем жељених садржаја у живот/судбину оног који буде у контакту са тим нитима/тканином – отуда и честа употреба нити, тканина и реквизита за предење и ткање у магијским радњама.⁶

Што се употребе шипке од задњег вратила тиче⁷, њу треба посматрати као магијски објекат аналоган задњем вратилу, с тим што је њоме, због њене тежине и нефиксираности знатно лакше хитро манипулисати у магијске

⁵ О разнородним варијантама симболике и значења ткања, као и његовог почетка и краја који се јављају у читавој парадигми предбрачних и свадбених обичаја и веровања у ширем словенском контексту, в. Гура, 2011. Такође, за више података о свадбено-обредним и магијским функцијама и конотацијама ткања, разбоја и његових делова в. Сикимић, 1998: 165–176.

⁶ За сумиране неке од употреба преслице, вратила и вретена у магијске сврхе в. СМЕР под *вратило*, *вретено* и СМР под *вратило*, *вретено*, *преслица*; Сикимић, 1998: 165–176; Трубарац Матић, 2017: 428–429; 2019: 193–195. За исто у македонском фолклору, в. Макаријоска, 2020: 375–376.

⁷ За њу су у југоисточној Србији забележени и називи *затезаљна*, *навртаљка*, *повратало*, *повртало*, *повртаљка*, *повртаљна*, *повртач* (Марковић, 2006: 26), а у Пивској планини *штап* и *запињача* (Цицил-Реметић, 2020: 720, 723, 729). За македонске називе, в. Лаброска, 2020: 341.

сврхе него што је то случај са задњим вратилом. Семиотичко поље вратила је сложена тема коју треба сагледавати у оквиру семиотизације целокупног разбоја, те се овде тиме не могу бавити, већ бих у вези са вратилом указала на то да је кружно кретање око осовине/средишта (реално постојећих или замишљених), радња са израженим космогонијским предзнаком, која је у директној вези са идејама градње, разградње и реинтеграције космоса и свега што унутар њега постоји у времену (Трубарац Матић, 2017: 428–429), као и да се осовина (семиотизована као космички *центар*) може обредно и магијски побуђивати⁸, али и измештати и везивати за некога (често актера магијске радње), чиме се стиче контрола над објектом те радње – рецимо, у љубавној магији, где девојка/девојке изговарају формуле типа *како се вретено врти, тако се момак/момци вртели око мене* (као илустрацију, в. примере у Станојевић, 1929: 46–47; СМР под *вретено*).

За нас је овде од посебног значаја податак из Македоније (Ресан), где је међу називима за задње вратило забележено и *машко кросно* (за разлику од предњег које се назива *женско кросно*) (Лаброска, 2020: 340–341). Ово указује на постојање бинарне опозиције на релацији *мушко* : *женско* пројектоване на ове делове разбоја који су и у просторно-хоризонталној равни супротно позиционирани. То расветљава логику употребе баш шипке задњег вратила у овој врсти предбрачног прорицања, јер се она овде јавља као предметни код за мушкарца. Мајчиним бацање шипке кроз прозор, односно њеног давања шипке ћерки, остварује се маркирање двојаког измештања осовине/центра (маркираног као мушког): он прво (унутар куће) након пада с разбоја бива измештен у мајчине руке (која је домаћица тог простора и удата жена, па је у њеним рукама шипка знак за мужа/домаћина), а затим се из њених руку та шипка измешта у ћеркине руке, која у простору изван куће чека на глас/особу, који ће означити „суђеника”. Тако се девојчиним држањем шипке и чекањем ван куће на глас/особу остварује комуникацијска магијска спона на релацији *муж* : *девојка* : *име суђеника*.

Велики број етнографских и фолклорних података сведочи о томе да је разбоју, његовим конструктивним елементима, као и самој радњи ткања приписиван низ опсцених конотација (в. Сикимић, 1998: 165–176), па би у том кључу шипка могла имати и фалусно значење. Ипак, с аспекта тумачења овог обичаја то је сасвим ирелевантно, јер је и корпус опсцених конотација везаних за разбој и ткање плод секундарне семиотизације⁹, док обичај о коме је овде реч почива на семиотичкој потки у чијем корену су космогонијске

⁸ Рецимо, о космогонијском значењу обредног окретања на витлу и сл. обредним радњама, в. Трубарац Матић, 2017. На истој логици почивају и обредне игре и кола која подразумевају кружно кретање.

⁹ На ово је с правом указала Биљана Сикимић, говорећи о „секундарној еротизацији” и „секундарној хуморизацији” онда када се дође до измештања из обредног у секуларни контекст, в. Сикимић, 1998: 179–180.

(значи митско-религијске) семиотичке пројекције на разбој, јер се тичу концепата као што су време, судбина, уплитање двају судбина (девојке и суђеника), бинарност (полова) као предуслов за рађање (не стварање!) нових облика (разбој) итд.

Варијанта ове врсте предбрачног прорицања постојала је и међу Карашевцима (Равник). Податке о њој је забележила Мила Томић, а ја се овде у потпуности ослањам на препис из њеног рукописа (прем. Сикимић, 1998: 172):

Чине девке. Кет жена тке па јој падне штапак, ондак онеј штапак узме девка у уста и иде, жми, затвори очи. Жмећи иде на сукак, кога ла да види. Ја не знам, или кога види, за тога ла да се уда. Или откуда иде неки, ис тог сокака ла да јој муш.

Из овог казивања се јасно види да се већина просторно-временских, предметних и акционих кодова присутних у њему поклапа са онима из раније анализираних модела, с тим што се главно одступање састоји у томе што девојка треба шипку да изнесе држећи је у устима и то тако што ће жмурити све док не изађе из куће на улицу. Држање шипке у устима директно спречава девојку да ишта изусту док не изађе на улицу, тј. спречава је да се њен глас чује пре оног који ће јој донети име суђеника. Ипак, биће да се овде ради и о другим функцијама и значењима, поготову оних који су присутни у читавој парадигми обичаја, веровања и пракси везаних за зев (било какав) и провлачење кроз њега, а у контексту ткања и делова разбоја, свакако би се то највише односило на зев на разбоју и његових еротско-продуктивних конотација¹⁰ везаних како за сексуални чин тако и за рађање.

Жмурање током излажења из куће је детаљ који осветљава значење радњи *избацавање шипке кроз прозор* (казивање бр. 2) и *журити на сокак* (казивање бр. 1) и могло би да указује на неопходност да се спречи/минимализује могућност да девојка угледа неког од својих (мушких?) укућана док излази из куће, тј. од момента када је преузела шипку до тренутка када на улици (дакле, у спољашњем простору) угледа неког/чује нечије име. У првом случају (бацање шипке кроз прозор), то се у потпуности спречава, јер на тај начин девојка ни не може да узме шипку у руке док не изиђе на улицу. У другом случају (што хитрије изаћи напоље) могућност нежељеног сусрета се минимализује. Ово избегавање да се види неко од укућана могло би да буде у вези и са жељом да се избегне девојчино везивање за очинску кућу, у смислу да се никада не уда. Из овог произилази да магијски потенцијал држања шипке од задњег вратила (у моменту када испадне при крају ткања) не покрива само акционо поље предвиђања имена будућег мужа, већ потенцијално и магијског везивања. Овим се отвара и питање изворне функције ових магијских радњи, али и потенцијално

¹⁰ О уобичајеном поздраву ткаљама *зевом* (*Оволики ти зев!*) акционо праћеним дизањем једне ноге на ширем јужнословенском простору, в. Сикимић, 1998: 173–175.

вршење ове или сличних радњи у циљу љубавног везивања магијским путем – што би ипак тек требало потврдити у даљим истраживањима. У случају наших казивачица, ниједна од њих две није показала свест о учествовању у активности која подразумева магијско деловање на некога (*није било нека враџбина ил' нешто*), већ су касније поклапање имена будућег мужа са именом које су откриле приписивале могућом судбинском предодређеношћу (*И може да буде да је истина то / то сам, што су рекли, видела и провела и то није нека лаж, ил' нешто*), пред којом Ђурђевка Несторовић до своје дубоке старости остаје једним делом себе запитана (*Да'л то је судбина, да изиђе тај моменат, тај глас, тај вид пред тебе / Па да'л је то судбина, да'л то...*), а другим, опет, искуствено сасвим уверена (*Ето то сам провела и то могу да проповедам и на онај свет!*).

Литература

- Бандић, 1991: Д. Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*. Београд: Полит.
- Букуров, Филиповић, 1958: Б. Букуров, М. Филиповић, Херска села у Румунији, у: *Банатске Хере*. (Уредио: Миленко С. Филиповић). Нови Сад: Војвођански музеј, 51–53.
- Гура, 2011: А. В. Гура, Ткаческа символика свадбџи, у: *Језик, књижевност, култура. Новици Петковићу у спомен*. (Уредили: Јован Делић, Александар Јовановић). Београд: Институт за књижевност и уметност – Филолошки факултет Универзитета у Београду, 327–338.
- Димитријевић, 1958: С. Димитријевић, Обичаји у личном и породичном животу, у: *Банатске Хере*. (Уредио: Миленко С. Филиповић). Нови Сад: Војвођански музеј, 232–263.
- Зечевић, 1981: С. Зечевић, *Митска бића српских предања*. Београд: „Вук Караџић” – Етнографски музеј.
- Лаброска, 2020: В. Т. Лаброска, Називите на разбојот и на некои делови на разбојот во македонските дијалекти – споредба со називите во југоисточна Србија, у: *На темељима народних говора. Зборник радова посвећен проф. др Јордани Марковић поводом одласка у пензију*. (Уредиле: Татјана Трајковић, Надежда Јовић). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 337–344.
- Макаријоска, 2020: Л. А. Макаријоска, За лексиката од областа на ткајачката дејност од етнолингвистички аспект, у: *На темељима народних говора. Зборник радова посвећен проф. др Јордани Марковић поводом одласка у пензију*. (Уредиле: Татјана Трајковић, Надежда Јовић). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 367–379.
- Марковић, 1958: З. Марковић, Предење и ткање, у: *Банатске Хере*. (Уредио: Миленко С. Филиповић). Нови Сад: Војвођански музеј, 137–142.
- Марковић, 2006: Ј. Марковић, *Ткачка лексика Југоисточне Србије*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу.

- Сикимић, 1998: Б. Сикимић, Неука млада. Београд: *Кодови словенских култура* 3, 163–185.
- СМЕР: *Словенска митологија: енциклопедијски речник*. (Уредили: Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић). Београд: Zepher Book World, 2001.
- СМР: Кулишић, Шпиро, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић. *Српски митолошки речник*. Београд: Етнографски институт САНУ, 1998 [1970].
- Станојевић, 1929: М. Станојевић, Обичаји и веровања на Тимоку. Београд: *Гласник Етнолошког музеја* 4/4, 42–54.
- Цицмил-Реметић, 2020: Р. Б. Цицмил-Реметић, Ткачка терминологија на Пивској планини, у: *На темељима народних говора. Зборник радова посвећен проф. др Јордани Марковић поводом одласка у пензију*. (Уредиле: Татјана Трајковић, Надежда Јовић). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 715–730.
- Требјешанин, 1968: Р. Требјешанин, Суђенице као литерарни мотив у приповеткама јужноморавског фолклорног подручја, у: *Реферати XIII Конгреса Савеза фолклориста Југославије у Дорђану 1966. године*. Скопје: Здружение на фолклористите на СР Македонија, 345–351.
- Трубарац Матић, 2017: Ђ. Трубарац Матић, Функционално сагледавање обредног окретања на витлу у Срба. Београд: *Гласник Етнографског института* 65/2, 421–436.
- Трубарац Матић, 2017: Ђ. Трубарац Матић, *У јеленовом колу. Мотив јелена у српској обредној лирици*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Ђорђина Трубарас Матић

ONE FORM OF FEMALE PRENUPTIAL PREDICTING AMONG SERBS IN ROMANIA

Summary

During the fieldwork expeditions carried out in Romanian part of Banat, in the regions of Klisura (June 2017) and Poljadija (June 2019) two testimonies were taken from elder Serbian women, in which they described how, when they were still not married, their mothers had taught them the way to predict the name of their future husband by using a rod of the warp beam. The transcriptions of these testimonies are compared by focusing on their common key elements (time, actions, objects, the manifestation of the expected result), which are analysed from the semiotic perspective and within a broader context of South-Slavic ethnographic material and folklore related to weaving, the loom and its parts, especially their use in magic. A special attention is put on a analysis of a variant of the same type of prenuptial predicting recorded among Krashovani in the second half of the 20th century.

Key words: Serbs in Romania, Poljadija, marriage predicting, weaving, loom, rod of the warp beam.

TEŽINA ONLAJN ZABAVE U SVAKODNEVNOM ŽIVOTU SRPSKIH ADOLESCENATA – ZBOG ČEGA JE BITNO UBEDITI TINEJDŽERE DA SE SPOJE SA SMISLENIM SADRŽAJEM?

Sadržaj koji prenose mediji za zabavu je raznolik i sastoji se od slika emocionalnog i agresivnog karaktera koje imaju različit efekat na ponašanje adolescenata. Faza adolescencije i mladosti u okviru životnog veka predstavlja fazu u kojoj se znanje akumulira. Naša namera je da ovim radom istražimo informativni sadržaj medija koji konzumiraju adolescenti ispitane grupe, vreme koje svakodnevno izdvoje za konzumiranje istih kao i nivo njihove empatije. Preko 100 adolescenata iz Srbije je popunilo upitnik, odgovarajući na pitanja na osnovu sopstvene procene. Zaključci ističu povećano konzumiranje medija za zabavu i nedostatak kriterijuma za filtriranje. Najzad, predlažemo istraživanja i preporuke za intervenciju u vidu regulisanja onlajn aktivnosti adolescenata u vezi sa vremenom koje provode onlajn, ali takođe i sadržajem materijala.

Ključne reči: mediji za zabavu, adolescenti, ponašanje, empatija, samoprocena.

Uvod

Poslednjih godina istraživanja (Anderson i Bushman, 2018) pokazuju da se među faktorima koji imaju kumulativni učinak na nasilne reakcije adolescenata nalazi sadržaj zabavnih medija. Ono se ne može izolovati kao pojedinačni faktor, već se posmatra kao relativna dimenzija zajedno sa vršnjačkom delinkvencijom, nasiljem u komšiluku, ali i sa zlostavljanjem, kako vršnjačkim, tako i onim u porodici i na osnovu pola (Anderson i dr., 2017; Anderson i Bushman, 2018).

Tokom detinjstva i adolescencije, izloženost i konzumiranje zabavnih medija pojačano je znatizeljom, sklonošću ka igranju video igara, društvenim uticajem vršnjaka i pripadnošću grupi. Tokom ranog perioda razvoja, uključujući i adolescenciju, osobe uče i skladište sve podatke bez obaziranja na posledice istih. Kasnije delaju na osnovu onoga što su naučili. Ako su njihove radnje povezane s

¹ mata.andreici@e-uvt.ro, roxana.toma@e-uvt.ro

agresivnim ponašanjem ili čak nasiljem, onda to postaje problematično za društvenu sredinu.

Prema modelu opšte agresije, (Anderson i Bushman, 2018) trenutno unutrašnje stanje (npr. agresija ili nasilje) je uslovljeno međusobnom vezom između tri komponente – afekta, uzbuđenja i spoznaje. Tako adolescent koji je dugo izložen nasilnim medijskim sadržajima ili dugo igra takve video igre, vremenom može razviti agresivno ponašanje.

Istraživanja su pokazala da postoje kratkoročne i dugoročne posledice upotrebe zabavnog medija, koje mogu postati faktor rizika ili mera otpornosti pojedinca (Anderson i Bushman, 2018). Nasilni mediji nažalost imaju jači uticaj na ponašanje ljudi u poređenju sa prosocijalnim medijima. Prema Andersonu i Bušmanu, kratkoročne posledice nasilnih medija mogu se ocrtati u 3 dimenzije: primarna ili aktivacija postojećih agresivnih kognitivnih struktura (uključujući scenarije), jednostavna imitacija agresivnog ponašanja i promene u vidu fiziološkog uzbuđenja, stimulisane medijskim nasiljem.

Dugoročne posledice nasilja oslikavaju se dvodimenzionalno: učenje kroz opservaciju (po modelu) i desenzibilizacija emocionalnih procesa.

Zabavni mediji sa prosocijalnim sadržajem imaju pozitivne posledice na ljudsko ponašanje (Anderson i Bushman, 2018). Kratkoročne i dugoročne pozitivne posledice ovakvih medija odnose se na dve dimenzije: jačanje empatije na nivou osobina i poboljšanje korisnog ponašanja. Kultura, pol i doba starosti generalizuju ove rezultate.

Posledice diverzifikacije sredine na ljudsko ponašanje – kako prosocijalno pozitivno, tako i nasilno – vide se i kratkoročno (smanjenje empatičnih manifestacija ili promena u ponašanju izazvana oponašanjem, povećana uzbuđenost) i dugoročno, na nivou ličnosti (empatično ponašanje, pomaganje ili desenzibilizacija i povećanje agresije).

Zbog toga smo imali za cilj da istražimo sklonosti srpskih adolescenata prema medijskim sadržajima kako bismo utvrdili je li glavni sadržaj mahom prosocijalni ili nasilan, te koliko vremena posvećuju medijskoj zabavi nedeljno i vikendom.

Plan istraživanja i glavni rezultati

Glavni cilj istraživanja bio je izučavanje navike srpskih adolescenata vezanih za zabavne medije (sadržaj i posvećeno vreme tokom nedelje i vikenda). S tim u vezi, jedan broj od 210 adolescenata (102, 47,4% dečaka i 108, 52,6% devojčica) iz Srbije (škole koje su se odazvale: Gimnazija Borislav Petrov Braca – Vršac i Ekonomsko-trgovinska škola Dositej Obradović – Alibunar) davalo je odgovore o svojim izborima i navikama vezano za omiljene emisije i filmove, igranju video igara i vremenu koje posvećuju čitanju. Učešće u istraživanju bilo je dobrovoljno, a odgovori su anonimni.

Pitanja vezana za medijski sadržaj odnosila su se na omiljenu TV emisiju, omiljeni film i video igre. Takođe smo prikupili informacije o prosocijalnom ponašanju (npr. koliko su ljudi ljubazni jedni prema drugima ili pomažu jedni drugima), kao i o stepenu nasilja (koliko često likovi ogovaraju jedni druge ili govore sarkastične stvari..., koliko često likovi pokušavaju da fizički naude jedni drugima...) u emisijama ili filmovima. U video igrama, lik koji povređuje ostale je u većini slučajeva sam igrač, kako bi se izbavio iz scenarija koji igra nameće, tako da se pitanje vezano za povredu u igricama odnosi na igrača. U delu za video igre takođe postoje pitanja vezana za vizuelno prisustvo krvi ili slomljenih kostiju. Takođe su postojala pitanja za sve tri kategorije (omiljena emisija, film i video igra) vezana za lik sa kojim se najviše poistovećuju (heroj, zločinac, i heroj i zločinac, nijedan od dva).

Postoje i pitanja u vezi sa vremenom (brojem minuta ili sati) koje su tinejdžeri proveli ispred ekrana nedeljno i vikendom, ali i vremenom izdvojenim za čitanje knjiga, pored onih koje su im nametnute školskim programom.

U sledećim pasusima predstaviceemo neke podatke koji se odnose na statističku obradu odgovora učesnika.

U vezi sa čitanjem knjige koja nije obavezna za školu, 31% je izjavilo da za to ne odvaja vreme tokom školske godine, 14% izjavilo je da čita 30 minuta nedeljno, 12% izjavilo je da čita 1 sat nedeljno, 11 % je izjavilo da čita 2 sata nedeljno. Dakle, ukupno 35 procenata ispitanih srpskih tinejdžera čita knjige koje škola ne traži.

Na pitanje da li kritički analiziraju sadržaj medija koji gledaju, samo 79 učenika, dakle 37,6% razmišlja o sadržaju, dok 61,3% uopšte ne razmišlja da li je to prikladan sadržaj za njihov uzrast ili ne.

Većina ispitanih učenika tinejdžera (79%, 166) igralo je neku video igru, što je i za očekivati u vreme tehnološkog razvoja gde su igre na smartfonu ili internetu sasvim normalna pojava.

Što se tiče TV emisija, 70% učenika gleda neku emisiju jednom nedeljno ili češće, dok je sadržaj prosocijalan u 22% slučajeva, a nasilan u 12%. Što se tiče likova, 50% smatra da njihov omiljeni lik nije ni heroj, ni zločinac, 29% preferira klasičnog heroja, 4% više voli negativca i 14% više voli lika koji je i heroj i zločinac.

Kada smo kod filmova, 42% njih uključuje malo nasilja iznad proseka, a nešto ljubaznosti identifikovane u filmovima je tek 11%. Što se omiljenih likova tiče, većina ispitanika preferira junake (57%).

U vezi sa video igrama, polovina učesnika (50%) igra video igre jednom nedeljno ili češće, ali samo 25% njih su strastveni gejmeri (igraju više od 5 puta nedeljno, drugim rečima svakodnevno). Četrdeset dva procenta ispitanika smatra da je stepen nasilja uključenog u video igru koju igra iznad proseka, 35% smatra da ih igranje igara čini efikasnijim, a 45% njih smatra da im igra nudi zanimljive izbore. Što se likova tiče, gotovo polovina učesnika (47%) više voli lika koji nije ni heroj ni zločinac i smatraju da je 28% ljudi u igri ljubazno.

Vežano za vrste igara, 44% je igralo prosocijalne igre (sport, zagonetke, akcione / avanturističke igre), a 30% njih (borbene igre, strelci iz prvog lica, strelci iz trećeg lica). Svi oni smatraju da im nije problem da prestanu da igraju bilo koju igru i rade domaći zadatak.

Na pitanje da li im je igranje video igara beg od problema ili loših osećanja, 21% smatra to tačnim sve vreme ili samo ponekad.

Što se vremena izdvojenog za video igre tiče, 30% učesnika igra video igre tokom nedelje, a 10% tokom vikenda.

Diskusija o rezultatima

Šta ovi rezultati govore o preferencijama srpskih adolescenata vezano za konzumiranje medija?

Već znamo da se pristup zabavnim medijima događa u velikoj meri i to preko svih uređaja (TV, konzola, računara i pametnih telefona). Činjenica je da ne možemo zaustaviti konzumiranje medija, već da možemo samo odlučiti šta ćemo konzumirati a šta ne.

Broj srpskih adolescenata koji konzumira nasilne medije, što znači da često u toku nedelje igraju video igre ili gledaju TV, čini samo četvrtinu od ukupnog broja ispitanih. Više od trećine srpskih tinejdžera redovno čita svake nedelje, a taj broj je zapravo veći od broja onih koji redovno provode svoje vreme gledajući TV emisije ili igrajući video igre.

Iako većina tinejdžera kritički ne analizira sadržaj medija (61% tačnije), većina više voli TV emisije i video igre koje nemaju slike i teme koje sadrže nasilje. Čitanje i gledanje medija prosocijalog sadržaja jača razvoj prosocijalnog ponašanja, te ovakve tendencije treba podsticati i nagrađivati.

Iz odgovora se može identifikovati grupa srpskih tinejdžera koju čine između 10% i 30% adolescenata koji konzumiraju medije nasilnog sadržaja (počev od TV emisija pa sve do igranja video igara) prilično dugo tokom nedelje, a i vikendom. Igranje nasilnih video igara problematičnije je od gledanja emisija ili filmova nasilnog karaktera, jer u igri oni takođe rade nasilne pokrete koji ulaze u njihovu kogniciju, odnosno podsvest o nasilnom ponašanju prema drugim ljudima. Zbog toga im se treba pristupiti sa ciljem smanjenja navika vezanih za konzumiranje nasilnih medija.

Zaključci i preporuke

Među srpskim adolescentima, više tinejdžera se odlučuje za čitanje knjiga koje školski programi ne zahtevaju u poređenju sa onima koji igraju video igre ili provode vreme onlajn na uređajima. Nastavnici bi trebalo da podstaknu tinejdže-

re da kritički analiziraju sadržaj zabavnih medija i da čitaju više knjiga koje nisu propisane programom, već povezane sa njim.

Postoji grupa tinejdžera koja trenutno nije mnogo velika i koja konzumira nasilne medije (TV i video igre). Ove tinejdžere treba podsticati da se uključe u društvene interakcije i obrazovati ih kako bi razumeli neposredne i dugoročne posledice koje konzumiranje nasilnih medija može imati na njih i ljude u njihovoj sredini.

Možemo zaključiti da su mediji sa svim svojim licima moćni učitelji koji oblikuju ponašanje ljudi. Samo treba obratiti pažnju na to da gledamo u pravom smeru, odnosno ka medijima prosocijalnog karaktera u kojima je akcenat na društvenim vrednostima i podršci društvu.

Literatura

- Anderson & Bushman, 2018: C. A. Anderson & B. J. Bushman, Media violence and the general aggression model. *Journal of Social Issues*, 74 (2), 386–413.
- Anderson, Suzuki, Swing, Groves, Gentile, Prot & Jelic, 2017: C. A. Anderson, K. Suzuki, E. L. Swing, C. L. Groves, D. A. Gentile, S. Prot, & M. Jelic, Media violence and other aggression risk factors in seven nations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43 (7), 986–998.
- Bushman & Anderson, 2002: B. J. Bushman, & C. A. Anderson, Violent video games and hostile expectations: A test of the general aggression model. *Personality and social psychology bulletin*, 28 (12), 1679–1686.
- DeWall, Anderson & Bushman, 2011: C. N. DeWall, C.A. Anderson & B. J. Bushman, The general aggression model: Theoretical extensions to violence. *Psychology of Violence*, 1 (3), 245.
- Prot, Anderson, Gentile, Brown & Swing, 2014: S. Prot, C. A. Anderson, D. A. Gentile, S. C. Brown & E. L. Swing, The positive and negative effects of video game play. *Media and the well-being of children and adolescents*, 109, 2010–2014.
- Prot, Gentile, Anderson, Suzuki, Swing, Lim & Liau, 2014: S. Prot, D. A. Gentile, C. A. Anderson, K. Suzuki, E. Swing, K. M. Lim & A. K. Liau, Long-term relations among prosocial-media use, empathy, and prosocial behavior. *Psychological science*, 25 (2), 358–368.

Mata Taran Andreici
Roxana Toma

THE WEIGHT OF ON LINE ENTERTAINMENT IN DAILY LIVES OF ADOLESCENTS - WHY IS RELEVANT TO PERSUADE TEENS TO BE CONNECTED TO MEANINGFUL CONTENTS?

Summary

The content conveyed by the entertainment media is a diverse one, including images with emotional and aggressive content with different effects on adolescents' behaviour. The stage of adolescence and youth within the life span is a stage of knowledge accumulation. Through this paper we intended to explore the informational content of media consumed by adolescents in the investigated group, the daily time allocated to media consumption and their level of empathy. More than 100 adolescents from Serbia completed a self-report questionnaire. The conclusions highlighted an increased consumption and no criteria for filtering the entertainment media. Finally, we propose some research and intervention recommendations for directing the online activities of adolescents in relation with the time spent online but also to the content of the materials covered.

Key words: entertainment media, adolescents, behavior, empathy, self-report.

ЕЛЕМЕНТИ БОЖИЋНЕ ОБРЕДНЕ ПРАКСЕ КОД ПОМОРИШКИХ СРБА У РУМУНИЈИ

Рад је настао на основу теренских истраживања које сам обавио ове године у појединим селима у долини Мориша а где још постоји србска заједница и где сам пронашао казиваче упућене у упражњавање црквено-народних обичаја. У раду су наведени елементи божићне обредне праксе који се још практикују као и поједине обредне радње које су се у међувремену изгубиле и данас се више не врше. Истовремено покушали смо да одгонетнемо и разлоге које су допринели заборављању или губљењу ових божићних обичаја код породица поморишких Срба.

Кључне речи: Срби у Поморишју, Божић, чесница, бадњак, коринђа, положник.

Теренска истраживања која сам обавио ове године у Поморишким селима Наћфала, Варјаш, Саравола, Печка, Чанад, Кетфељ, део су пројекта *Истраживање историје и културе Срба у Румунији*, који организује Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији, при Савезу Срба у Румунији.²

1.

Иако је празник Христовог Васкрсења, у богословском смислу, Празник над празницима, ипак празник Рођења Христовог или Божић обилује разноврсношћу и лепотом обичаја како оних који претходе овом празнику,

¹ avasrb@yahoo.com

² Казивачи из Наћфале су сво троје рођени у Наћфали: Светислав Петков рођен 13. маја 1944. год.; Слободанка Петков рођ. Галетин, рођ. 20. фебр. 1951. год.; Дејан Петков рођен 18. марта 1942. године. Свима њима најискреније благодарим за сву помоћ и пружену подршку.

За Кетфељ сам користио своје личне белешке записане на основу казивања моје баке Анђелке Чоботин рођене августа 1920. год., потом Велинке Савић као и казивања Слободана Јовичин. Свештеници Огњан Плавшић, Радослав Стојков и Петар Пера Илијевић говорили су о старим обичајима из Сараволе и Чанада.

О обичајима из Варјаша говорили су Милица-Мица Цвејић рођена 01. маја 1942. и Драган Илин.

Божићне обичаје из Печке описао је свештеник Милован Милин и Бојана Милован рођена 1939. год.

тако оних у току тродневног празновања, као и обичајима који се још одржавају у периоду после Божића. Како то лепо наглашава Милина Ивановић Баришић „...божићни празници могу се посматрати неком врстом нулте тачке почетка у кружном годишњем кретању и празновању”.³ Најважнији елементи божићне обредне праксе код Поморишких Срба везани су за Бадњи дан и подразумевају: увођење положника, бадњу вечеру, уношење Божића, обредне колаче, коринђање; а на сам дан Божића: јутарње умивање, идење у цркву, божићни ручак као обичаје који се још увек одржавају.

2.

Бадњи дан. Последњи дан Божићног поста, дан уочи самог празника Христовог Рођења, испуњен је припремама за велики празник. Раније су, веома рано изјутра, домаћице устајале да замесе квасац за све божићне обредне хлебове. Домаћини су чистили двориште, штале, спремали храну за стоку, за живину да би имали сва три дана Божића, спремали су дрва за ложење а домаћице вршиле последња спремања по кући. Сва три дана празника у кући и домаћинству није се ништа радило. Данас су веома ретка домаћинства у којиме се то још ради. Један од важних елемената у раним јутарњим сатима било је дочекивање *положника*.

Положник. Према казивању мојих саговорника сви знају за положника, чак су неки и својевремено имали ову улогу.

ЧАНАД: (Ко је био положник? Да ли је постојао положник?) *Јесте. Углавном је то био мушкарац који је долазио у кућу. Углавном деца су била. Они су волели то јер су добијали леје. Знам да су старије жене, мајка, углавном је узимала жита и кукуруза и сипала му на главу и викала пилиће, пи, пи, пи, ... онда говорила мууу... и тако како праву животиње.*

ВАРЈАШ: *Први мушки који упадне у кућу тај је био положник. Домаћица га посади на столицу, да седу квочке и на главу му посипа помешано жита и кукуруза. (У чему је држала ово зрневље?) Све је то било већ спремно у једну уплетену котарицу и одавде је узимала. (А да ли је нешто говорила док је положника посипала зрневљем?) Па да. Говорила је тако као кад виче пилиће, гуске, пи, пи, ли, ли, а правила је и као кад рже коњ или кад риче крава. (А положника да ли су нечим наградили, платили?) Раније, кад сам била дете давали су и од омршаја, а после леј. Сви су се радовали кад добију леј.*

НАЋФАЛА: *Код нас положник је био дете из куће. Мати или баба посаде дете на врећу а негде и на столичицу и ондак на глави му сипаду зрње*

³ Милина Ивановић Баришић. Божић код Срба у Румунији – Краљевац и Чанад. *Исходишта* 5, Темишвар – Ниш, 2019, 130.

од кукуруза и жита. (У чему су то зрневље држали?) Наши су имали у сито, у решето. (А за сво то време ћуте и ништа не говоре, или нешто кажу?) Па не кажу ништа само праву као краве, као коњи: мууу, ихохо и као пилићи: пи,пи и тако. То каже и она жена а треба и положник да каже да би се јагњиле овце, да би било пилића, да би била родна година. (А положника чиме су награђивали? Чиме?) Па углавном новцима, јер су се новцу сви радовали. А давали су и ораје и јабуке.

Занимљиво је да ни у једном истраженом месту нисам наишао на један стари србски обичај, на који се присетила моја казивачица, а који је некада у Наћфалу био уобичајен. Ради се, наиме, о животињском положнику за који моја саговорница каже: *Има неки који су у кућу донели кокошку, гуску или овцу да буде положник.* Увођење у кућу таквог животињског териоморфног положника распрострањено је било, углавном, у јужном Банату где су уводили јагње, овцу или теле пошто су то мирне и кротке животиње.⁴ Чајкановић говори о териоморфном положнику, о божанској животињи као о старинском тотему.⁵

ПЕЧКА: *Код нас и у Арад Гај, па и у Надлак и Торњу ми смо га звали положајник. За положајника је сматран први посетилац који је честитао Бадњи дан. Долазио је у кућу рано ујутро, дечак, младић или неко друго мушко лице из суседства. Он је улазио и честитао празник а домаћини би га наздравили и благодарили на посету и честитке. (Да ли су домаћини или положник опонашали кокошке и животиње?) Не. Није се то радило. (А награда положника која је била?) Ако су деца онда воћем, јабукама, крушкама, а ако је одрасла особа онда чаша ракије или вина.*

КЕТФЕЉ: Изјутра се дочекивао *положник* како се већ називала особа која је прва долазила у кућу.

У домаћинствима где су била деца, обично су њих будили како би они, као деца, имали улогу положника. Дете је било постављено да седне на једну врећу која је била прострвена на поду. У неким домаћинствима положник је био постављен на земљу, односно на под себе. Домаћица је у једној посуди имала, већ спремно зрневље помешаних житарица, углавном жита и кукуруза и полако једном руком узимала и сипала детету на главу, дозивајући, при том, живину, гуске, патке, свиње, краве, коње. Исте овакве ономатопеје као: пи пи пи, ли ли ли, гусу, гусу, ихохо, мууу; изговарао је и положник. Уколико је дете било из куће, награђен је новцем.

Божихни колачи и обредни хлебови. Јаворка Марков Јоргован записује да су „за Божић домаћице месиле велики божићни колач, колачиће

⁴ Босић Мила. *Божихни обичаји Срба у Војводини*. Нови Сад: Музеј Војводине, 76.

⁵ Чајкановић Веселин. Неколике примедбе уз српски Бадњи дан и Божић. *Студије из Српске религије и фолклора 1910-1924*. Београд 1994, 150.

за коринђаше, здравље, сунце и месец, волове у јарму, авлију са живином, сламом и кукурузовином, чесницу.”⁶

ЧАНАД: *У нашу кућу се месило здравље. Мама га је намазала медом одозгоре. А колач уплетен. (Да ли се у њему мећало оре или стручак босиљка везан са црвеном вуницом?) Код нас је без орета или босиљка. У колач се забадала свећа а на први дан Божића се резао. (Како се то радило и ко је то радио?) Газда је кидао на комаде и свима давао да једу.*

ВАРЈАШ: *На Бадњи дан изјутра меси се Божићни колач са јајима и мете се и шећера да буде слађи. Као прави колач. (Да ли се плете?) Како да не. Замеси се велики, округал. Одозгоре се уплете у 3. или 4. струке а около се увије плетеница од 2. струке. Убоду се и четири руже од теста около и једну у средину У сваку ружу се мете по једно оре а у ону ружу са средине се убоду струк босиљка везан са црвеном вуном... Да би био леп и светао одозго се намаже са жуманцем од јаја. Овај колач тата је мето у сито или решето и стојало је настал.*

(А здравље да ли се месило?) Јесте. Како да не. Здравље се месило од истог теста као и колач. Се постави у плек у четири ћошка, одозгоре се присеку 3-4. реза и намаже се јајима, као и колач.

(Чесница да ли се правила?) Боже мој, па како. Како Божић без чеснице? На први дан Божића, домаћица устане рано замеси тесто, брашно, со, вода и почиње да га растеже колико је астал велики. Велика обга се сложи у плек у пет, шест листова филована са самлевеним орасима, шећером и сувим грожђем. Наслажу се тако 4. до 5. обге. (Па то је доста дебело.) Дабоме. А кад је печено и извуче се из рерне онда се намаже са медом. (А леја нема?) Има, како нема, сакрије се негде међ ове листове. А може и два леја. Зависи.

НАЋФАЛА: *Меси се велики колач. Тај колач се реже после ручка, на први дан Божића, кад се дође из цркве. Прво се доњи део три пута прекрсти ножом ондак, обично су била два детета, а колач се пресеке на 4. дела, а на среди се сипа мало вина, онако унакрст, једно код другог.*

(Да ли се још нешто меси?) Па меси се здравље. Наши стари су намазали горњу страну сас медом да нам здравље буде слатко као мед. (И кад се здравље начињало и јело?) Па јели смо га на Бадње вече на вечеру. Сви су требали да једу свако своје парче. Знам, код нас, кад се начињо ондак смо неколико парчета наменули; прво парче је кућанско, па положничково, па за путника и...не сећам се више.

(А тесто се месило са јајима или без?) Како са јајима? Слатко? Не. Се месило са мајом, са квасцом, од брашна и воде, без јаја и без млека. А месила се и развила као нека погача, опет од теста и на ту погачу правило се као

⁶ Јоргован Марков Јаворка. „Лебац је Божје лице“ (Обредни хлеб и жито код Поморишких Срба). *Исходишта* 1. Темишвар, 2015, 204.

неке мумурице, то је била камара сас сеном па опет од теста као овце и краве и то је стојало настал на Бадње вече.

Да не заборавимо за чесницу. Она се правила на први дан Божића рано изјутра. Тесто се теглило око астала, па се ове коре расечеду на парчади и ману да се суше. Онда се меће у плек и ређају се коре па самлевени ораси, шећер, суво грозђе, па се мало посне с олајом и све тако редом до краја. (А леј се меће?) Како да не. Обавезно. Ако нађу тај леј деца ондак они га продуду домаћину да остане леј у кућу.

ПЕЧКА: Рано ујутро месио се божићни колач, здравље, колачићи за коринђаше, звезде, месец, птице. Колач је био подоста велики и округао окићен троструким плетеницама. Кад се испеко покривао би се уз молитву, па затим поставио на решето у које су зрнење и тако остајало на сто. А могао се остављати и на тањир или салвет. Трећег дана Божића домаћин благодари Богу. Моли за здравље и реже унакрст и сече, па по један комад даје сваком члану породице. (Да ли домаћин реже колач са неким из куће?) Не, сам то ради. (А здравље?) Се месио од истог теста као и колач са млеком, округао као мањи колачић. (Је ли горња страна премажена медом?) Углавном не би се премазивала. Првог дана Божића се ломии и од њега би окусили сви чланови породице. (Да ли се још нешто месило?) Месила се душа, округла, па затим месец, сунце, звезде, птице а месио се посебан колач са јајима и млеком и тај колач се носио кумовима. Тај колач се месио са млеком и јајима. (Ко је све ово јео?) Па, месец, звезде, сунце, птице, давало се углавном деци. Оно што је преостало давало се животињама. Исто се овема давало и од јела што је остало од Бадње вечере.

(А чеснице да ли је било?) Има је и сад. (Како се спремала чесница?) На Бадњи дан рано, мешало се брашно, уље, вода, мало соли, шећера и месио се у обге. Ове су се растезале на танке листиће па се тако редом мећало у плек: кора се посула млевеним орајима и шећером па опет кора, да буде парни број кора. Негде се сакривао новчић а онај који га је нашао сматрао је да ће бити срећан. (Кад се чесница јела и како се делила?) Јела се првог дана Божића после ручка. Прво парче припало је домаћину, па осталим члановима породице и гостима, ако их је било.

КЕТФЕЉ: Ми смо у кући, на Бадњи дан, рано, веома рано подмесили квасац, а касније замесили Божићни велики колач и здравље. (Друго се више ништа није месило?) Моја покојна баба Даница месила је и овце са чобаном, звезду, месец, све од теста. (Која је разлика између колача и здравља?) Па они су од истог теста замешени са квасцем само што се колач китио плетеницом у три, имао је ружу, ондак се мећало и једно оре и струк од босиљка са црвеном вуницом. Здравље кад се извадило из пећке се намазо озгоре са медом, да здравље буде слатко ко мед. Здравље се начело на вечеру. (Да ли се знао неки ред, кришке здравља ко је све јео?) Пре почетка вечере чита се молитва и ондак се прекрсти здравље и сече се. Први комад остане

за кућу, ондак се оставља за путника намерника, за коринђаше и тако свако добије једно парче које мора да поје на вечеру.

Док је моја бака била жива ја сам по њеном казивању записао начин на који је она спремала чесницу. На први дан Божића замеси се смеса од брашна, соли, мало масти, једног јајета и воде. Замешено тесто остави се да се мало одмори па се после развије у танке коре. У плех намазан машћу или олајом стави се прва кора па се поспе самлевеним орајима и шећером, сувим грождем па и исецканим смоквама. Упрска се течном машћу или олајом и слажу се у наставку коре. Наслажу се шест коре. Дабоме, обавезно се у чесницу сакрије леј којим се исплаћују марве које се оне године купују, ради среће и напретка. Горњи део чеснице премаже се медом.

Баба моје бабе (Даница Лазин рођена у деветнаестом веку) месила је чесницу коју је називала Христова погача од брашна, самлевених ораја, масти и шећера и воде по потреби у виду погаче. Ово је тесто развијала у тепсију, око два сантиметера дебљине, сечивом ножа нацртала коцке а у сваку коцку чашом зацртала круг и ставила да се испече. Док је још врела, извађена из пећке, премаже се медом и потом изреже свака коцка.

САРАВОЛА: Код нас у кући било је здравље округло, од обичног теста. Дабоме, пре вечере домаћица је кидала од тог здравља свима по једно парче. То си треба да појеш да би преко године био здрав. (А колача није било?) Био је, како не. Био је велики колач за кума. На други дан Божића ишло се код кумова и носио тај кумин колач. А правили су још и мали колачићи: јагањце, јасле све од теста. То је све било метуто настал. Ту је стојало.

Била је још и чесница. То смо као деца највише волели. Слатка са орасима и унутра леј. Па кад нађеш тај леј нема веће радости.

Божићна слама – уношење Божића. У нашим Поморишким србским домаћинствима где још има и млађих укућана и данас се уноси слама. Не у оној количини у којој се раније уносила али буде у кући сламе. Данас, углавном испод стола ставе један завежљај сламе или сена, понеки клип кукуруза, посуду са зрневљем. Уношење сламе у кући означавало је оношење Божића. Слама у кући је сваког подсећала на Витлајемску пећину, у коју су биле смештене овце и где се Господ Христос родио. Мила Босић наводи да овај обичај „потиче из прахришћанских времена.”⁷

ЧАНАД: Код нас у кућу, тата је, после вечере, доносио сламу. Кад је ушао отпевао је Рождество Твоје Христe Боже наш и простирао сламу по соби. Под астал је остављао више сламе и неколико клипова кукуруза. Сламу је стрвио и по столу и обавезно стављао новчаницу од 100. леја. Мама је све то покривала са столњаком. После овога, опет тата је бацао ораје

⁷ М. Босић. . Божићни обичаји Срба у Војводини, 91

по ћошковима собе, онако унакрст. Код нас је био обичај да слама остане у кући до у поноћи на други дан Божића. На светог Стевана није смело да се слама нађе у кући. Код нас, на трећи дан Божића, није било праћење Божића.

(А бадњак, да ли је постојао и да ли се уносио?) Не, код нас у Чанад ја не знам да је неко у кућу уносио бадњак. Сви су уносили сламу. То је бадњак. Ми сада у Цркви палимо бадњак.

ВАРЈАШ: (Да ли се у Варјашу зна за бадњак?) За бадњак...не, ми то нисмо имали. Код нас деда је, као најстарији, уносио Божић. Деда иде напред ди је камара са сламом и зове пилиће, пачиће, свиње, овце и само говори: пи,пи, пи, ли, ли, ли, мее, бее и тера и нас децу да то говоримо. А деца ко деца, кикоћу и смију се. Деда нас онда кори и оштро нам прети: Немојте се смијати. Оћете да побегне Божић? Деда носи сламе у врећу и свако од нас по мало у крило. На улазна врата у кућу деда куца и поздравља оне унутра: Добро вече. Честитамо бадње вече. Да ли примате Божић. Мајка изнутра одговара: Примамо, примамо, уђите. Кад се уђе одмах се стрви слама по целој соби па и по осталим собама. Деца једва чеку са ве ваљу по слами. Домаћица баца ораје по ћошковима, деца се грабе да скупе орасе и онда неко старији чита Оченаш. (Да ли се и на столу посипа слама?) Јесте. Настал се рашири велика паорска врећа па слама и све се то покрије чаршавом. Кад је то готово настал се меће посуда са зеленим житом, тегла са зрневљем у које је пободена свећа. Исто се сад настал меће и Божићни велики колач и здравље.

НАЋФАЛА: (Да ли се у Наћфали зна за бадњак?) Ми и наши стари то нису знали. Сад се пали дрво у црквену порту на вечерње. Код нас се уносила слама. Газда и деца иду за сламу и узпут вичу: пи,пи,пи, ли,ли, ли, и остале животиње. Сламу увију у врећу и кад стигну газда каже: Добро вече. Честитамо бадњи дан. А домаћица пита. А шта нам донесете и газда и деца вичу: ено носимо Божић... Кад уђе у собу, обично у кујну, стрви сламу по целој кујни, соби а домаћица баца ораси по ћошковима и крсти кућу. (Да ли стављате сламу и испод стољњака?) Дабоме. Меће се слама и ондак се покрије са чаршавом. (А настал шта мећете?) Па меће се колач, здравље, флашица ракије, у ситанце бобице жита и кукуруза, свећу у чирак или у флашу са житом.

ПЕЧКА: (Како се код вас уноси Божић у кућу?) Уноси га домаћин који се прекрсти и помоли се Богу за добар напредак укућана као и целог домаћинства. (А шта домаћин уноси?) Уноси сламу, сено, кукуруз, жито. (И шта са овим ради?) Сламу простире по соби, а меће и испод стољњака. Испод стола оставља се кукуруз и жито. (На сто шта се ставља?) Колач и свећа. Свећа може да буде забодена у зелено жито које је на светог Николу посивено.

КЕТФЕЉ: *Пре вечере најстарији у кући, код нас деда, а ја сам га пратио, ишао је у шталу или шопру где је већ било спремно сламе и у кецељу доносио у кућу. Закуца на врата, прими потврдан одговор и тада ућемо. Уследи поздрав: Добро вече. Честитамо Бадњи дан. На питање шта доноси, деда одговара: носим Божић. Примите Божић? Свакако да је одговор: Да, примимо и одмах почиње да простире по соби онај нарамак сламе. Бака у неку стару посуду има зрневље преостале од положника и посипа по столу, исто и сламу и све то покрива стољњаком. Потом прекрсти собу орајима. На столу буде колач, здравље, тегла пуна зрневља у коју је забодена свећа са три гранчице од воћа из баште и све то увезано црвеном вуницом. Од тог тренутка Божић је унесен у кућу и може да се вечера јер следе да дођу коринђаши.*

САРАВОЛА: (Како се код вас уносио Божић у кућу? Је ли било бадњака?) *Не, није се знало за бадњак. Сад палимо дрва у порту цркве. Код нас Божић се уносио тако: тата је ишао напред, деца иду за њим и пијучу. Узима сламу и враћа се а ми деца држимо се само за њега и пијучемо. Тата иде напред и баца сламу свугде и по штали и говори: Дај Боже да буде марви и кокошки, дај Боже. Кад је улазио у кућу мама је од њега примала сламу на пешкир и потом стрвила по соби, испод стољњака на столу. Код нас није се крстила соба орајима.*

Бадњиданска вечера. Бадњи дан је последњи дан Божићњег поста па је и вечера била строго посна. Из свега онога што су моји казивачи говорили може се закључити да је бадњиданска вечера један од најважнијих елемената божићне традиције, јер је поредак захтевао да се тада, око бадњиданске вечерње трпезе окупе сви укућани. Домаћинства која су имала раднике, чобане, пастире било је обавезно да и ови присуствују на ову вечеру,⁸ за коју Мила Босић каже да “од почетка до краја је испуњена многим магјским радњама.”⁹

ЧАНАД: *За вечеру је обавезно била спремна чорба од пасуља или од поврћа. Опет, специфично за Бадње вече, пошто се кувало посно јело, барио се цео кромпир са заприком и сос од црног лука. То је, бар код нас у кући, била обавезна храна која се спремала за вечеру на Бадњи дан.*

ВАРЈАШ: *Обичај је био да најстарији, обично тата, пре вечере, окади кућу, јело и све укућане. Док је кадио говорио је гласно Оченаш а и ми остали са њиме. Ондак, остави ручку која се још пушила и цела соба и кућа су мирисале на тамјан. Тамјан је био природан, од витајеле, од оне смоле која се на кору стврдне и коју смо са ножићем гребали и скидали је.*

⁸ В. Чајкановић . Неколике примедбе уз српски ...,122.

⁹ М. Босић. Божићни обичаји Срба...,102.

Ондак... дисам стигла...(Окади се цела кућа и потом шта се даље ради?) А, да. Ондак, пошто је јело настал, пали се свећа и тата реже здравље. Пре вечере смо свако добијали своју кришку од здравља и обавезно смо требали да то појемо. Онда смо почели да вечерамо. (Шта се од јела спремило?) Обавезно је био постан пасуљ, истучен, а одозгоре се прелио са запрагом од црног лука. Било је и сувих шљива. (А од разанаца да ли се нешто спремамо?) Било је и тога. Разанци онако широко сечени и дебљи са орасима и са маком. То је било најчешће. (Да ли се од тог јела остављало пострани или се све јело?) Свакако да је остајало, не много али је остајало. То се сутридан давало живини. А, да, сад сам се сетила. Пре вечере домаћица, мајка, а после сам ја то радила у кући мог свекра, од сваке врсте јела се узимало по мало и мећало у једну посебну посуду и то се давало живини.

НАЋФАЛА: За вечеру на Бадњи дан увек се спремао пасуљ. Кувала се посна чорба од пасуља, па густ пасуљ. Друга врста јела, коју смо јели на Бадњи дан су резанци измешени у кућу са маком и орасима. (А суве шљиве?) Било је и тога. Суве шљиве нису сви имали...Онако, мало надимљене па миришу на дим. Деца су волела суве шљиве. Биле су слатке. (А пре почетка вечере да ли се нешто радило?) Пре почетка?...Па да, најстарији је палио свећу, читао Оченаш и кадио с тамјаном. А могла је и мама да кади.

ПЕЧКА: (Шта се код вас спремамо за бадњиданску вечеру и како је она протекла?) Настал је већ био постављен колач и свећа и онда је домаћица донела постан пасуљ скуван на води, без олаја, а спремамо се и тесто са маком. (Да ли се од те хране узимало по мало и остављало у...?) Да, обавезно се од сваке врсте јела одвојило по мало, јако мало, и то се други дан давало кокошкама или марвама. (Да ли се свећа гасила обично или се то радило на посебан начин?) Није постојао никакав посебан начин, једноставно се угасила. Трбало је да се у том моменту изговори молитва. (Која молитва?) Ону коју је најбоље знао.

КЕТФЕЉ: Баба је у једну стару кашику узимала из шпорета жеравице, мећала две три бобице природног тамјана, и кадила собу, јело и све нас. Као најмлађи ја сам увек морао да говорим Оченаш, она је завршавала да кади а деда је палио свећу која је била пободена у дунстфлашу у коју је било зрње од жита и кукуруза. Околу свеће су увек биле забодене три танке гранчице од воћа која су расла у башту или у авлију. На столу, на стољњаку, је био постављен божићни колач и здравље. Вечера је била посна. Након поста ова спремна посна храна била је најкуснија од свих осталих. Јело се, обавезно супа од пасуља, густ истучен пасуљ са издинстаним луком, а спремале се још и домаће резанице са маком или орасима. Обавезно се начињало здравље и јело на вечеру. Код нас у кући домаћин је најпре крстио доњу страну здравља и сечивом ножа три пута урезао крст говорећи сваки пут: У име Оца и Сина и Светога Духа. Сече једно мало парче, кућанско, а

које се заједно са парчетом чеснице чува три дана празника и онда подели марви да то поједу. Друго парче здравља намењено је покојним родитељима и потом следе живи чланови породице и свако прими по једно парче.

Памтим да је бака пре вечере узимала по мало од сваке врсте хране и стављала у једну стару мању посуду. Ово је остављала на хладно место и потом давала кокошкама и свињама.

После вечере гаси се свећа, пере се посуђе и сво посуђе и прибор за јело враћа се на сто и ту стоји у дане празника, све док се Божић не почисти из куће, на трећи дан.

Занимљив је начин на који се у појединим србским кућама у Кетфељу гасила божићна свећа. У породици Радивоја Маркова домаћин је, на крај вечере узимао свећу и док је још горела окретао је са пламеном на доле и забадао у зрнење из тегле. Свећа се, на тај начин гасила, а за истопљени восак или парафин залепе се зрна жита и кукуруза. Ова су се зрна бројала и у зависности од којих је зрнење било више, сматрало се да ће оне године она житарица најбоље родити.

САРАВОЛА: Као и у осталим местима и у Сараволу, најглавније јело била је чорба од пасуља, па густ пасуљ, као и резанци са маком. Домаћица је здравље кидала руком и делила укућанима. Такође, казивач се присетио да у њиховом дому прибор за јело, то јест само кашике (виљушак и ножеви нису били изнешени), као и да посуђе није стајало на столу, већ поређано на поду и оданде је свако узимао оно што му је требало. Највероватније да су у давнини укућани вечерали седећи на поду, на слами, а не около стола.

Први дан Божића. Од казивача из Печке смо сазнали да на први дан Божића домаћин и остали укућани су се умивали и нову воду, свеже донешену, а да у ову нису ништа стављали.

У Варјашу укућани су воду са којом је требало да се умију стављали мало жеравице, док је у Кетфељу домаћица стављала новчиће или леј који ће касније да сакрије у чесницу. Овај обичај се појављује и код Срба у Војводини, а наводи га и Мила Босић.¹⁰

Божићни ручак је био свечан и обилат. Свако је једва дочекао да се постави трпеза и почне ручак, поготово они који су постили, који су се причестили и једва су чекали да једу јачу храну. Оно што је својствено за сва домаћинства и за сва наша села, за побожне породице јесте: осењивање себе крсним знаком, паљење свеће, кађење трпезе, куће и укућана, резање божићног колача, евентуално групно коринђање. За ручак првог дана Божића спремала се следећа јела:

ЧАНАД: супа, а као божићни специјалитет пуњена цела патка, печеница од шунке или вратна крменадла, кремпита и само за Божић спремљена торта са орасима.

¹⁰ М. Босић. *Божићни обичаји Срба...*,135.

ВАРЈАШ: кува се живинска супа, римфлајш (сос и кромпир), сос од парадајза, печено месо и кобасица. Овде божићни колач је секла домаћица, деца га ломе и гледају којим од њих је припала ружа. Занимљиво је, да ,по казивању моје казивачице, после вечере поново бацају ораје.

НАЋФАЛА: – служила се кокошја супа, свињско печено месо. Месо од кокошке није се јело да кокошке не би чепркале по кући (људи да не „чепркају” у кућу), а кости се бацају у ватру да не би керови хватали и јели живину. Домаћице су спремале савијаче са маком, рогачом, сиром.

ПЕЧКА: На божићну трпезу домаћице су износиле живинску супу, кувано месо са кромпиром и зеленом, сос од парадајза као и свињско и живинско печење. Данас се исто служи. Раније, домаћице су спремале штрудле са маком и орасима, а данас се служи торта. Божићни колач домаћин је резао трећег дана и свима присутнима поделио по парче. Још један занимљив детаљ сам сазнао од мог казивача: *У овим крајевима, за Божић, се обавезно стављао на столу поред колача зелено жито које се сејало у земљи на светог Николу. У средини овога је била запаљена свећа или кандило. Поред ове посуде са житом, поред колача, била је постављена још једна посуда у прозор према улици. Поред ње су се около поређале овчице направљене од вуне или фате.*

САРАВОЛ: служена је живинска супа, црвен сос, куван кромпир и живинско месо, печено свинско месо, свинска печена кобасица и дунст. Домаћице су спремале и божићну тарту са медом.

3.

Примећује се као нека једнообразност код Поморишких Срба што се спремања извесних врста хране тиче. Оно што чини разлику можда се може објаснити и обичајима у појединим породицама специфичне само за извесне породице. Постоји, међутим, заједничка нит која спаја све ове породице а то је врста хране која се спрема и поставља на трпезу Бадње вечери и првог дана Божића. У свим кућама служи се пасуљ (на разне начине), а резанци са маком и орајима као главно јело.

Изостанак бадњака и уношење сламе у кућу, као и извођење ономатопеја старије особе која доноси сламу-Божић, па и деца која исте ономатопеје користе, јесте још један заједнички елеменат, именитељ, духовна нит која спаја и уједињује србске породице из Поморишја.

Положник је још један заједнички елеменат који спаја све поморишке Србе међусобно, а такође и са Србима из Баната и Војводине.

Обредни божићни хлебови су, такође, су заједнички елемент који сједињује све Србе са територије данашње Румуније, а и шире у Матици.

Иако се могло идентификовати неколико заједничких елемената који попут невидљиве жиле куцавице спајају и надахњују дух овдашњих Срба. Ипак се уочава постепено слабљење овог ујединитељног Духа, свести и савести нас Срба са ових територија. Све до 1989. године србска заједница у Румунији, не само да је била многољуднија него данас, била је и много компактнија и уједињенија. Жељни и жедни свога, србског, Срби су долазили у своје православне храмове где су на свом матерњем језику међусобно општили. Љубоморно смо чували веру, језик, обичаје. И ако највећи део нас нисмо познавали смисао начина на који смо славили било неку светковину, било да смо упражњавали неки верско-народни обичај, пазили смо да то најверније очувамо и присвојимо као део себе, нашег идентитета. Политичка забрана слободног кретања протеклог режима утврдила нас је у своме, идентификовала нас у многоетничком свету, дала нам легитимитет. Ипак, некима од нас, најлакше је било да прстом покажемо на режим који нам је ускраћиво и забрањивао јавна исповедања, да се ламентујемо, да осуђујемо све оне са власти како нам не дају да идемо у цркву, да слаavimo, и да на тај начин пред собом и пред светом оправдамо нашу личну комотност, страх, малOVERJE, духовну млакост, све веће одредељење за овосветско, и да, на тај начин, у времену, све више занемаримо духовност и обичаје.

Велики део нашег живља је упркос свим притисцима и забранама протеклог режима, у својим породицама, домовома, домаћинствима редовно славио славу, верске празнике пропраћене свим обичајима који су везани за дотичан празник, одлазио у цркву, постио и причешћивао.

Наклоњени смо, углавном, да због већ изгубљених обичаја кривицу приписујемо комунистичким забранама. Свакако, има смисла ова чињеница. Међутим, употпуности противно конзервацији, очувању и упражњавању старинских црквено-народних обичаја има садашње демократско, слободомно, уређење у духу новосветског поредка, а који омаловажава верско-национално моралне вредности.

Примећујемо да помоћу телевизијских реклама, филмова, па и онога што се у данашњем друштву дешава, наши умови и умови наше деце, начин размишљања, сагледавања на духовно-моралне вредности, на свет, на породичну традицију, изопачује се, искривљује, благи се, испоцењује. За све што је за нас до јуче било вредно, свето и племенито, за све то, новосветски поредак проналази замену, сурогате. Уместо Новорођеног Божића појављује се космати старац из скандинавске митологије а који у ствари треба да буде оличење светог Николе. Уместо сламе по соби имамо бљештава светла лампица и светлећу јелку, сада вештачку. Уместо скромне посне бадњиданске вечере имамо разне азијске специјалитете. Уместо наших коринђања из свих звучника нас бомбардују англо-саксонске и протестантске песме. Пошто је то одраз еманципованог и напредног западног друштва, ми православни народи који смо „и даље” остали „жигосани” комунистичким схватањем, у

ходу вршимо измену, прихватајући ове изазове. Наша деца се крећу, живе у таквом модерном друштву, одишу овај хедонистички дух и дах и неминовно занемарују своје старе вредности, црквено-народне обичаје а уз ове и језик и веру, култ и културу.

Све ово као и садашњи ритам живота, полако али сигурно, удаљује нас од свега што смо наследили, од свега нашег србског традиционалног.

Литература и извори

- Теренска грађа*. 2019: Наћфала, Варјаш, Саравола, Печка, Кетфелъ.
- Босић: М. Босић, *Божјићи обичаји Срба у Војводини*, Вук Караџић – Београд, Етнографски музеј – Београд, Војвођаљски музеј – Нови Сад.
- Чајкановић, 1994: В. Чајкановић „Неколике примедбе уз српски Бадњи дан и Божић”, у: *Студије из Српске религије и фолклора 1910–1924*, Београд 1994.
- Ивановић Баришић, 2019: М. Ивановић Баришић, „Божић код Срба у Румунији – Краљевац и Чанад”. *Исходита 5*, 2019, 129–144.
- Јоргован Марков, 2015: Јоргован Марков, Ј., „Лебац је Божје лице (Обредни хлеб и жито код Поморишких Срба)”, *Исходита 1*. Темишвар, 2015.

Blagoje Ćobotin

ELEMENTS OF THE SERBIAN CHRISTMAS RITUALS FROM THE SERBS LIVING ON THE SHORES OF MURES RIVER

Summary

This study is the result of field research that we have conducted in some of the villages situated on the shores of Mures River, where a Serbian community still exists and therefore I managed to identify some important people that know the customs and popular traditions of the Church. The content of the article presents the elements of the Christmas rituals, those that are still retained and used, as well as those rituals from the past that have been lost over time and are no longer practiced today. We have also tried to identify the causes that contributed to the forgetting or loss of these Christmas habits and rituals of the Serbian community living on the shores of Mures River.

Key words: The Serbs living on the shores of Mures River, Christmas, badniac, Christmas carol, Christmas cake.

Драгана Радовановић¹
Институт за српски језик САНУ²
Универзитет у Приштини с привременим
седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет, Косовска Митровица

УДК 811.163.41'342.2(439 Батања)
811.163.41'342.2(498 Нађфала)
<https://doi.org/10.46630/ish.7.2021.25>

Снежана Гудурић
Филозофски факултет Нови Сад

АКУСТИЧКЕ ОСОБЕНОСТИ ФРИКАТИВА /Ш/ И /Ж/ У БАТАЊИ (МАЂАРСКА) И НАЋФАЛИ (РУМУНИЈА)

У раду ће се испитати акустичке особености фрикатива /ж/ и /ш/ на корпусу поморишких говора из два пункта, једног у Румунији (Нађфала) и једног у Мађарској (Батања). На основу акустичких параметара одредиће се сличности и разлике у артикулацији ових гласова у посматраним говорима, при чему ће се дати релације према ранијим публикованим налазима сродних говорних типова.

Кључне речи: фонетика, фонологија, дијалектологија, поморишки говори, Нађфала, Батања.

1. Увод

1.1. Поморишки говори припадају шумадијско-војвођанском дијалекту, севернобанатским говорима кикиндског типа (Ивић и др. 1994 : 37, 62). Главнина пунктова ове зоне припада данашњем румунском Поморишју којем се из мађарског Поморишја прикључује батањски говор, будући да се својом општом физиономијом уклапа у „североисточно крило банатских говора” (Ивић 2018: 202).

1.2. Основне структуралне дискриминанте српских говора у румунском Поморишју приказане су у дијалектолошком опису банатских говора – у мрежу пунктова из српског Баната укључени су и они пунктови који

¹ guduricsn@gmail.com

² Рад је настао у оквиру Одсека за дијалектолошка истраживања Института за српски језик САНУ финансираном од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора бр. 451-03-9/2021-14, пројекта бр. 01600 Филозофског факултета у Новом Саду и пројекта *Истраживања историје и културе Срба у Румунији* у реализацији Научног центра при Савезу Срба у Румунији.

чине историјски Банат у данашњој Румунији и Мађарској. Међу њима су насеља румунског Поморишја (Нађфала, Саравола, Сенпетер и Варјаш), као и Деска у мађарском Потисју (Ивић и др. 1994; Ивић и др. 1997). Подробнија истраживања поморишког микроареала, с гушћом мрежом пунктова и у склопу ширег корпуса бављења српским говорима у историјском Банату интензивирани су у последњих двадесетак година, а опсежнији истраживачки искорак начињен је интердисциплинарним истраживањима језика, историје и етнокултуре Срба у Румунији.³

1.2.1. Будући да су дијалектолошка истраживања поморишке зоне у Румунији и Мађарској⁴ вршена у циљу ситуирања ових месних говора у оквиру ширег банатског ареала, посебно су у складу са методолошким принципима српске дијалектологије наглашаване важније структуралне особености (фонетске и морфолошке), уз допуњавања у каснијим прилозима, напоменама из морфосинтаксе и синтаксе. Више прилога посвећено је говорима на простору данашње Румуније (уп. нпр. Ивић и др. 1994; Ивић и др. 1997; Бошњаковић и Првуловић 2011; Радовановић 2019; Лончар Раичевић 2019; Драгин 2019; Драгин 2020), као и батањском месном говору на простору данашње Мађарске (П. Ивића 1994, П. Степановића 1994, Ракић-Милојковић 1997, Милорадовић и Јовановић 2017; Радовановић 2020).

1.3. Како су сва новија дијалектолошка истраживања српских говора у румунском и мађарском Банату (и Поморишју) до сада углавном извештајног карактера (прелиминарна), овом приликом још једном се враћамо поморишким насељима Нађфали и Батањи (уп. и: Радовановић 2019; Радовановић 2020), с методолошким освежењем и намером да се испитају акустичке особености фрикатива /ш/ и /ж/.

1.3.1. У опису банатских говора констатовано је да се фрикативи изговарају најчешће с умекшањем, једва приметним или пак изразито чујним (в. Ивић и др. 1994). Ово потврђују и сви каснији налази са терена наших дијалектолога из севернобанатске, кикиндске зоне (у коју се уклапају и поморишки говори), а који су у оквиру фонетске проблематике углавном износили запажања, односно описивали артикулациона својства и сугласника /ш/ и /ж/. Истакнуто је, на пример, да се у говору Великог Семиклуша фрикатив

³ У реализацији наших водећих научних институција (Одбора за дијалектолошке атласе при САНУ, Института за српски језик САНУ у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, Матице српске у оквиру пројекта *Истраживања српских говора у Румунији*), као и у оквиру започетог интердисциплинарног пројекта *Истраживања историје и културе Срба у Румунији* у реализацији Научног центра при Савезу Срба у Румунији. У свим набројаним пројектима учествовао је први коаутор овог прилога, те је у више наврата боравио у румунским поморишким насељима.

⁴ Ови пунктови су мрежи пунктова за *Српски дијалектолошки атлас* (детаљније в. у Марковић, 2019).

/ш/ изговара са „већим усним резонатором” (Бошњаковић и Првуловић 2011: 184) или, на пример, за батањски говор да се ови сугласници изговарају умекшано (Ракић-Милојковић 1994: 91), или чак и констатација да појава није регистрована (Степановић 1994: 122).

1.4. Корпус за анализу која следи чини грађа прикупљена у поморишким насељима Батањи и Наћфали, сакупљана у складу са основним методолошким принципима српске дијалектологије за потребе дескрипције ових месних говора. У вези с тим, будући да се ради о различитим методолошким поставкама за прикупљање и обраду података, прецизније да је реч укрштању двеју методологија, потребно је у вези с корпусом дати неколике напомене.

Наиме, звучни запис из Наћфале који нам је био на располагању, обиловао је позадинским шумовима тако да су се спектралне слике посматраних гласова мешале са спектралним сликама шума што је онемогућило добијање јасног спектрограма, а самим тим и прецизну анализу. Два снимка су, међутим, била сасвим добра и могла су се упоредити са резултатима других снимака. У оба наведена места, анализирани су изговори једног женског и једног мушког информатора, при чему су звучни записи из Батање били бољег квалитета и омогућили су ширу и прецизнију анализу.

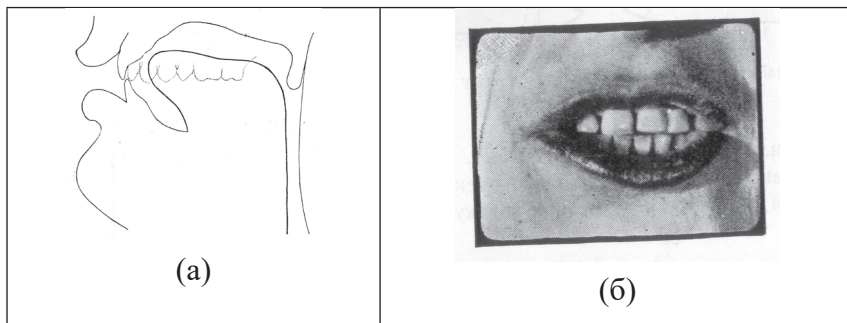
Звучни материјал обрађен је у програму *praat*.

2. О акустичким особеностима фрикатива /ш/ и /ж/

2.1. У фонолошком систему српског језика јавља се седам струјних сугласника (6 у бинарним паровима (звучан/беззвучан) и један искључиво као беззвучан ([х]). Особену артикулационо-акустичку природу ових гласова условљава специфична путања ваздушне масе која пролази кроз сужен гласовни канал тарући се о његове зидове и стварајући при томе изразити шум. Карактеристика спектралних слика струјних сугласника је одсуство форманата, односно присутна енергија распршена је у целом спектру или у појединим његовим деловима, док се код звучних варијанти јавља и звучна греда. У зависности од тога у ком се делу резонатора успоставља преграда, они могу бити локализовани на свим секторима од усана до меког непца.

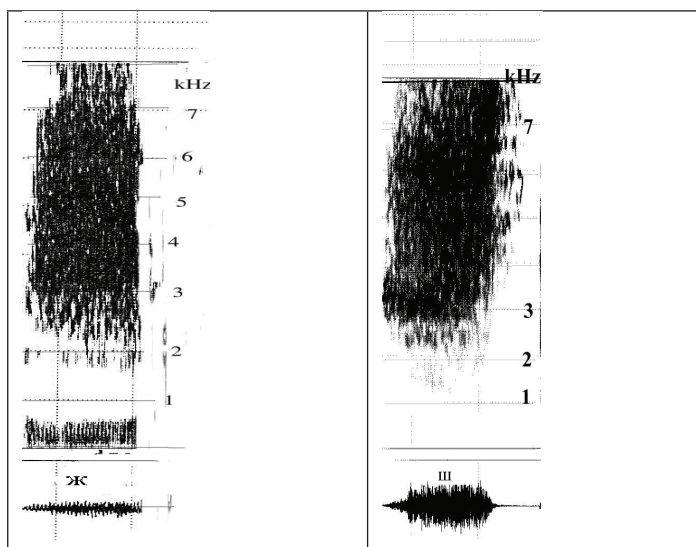
2.2. Према ортоепској норми стандардног српског језика, гласови [ж] и [ш] који су предмет овог истраживања локализовани су палатално, а приликом њиховог изговора леђа језика се издижу стварајући сужење према палатуму дубље у усној дупљи, док су усне благо истурене и стварају продужени резонатор. Овакав облик гласовног канала доводи до тога да ваздушна маса удара о горње секутиће и изазива ковитлаце у у продуженој лабијалној

шупљини, који овим гласовима дају карактеристичан „шуштав“ звук [Милетић 1933: 32–33]. На слици 1. приказани су пресек усне дупље при изговору посматраних гласова, као и облик усана при изговору гласа [ш] у речи *чаша* [према Милетић 1933:33].

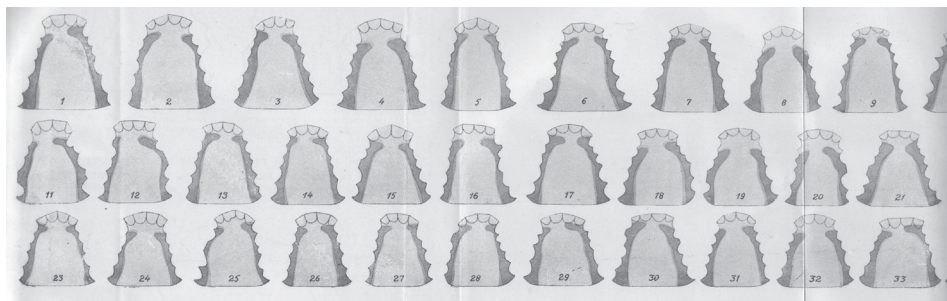
Слика 1. а) - Пресек усне дупље при изговору гласова [ж] и [ш];
б) – облик усана при изговору гласа [ш] у речи *чаша*

2.2.1. Уколико артикулацију ових гласова упоредимо са артикулацијом фрикативних гласова гласа [с] и [з], приметимо да се повлачењем језика у унутрашњост усне дупље и издизањем његовог врха ка предњем непцу повећава запремина резонатора у предњем делу резонатора, што на акустичком плану има за последицу снижавање тона [ш]/[ж] у односу на [с]/[з]. На слици 2. приказане су спектралне слике фрикатива [ж] и [ш] изговорених самостално.

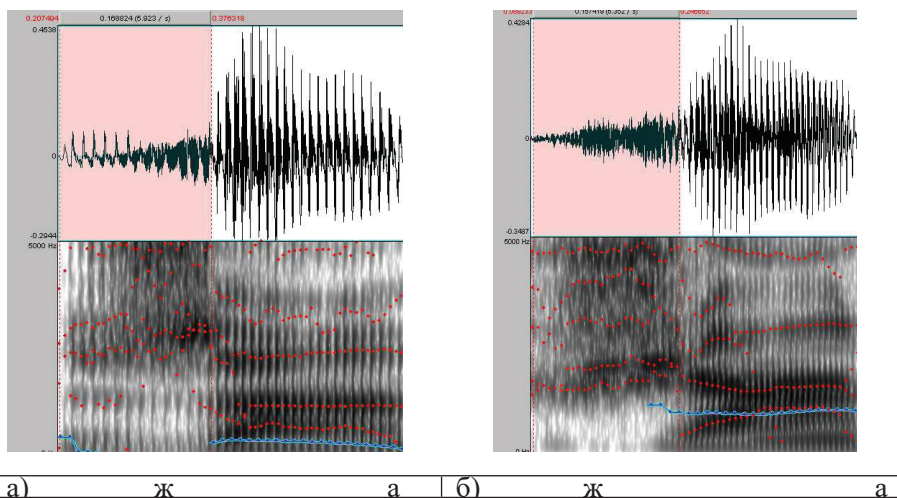
Слика 2. Спектралне слике гласова [ж] и [ш] (према Гудурић, 2004: 65)

На палатограмима Б. Милетића учљиве су регије у којима ивице језика додирују горње непце, при чему се појас додира креће од области очњака до области првих кутњака (сл. 3).

Слика 3. Палатограми [ж] и [ш] у речима *пџа* (тамнија површина) и *пџић* (светлија површина) (према Милетић 1933: 34)

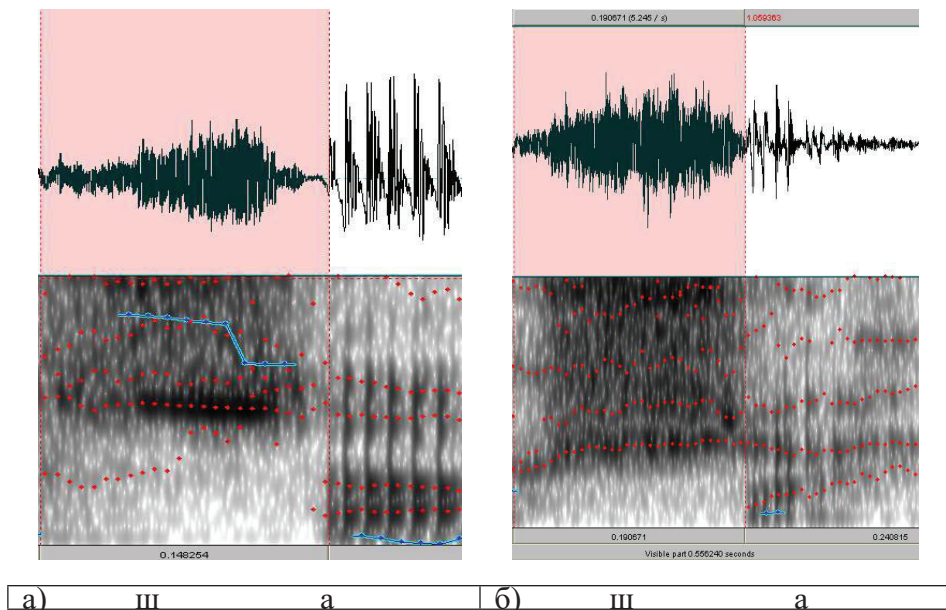
2.3. Испитујући фонетске особине фонолошког система савременог српског језика, Д. Петровић и С. Гудурић су на основу акустичке анализе гласовних записа преко две стотине испитаника дошли до просечних вредности артикулационо-акустичких реализација посматраних гласова, које се могу сматрати стандардним у савременом језику⁵. Разлике у спектралним сликама могу се јавити у функцији тога да ли је испитаник мушкарац или жена (сл. 3 и сл. 4), одрасла особа или дете, као и у функцији ареалне припадности испитаника.

Слика 4. Спектралне слике гласовног низа [жа] у речи *жанр*: а) мушки глас; б) женски глас

⁵ Спектралне слике од којих полазимо као од стандардних преузете су из Петровић и Гудурић 2010: 241–245.

2.3.1. Разлике у артикулацији гласова [ж] и [ш] које се могу видети на Милетићевим палатограмима са сл. 3. уочљиве су и на спектралним сликама ових гласова. Поређењем спектра гласовних низова [жа] и [ша] у интерпретацији мушког и женског гласа (сл. 4 и сл. 5) међусобно или са спектралним сликама самостално изговорених гласова са сл. 2. уочава се разлика како у трајању самих посматраних гласова, тако и у јачини гласовне енергије и фреквенцијском опсегу у којем се та енергије концентрише. Спектралне слике парова фонема које се разликују само у једном ИДО и то [± звучност] разликују се по присуству [+ звучност] или одсуству [– звучност] звучне греде. Овај феномен јасно се види на слици 4 ([жа]), где спектрални одсечак а) садржи у доњем делу јасно дефинисану звучну греду, која је на одсечку б) слабије изражена у медијалном, а јаче у иницијалном и финалном делу гласа. На сл. 5 ([ша]), у оба приказана одсечка приметно је одсуство звучне греде, при чему је гласовна енергија код мушког испитаника концентрисана у вишим фреквенцијама у односу на женског испитаника.

Слика 5. Сегмент [ша]: а) мушки глас; б) женски глас

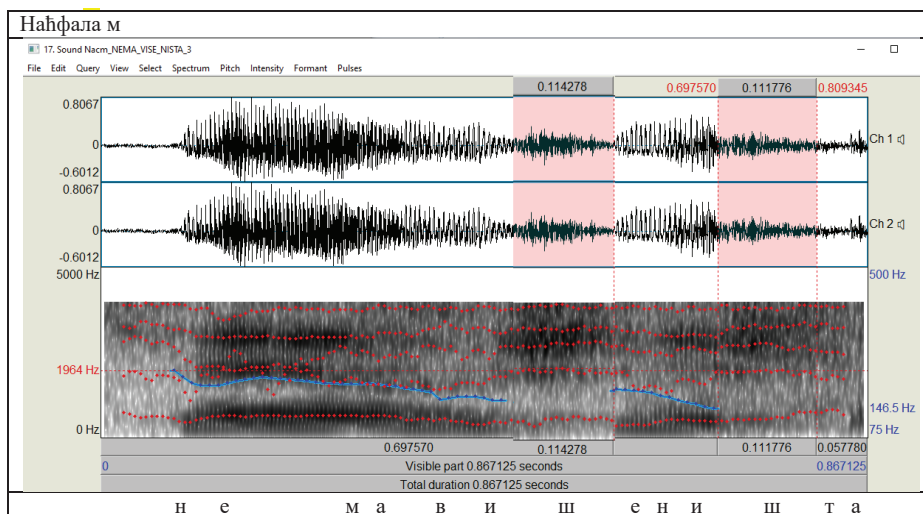
2.3.2. Испитивање гласова [ж] и [ш] у говору Новог Сада показало је да се изговор ових гласова у Новосађана креће у оквирима просечних вредности трајања и фреквенцијског обима шума као и у корпусу Петровић, Гудурић, 2010. На благи пораст или снижавање овог обима утичу коартикулациони параметри, при чему ће ови гласови бити дужи у нпр. вокалском окружењу, а шум ће се спустити у ниже фреквенције уколико се финални део гласовног канала продужи

(нпр. испред [у]), односно попеће се у виши фреквенцијски ниво уколико је тај део канала скраћен (нпр. испред средњег вокала [а] или испред предњих вокала).

Просечан опсег у којем се јавља шум карактеристичан за палаталне струјне сугласнике [ш] и [ж] у стандардном језику креће се у фреквенцијском појасу од 1900 - 6000 Hz, што су и вредности добијене код 12 информатора из Новог Сада. У већини случајева, максимум гласовне енергије концентрисан је у појасу између 2200-5000 Hz, а трајање ових гласова такође је мање-више уједначено и креће се, у начелу, између 0,118-0,143 sec⁶, што је сасвим у складу са вредностима добијеним испитивањима Петровић и Гудурић 2010.

3. Струјни сугласник /ш/ у Батањи и Наћфали

Слика 6

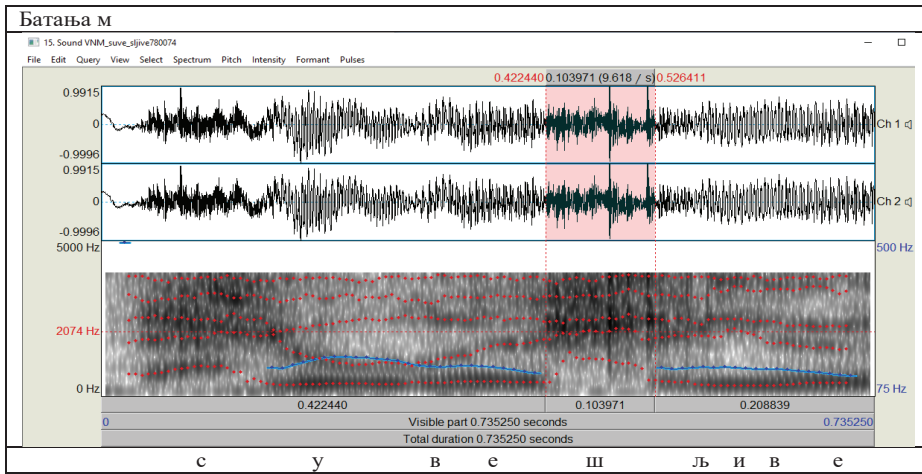

3.1. На спектралној слици гласовног низа *нема више ништа* испитаника из Наћфала (сл. 6.) уочљива је скоро истоветна артикулација гласа [ш] у интервокалном положају и у ситуацији када му следи оклузивни сугласник. Незнатна разлика постоји у висини концентрисања гласовне енергије шума која је нешто нижа код гласа којем следи оклузив, али свакако прелази висину од 1900 Hz и досеже до 4800 Hz.

Трајање оба гласа је изнад 0,11 секунди, при чему је онај који се налази у интервокалном положају нешто дужи (за непуне 0,003 секунде).

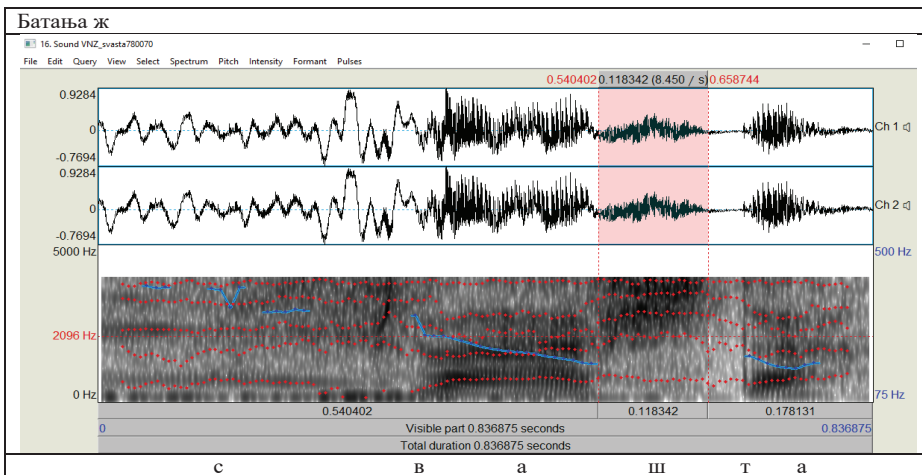
⁶ Само код једног информатора са подручја Новог Сада примећено је уочљиво одступање од стандардног изговора и код њега је фрикацијски шум почињао већ на висини од 1500 Hz и није прелазио висину од 5600 Hz за оба посматрана сугласника, док се максимум енергије налазио у појасу између 1600-4800 Hz. И трајање ових сугласника код овог информатора одступало је од просечног трајања и кретало се у опсегу од 0,076-0,097 секунди (само речи *живо* трајање [ж] износило је 0,13 sec). Видети детаљније у Гудурић, 2008 : 294–295.

Слика 7.

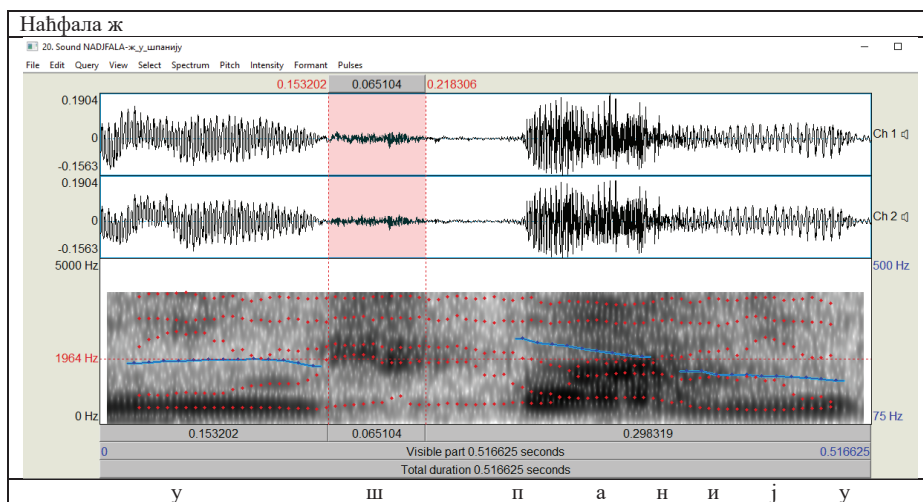
3.2. На слици 7. приказан је гласовни низ *сuve шљиве* у интерпретацији мушког испитаника из Батање. На овој слици могу се упоредити спектри гласова [с] и [ш], при чему је уочљиво снижење спектра шума код [с] (почиње у опсегу од око 890 Hz) у односу на [ш] код кога је гласовна енергија концентрисана на висини између нешто преко 2000 и 5000 Hz.

Слика 8.

3.3. Испитаница из Батање артикулисала је глас [ш] скоро истоветно као и њен суграђанин, са концентрацијом енергије нешто изнад 2000 Hz па све до 5000, и приближним трајањем од 0,118 секунди (сл. 8.).

Слика 9.

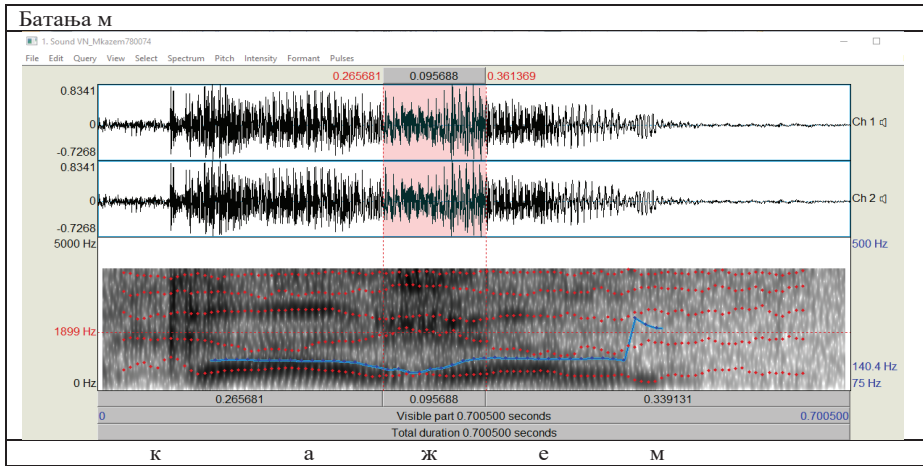

3.4. Код испитанице из Наћфала, при реализацији гласовног низа у *Шпанију*, спектар гласа [ш] формирао се између 1900 Hz и 4800 Hz, док је трајање гласа износило свега 0,065 секунди, или скоро duplo краће од његовог трајања код свих других испитаника (сл. 9.). Треба напоменути да је говор испитанице из Наћфала у овом делу гласовног записа био приметно бржи од говора других испитаника.

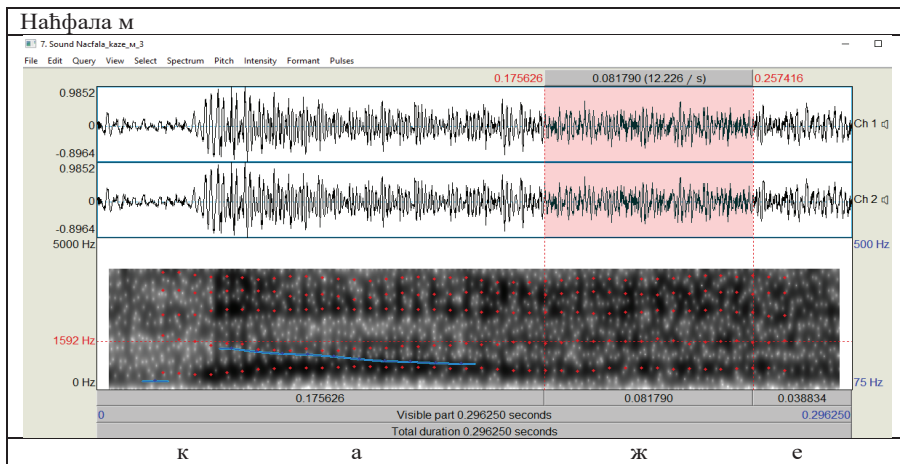
4. Струјни сугласник /ж/ у Батањи и Наћфали

4.1. Сlike 10.a и 10.б приказују спектралне слике гласовних низова *кажем* (Батања) и *каже* (Наћфала), оба у интерпретацији мушких говорника. Док се код говорника из Батање јасно уочавају концентрисање гласовне енергије шума у фреквенцијском појасу од нешто преко 1800 Hz и звучна греда (непрекинута линија основног тона) па све до нешто преко 5000Hz, код говорника из Наћфала прво концентрисање енергије у високим фреквенцијама запажа се већ на висини од око 1600 Hz и не прелази висину од 4800 Hz, при чему рачунар није детектовао присуство звучне реализације (линије основног тона) у ареалу шума.

Слика 10.а

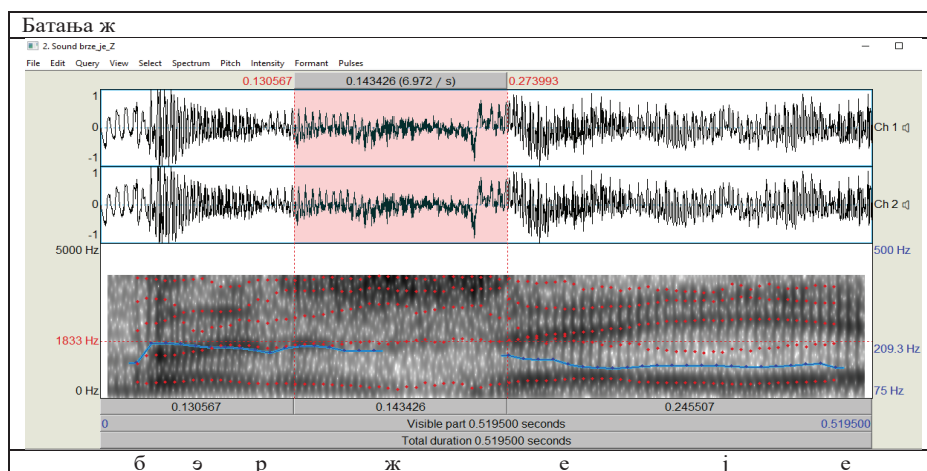

Слика 10.б

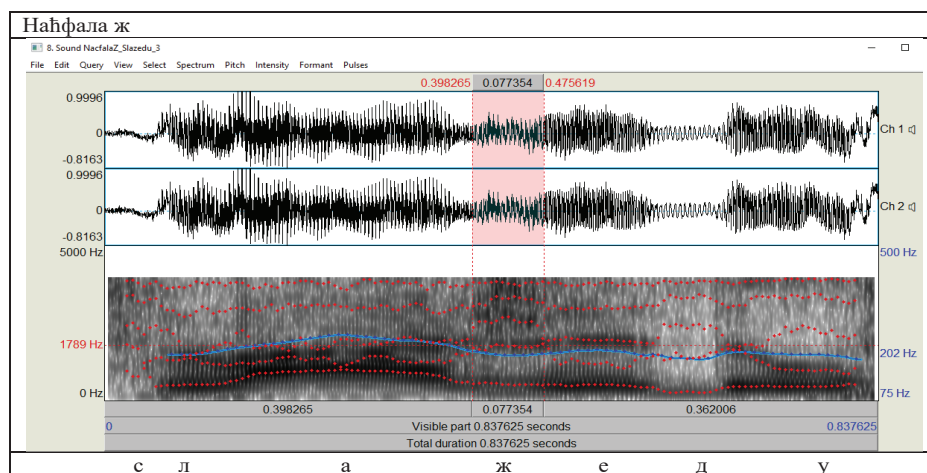
4.2. Слика 11. доноси реализације гласовних низова *брже је* испитанице из Батање (сл. 11.а) и *слажеду* испитанице из Наћфала (сл. 11.б). Гласовно окружење у којем се нашао посматрани глас [ж] није идентично, али у оба случаја слог [же] налази се у ненаглашеној пенултими иза наглашеног иницијалног слога.

Слика 11.а

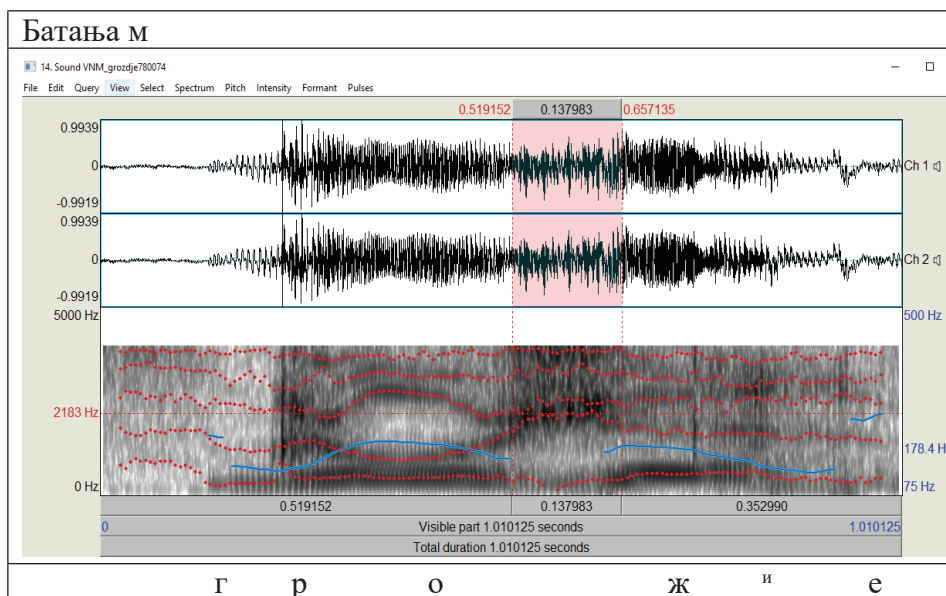
4.2.1. Спектрограм гласовног низа *брже је* у интерпретацији испитанице из Батање показује прво концентрисање гласовне енергије на висини од нешто преко 1800 Hz, док је максимум досегнут тек на висини од преко 2900 Hz, а енергија је присутна све до висине од око 5000 Hz. Звучна реализација забележена је у првој трећини и на самом крају реализације гласа.

Слика 11.б

4.2.2. Испитаница из Наћфала артикулисала је звучни глас у целом његовом трајању, а концентрисање гласовне енергије шума уочава се већ од висине од око 1790 Hz па све до преко 4800 Hz.

Слика 12

4.3. Врло је занимљива спектрална слика речи *грожђе* у интерпретацији мушког испитаника из Батање (сл.12). На слици се јасно види да иза фрикатива следи кратак вокални елемент типа /и/ и иза њега артикулација [е]. Сам фрикатив концентрише гласовну енергију на висини од око 2180 Hz па све до 5000 Hz.

4.4. Гласовна енергије при изговору гласа [ж] креће се у опсегу од преко 1850 до 5000 Hz код испитаника из Батање, а код испитаника из Наћфала тај опсег је између 1600 и 4500 Hz. Ови резултати упућују на то да је гласовни канал при изговору овог гласа код испитаника из Батање скраћен у последњој етапи што је довело до концентрисања гласовне енергије у вишем опсегу него што је то случај код испитаника из Наћфала код којих нижа фреквенција на којој се уочава шум указује да је место констрикције померено уназад, односно да је гласовни канал иза сужења продужен.

Иако дужина трајања гласа увек варира у зависности од окружења, на основу корпуса који смо обрадиле ипак се може закључити да је просечно трајање гласа [ж] код испитаника из Батање преко 0, 10 секунди, док оно код испитаника из Наћфала не прелази 0.09 секунди.

5. Закључак

5.1. Уколико упоредимо фреквенцијске опсеге у којима се јавља шум гласа [ш], за говорнике из Батање он се креће у распону од преко 2000 до

преко 5000 Hz, а код испитаника из Нађфале гласовна енергија се концентрише већ на висини од 1900 Hz и не прелази 4800 Hz.

5.1.1. Трајање овог гласа код испитаника из Батање је у просеку око 0,11 секунди, а код испитаника из Нађфала 0,097. У стандардном српском језику, просечна дужина ових гласова креће се у опсегу од 0,12 до 0,14 секунди.

5.2. Уколико упоредимо ове резултате са дужином трајања посматраних гласова у стандардном српском језику и у говору Новог Сада, можемо установити да су резултати говорника из Батање ближи овим резултатима, док су резултати испитаника из Нађфале упоредиви са резултатима информатора из Новог Сада који је показао одступања у изговору у односу на стандардни и на остале говорнике из истог града. Код тог информатора почетак концентрисања енергије јавља се већ од 1600 Hz док горња граница опсега не прелази 4800 Hz, при чему је просечна дужина трајања посматраних гласова око 0,086 секунди.

5.3. У овом тексту приказани су прелиминарни резултати анализе фратива [ш] и [ж] у говорима Батање и Нађфале, будући да се у корпусу нису нашла сва окружења која би нам омогућила потпунију анализу акустичких особености посматраних гласова.

Стога би било добро да се у будућим теренским истраживањима припреми и листа једног броја речи које се иначе не јављају у слободним говорним записима и које би затим послужиле за подробнију акустичку анализу гласова у појединим српским дијалектима, њиховим поддијалектима и месним говорима.

Литература

- Бошњаковић Жарко, Татјана Првуловић (2011). *Из говора Великог Семиклуша у Румунији*. Темишварски зборник 6, Матица српска, Нови Сад, 179–207.
- Гудурић, Снежана (2004). О природи гласова. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Гудурић Снежана (2009). *Прилог проучавању говора Новог Сада: Струјни су-гласници [ж] и [ш]*, у: *Говор Новог Сада*, Свеска 1: Фонетске особине, Лингвистичке свеске 8, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за српски језик и лингвистику, 2009, стр. 287–296,
- Драгин, Гордана (2019). *Прозодијски систем српског говора поморишког села Фенлак у Румунији*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LXII/2, Матица српска, Нови Сад, 105–125.

- Драгин, Гордана (2020). *Прозодијски систем српског говора поморишког села Велики Семптер у Румунији*, Језици и културе у времену и простору IX/1, Филозофски факултет, Нови Сад, 389–401.
- Ивић, Павле, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин (1994). *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Прва књига. Увод и фонетизам*. Српски дијалектолошки зборник XL, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Ивић, Павле (2018). *О српском говору у Батањи*. Целокупна дела X/2***, Расправе, студије чланци. О дијалектологији, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 202–220.
- Лончар-Раичевић, Александра (2019). *Инвентар и дистрибуција прозодема у српским говорима у Поморишју (Чанад)*. Исходишта 5, Ниш–Темишвар, 237–247.
- Марковић, Бранкица (2019). *Пунктови у Румунији и Мађарској у оквиру Српског дијалектолошког атласа – резултати досадашњих истраживања*, Исходишта 5, Ниш–Темишвар, 257–264.
- Милетић, Бранко (1933). *Изговор српскохрватских гласова*. Српски дијалектолошки зборник. Књ. 5, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Петровић Драгољуб, Гудурић, Снежана (2010). *Фонологија српског језика*. Нови Сад – Београд: Институт за српску језик САНУ – Матица Српска – Београдска књига.
- Радовановић, Драгана (2019). *О дијалекатским особеностима Нађфале у румунском Банату. Извештај са терена*. Исходишта 5. Ниш–Темишвар, 389–403.
- Радовановић, Драгана (2020). *Батањски говор у комплексу поморишке зоне Језици и културе у времену и простору IX/1*, Филозофски факултет, Нови Сад, 493–505.
- Ракић, Софија (1998). *О говору Деске*. *Studia Slavica Hungaricae* 43, Budapest, 23–38.
- Ракић-Милојковић, Софија (1997). *О дијалектолошком истраживању говора Батање*. *Studia Slavica Hungaricae* 42, Budapest, 89–98.
- Степановић, Предраг (1994). *Дијалекат банатских и поморишких Срба у: Говори Срба и Хрвата у Мађарској*. Студије о Србима, св. 5. Дечје новине – Вукова задужбина – Матица српска, Горњи Милановц – Београд –Нови Сад, 116–129.

Dragana Radovanović
Snežana Gudurić

FRICATIVES [ʃ] AND [ʒ] IN THE SPEECH OF BATANJA AND NACFALA

Summary

This paper deals with the acoustic nature of fricative palatal consonants [ʃ], [ʒ] in the speech of Batanja and Nacfala.

The obtained results were compared with the acoustic nature of the equivalent consonants in standard Serbian and in the speech of Novi Sad. The results show that the fricatives [ʃ] and [ʒ] of Batanja and Nacfala speeches differ from standard Serbian and Novi Sad speech, but also they differ between themselves.

This research also represents an introduction of the acoustic analysis of the speech of Batanja and Nacfala.

Key words: phonetics, phonology, dialectology, Naćfala, Batanja

Михај Н. Радан

Западни универзитет у Темишвару

Филолошки, историјски и теолошки факултет

О 6. БРОЈУ ЧАСОПИСА *ИСХОДИШТА* (2020. г.)

Задовољство нам је да вам представимо последњи, 6. број часописа *Исходишта / Originations*, одштампан септембра месеца 2020. године, а то задовољство је утолико веће што је *Уређивачки одбор* часописа успео да припреми за штампу и одштампа часопис у овим веома непогодним, тешким условима бројних рестрикција, прекида директне, непосредне комуникације међу људима изазване вирусом SARS-Cov-2. Услед тога, у својству главног и одговорног уредника, иначе и једног од оснивача овог часописа, дужан сам исказати своју велику захвалност најпре колегама и пријатељима из Уређивачког одбора, потом свим ауторима који су послали своје радове и тако омогућили редовно штампање *Исходишта* и, не на крају, деканату Филолошког, историјског и теолошког факултета Западног универзитета у Темишвару који је и овога пута исказао велико разумевање и издвојио финансијска средства неопходна за штампање, затим руководству Савеза Срба у Румунији за безрезервну пружену подршку, финансијску и логистичку, претходних и нарочито ове 2020. године и колегама са Департмана за србистику Филозофског факултета Нишког универзитета.

Овом приликом желимо истаћи важну чињеницу да је настављено редовно излагање часописа од њеног оснивања 2015. године (када је одштампан 1. број) све до данас, а најбитније је у том контексту да *Исходишта* настављају без прекида да остварују главни циљ због којег је часопис основан: објављивање стручних радова реномираних румунских и српских, али и научника и истраживача из других европских земаља, насталих највећим делом након спроведених теренских анкета, претежно из домена културне баштине Срба из румунског Баната, али и баштине Срба из других периферних области српског етничког ареала. Напоменућемо да је 2015. године Центар за научна истраживања културе Срба у Румунији (ЦНИКСР) покренуо пројекат *Истраживање културе и историје Срба у Румунији*, у којем је израђен како детаљан план одвијања, тако и тематика будућих теренских истраживања, а чији је основни циљ да се открије и истражи духовна и материјална култура банатских Срба. Та планска теренска истраживања започела су већ наредне, 2016. године и требала су да трају све до 2021. године. У раздобљу од 2016. до 2019. године, она су сваке године вршена у разним областима Баната, али је пандемија онемогућила њихово вршење прошле 2020. године. Радови настали након истраживања спроведених у лето 2019.

године, а презентовани на VI међународном научном скупу *Духовна и материјална култура Срба у мултиетничким и/или периферним областима* одржаном 17-19. окт. 2019. на ФФ Универзитета у Нишу, штампани су у 6. броју часописа за 2020. годину.

Имајући у виду ширину тематике пројекта *Истраживање културе и историје Срба у Румунији*, радови у 6. броју часописа покривају, као и у претходним бројевима, више тематских области, почев од лингвистике, затим етнологије и књижевности, све до историје и верских питања. Укупно је одштампано 28 радова. Најбројнији су радови из језичке (15) и етнографске (7) области, следе потом три рада из књижевности, и по један рад из историјског, социолошког и црквеног домена.

Лингвистички радови обухватају неколико поддомена истраживања – дијалектологију, лексикологију /терминологију/ и топонимију. Напомињемо да од лингвистичких радова три су посвећена дијалектолошком испитивању српских говора у румунском Банату, у којима је обрађена следећа проблематика: анализа акценатског (А. Лончар Раичевић) и консонантског система (Н. Судимац) српских говора у Румунији, као и приказ и анализа језичких изоглоса косовско-ресавског типа у карашевским говорима (М. Н. Радан и М. Ускату). Лексички /терминологији/ српских говора у румунском Банату посвећена су такође три рада у којима је приказана и анализирана лексика обичаја крштења клисурских Срба (И. Цветковић Теофиловић), коларска терминологија села Ченеј (Г. Драгин и Р. Глишовић) и компаративна анализа појединих свадбених термина код Карашевака и других Срба (Ј. Марковић). Осим ових, ту су и други лингвистички радови који покривају друге области српског, претежно периферног, етничког простора (Т. Трајковић, Бранкица Марковић, Т. Милосављевић, Ана Савић-Грујић и Јована Бојовић, Сандра Савић, Г. Јашовић). Истичемо, такође, још три значајна филолошка рада која истражују средњовековне списе и документе (Томислав Јовановић – *Два списа Даниловог зборника краљева и архиепископа српских пореклом из румунских земаља*, И. Бирта – *Средњовековни трагови Срба у Румунији на основу хемо-механичке импримографије*, Н. Јовић – *Лексички слојеви двају приморских тестамената из 18. века*). Наглашавамо да од укупно петнаест лингвистичких радова, шест су (дакле, скоро половина) посвећена истраживању говора банатских Срба из румунског Баната.

Етнографски радови су такође већином посвећени обичајима банатских Срба из Румуније (пет од укупно седам) (Б. Богдановић, Смиљана Ђорђевић Белић, Милина Ивановић Баришић, Јордана Марковић, Б. Чоботин), а у једном раду приказани су остаци успомена на печалбарење људи из источне Србије на велепоседима у Влашкој сачуване у усменом предању (Н. Богдановић).

Из домена књижевности, један рад посвећен је Првом светском рату (Г. Максимовић), други заједничким елементима у делима В. Петровића и

И. Мунђана (Мирјана Д. Бојанић Ђирковић), а трећи разматра два заборављена путописна наратива о Румунији Милана Савића и Драгутина Илића (О. Неделку и Л. Чолевић).

За пројекат ЦНИКСР врло занимљив и значајан јесте рад младе историчарке из Новог Сада, Јоване Касаш, насловљен *Свакодневни живот Срба у Темшвару пре и након завршетка Првог светског рата*.

У часопису налазимо и социолошку студију Б. Сикимић (*Пољадија: живот у пограничју*), те рад Ивана (игумана Јустина) Стојановића – *Епископ шумадијски др Сава Вуковић као администратор Српске православне епархије Темшварске* (1980-1996) и један интересантан прилог колегинице Марилене Феличије Луце са Букурештанског универзитета, на енглеском језику, из области српско-словачке фразеологије.

Желимо нагласити да упркос томе што овогодишња истраживања нису могла бити спроведена (али ће бити настављена чим буду створени услови за то), захваљујући чињеници да је у раздобљу од 2016. до укључујући 2019. године прикупљена обимна грађа, *Уређивачки одбор* часописа упутио је молбу свим пријављеним учесницима за прошлогодишњи (7) скуп који је, на крају, ипак био отказан због немогућности његовог одржавања из горе наведених разлога, да своје радове пошаљу секретаријату часописа са чврстом намером да они буду штампани у наредном, 7. броју *Исходишта* за 2021. годину. На тај начин, успећемо, ако Бог да здравља, да обезбедимо континуирано излагање/штампање часописа и, што је још важније, да се настави приказивање и обрада културне, духовне и материјалне, ризнице банатских Срба из Румуније и остале сабраће из рубних подручја српског етничког и језичког простора.

Часопис
ИСХОДИШТА
7

Издавачи:
САВЕЗ СРБА У РУМУНИЈИ

ФИЛОЛОШКИ, ИСТОРИЈСКИ И ТЕОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
ЗАПАДНОГ УНИВЕРЗИТЕТ У ТЕМИШВАРУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Инж. Огњен Крстић, председник Савеза Срба у Румунији
Проф. др Наталија Јовановић, декан Филозофског факултета у Нишу
Ванр. проф. др Лоредана Пунга, декан Филозофског, историјског и
теолошког факултета у Темишвру

Број приредили

Проф. др Михај Радан
Проф. др Горан Максимовић

Лектура и коректура

Ауторска

Корице

Ливија Матејаш
Дарко Јовановић

Прелом

Милан Д. Ранђеловић

Формат

17 x 24 cm

Штампа

Editura Universității de Vest

Тираж

100 примерака

Темишвар 2021.

ССР - Центар за научна истраживања културе Срба у Румунији
USR – Center for Scientific Research of Culture of Serbs in Romania
и аутори

ISSN 2457-5585
ISSN-L 2457-5585

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41+821.163.41
ИСХОДИШТА = Originations / главни
и одговорни уредник Михај Н. Радан. -
2015, бр. 1- . - Темишвар : Савез Срба у
Румунији, центар за научна истраживања
и културу Срба у Румунији : Филолошки,
историјски и теолошки факултет Западног
универзитета у Темишвару ; Ниш :
Филозофски факултет Универзитета
у Нишу, 2015 ([Темишвар] : Editura
Universităţii de Vest). - 24 cm
Годишње.
ISSN 2457-5585 = Исходишта (Timișoara)
COBISS.SR-ID 219964428